

જ્યોતિષમયી=પ્રધાન છે કાન્તિ જોની એવા.
 ચ=અને.
 ષચસાં (મૂં વચ્ચ)=વચનોનો.
 તનુ=મૃતિ.
 તેજસ્=પ્રકાશ.
 તનુતેજઃ=મૃતિનો પ્રકાશ.
 આસ્તે (ધાં આસ્)=રહે છે.
 સૂર્ય=સૂર્ય, રવિ.

અતિશાયિન્=અડિયાતો.
 સૂર્યોતિશાયિ=સૂર્યથી અડિયાતો.
 મહિમા (મૂં મહિમન્)=મહિમા.
 અસિ (ધાં અસ)=છે.
 મુનિ=મુનિ, યોગી.
 હન્દ્ર=મુખ.
 લોક=લોક.
 મુનીન્દ્રલોકે=યોગીશ્વર-લોકમાં.

પદાર્થ

“(હે સતી !) જોણે મેરૂં પર્વતનું અતિક્રમણ કર્યું છે એવો (અર્થાત્ મેરૂંના કરતાં પણ વધારે સ્થિર તેમજ ઉચ્ચ) તથા વળી બૃહસ્પતિને (પણ) પ્રશંસા કરવા યોગ્ય એવો જોનો વચનોનો મહિમા તથા જોના દેહનું ગરિષ્ઠ તેમજ સૂર્યથી પણ અધિક તેજ (અર્થાત્ જોના સિપિરૂપી દેહની મનોહર રચના) એ બંને યોગીશ્વર (ગણુધર) લોકમાં (માનનીય) વર્તે છે, તે સ્વ મતને વિષે (જ્ઞાનાદિક) લક્ષ્મીના ઉત્પત્તિ-સ્થાનરૂપ [અથવા જૈન મતને વિષે સિદ્ધિ (-શિલા) નામની પૃથ્વીરૂપ અથવા શૈવ મતને વિષે (અંશુમાદિક આઠ) સિદ્ધિઓના ઉત્પત્તિ-સ્થાનરૂપ] એવી તેમજ સર્વોત્તમ કાન્તિવાળી એવી તું શાશ્વતી વર્તે છે.”—૧૭

સ્પષ્ટાક્ષરં સુરભિ સુ સમૃદ્ધશોભં
 જેગીયમાનરસિકપ્રિયપञ્ચમેષ્ટમ્ ।

દેદીપ્યતે સુસુખિ ! તે વદનારવિન્દં
 વિદ્યોતયજ્જગદ્પૂર્વશશાઙ્કવિમ્બમ્ ॥ ૧૮ ॥

ટીકા

હે ‘સુસુખિ !’ સુષ્ટુ શોભનં મુખં યસ્યાઃ સા સુસુખી તસ્યાઃ સંબોધનં હે સુસુખિ ! તે—ત્વ વદનારવિન્દં’ વદનમેવ—મુખમેવ અરવિન્દં—કમલં વદનારવિન્દં—મુલકમલં ‘દેદીપ્યતે’ અતિશયેન દીપ્યતીતિ દેદીપ્યતે, અતિશયેન શોભત इत्यर्थः । કિંવિશિષ્ટં વદનારવિન્દં ? ‘સ્પષ્ટાક્ષરં’ સ્પષ્ટાનિ—પ્રકટાનિ અક્ષરાણિ અંકારાદીનિ—દ્વિપચ્ચાશદ્ધર્ણા યસ્મિન્સ્તત્ સ્પષ્ટાક્ષરમ્ । પુનઃ કિંવિશિષ્ટં વદનારવિન્દં ? સુરભિ—સુગન્ધિ । પુનઃ કિંવિશિષ્ટં ? ‘સુમ્બુ’ શોભના મુવો યસ્મિન્સ્તત્ સુમ્બુ । પુનઃ કિંવિશિષ્ટં વદનારવિન્દં ? ‘સમૃદ્ધશોભં’ સમૃદ્ધા—સમ્યક્ પ્રકારેણ વૃદ્ધિ પ્રાપ્તા શોભા યસ્મિન્સ્તત્ સમૃદ્ધશોભમ્ । પુનઃ કિંવિશિષ્ટં વદનારવિન્દં ? ‘જેગીયમાનરસિકપ્રિયપञ्ચમેષ્ટ’ અતિશયેન ગાતુ-કામા જેગીયમાના યે ‘રસિકા’ રસં—કામાદિ સ્નેહં વિદન્તીતિ રસિકાઃ તેષાં પ્રિયઃ—વલ્લભો યોઽ-

૧ આની માહિતી માટે જુઓ શ્રીચતુર્વિંશાતજિનાન-દસ્તુતિ (૫૦ ૫૮-૫૯).

૨ ‘અંકારાદીનિ’ इति च-पाठः । ૩ ‘અતિશયેન.....પચ્ચમેષ્ટં’ इति पाठः क-पुસ્તકે नास्ति ।

श्रीआगमोदयसमितिग्रन्थोदारे ग्रन्थाङ्कः ५४

श्रीभक्तामरस्तोत्रपादपूर्तिरूपस्य

काव्यसङ्ग्रहस्य द्वितीयो विभागः ।

श्रीधर्मसिंहसूरिसूत्रितस्वोपज्ञदीकाविभूषितसरस्वतीभक्तामर—
श्रीलक्ष्मीविमलमुनिवर्यविरचितशान्तिभक्तामर—श्रीविनय-
लाभगणिशुम्भितपार्वभक्तामरस्तोत्रत्रयं
परिशिष्टाष्टकेन समलङ्कृतम् ।

गूर्जरभाषानुवादविवरणादिपरिष्कृतं संशोधितं च
कापडियेत्युपाह्वश्रीरसिकदासतनुजनुषा हीरालालेन ।

प्रसिद्धिकारकः—

शाह जीवनचंद साकरचंद जवेरी ।

कार्यवाहिनी—

श्रीमती आगमोदयसमितिः ।

वि. सं. १९८३]

वीरसंवत् २४५३

[इ. सं. १९२७

प्रतयः १२५० ।

पण्यं रूप्यकम् ।

સૌ પચ્ચમો રાગઃ તેનેદં—મનોહરં યત્ તત્ જેગીયમાનરસિકપ્રિયપચ્ચમેદં—ગીતામિલાચિરસિકજન-
વાહિછતપચ્ચમરાગમનોહરં, રસિકાનાં વસન્તોત્સવે પચ્ચમરાગપ્રિયત્વં સરસ્વત્યાઃ તન્ત્રીવાદનપચ્ચ-
મરાગપ્રિયત્વં યથા—“સરસ્વત્યાસ્તુ કંચ્છપી” ઇતિ હૈમઃ (અમિં કાં ૨, શ્લો ૨૦૨), કચ્છપીકો-
કિલયોઃ પચ્ચમસ્વરે મનોઽમીષ્ટમ્” ઇતિ સંગીતશ્રુતિઃ । પુનસ્તવ વંદનં કિં કુર્વત્ ? જગદ્-વિશ્વં
વિદ્યોતયત્-વિશેષેણ દ્યોતયત્-પ્રકાશયત્ । પુનઃ કિંવિશિષ્ટં વદનારવિન્દં ? ‘અપૂર્વશશાકુચિમ્બં’
અપૂર્વઃ—અનન્યોપમેયઃ સ ચાસૌ શશાકુઃ—ચન્દ્રસ્તસ્ય ચિમ્બમિવ—મળ્દલમિવ ચિમ્બં—વર્તુલં યત્
તત્ ॥૧૮॥

અન્વયઃ

(હે) સુ-મુલ્લિ ! તે સ્પષ્ટ-અક્ષરં, સુરમિ, સુ-ધુ, સમૃદ્ધ-શોભં, જેગીયમાન-રસિક-પ્રિય-પચ્ચમ-
રૂદં, જગત્ વિદ્યોતયત્, અ-પૂર્વ-શશાકુ-ચિમ્બં વદન-અરવિન્દં દેવીપ્યતે ।

શ્લોકાર્થ

સ્પષ્ટ=સ્પષ્ટ, પ્રકટ.

અક્ષરં=અક્ષર, વધુ.

સ્પષ્ટાક્ષરં=પ્રકટ છે અક્ષરો જેને વિષે એવું.

સુરમિ (મૂં સુરમિ)=સુગંધથી યુક્ત.

સુ=પ્રેક્ષતાવાચક શબ્દ.

ધુ=ભમર.

સુધુ=સુંદર છે ભમર જેમાં એવું.

સમૃદ્ધ=સારી રીતે વૃદ્ધિ પામેલ.

શોભા=શોભા.

સમૃદ્ધશોભં=સારી રીતે વૃદ્ધિ પામેલી છે શોભા જેને
વિષે એવું.

જેગીયમાન (ધાં ૦ ગં)=વારંવાર ગવાતું.

રસિક=રસ લેનાર, શોખીન.

પ્રિય=વલ્લભ.

પચ્ચમ=પંચમ (રાગ).

રૂદં=મનોહર.

જેગીયમાનરસિકપ્રિયપચ્ચમેદં=ગીતમાં રસ લેનારાને
વલ્લભ એવા પંચમ (રાગ) વડે મનોહર.

દેવીપ્યતે (ધાં ૦ દીપ)=અતિશય શોભે છે.

મુલ્લ=વદન.

સુમુલ્લિ ! =હે સુંદર છે વદન જેનું એવી ।

તે (મૂં યુમ્મદ)=તારૂં.

વદન=મુખ.

અરવિન્દં=કમલ.

વદનારવિન્દં=મુખ-કમલ.

વિદ્યોતયત્ (ધાં ૦ સુત)=વિશેષે કરીને પ્રકાશ કરનાર.
જગત્ (મૂં જગત)=દુનિયાને.

અપૂર્વ=અસાધારણ.

શશા=મૃગ.

અક્ષુક=લાંછન.

શશાક્ષુક=મૃગનું લાંછન છે જેને તે, ચન્દ્ર.

ચિમ્બં=મણગળ.

અપૂર્વશશાક્ષુકચિમ્બં=અપૂર્વ ચન્દ્રના મણગળ(સમાન).

પદાર્થ

સરસ્વતીના વદન-કમલની શોભા—

“હે સુંદર વદનવાળી (સરસ્વતી) ! જેને વિષે (અકારાદિ બાવન) અક્ષરો સ્પષ્ટ છે
એવું, તથા સુગંધયુક્ત, તેમજ વળી સુંદર ભવાંવાળું એવું, તથા વળી રૂડી રીતે વૃદ્ધિ પામેલી
શોભાવાળું, તેમજ ગીતાના અભિલાષીને પ્રિય એવા પંચમ (રાગ) વડે મનોહર એવું, તેમજ
વળી જગત્ના વિશેષતઃ પ્રકાશ કરનારું એવું અને વળી અસાધારણ ચન્દ્રના મણગળ (સમાન
ગળ એવું) તારૂં વદન-કમલ અતિશય શોભે છે.”—૧૮

*

*

*

*

૧ ‘વાદને પચ્ચમરાગે પ્રિય’ ઇતિ સ્વ-પાઠઃ । ૨ ‘કચ્છપીતિ હૈમઃ’ ઇતિ પાઠઃ ક-પુસ્તકે નાસ્તિ । ૩ ‘વદનારવિન્દં’ ઇતિ
પ્રતિભાતિ ।

Printed by M. N. Kulkarni, at the Karnatak Printing Press,
318 A, Thakurdwar, Bombay.

Published by Jivanchand Sakerchand Javeri on behalf of S'rī Āgamodaya
Samiti at the Office of Sheth Devchand Lalbhai Jain Pustakoddhār
Fund, 114/116 Javeri Bazar, Bombay.

પ્રાપ્નોત્યમુત્ર સકલાવયવપ્રસાદિ-

નિષ્પત્તિમિન્દુવદને ! શિશિરાત્મકત્વમ્ ।

સિત્તં જગત્ ત્વદધરામૃતવર્ષણેન

કાર્યં કિયજ્જલધરૈર્જલભારનમ્રૈઃ ॥ ૧૯ ॥

ટીકા

હે 'હિન્દુવદને!' હિન્દુવત્-ચન્દ્રવદ્ વદનં યસ્યાઃ સા હિન્દુવદના તસ્યાઃ સંબોધનં હે હિન્દુવદને-ચન્દ્રમુખિ ! અમુત્ર-યુગે સંસારવ્યવહારે અમુષ્મિન્નિત્યમુત્રેત્યવ્યયમ્ । 'ત્વદધરામૃતવર્ષણેન' તવ અધરૌ ત્વદધરૌ ત્વદધરાભ્યાં અમૃતવર્ષણં-સુધાસ્રવણં તેન ત્વદધરામૃતવર્ષણેન સિત્તં-સિશ્વિતં જગદ્-વિશ્વં 'સકલાવયવપ્રસાદિનિષ્પત્તિ' સકલાનાં-સમસ્તાનાં અવયવાનાં પ્રસન્નોઽસ્યા અસ્તીતિ સકલાવયવ-પ્રસાદિની, સા ચાસૌ નિષ્પત્તિશ્ચ સમ્પૂર્ણપ્રાપ્તિલક્ષણા તાં સકલાવયવપ્રસાદિનિષ્પત્તિ-સમગ્રસમૃદ્ધિર-સસિદ્ધિસમ્પાદિકાં નિષ્પત્તિં પ્રાપ્નોતિ । તત્પ્રાપ્તૌ ચ-પુનઃ શિશિરાત્મકત્વં-શીતલસ્વભાવત્વં પ્રાપ્નોતિ । તત્ર વિશેષ્યપદાન્તરેઽનુક્તચકારોઽપિ શ્રાઘઃ, ત્વદ્વચનામૃતસિત્તં જગત્ શીતલં જાતં સર્વાવયવનિષ્પ-ત્તિસમ્પન્નં ચ મૃતં, તદા જલધરૈઃ-મેઘૈઃ કિયત્ કાર્યં ? અપિ તુ ન કાર્યમ્ । કિંવિશિષ્ટૈર્જલધરૈઃ ? 'જલભારનમ્રૈઃ' જલસ્ય મારો-બહુપચયઃ તેન નમ્રા-નમ્રતાં પ્રાપ્તા જલભારનમ્રાસ્તૈર્જલભારનમ્રૈઃ । સૂર્યાતપે દીપારોપવત્ આપ્રાતે જેમનામન્ત્રણવત્ અત્રાપિ સુધાસિત્તે જલસેચનમન્યાયમ્ ॥ ૧૯ ॥

અન્વયઃ

(હે) હિન્દુ-વદને ! ત્વત્-અધર-અમૃત-વર્ષણેન સિત્તં જગત્ શિશિર-આત્મકત્વં સકલ-અવયવ-પ્રસાદિન્-નિષ્પત્તિ (ચ) અમુત્ર પ્રાપ્નોતિ (તવા) જલ-ભાર-નમ્રૈઃ જલધરૈઃ કિયત્ કાર્યમ્ ? ।

શીઘ્રાર્થ

પ્રાપ્નોતિ (ધા० આપ)=પ્રાપ્ત કરે છે.

અમુત્ર=અત્ર.

સકલ=સમસ્ત.

અવયવ=અવયવ.

પ્રસાદિન્=પ્રસંગથી યુક્ત.

નિષ્પત્તિ=પ્રાપ્તિ.

સકલાવયવપ્રસાદિનિષ્પત્તિ=સમસ્ત અવયવોનો પ્રસંગ છે એને વિષે એવી નિષ્પત્તિ.

હિન્દુ=ચન્દ્ર.

હિન્દુવદને ! =હે ચન્દ્રના સમાન મુખ છે એનું એવી ।

શિશિર=શીતલ.

આત્મકત્વ=સ્વભાવ.

શિશિરાત્મકત્વ=શીતલ સ્વભાવને, શીતલતાને.

સિત્તં (મૂ० સિષ્)=સિંચાયેલું.

જગત્ (મૂ० જગત્)=જગત્, દુનિયા.

અધર=અધર, હોઠ.

અમૃત=અમૃત.

વર્ષણ=વરસાડું તે, વૃષ્ટિ.

ત્વદ્ધરામૃતવર્ષણેન=તારા અધરેમાંના અમૃતની વૃષ્ટિથી.

કાર્યં (મૂ० કાર્ય)=કામ.

કિયત્ (મૂ० કિયત્)=કેવડું.

જલધરૈઃ (મૂ० જલધર)=મેઘોથી.

જલ=જળ, પાણી.

માર=માર.

નમ્ર=નમી પડેલ.

જલભારનમ્રૈઃ=જળના ભાર વડે નમ્ર બનેલા.

શ્રીભક્તામરસ્તોત્રની પાઠ-પૂર્તિરૂપ

કાવ્ય-સંગ્રહનો દ્વિતીય વિભાગ.

શ્રીધર્મસિંહસૂરિકૃત સરસ્વતી-ભક્તામર

(સ્વોપજ્ઞ દીકા સહિત
તથા

શ્રીલક્ષ્મીવિમલ મુનિવર્યકૃત શાન્તિ-ભક્તામર

તેમજ

શ્રીવિનયલાભગણિકૃત પાર્શ્વ-ભક્તામર

(આઠ પરિશિષ્ટા સહિત)

સંશોધન, ભાષાન્તર તથા વિવેચન કરનાર
પ્રો. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા એમ. એ.,
ન્યાયકુસુમાંગલિ, રતુતિ-ચતુર્વિંશતિકા વગેરેના અધ્યાપક.

પ્રસિદ્ધ કર્તા—

શ્રીઆગમોદયસમિતિ તરફથી
જીવણચંદ સાકરચંદ જવેરી, મુંબાઇ.

પ્રથમ આવૃત્તિ—પ્રતિ ૧૨૫૦

વિક્રમ સંવત્ ૧૯૮૩

વીર સંવત્ ૨૪૫૩

ઇ. સ. ૧૯૨૭

મૂલ્ય રૂ. ૩૦

પદ્યાર્થ

“હે ચન્દ્ર-મુખિ (સારદા) ! તારા અધરોમાંથી (સવતા) અમૃતની વૃદ્ધિથી સિક્ત બનેલું બગવ શીતલતાને તેમજ સમરત (સમૃદ્ધિ, રસ અને સિદ્ધિરૂપી) અવયવોને સંપાદન કરાવનારી એવી નિષ્પત્તિને (પણ) પામે છે. (તો પછી) બગના ભાર વડે નમ્ર બનેલા એવા મેઘોનું શું કામ છે ?”—૧૯

માતસ્ત્વયી મમ મનો રમતે મનીષિ-

મુઘ્ધાગણે ન હિ તથા નિયમાદ ભવત્યાઃ ।

ત્વસ્મિન્નમેયપણરોચિષિ રત્નજાતૌ

નૈવં તુ કાચશકલે કિરણાકુલેઽપિ ॥ ૨૦ ॥

ટીકા

હે માતઃ-હે લક્ષ્મિ ! યથા મમ મનસ્ત્વયિ રમતે-રુચિં લભતે હિ-નિશ્ચિતમ્, તથાઽન્યસ્મિન્ મુઘ્ધાગણે-સ્ત્રીગણે મુદ્ધાન્તિ કામાદિચેષ્ટાસ્વિતિ મુઘ્ધાસ્તાસાં ગણઃ-સમૂહઃ મુઘ્ધાગણઃ, મનીષી ચાસૌ મુઘ્ધા(ગણ)શ્ચ મનીષિમુઘ્ધાગણસ્તસ્મિન્ મનીષિમુઘ્ધાગણે મમ મનો ન રમતે-ન ધૃતિં પ્રાપ્નોતિ । કસ્માત્ ? નિયમાત્-નિશ્ચયાત્ સંયમાદિગુણારાધનાત્, યાદશી દેવીષુ ક તાદશી માતુ-ષીષુ ધૃતિરિતિ ભાવઃ । કિંવિશિષ્ટે મુઘ્ધાગણે ? ભવત્યાઃ-ત્વત્તઃ ત્વસ્મિન્-હીને । ત્વચ્છબ્દો હીના-ર્થવાચકઃ સર્વાદિગણે પ્રતીત એવ, “ત્વદધરમધુરમધૂનિ પિવન્તઃ” इति પ્રયોગદર્શનાત્ । ભવત્યા અયોનિજન્મત્વેનાધિકર્ય, માતૃષીણાં યોનિજન્મત્વેન હીનતા । અર્થાન્તરેણ દષ્ટાન્તેન હ(દ્ર)ઢયતિ-મમેવ કસ્યચિત્ પરીક્ષકસ્ય મનો રત્નજાતૌ ત્વદુપમેયાયાં તુ-પુનઃ યથા રમતે । કિંવિશિષ્ટાયાં રત્નજાતૌ ? અમેયપણરોચિષિ-વહુમૂલ્યકાન્તૌ અમેયઃ-પ્રમાણં કર્તુમશક્યઃ પણઃ-ક્રયો યસ્યાઃ સા અમેયપણા, એવંવિધા રોચિઃ-દ્યુતિર્યસ્યાં સાઽમેયપણરોચિસ્તસ્યાં અમેયપણરોચિષિ । એવં પૂર્વોક્તવાચ્યેન મુઘ્ધા-ગણોપમાને ‘કાચશકલે’ કાચસ્ય શકલં-સ્વળં તસ્મિન્ કાચશકલે-કાચસ્વળં પરીક્ષકમનો ન ધૃતિ-મેતિ । કિંવિશિષ્ટે કાચશકલે ? ‘કિરણાકુલેઽપિ’ કિરણૈઃ-ક્ષણમજ્જુરામિઃ ચકચકિતકાન્તિભિઃ આકુલં-મિશ્રિતં-સંમીલિતં અપિ-નિશ્ચયેન કિરણાકુલં તસ્મિન્ કિરણાકુલેઽપિ । અનાદર એવેતિ ભાવઃ ॥ ૨૦ ॥

અન્વયઃ

હૈ માતઃ ! (યથા) ત્વયિ મમ મનઃ રમતે, તથા ભવત્યાઃ ત્વસ્મિન્ મનીષિન્-મુઘ્ધા-ગણે નિયમાત્ ન હિ (રમતે) । (મમ ઇવ કસ્યચિત્ પરીક્ષકસ્ય મનઃ યથા) અ-મેય-પણ-રોચિષિ રત્ન-જાતૌ (રમતે), એવં કિરણ-આકુલે અપિ કાચ-શકલે તુ ન ।

૧ ‘ચિ મમ (માતર્મ મત્વયિ)’ इति ક-પાઠઃ । ૨ ‘મુઘ્ધા-મનીષિ-’ इति પાઠઃ ક-પુસ્તકે નાસ્તિ । ૩ ‘મનીષિ-’ પરદ્રિતઃ પાઠઃ ક-પુસ્તકે ।

સર્વ હ્રદયે શ્રીઆગમોદયસમિતિના સેક્રેટરી અને ભાષાંતરકર્તા પ્રો. હી. ર. કાપડિયાને આધીન છે.

શાહ જીવણચંદ સાકરચંદ જયેરીએ શ્રીમતી આગમોદયસમિતિ માટે

નં. ૧૧૪/૧૧૬ જયેરી બજાર, મુંબાઈની શેઠ દેવચંદ

લાલભાઈ જીન પુસ્તકાલય દ્વારા

ઓર્ડરમાંથી પ્રસિદ્ધ કર્યું.

છાપનાર-મંગેશ નારાયણ કુલકર્ણી, કનૈટિક પ્રેસ, ૩૧૮ એ, ઠાકુરદાસ, મુંબઈ.

શબ્દાર્થ

માતા ! (મૂં માતૃ)=હે માતા !
સ્થાયિ (મૂં યુક્ત)=તારે વિષે.
ઈ=(૧) શક્તિ; (૨) સંબોધનવાચક અવ્યય.
મમ (મૂં અસ્મદ્)=મારું.
મનઃ (મૂં મનસ)=ચિત્ત.
રમતે (વાં રમ્)=રમે છે.
મનીષિન્=પણિડત, ચતુર.
મુગ્ધા=મુઝા.
ગણ=સમૂહ, ચક્ર.
મનીષિમુગ્ધાગણે=ચતુર મુઝાઓના સમૂહને વિષે.
ન=નહિ.
દિ=નિશ્ચયવાચક અવ્યય.
તથા=તેવી રીતે
નિયમાત્ (મૂં નિયમ)=નિયમે કરીને.
ભવત્યાઃ (મૂં ભવતી)=આપશ્રીથી.
સ્વસ્મિન્ (મૂં સ્વત્)=હીનને વિષે.

મેય (વાં મા)=માપી શકાય તેવું.
પણ=કંઈ, ખરીદ્યું તે.
રોચિસ્=પ્રકાશ, પ્રભા.
અમેયપણરોચિયિ=અમેય છે કંઈ જેનો એવી પ્રભા છે
જેની એવા.
રત્ન=મંથિ.
જાતિ=જાત.
રત્નજાતૌ=રત્ન-જાતિને વિષે.
પૃચ્=એ પ્રકારે.
તુ=કિ-તુ.
કાચ=કાચ.
શકલ=કુકડો, કકડો.
કાચશકલે=કાચના કકડાને વિષે.
કિરણ=કિરણ.
આકુલ=આત્મ.
કિરણાકુલે=કિરણથી વ્યાપ્ત.
અપિ=પણ.

પદ્યાર્થ

“ હે માતા ! જમ મારું મન તારે વિષે રમે છે, તેમ તે આપશ્રીથી હીન એવી ચતુર મુઝાઓના સમૂહને વિષે (પણ) તે નક્કી રમતું નથી. (કમક એ તો દેખીતી વાત છે કે) મારા (જેવા કોઈ પણ રત્ન-પરીક્ષકનું) મન જેનો કંઈ અમેય છે એવી પ્રમાયુક્ત (અર્થાત્ અતિશય તેજશ્વર હોવાને લીધે અમૂલ્ય એવા) રત્ન-જાતિને વિષે જરૂર રમે, તેવું તો કિરણથી વ્યાપ્ત એવા (પણ) કાચના કકડાને વિષે નહિ (જ) રમે.”—૨૦

ચેતસ્ત્વયિ શ્રમણિ ! પાતયતે મનસ્વી

સ્યાદ્વાદિનિમ્નનયતઃ પ્રયતે યતોઽહમ્ ।

યોગં સમેત્ય નિયમવ્યવર્ત્તકેન

કશ્ચિન્મનો હરતિનાઽથ ભવાન્તરેઽપિ ॥ ૨૧ ॥

ટીકા

હે શ્રમણિ ! શ્રમ-લેહં દુષ્ટાદકર્મજનિતં નયતિ-સ્ફેગ્યતીતિ શ્રમણી, અથવા સહજાતૌ શ્રમૌ-રાગદ્વેષરૂપૌ તાભ્યાં રહિતા શ્રમણી તસ્યાઃ સંબોધનં હે શ્રમણિ ! યદિ કદાપિ કશ્ચિન્મન-સ્વી-પાશ્વણિકો ભવાન્તરેઽપિ-અન્યભવેઽપિ મમ મનઃ પાતયતે-અદ્યં કુર્યાત્ । કસ્માત્ ? ‘સ્યાદ્વાદિ-નિમ્નનયતઃ’ સ્યાદ્વાદિનાં-તીર્થકૃતાં નિમ્નો-ગમ્भीરો-વદ્યર્થો યોઽસૌ નયો-નૈગમાદિસપ્તધારુપઃ સ્યાદ્વાદિનિમ્નનયઃ તસ્માત્ સ્યાદ્વાદિનિમ્નનયતઃ, ‘પશ્ચમ્યાસ્તેસુ(સિલ્ ?)’ (પાં ૪૦ ૫, પાં

प्रवर्तक श्रीकान्तिविजयजी.

ज.म.वि.म. १९०७ कायक श. ३, पहे.परा.
 श्रीम.वि.मे. १९०७ माघ ११, अश्विन.
 प्रवर्तक वि.म. १९०७ माघ ११, पार्वण.

૩, છૂં ૭) યતો-યસ્માત્ કારણાત્ પૂર્વોક્તહેતોઃ અહં તત્ત્વેતઃ-ચિત્તં ત્વયિ વિષયે-સમમજ્જીસ-ધ્વીચ્ચાં વિષયે પ્રયતે-પ્રકર્ષેણ યતે-યત્તં કુર્વે, નિશ્ચલં કરોમીત્યર્થઃ । સમનયવર્તા શાસનાધિષ્ઠાત્ત્વેન સહાયકત્રાં ત્વમેવ રૂપાતેતિ, શ્રમણિ ઇતિ સંબોધનપદમપિ પ્રતીતમ્ । કિં કૃત્વા ? 'નિયમવ્યવપૂર્વ-કેન હરતિના સહ યોગં સમેત્ય' નિયમો-નિશ્ચયઃ, (સ ચ) વિશ્વ અવશ્વ વ્યવો અવ્યયો-ઉપસર્ગો, તે ચ પૂર્વે વ્યસ્ય સ નિયમવ્યવપૂર્વકસ્તેન નિયમવ્યવપૂર્વકેન હરતિના 'હૃઃ હરણે' (ઇતિ) ધાતુના સહ 'ઇક્ષિતપૌ ધાતુનિર્દેશે' (સાં મૂં ૧૪૭૨) (ઇતિવચનાત્) હરતિરૂપં તેન હરતિના, વ્યવપૂર્વેણ વ્યવહાર ઇતિ શબ્દ ઉત્પદ્યતે, તયોરેકપદે નિશ્ચયવ્યવહારાભ્યાં નયાભ્યાં યોગં સમેત્ય-एकस्थाने संयोज्य-હૃદિ અર્થાર્થ નિશ્ચયવ્યવહારરૂપઃ સ્યાદ્વાદિનાં નયઃ, દ્વૈતવાદિનો જૈના ઇતિ ॥ ૨૧ ॥

અન્વયઃ

(હે) શ્રમણિ ! અથ કશ્ચિત્ મનસ્વી ભવ-અન્તરે અપિ (મે) મનઃ સ્યાદ્વાદિન્-નિમ્ન-નયતઃ પાતયતે યતઃ નિયમ-વિ-અવ-પૂર્વકેન હરતિના યોગં સમેત્ય અહં ત્વયિ ચેતઃ પ્રયતે ।

શીખદાર્થ

ચેતઃ (મૂં ચેતસ્) = ચિત્તને.
ત્વયિ (મૂં તુષ્યદ્) = તારે વિષે.
શ્રમ=ખેદ.
મી=સપ્ત જગ્.
શ્રમણિ ! = (૧) હે ખેદને હરનારી; (૨) હે ખેદરહિત !
પાતયતે (વાં પત્) = પ્રપ્ત કરે.
મનસ્વી (મૂં મન સ્વન્) = પાખણડી.
સ્યાદ્વાદિન્=સ્યાદ્વાદી, સ્યાદ્વાદની પ્રપ્તિ કરનાર,
તીર્થકર.
નિમ્ન=ગંભીર.
નય=નય યથાર્થ અભિપ્રાય.
સ્યાદ્વાદિનિમ્નનયતઃ=સ્યાદ્વાદીના ગંભીર નયથી.
પ્રયતે (વાં યત્) = પ્રયત્ન કરે છું.
યતઃ=તેથી કરીને.

અહં (મૂં અસ્મદ્) = હું.
યોગં (મૂં યોગ) = સંબંધને.
સમેત્ય (વાં હ) = પ્રાપ્ત કરીને.
નિયમ=નિશ્ચય.
વિ=ઉપસર્ગ-વિશેષ.
અવ= „
પૂર્વે=આગળ.
નિયમવ્યવપૂર્વકેન=નિશ્ચય અને 'વ્યવ' પૂર્વક.
કશ્ચિત્ (મૂં કિમ્) = કાંઈક.
મનઃ (મૂં મનસ્) = મનને.
હરતિના (મૂં હરતિ) = 'હરતિ' ની સાથે.
અથ=વિકલ્પવાચક અભિપ્રાય.
મય=ઉપપતિ, જગ-મ.
ભવાન્તરે=અન્તર જગ-મમાં.
અપિ=પણ.

પદ્યાર્થ

“હે (અથ કર્મ વડે ઉત્પન્ન થયેલા) ખેદને હરનારી [અથવા (રાગ-દ્વેષરૂપી) શ્રમથી રહિત] ! કોઈક (સ્વકલ્પોત્પદિત વિચારને પ્રકટ કરનાર) મનસ્વી (કદાચ) મારા મનને અન્ય ભવમાં પણ સ્યાદ્વાદની પ્રપ્તિ કરનાર (તીર્થકરો) ના (નૈગમાદિક) ગંભીર નયથી શ્રદ્ધ કરે એટલા માટે નિશ્ચય અને વ્યવહારની એક સ્થાને યોજના કરીને (અર્થાત્ નિશ્ચય અને વ્યવહાર એમ બંનેની યુક્ત જન માર્ગ છે એ વાતને હૃદયમાં ધારણ કરીને) (સંપત્સંગીસ્વરૂપી) તારા વિષે મારા મનને હું નિશ્ચય કરું છું.”—૨૧

* * * * *

૧ સ્યાદ્વાદ બંને અનેકાન્તવાદની સ્થૂલ માહિતી સાર જુઓ સુતુતિ-અનુવિશતિકા (૫૦ ૧૧૨-૧૧૫)
૨ સંપત્સંગીના સ્વરૂપ સાર જુઓ-માધવિચાર-આધ્યાત્મિક ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયકૃત નય-રહસ્ય તેમજ શ્રીવાદિદેવચરિત પ્રમાણુનયતર્યાલોકાલંકારના ગોષ્ઠી તેમજ સાતો પરીચેદ.

સમર્પણ-પત્રિકા

પૂજ્યપાદ પ્રવર્તક શ્રીમાન્ ૧૦૮

કાંતિવિજયજી

લીંબડી.

આપશ્રી પોતાના સંગ્રહ કરેલા અપૂર્વ પુસ્તકસંહારમાંથી

હસ્તલિખિત ગ્રન્થોની અમૂલ્ય પ્રતિઓ વખતોવખત

અમોને પુસ્તકસંશોધન નિમિત્તે મોકલાવી

પુસ્તકપ્રકાશન કાર્યમાં જે મદદ આપો છો

તેના સ્મરણુન્નિહ્ન તરીકે આ

ગ્રન્થ-રત્ન આપની સન્મતિ વિના

આપશ્રીના કરકમળમાં સમર્પી

અંશતઃ કૃતાર્થ થવાની

અભિલાષા રાખીયે

છિયે.

મુંબાઈ.

તા. ૯-૧૧-૨૭
બુધવાર, કાંતિકી પૂર્ણિમા
વિક્રમ સંવત્ ૧૯૮૪.

જીવજીયંદ સાકરચંદ જવેરી

તથા

શ્રીઆગમોદયસંમિતિના અન્ય માનદ મન્ત્રીઓ.

જ્ઞાનં-તુ સમ્યગુદયસ્યનિશં ત્વમેવ

વ્યત્યાસસંશયધિયો મુક્તરા અનેકે ।

ગૌરાક્ષિ ! સન્તિ બહુભાઃ કકુભોઽર્કમન્યાઃ

પ્રાચ્યેવ દિગ્ જનયતિ સ્ફુરદંશુજાલમ્ ॥ ૨૨ ॥

ટીકા

હે ‘ગૌરાક્ષિ !’ ગૌરમ્-ઉજ્જ્વલવર્ણમ્ અક્ષં અસ્યા અસ્તીતિ ગૌરાક્ષી તસ્યાઃ સંબોધનં હે ગૌરાક્ષિ ! ત્વમેવ-ભવત્યેવ વાદેવી એવાનિશં-નિરન્તરં સમ્યગ્જ્ઞાનં ‘ઉદયસિ’ ઉત્-પ્રાચલ્યેન પ્રાપ-યસિ, ઉદયં ગચ્છસિ इत्यર્થઃ । તુ-પુનઃ મુક્તરા-વાચાલા અનેકે-વહવઃ સન્તિ । કિંવિશિષ્ટા મુક્તરાઃ ? ‘વ્યત્યાસસંશયધિયઃ’ મિથ્યાધ્યવસાયો વ્યત્યાસઃ-વિપર્યયઃ, અનવધારણં જ્ઞાનં સંશયઃ, વ્યત્યાસે ચ સંશયે ચ ધીઃ-બુદ્ધિર્યેષાં તે વ્યત્યાસસંશયધિયઃ, તેષાં સમ્યગ્જ્ઞાનોદયઃ કુત इति ભાવઃ । દૃષ્ટાન્તેન દ(દ્ર)ઢયતિ—પ્રાચી-પૂર્વેવ દિગ્ અર્ક-સૂર્ય જનયતિ-ઉદયં પ્રાપયતિ । કિંવિશિષ્ટમર્ક ? ‘સ્ફુરદંશુજાલં’ સ્ફુરન્-પ્રસર્પન્-દીપ્યન્ અંશૂનાં-સહસ્રસંખ્યરમ્મીનાં જાલઃ-સમૂહો यस્ય સ સ્ફુરદંશુજાલસ્તે સ્ફુરદંશુજાલમ્ । તુ-પુનઃ અન્યાઃ કકુભો-દિશે ‘બહુભા’ બહુનિ ભાનિ-નક્ષત્રાણિ યાસુ તા બહુભાઃ-બહુનક્ષત્રોદયિકાઃ સન્તિ । કુતસ્તાસુ ભાનૂદયઃ ? इत्याભાગકઃ ॥ ૨૨ ॥

અન્વયઃ

(હે) ગૌર-અક્ષિ ! ત્વં एव સમ્યગ્ જ્ઞાનં અનિશં ઉદયસિ, વ્યત્યાસ-સંશય-ધિયઃ મુક્તરાઃ તુ અનેકે સન્તિ । પ્રાચી एव દિગ્ સ્ફુરત્-અંશુ-જાલં અર્ક જનયતિ, અન્યાઃ તુ કકુભાઃ બહુ-ભાઃ સન્તિ ।

શીખદાર્થ

જ્ઞાનં (મૂ. જ્ઞાન) = જ્ઞાનને.

તુ = ૫થ.

સમ્યગ્ (મૂ. સમ્યચ્) = શુદ્ધ.

ઉદયસિ (ધા. અય) = પ્રાપ કરે છે.

અનિશં = સર્વદા.

ત્વં (મૂ. યુષ્મદ્) = ત્વં.

પ્રચ = ૭૪.

વ્યત્યાસ = વિપર્યય.

સંશય = સંદેહ.

ધી = મતિ, બુદ્ધિ.

વ્યત્યાસસંશયધિયઃ = વિપર્યય અને સંશયને વિષે મતિ છે જેની એવા.

મુક્તરાઃ (મૂ. મુક્તર) = વાત્યાગ.

અનેકે (મૂ. અનેક) = અનેક, બહુ.

ગૌર = ઉજ્જ્વલ.

અક્ષ = દેહ.

ગૌરાક્ષિ ! = હે ઉજ્જ્વલ દેહ જેનો એવી । (સં.)

સન્તિ (ધા. અસ્) = છે.

બહુ = બહુ, અનેક.

બહુભાઃ = ધર્મા છે નક્ષત્રો જેને વિષે એવી.

કકુભઃ (મૂ. કકુભ) = દિશાઓ.

અર્ક (મૂ. અર્ક) = સૂર્યને.

અન્યાઃ (મૂ. અન્યા) = બીજી.

પ્રાચી (મૂ. પ્રાચ) = પૂર્વ.

દિગ્ (મૂ. દિશ) = દિશા.

જનયતિ (ધા. જન્) = ૪-મ આપે છે.

સ્ફુરત્ (ધા. સ્ફુર) = પ્રકાશમાન.

અંશુ = કિરણ.

જાલ = સમૂહ.

સ્ફુરદંશુજાલં = પ્રકાશમાન છે કિરણોનો સમૂહ જેનો એવા.

समर्पण-पत्रिका

पूज्यपादाः प्रवर्तकाः श्रीमन्तः
कान्तिविजयाः !

श्रीमन्तो भवन्तः स्वसंगृहीतादपूर्वपुस्तकभाण्डागारात्
हस्तलिखितानां ग्रन्थानाममूल्याः प्रतीः प्रति-
समयमस्मभ्यं पुस्तकसंशोधनार्थं संप्रेष्य
पुस्तकप्रकाशनकर्मणि यत् साहाय्यं प्रय-
च्छन्ति तत्स्मरणचिह्नरूपमेतद् ग्रन्थ-
रत्नं भवदनुज्ञामन्तरेणापि श्रीमता
भवतां करकमलेषु समर्प्य
अंशतः कृतार्थीभवितुं
अभिलषामहे—

विक्रमाब्दः १९८४
कार्तिकस्य शुक्ला पूर्णिमा बुधवासरः
ता. ९-११-२७
शोहमभ्याम् ।

भवदीयाः
शिवेरी साकरचन्द्रात्मज-जीवनचन्द्रः
अन्ये च श्रीआगमोदयसमिते-
र्मानदमन्त्रिणः ।

પદ્યાર્થ

“હે ગૌર(વર્ણી) દેહવાળી (સારદા) ! તુંજ સર્વદા સમ્યગ્ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે (અર્થાત્ તારૂં જ્ઞાન સમ્યગ્ છે). (બાપ્રી) વિપર્યય અને સંશયથી યુક્ત મતિવાળા તો અનેક વાચાળ છે (અર્થાત્ તેઓ મિથ્યાજ્ઞાની છે). ધણાં નક્ષત્રોથી યુક્ત એવી દિશાઓ તો (ધણી) છે, પરંતુ સ્ફુરાયમાન કિરણોનો સમુદ્રવાળા એવા સૂર્યને જન્મ આપનારી (અર્થાત્ તેના ઉદયથી વિભૂષિત બનનારી) દિશા તો પૂર્વજ છે.”—૨૨

યો રોદસીમૃતિજની ગમયત્યુપાસ્ય

જાને સ એવ સુતનુ ! પ્રથિતઃ પૃથિવ્યામ્ ।

પૂર્વં ત્વયાઽઽદિપુરુષં સદયોઽસ્તિ સાધ્વિ !

નાન્યઃ શિવઃ શિવપદસ્ય મુનીન્દ્રપન્થાઃ ॥ ૨૩ ॥

ટીકા

હે ‘સુતનુ !’ શોભના તનૂર્યસ્યાઃ સા સુતનૂસ્તસ્યાઃ સંબોધનં હે સુતનુ ! હે ‘સાધ્વિ !’ સાધ્યતે સંયમાદિગુણૈઃ શિવમિતિ સાધ્વી તત્સંબોધને હે સાધ્વિ ! અહમેવં જાને-વિચારયામિ—સ એવ મુનીન્દ્રપન્થાઃ સ્વર્ગોપવર્ગસાધકઃ શિવપદસ્ય-મોક્ષસ્થાનસ્ય અસ્તિ મુનીન્દ્રાણાં-કેવલિનાં પન્થા-માર્ગઃ મુનીન્દ્રપન્થા અસ્તિ-વિદ્યતે, અન્યઃ પન્થાઃ-તદ્વચતિરિત્તઃ કોઽપિ ન । કિંવિશિષ્ટો મુનીન્દ્રપન્થાઃ ? પૃથિવ્યાં-ભૂમૌ અર્થાન્ કર્મભૂમૌ મનુષ્યક્ષેત્રે ત્વયા-બ્રાહ્મમ્યા પ્રથિતઃ-વિસ્તારિતઃ । કિં કૃત્વા ? આદિપુરુષં-આદીશ્વરં ઉપાસ્ય-સેવિત્વા । પુનઃ કિંવિશિષ્ટો મુનીન્દ્રપન્થાઃ ? સદયઃ-સક્રુપઃ, દયયા સહ વર્તતે इति સદયઃ । પુનઃ કિંવિશિષ્ટઃ (મુનીન્દ્ર)પન્થાઃ ? શિવો-નિરુપદ્રવઃ । સ કઃ ? યો મુનીન્દ્રપન્થા જ્ઞાનદર્શનચારિત્રરૂપઃ ‘રોદસીમૃતિજની’ મરણં-મૃતિઃ, જનનં-જનિઃ, મૃતિશ્ચ જનિશ્ચ મૃતિજની, રોદસ્યા-ઘાવાભૂમેમૃતિજની રોદસીમૃતિજની ગમયતિ-અત્યન્તાભાવં પ્રાપયતિ । “ઘાવાભૂમી(મ્યોઃ ?)તુ રોદસી” इति હૈમઃ (કાં ૬, શ્લો ૧૬૨) । તદુપાસનાત્ પુનઃ સંસારે જન્મમરણાભાઃ इति સંક્લેતઃ ॥ ૨૩ ॥

અન્વયઃ

(હે) સુતનુ ! (હે) સાધ્વિ ! યઃ રોદસી-મૃતિ-જની ગમયતિ, સઃ એવ ત્વયા આદિ-પુરુષં ઉપાસ્ય પૂર્વં પૃથિવ્યાં પ્રથિતઃ સ-દયઃ શિવઃ શિવ-પદસ્ય મુનીન્દ્ર-પન્થાઃ અસ્તિ, ન અન્યઃ (इति અહં) જાને ।

શીખદાર્થ

યઃ (મૂં યદ્) = ૦૨.
રોદસી = રોદસી અને પૃથ્વી.
મૃતિ = મરણ.
જનિ = જન્મ.

રોદસીમૃતિજની = રોદસીનાં અને પૃથ્વીનાં મરણ અને જન્મને.
ગમયતિ (વાં ગમ્) = નાશ કરે છે.
ઉપાસ્ય (વાં આસ) = સેવા કરીને.

શ્રીમદ્વિજયદાનસૂરિજીના પદ્મવદ્ શ્રીમદ્વિજયકેમલસૂરિરાજના
પ્રથમ પદ્મવર બોધોત્તરસૂત્રશાસ્ત્ર શ્રીવિજયદાનસૂરિના

અભિપ્રાય.

શ્રીવીરભક્તામર તથા શ્રીનેમિભક્તામરનાં ગાંભીર્ય કાવ્યોત્તમ ભાષાંતરકાર શ્રીમાન પ્રોફેસર હિરાલાલ રસીકદાસે પોતાના પ્રસ્તુત ગ્રન્થ માટે અમારા અભિપ્રાયની ઇચ્છા દર્શાવી છે.

પૂર્વનાં કાવ્યોની માફક આ શ્રીસરસ્વતીભક્તામર, શ્રીશાંતિભક્તામર તથા શ્રીપાર્શ્વભક્તામર કાવ્યોના ભાષાંતરમાં પણ તેમણે સારામાં સારી સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે એ કહેવાની ભક્ત્યેજ જરૂર હોય. અત્રે સૂત્રો તથા મતાંતરોની બાબતમાં કેટલીક વખત સ્મરણમાં રહેલા ભેદતા વિવેકની આવશ્યકતા બાબત સામાન્ય ધસારે કરવો અસ્થાને નહિ ગણાય. તે એ છે કે આ ગ્રન્થમાં સ્પષ્ટીકરણમાં અનુવાદકે સૂત્રોના ઉદ્દેશ્ય કરેલા હેતુથી સૂત્રો વાંચવાની યુક્તિએ છૂટ છે એમ સમજવાનું નથી તેમજ મતાંતરની બાબતમાં દિગ્ગંજર મતનો જે આ ગ્રન્થમાં ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી તે પણ ખાસ એક વજન આપવા લાયક મૌલિક સિદ્ધાન્ત છે એમ સમજવાની ભૂલ થવી ન બેઠે.

ગુજરાતી વાંચનારાઓ, મૂળ સંસ્કૃત કૃતિઓના રસસ્વાદથી જે વંચિત રહેત, તેઓ આ ભાષાંતરથી એના ભોક્તા બની અત્યંત એય માટે ધણીજ સહેલાઈ થાને સરળતાથી લાભ ઉઠાવી શકશે એમાં શંકા નથી.

પુસ્તક પ્રકાશનમાં સંસ્થાએ કાગળ તથા છપાઈ વિગેરે હંચા પ્રકારનાં વાપર્યાં છે. તે ભેતાં કીંમત ઓછી ગણાય. આથી સામાન્ય જનસમાજને ઉપકાર કરવામાં તે વધુ શક્તિમાન નીવડશે એમ મનાય છે.

ખંભાત,
વિક્રમ સંવત ૧૯૮૩
આષાઢ કૃષ્ણ એકાદશી.

વિજયદાનસૂરિ

જાને (ધાં જા)=હું જાણું છું, હું વિચારું છું.
સઃ (મૂં તદ્)=તે.
પદ્=૦૪.
સુ=સુ-દરતાવાચક અભ્યય.
તનુ=દેહ.
સુતનુ ! =હે શોભન છે દેહ જેનો એવી ! (સં)
પ્રથિતઃ (મૂં પ્રથિત)=વિસ્તારેલ.
પૃથિવ્યાં (મૂં પૃથ્વી)=પૃથ્વીને વિષે.
પૂર્વે=પહેલાં.
ત્વયા (મૂં ત્વ)=તારાથી.
આદિ=શરૂઆત.
પુરુષ=પુરૂષ.
આદિપુરુષ=આદીશ્વરને, ઋષભનાથને.

વ્યા=૩૫.
સદયઃ (મૂં સદય)=કૃપાયુક્ત.
અસ્તિ (ધાં અસ્)=છે.
સાધ્વી ! (મૂં સાધ્વી)=હે સાધ્વી !
અન્યઃ (મૂં અન્ય)=બીજો, અપર.
શિવઃ (મૂં શિવ)=કલ્યાણકારી.
શિવ=મોક્ષ.
પદ=સ્થાન.
શિવપદસ્ય=મોક્ષસ્થાનનો.
મુનીન્દ્ર=મુનીશ્વર, સર્વજ્ઞ.
પથિન્=માર્ગ.
મુનીન્દ્રપન્થા=મુનીશ્વરનો માર્ગ.

પદ્યાર્થ

“ જેનું શરીર સુંદર છે એવી હે (સરસ્વતી) ! હે (સંયમાદિક ગુણુ કરીને મોક્ષને સાધનારી) સાધ્વી ! જે સ્વર્ગ અને પૃથ્વી (વિષે)નાં બન્ધ અને મરણનો સર્વથા અંત આણે છે, તેજ તે આદીશ્વરની પૂર્વે ઉપાસના કરીને પૃથ્વીને વિષે વિસ્તારેલો એવો તથા કૃપાયુક્ત અને (તેમ હોઇ કરીને) કલ્યાણકારી શિવ-પદનો કેવલીઆત્મ (બતાવેલો) માર્ગ છે. (એ સિવાય મોક્ષનો) કોઇ અન્ય માર્ગ નથી એમ હું વિચારું છું. ”—૨૩

* * * * *

દીવ્યદયાનિલયમુન્મિષદક્ષિપદ્મં

પુણ્યં પ્રપૂર્ણહૃદયં વરદે ! વરેણ્યમ્ ।

ત્વદ્ભૂષનં સઘનરશ્મિ મહાપ્રભાવં

જ્ઞાનસ્વરૂપમમલં પ્રવદન્તિ સન્તઃ ॥ ૨૪ ॥

ટીકા

હે ‘વરદે !’ વરં દદાતીતિ વરદા તત્સંબોધનં હે વરદે ! સન્તઃ—પણ્ડિતાઃ ત્વદ્ભૂષનં—ત્વ ભૂષનં—શરીરં ત્વદ્ભૂષનં અમલં—નિર્મલં અવિદ્યમાનમલં અમલં—નિરાવરણં જ્ઞાનસ્વરૂપં—જ્ઞાનમયં પ્રવદન્તિ—કથયન્તિ જ્ઞાનમેવ સ્વરૂપં—સ્વભાવો यस્ય તત્ જ્ઞાનસ્વરૂપં, ચિદ્રૂપમિત્યર્થઃ । કિંવિશિષ્ટં ત્વદ્ભૂષનં ? દીપ્યન્તી—ક્રીડન્તી દયા—કૃપા તસ્યા નિલયં—ગૃહં યત્ તદ્ દીવ્યદયાનિલયમ્ । પુનઃ કિંવિશિષ્ટં ત્વદ્ભૂષનં ? ‘ઉન્મિષદક્ષિપદ્મં’ ઉન્મિષતી—વિકાશમાને અક્ષિપદ્મે—નેત્રકમલે યસ્મિન્સ્તદુન્મિષદક્ષિપદ્મમ્ । પુનઃ કિંવિશિષ્ટં ત્વદ્ભૂષનં ? પુણ્યં—પવિત્રમ્ । પુનઃ કિંવિશિષ્ટં ત્વદ્ભૂષનં ? ‘પ્રપૂર્ણહૃદયં’ પ્રકર્ષેણ પૂર્ણ—મૃતં ગ્રન્થકોટીમિહૃદયં यस્ય તત્ પ્રપૂર્ણહૃદયમ્ । પુનઃ કિંવિશિષ્ટં ત્વદ્ભૂ-

વિષયાનુક્રમણિકા.

વિષયાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧	શ્રીમત્કાન્તિવિજયજીને સમર્પણ-પત્રિકા (ગુજરાતીમાં)	૧
૨	” (સંસ્કૃતમાં)	૩
૩	શ્રીવિજયકમલસૂરીશ્વરના પ્રથમ પદ્ધતિ જ્યોતિઃશાસ્ત્રપારંગત શ્રીવિજયદાનસૂરિના અભિપ્રાય	૫
૪	પણ્ડિતવર્ય લાલચંદ્ર ભગવાનદાસ ગાંધીના અભિપ્રાય	૭-૮
૫	વિષય-દિગ્દર્શન	૯-૧૦
૬	સ્પષ્ટીકરણમાં સાધનરૂપ અન્યોની સૂચી	૧૧-૧૨
૭	આમુખ્ય	૧૩-૧૪
૮	કિંચિદ્ વસ્તવ્ય.	૧૫-૧૮
૯	પ્રસ્તાવના	૧૯-૫૬
૧૦	શુદ્ધિ-પત્ર	૫૭-૫૯
૧૧	શ્રીધર્મસિંહસૂરિકૃત સરસ્વતી-ભક્તામર	૧-૮
૧૨	શ્રીલક્ષ્મીવિમલ મુનિરાજકૃત શાન્તિ-ભક્તામર	૯-૧૬
૧૩	શ્રીવિનયલાભગણિકૃત પાર્શ્વ-ભક્તામર	૧૭-૨૪
૧૪	સરસ્વતી ભક્તામર સ્વોપજ્ઞ ટીકા, અન્વય, શબ્દાર્થ, પદાર્થ અને સ્પષ્ટીકરણ સહિત.	૧-૭૮
૧૫	શાન્તિ-ભક્તામર અન્વય, શબ્દાર્થ, પદાર્થ અને સ્પષ્ટીકરણ સહિત.	૭૯-૧૨૨
૧૬	પાર્શ્વભક્તામર અન્વય, શબ્દાર્થ, પદાર્થ અને સ્પષ્ટીકરણ સહિત	૧૨૩-૧૮૩
૧૭	ભારતી છંદ ભાષાન્તરસહિત	૧૮૫-૧૯૧
૧૮	શ્રીશારદાષ્ટક	૧૯૨-૧૯૪
૧૯	શ્રીભારતીસ્તવન	૧૯૫-૧૯૬
૨૦	શ્રીસરસ્વતીસ્તોત્ર	૧૯૭-૧૯૮
૨૧	શ્રીશારદાસ્તોત્ર	૧૯૮-૨૦૦
૨૨	શ્રીસરસ્વતીસ્તવ	૨૦૧-૨૦૨
૨૩	શ્રીશારદા-સ્તુતિ	૨૦૩-૨૦૪
૨૪	શ્રીપાર્શ્વનાથ સ્તવન	૨૦૪-૨૦૬
૨૫	શ્રીભક્તામરસ્તોત્રની પાઠપૂર્તિરૂપ કાવ્યસંગ્રહ (પ્રથમ વિભાગ) સંબંધી અભિપ્રાય ઇત્યાદિ	૨૦૭-૨૧૩

ધનં ? વરેણ્યં—અતિશ્રેષ્ઠમ્ । પુનઃ કિંવિશિષ્ટં ત્વદ્ધનં ? ‘સધનરશ્મિ’ સધના—સાન્દ્રા રશ્મયઃ—કિરણા
યસ્ય તત્ સધનરશ્મિ । પુનઃ કિંવિશિષ્ટં ત્વદ્ધનં ? ‘મહાપ્રભાવં’ મહાન્ પ્રભાવઃ—પ્રતાપો યસ્ય
તત્ મહાપ્રભાવમ્ ॥ ૨૪ ॥

અન્યથા:

(હે) સર-દે ! સન્તઃ લીલ્યત્-દયા-નિલયં ઝનિમિષત્-અક્ષિન્-પદ્મં પુણ્યં પ્રપૂર્ણં-હૃદયં વરેણ્યં
સ-ધન-રશ્મિ મહત્-પ્રભાવં ત્વત્-ભૂધનં અ-મલં જ્ઞાન-સ્વરૂપં પ્રવદન્તિ ।

શીખરાર્થ

લીલ્યત્ (ધાં લિલ્)=ક્રીડા કરનાર.

દયા=કૃપા.

નિલય=ગૃહ.

લીલ્યત્-દયાનિલયં=ક્રીડા કરતી કૃપાના ગૃહ (રૂપ).

ઝનિમિષત્ (ધાં મિષ)=વિકરેવર.

અક્ષિન્=નેત્ર.

પદ્મ=કમલ.

ઝનિમિષદક્ષિપદ્મં=વિકરેવર છે નેત્ર-કમલ જેને વિષે
એવા.

પુણ્યં (મૂં પુણ્ય)=પવિત્ર.

પ્રપૂર્ણં (ધાં પૂ)=અરપૂર.

હૃદય=હૃદય, અંતઃકરણ.

પ્રપૂર્ણહૃદયં=અરપૂર છે હૃદય જેવું એવા.

સરદે ! (મૂં સરદા)=હે વરદાન દેનારી !

વરેણ્યં (મૂં વરેણ્ય)=અતિશય ઉત્તમ.

ભૂધન=શરીર, દેહ.

ત્વદ્ધનં=તારા દેહને.

ધન=નિમિષ, ખીચાખીચ.

રશ્મિ=કિરણ.

સધનરશ્મિ=નિમિષ છે કિરણો જેને વિષે એવા.

મહત્=મહો.

પ્રભાવ=પ્રતાપ.

મહાપ્રભાવં=મહાન્ છે પ્રતાપ જેનો એવા.

જ્ઞાન=જ્ઞાન.

સ્વરૂપ=સ્વરૂપ.

જ્ઞાનસ્વરૂપ=જ્ઞાન-સ્વરૂપી.

મલ=મેલ.

અમલં (મૂં અમલ)=નિર્મળ.

પ્રવદન્તિ (ધાં વદ)=કહે છે.

સન્તઃ (મૂં સન્ત)=પણિડતો.

પદ્યાર્થ

“ હે વરદાન દેનારી (સારદા) ! ક્રીડા કરતી કૃપાના નિવાસ-સ્થાનરૂપ (અર્થાત્ અતિ-
શય કૃપાળુ), વળી જેને વિષે વિકરેવર નેત્ર-કમલો છે એવા તથા પવિત્ર, તેમજ જેવું હૃદય (અનેક
અન્યો વડે) પરિપૂર્ણ છે એવા, વળી અતિશય શ્રેષ્ઠ, તથા વળી નિમિષ કિરણોથી યુક્ત તેમજ
મહાપ્રભાવશાળી એવા તારા દેહને પહિડતો નિર્મળ જ્ઞાનસ્વરૂપી કહે છે.”—૨૪

*

*

*

*

કૈવલ્યમાત્મતપસાઽખિલવિશ્વદર્શિ

ચક્રે યયાઽઽદિપુરુષઃ પ્રણયાં પ્રમાયામ્ ।

જાનામિ વિશ્વજનનીતિ ચ દેવતે ! સા

વ્યક્તં ત્વમેવ ભગવન્ પુરુષોત્તમોઽસિ ॥ ૨૫ ॥

વડોદરાની સેન્ટ્રલ લાઇબ્રેરીના જૈન પશ્ચિમવર્થ ઇતિહાસ
શ્રીયુત લાલચન્દ્ર ભગવાનદાસ ગાંધીના

અભિપ્રાય

ભક્તામરસ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્યસંગ્રહનો દ્વિતીય વિભાગ.

સંશોધન, ભાષાંતર તથા વિવેચન કરનાર પ્રો. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા એમ. એ. પ્રસિદ્ધકર્તા આગમોદ્યસમિતિ તરફથી શ્રીયુત જીવણચંદ સાકરચંદ ઝવેરી, મુંબાઇ.

જૈન કવિ માનતુંગસૂરિનું ‘ભક્તામર’ નામથી પ્રખ્યાત સ્તોત્રકાવ્ય, કવિ કાલિદાસના મેઘ-
દૂતની જેમ વિદ્વાનોમાં અતિપ્રિય થયેલું એવાય છે. મંત્રગાહિત એ ચમત્કારિક સ્તોત્રને ‘બૃહન્ન્યો-
તિપાર્ણવ’ જેવા જૈનેતર વિદ્વાનના અંથમાં પણ આભ્યાય તથા યંત્રમંડલ સાથે સ્થાન મળ્યું છે.
અનેક વિદ્વાનોએ આ સ્તોત્ર પર ટીકા, અવયૂરિ, બાલાવયોધ, ટબા અને અનુવાદો રચ્યા છે.
અનેક કવિઓએ એ કાવ્યપર મુગ્ધ થઇ એનાં ચરણો સ્તીકારી એની અનુકૃતિરૂપે અભીષ્ટ વિષ-
યોમાં સમસ્યાપૂર્તિ—પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્યો રચ્યાં છે; જેમાંના વીરભક્તામર અને નેમિભક્તામર, આજ
સંસ્થા તરફથી પ્રકાશિત થયેલા કાવ્યસંગ્રહના પ્રથમ વિભાગમાં પ્રસિદ્ધ થઇ ગયેલ છે.

આ દ્વિતીય વિભાગમાં ધર્મસિંહસૂરિનું સ્વોપજ ટીકા સાથે સરસ્વતી-ભક્તામર, લક્ષ્મી-
વિમલમુનિનું શાંતિભક્તામર અને વિનયલાભગણિનું પાર્શ્વભક્તામર; પ્રો. હીરાલાલ કાપ-
ડિયાના કુશલતાભર્યા સંશોધન, ભાષાંતર તથા વિવેચન સાથે દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

અભ્યાસીઓને સરલતાથી હપયોગી થઈ શકે તે દૃષ્ટિએ અન્વય, શબ્દાર્થ, પદાર્થ અને
રૂપદીકરણાદિ પ્રશંસનીય પદ્ધતિથી ભાષાંતરનું કાર્ય થયું છે. પ્રસ્તાવના, પારંશિષ્ઠો, કિચિદ્વક્તવ્ય,
આમુખ દ્વારા આ અંથને આકર્ષક બનાવવા બહુ પરિશ્રમ લીધો છે એમ સહજ ખ્યાલમાં આવી
શકે તેમ છે.

રૂપદીકરણમાં ગ્રહવિચાર, નક્ષત્રવિચાર, કંદર્પવિચાર, ચૈનિવિચાર, પ્રલયવિચાર, નિગોઢ-
વિચાર, વ્યાકરણ-પ્રયોગવિચાર, અઢાર લિપિઓ, ઠાઢના અઢાર પ્રકાર, ધર્મના દશ પ્રકાર,
અનંગદુર્જ્યાષ્ટક, દેવદિગ્દર્શન, મહાદેવની મુખ્યતા, લોકાંતિક દેવો, ઈશ્વરના ગુણોની ગણના,
સરસ્વતીનાં નામો, મૂર્છના, કાપકદર્શન, રાગ-દ્વેષની સત્તા, પ્રાતિહાર્ય-પર્યાલોચન, પારણક-
પરામર્શ, કવિસમય, કવીશ્વરો એ વિગેરે વિષયોને અન્યાન્ય સાધનોથી પુષ્ટ કરી ભાષાંતરકારે
અમુક અંશે ભાષ્ય જેવું કાર્ય બજાવી અંથનું ગૌરવ વધાર્યું છે.

રૂપદીકરણમાં ક્વચિત્ સ્ખલના નજરે ચડે છે. જમકે—પૃ. ૧૫માં ‘કવીશ્વરો’ સંબંધી
જણાવતાં “શ્રીપદ્મસાગરગણિકૃત હીરસૌભાગ્ય, શ્રીવલ્લભગણિકૃત વિજયપ્રશસ્તિ” એવો ઉલ્લેખ
કર્યો છે; તે, જૈનઅંથાવલી (જૈન શ્રે. કા. ગ્રાં. મુંબઇથી પ્રકાશિત)માં થયેલી ભૂલની નકલરૂપે
ઉતરી આવેલ જણાય છે. વાસ્તવિક રીતે તપાસ કરતાં બહુ શકાય તેમ છે કે—શ્રીહર્ષના

टीका

हे देवते ! दीव्यति—क्रीडति परमानन्दपदे इति देवस्तस्य भावे ताप्रत्ययः, तान्तः स्त्रियां देवता तत्सम्बोधनं हे देवते ! अहं यां विश्वजननीं जानामि । अन्योक्ते ग्रंथमेति सूत्राद् द्वितीयास्थाने प्रथमा इति योगे विश्वजननी इति विश्वजननीति शब्दः “कामादधुं नारद इत्यबोधिसः” (माघे स० १, श्लो० ३) इति महाकविप्रयोगदर्शनाच्चाह । अहं यां विश्वमातरं वेधि, व्यक्तं—प्रकटं सा त्वमेव विश्वमाताऽसि—वर्तसे । पुनः सा का ? यया त्वया आदिपुरुषः—आदिदेवः प्रणयांचक्रे—सखेहीकृतः, आदौ पुरुष आदिपुरुषः, हस्तावलम्बनेन जगद्विधिप्रवर्तको विदधे । च—पुनः यया त्वया ‘कैवल्यं’ केवलज्ञानस्य भावः कैवल्यं त्वया प्रणयांचक्रे—स्ववशं कृतम् । कस्यां ? प्रमायां—सत्यज्ञाने, यथार्थानुभवः प्रमा तस्याम् । केन ? ‘आत्मतपसा’ आत्मनस्तप आत्मतपस्तेन आत्मतपसा—निजदेहजनितानुष्ठानेन । किंविशिष्टं कैवल्यं ? ‘अखिलविश्वदर्शि’ अखिलं विश्वं पश्यतीत्येवंशील अखिलविश्वदर्शि । पुनः किंविशिष्टं कैवल्यं ? ‘भगवन्’ भगो—माहात्म्यं अस्पास्तीति भगवन्—बहुमहिम्न । किंविशिष्ट आदिपुरुषः ? ‘पुरुषोत्तमः’ पुरुषेष्टतमः पुरुषोत्तमः, प्रधानपुरुष इति ॥ २५ ॥

अन्वयः

(हे) देवते । यया (त्वया) पुरुष-उत्तमः आदि-पुरुषः अखिल-विश्व-दर्शि भगवन् कैवल्यं च आत्मन-तपसा प्रमायां प्रणयांचक्रे यां (च) विश्व-जननी इति जानामि, व्यक्तं सा त्वं एव असि ।

श्लोकार्थ

कैवल्यं (मू० कैवल्य) = देवदत्तानता.

आत्मनः=आत्मा.

तपसः=तपश्चर्या.

आत्मतपसा=प्रेताना तप वडे.

अखिलः=समस्त.

विश्वः=ब्रह्माण्ड.

दर्शिन्=ज्ञेयान्.

अखिलविश्वदर्शि=समस्त ब्रह्माण्डने ज्ञेयान्.

प्रणयांचक्रे=(१) स्नेही भूनावाभा; (२) प्रेताने वशं कर्षा.

यया (मू० यद्) = ज्ञेयान् वडे.

आदिपुरुषः=आदीश्वर.

प्रमायां (मू० प्रमा) = सत्य ज्ञानने विषे.

जानामि (चा० ज्ञा) = ज्ञं ज्ञात्तुं क्षुं.

जननी=माता.

विश्वजननी=ब्रह्मदेव्या, जगत्प्रीति माता.

इति=अत्र.

च=अने.

देवते ! (मू० देवता) = हे देवता !

सा (मू० तद्) = ते.

व्यक्तं=रूपम्.

त्वं (मू० तुष्मद्) = त्वं.

एव=अत्र.

भगवन्=महिमाधीश्वर.

पुरुषः=पुरुष.

उत्तमः=श्रेष्ठ.

पुरुषोत्तमः=पुरुषेष्टेने विषे श्रेष्ठ.

असि (चा० अस्) = त्वं छ.

पदार्थ

“ हे देवी ! ज्ञेये पुरुषेने विषे उत्तम ज्ञेया आदि-पुरुष (ऋषभदेव) ने स्नेही भूनावा (अर्थात् हस्तना आलंभन वडे जगत्प्रीति विधिना संयासक भूनावा) तेभ्य ज्ञेये प्रेताने तप

નૈષધીયચરિત્ર-મહાકાવ્ય સાથે સ્પર્ધા કરતું હીરસૈભાવ્ય મહાકાવ્ય, પં. દેવવિમલગણિએ સ્વોપજ દીકા સાથે રચેલું છે, જે નિર્ણયસાગર પ્રેસ દ્વારા વર્ષો થયાં સુપ્રસિદ્ધ છે. અને કવિ કાલિદાસના રઘુવંશ કાવ્ય સાથે સ્પર્ધા કરતું વિજયપ્રશસ્તિ કાવ્ય, પં. હેમાવિજયગણિએ સોળ સર્ગ સુધી અને અપૂર્ણ રહેલું (૧૭ થી ૨૧ સર્ગ પર્યંત) દીકાકાર ગુણવિજયગણિએ પૂર્ણ કર્યું હતું. એ કાવ્ય પણ યશોવિજય જૈનઅંથમાળા દ્વારા વર્ષોથી પ્રસિદ્ધ છે. પદ્મસાગરગણિકૃત જગદ્ગુરુકાવ્ય છે, તે પણ એ સંસ્થા તરફથી પ્રકટ થયેલ છે અને શ્રીવલ્લભઉપાધ્યાયે રચેલું વિજયદેવમાહાત્મ્ય જાણવામાં આવેલ છે. જૈનેતર પંચમહાકાવ્યો સાથે સ્પર્ધા કરતાં બીજાં કાવ્યોનાં નામો પણ સૂચવી શકાય. જેમકે—જયશેખરસૂરિનું જૈનકુમારસંભવ, મહામાત્ય વસ્તુપાલનું નરનારાયણાનંદ, બાલચંદ્ર-સૂરિનું વસંતવિલાસ, મેરુતુંગસૂરિનું જૈનમેધદૂત, કવિ હરિચંદ્રનું ધર્મશર્માન્યુદય, કવિ વાઘાટનું નેમ્નિનિર્વાણ, મુનિભદ્રસૂરિનું શાંતિનાથચરિત્ર, અભયદેવસૂરિનું જયંતવિજય એ વિગેરે અનેક સહ-કાવ્યો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં છે.

પૃ. ૧૭ માં ‘શ્રીહર્ષ’નો પરિચય કરાવતાં જણાવ્યું છે કે—“કવિવર શ્રીહર્ષે નૈષધીય-ચરિત્ર ઉપરાંત અન્ય કોઈ અન્ય રચ્યો હોય તો તે જોવામાં આવતો નથી.” પરંતુ વિવેચક જાંબુએ એ નૈષધીય ચરિત્રના જ ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૧૭, ૧૮, ૨૨ સર્ગના અંતિમ શ્લોક તરફ લક્ષ્ય આપ્યું હોત તો કવિવર શ્રીહર્ષના રચેલા ૧ સ્થૈર્યવિચારણપ્રકરણ (સણભંગનિરાકરણ), ૨ ‘વિજય-પ્રશસ્તિ, ૩ ખંડનખંડ, ૪ જૈનોર્વાશિકુલપ્રશસ્તિ, ૫ અર્ણવવર્ણન, ૬ છિન્દ્રપ્રશસ્તિ, ૭ શિવ-ભક્તિસિદ્ધિ, ૮ નવસાહસાંકચરિત્રપંચ એ અન્યોનાં નામો પણ સૂચવ્યાં હોત, જેમાંનો ખંડનખંડ અંથ સુપ્રસિદ્ધ છે.

ઔષી કેટલીક સ્ખલનાઓ સિવાય આ અંથને અત્યુત્તમ બનાવવા પ્રો. હીરાલાલે પ્રશંસાપાત્ર પ્રયત્ન કર્યો છે એમ કહેતું યુક્ત છે. શ્રીયુત જીવણચંદ સા. ઝવેરી જેવા સાહિત્યપ્રેમી શ્રીમાને આ અંથને આગમોદયસ્થિતિ દ્વારા પ્રસિદ્ધિમાં લાવી સાહિત્ય-સેવાના કાર્યમાં આવશ્યક પૂર્તિ કરી છે. પ્રવર્તક કાંતિવિજયજી મહારાજ જેવા મહાનુભાવને આ અંથ સમર્પિત કરી તેમની મૌન સાહિત્ય-સેવાની ઉચિત કદર કરી છે. મનોહર કાગળ અને છપાઈવાળા આ અંથની કિં. રૂ. ૩-૮ વધારે ન જણાવ્યું.

બીજી સંસ્થાઓ આવાં કાર્યોનું અનુકરણ કરી અપ્રસિદ્ધ વિશાલ ઉત્તમોત્તમ જૈન વાદ્ય-મયને પ્રસ્તુત પદ્ધતિથી પ્રકાશમાં લાવવા વિશેષ પ્રયત્ન કરે તેમ ઇચ્છીએ છીએ.

વીર સં. ૨૪૫૪ માર્ગશીર્ષ શુ. ૧૫
મહી પોળ, વડોદરા.

}

લાલચંદ ભગવાનદાસ ગાંધી.

કરીને સમસ્ત વિશ્વને દેખનારી (અર્થાત્ લોકલોકપ્રકાશક) તેમજ મહિમાયુક્ત એવી દેવલ-જ્ઞાનતાને પ્રમાણરૂપે સિદ્ધ કરી આપી તેમજ જેને હું જગદમ્બા બાણું છું, તે તું છે (એમ) સ્પષ્ટ (એક શકાય છે). ”—૨૫

૨૫૪ટીકરણ

વ્યાકરણ-વિચાર—

આ પદ્યમાંના કેટલાક પ્રયોગોના વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવો આવશ્યક છે, પરંતુ તે વાત પ્રસ્તાવનામાં વિચારવામાં આવનાર હોવાથી અમ્ર તે વિષે કંઈ ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવતો નથી.

સિદ્ધાન્ત ઇધિફલદો बहुराज्यलामो

न्यस्तो यया जगति विश्वजनीनपन्थाः ।

विच्छित्तये भवततेरिव देवि ! मन्था-

स्तुभ्यं नमो जिनभवो दधिशोषणाय ॥ ૨૬ ॥

ટીકા

हे देवि ! तस्यै तुभ्यं नमः । ययैतिसम्बन्धादनुक्तमपि तस्यैपदं गृहीतम् । तस्यै कस्यै ? यया त्वया लिपिरूपत्वेन एष सिद्धान्तः—द्वादशाङ्गप्रवचनरूपः न्यस्तः—स्थापितः । किंविशिष्टः सिद्धान्तः ? ‘एधिफलदः’ एधते—वर्धते इत्येवंशीलं एधि—वर्धमानं फलं ददातीति एधिफलदः, विद्युद्धश्रुतिश्रद्धावशात् नृभवादभरत्वं, ‘देवात् (च) भवान्तरे मोक्ष इति फलवृद्धिः । पुनः किंविशिष्टः सिद्धान्तः ? ‘बहुराज्यलामः’ बहु—प्रचुरं राज्यं राज्ञ इदं कर्म राज्यं तस्य लामः, तच्छ्रद्धासहितभ्रवणावक्रीन्द्रसुरेन्द्रपदवीप्राप्तिर्यस्मात् स बहुराज्यलामः । पुनः किंविशिष्टः सिद्धान्तः ? जगति—संसारे ‘विश्वजनीनपन्थाः’ विश्वजनेभ्यः—समस्तलोकेभ्यः हितो—हितकारी पन्था—मार्गो योऽसौ विश्वजनीनपन्थाः । पुनः किंविशिष्टः (‘अथवैष कः) सिद्धान्तः ? ‘जिनभवः’ जिनेभ्यः—केवलभ्यो भव—उत्पत्तिर्यस्य स जिनभवः, “अर्हद्रूपप्रसूतं” (बालचन्द्रकृतौ ‘स्नातस्या’ स्तुतौ) इत्यसौ त्वया न्यस्तः । कस्यै किमर्थ ? ‘भवततेः’ भवानां—संसारजन्मनां ततिः—श्रेणि-भवततिस्तस्या भवततेः विच्छित्तये—विनाशाय, तच्छ्रवणाद् भवभ्रमणं न भवतीत्यभिप्रायः । सिद्धान्तः ‘क इव ? मन्था इव—मन्यनदण्ड इव । कस्मै किमर्थ ? ‘दधिशोषणाय’ दध्नः शोषणं दधिशोषणं तस्मै दधिशोषणाय लोकैर्यथा मन्थाः स्थापितः । किंविशिष्टो मन्थाः ? ‘बहुराज्यलामः’ अत्र ‘रलयोः सावर्ण्यात् बहुलराज्यलाम इति विशेषणं, बहुलं—प्रभूतं आज्यं—घृतं तस्य लामो यस्मात् स बहुलराज्यलामः । अन्यानि विशेषणानि पूर्ववत् ॥ २६ ॥

૧ ‘દેવાત્’ इति क-पाठः । २ धनुषिहितोऽयं ख-पाठः ।

૩ विचार्यताम्—

“रलयोर्दलयौषैष, लसयोर्यवयोस्तथा ।

बदन्त्येषां च सावर्ण्यं—मलङ्कारविदो जनाः ॥”

૪ ‘घृतं लभते यस्मात्’ इति ख-पाठः ।

વિષય-દિગ્દર્શન

વિષય	સરસ્વતી-ભક્તામર	પૃષ્ઠાંક
અદાર લિપિઓ	૫-૭
મૂર્ચના	૧૨
કનીશ્વર—કાલિદાસ, ભારવિ, માધ, શ્રીહર્ષ, મમદ, વાલ્મીકિ, પાણિનિ	૧૫-૧૭
કાલિદાસાદિકે કવિઓનું જૈન સમાજમાં સ્થાન	૧૮
માધ-પ્રબન્ધ	૧૯-૨૨
શ્રીહર્ષ-પ્રબન્ધ	૨૨-૨૬
સરસ્વતી-સ્તોત્રના પઠનનો પ્રભાવ	૨૮
સરસ્વતી-સ્તોત્રના રસની અપૂર્વતા	૨૯
સારસ્વત રૂપની અનેકતા	૩૧
સરસ્વતીનાં નામો	૩૧
શ્રીશારદા-સ્તોત્ર	૩૧-૩૨
શ્રુત દેવતાનાં કુણ્ડળોની કાન્તિ	૩૩
ભાષ્ય અને ઉક્તિનો અર્થ	૫૬
બ્રાહ્મીનો વાગ્દેવ તેમજ તેનાં કુણ્ડળોની કાન્તિ	૬૧
અહ-વિચાર	૬૧-૬૨
અહોનું સ્થાન	૬૨-૬૩
રાહ-વિચાર	૬૩
અહોનો વિષ્કંભ વિગેરે....	૬૩
નક્ષત્ર-વિચાર	૭૨
ધર્મના દશ પ્રકારો	૭૮

શાન્તિ-ભક્તામર

લોકાન્તિક દેવોની શ્રીશાન્તિનાથને વિજ્ઞાપિ	૮૦
લોકાન્તિક દેવો	૮૧
પ્રભુએ દીધેલું સાંવત્સરિક દાન	૮૩
પ્રભુએ દીધેલી દીક્ષા	૮૪
પ્રભુએ કરેલી મોહની ચિકિત્સા	૮૫
પ્રભુનો અપૂર્વ સંયમ	૮૬
કેવલજ્ઞાની પ્રભુએ કરેલો અજ્ઞાનનો નાશ	૮૬
કન્દર્પ-વિચાર	૧૧૧

અન્વયઃ

(હે) દેવિ ! યયા (ત્વયા) (વચઃ) વચિન્-કલહઃ बहु-राज्य-लामः जगति विश्व-जनीन-पन्थाः जिन-भवः वधि-शोषणाय बहुल-आज्य-लामः मन्थाः इव सिद्धान्तः भव-ततेः विच्छिन्नचये न्यस्तः, (तस्यै) तुभ्यं नमः ।

શીઠદાર્થ

સિદ્ધાન્તઃ (મૂં સિદ્ધાન્ત) = સિદ્ધાન્ત, અવચન, આગમ.

વચિન્ = વધતું, વર્ધમાન.

કલહ = ક્ષણ.

હા = આપતું.

વધિકલહઃ = વધતા ક્ષણે આપનારો.

बहु = ઘણા.

राज्य = રાજ્ય.

लाम = પ્રાપ્તિ.

बहुल = ઘણા.

आज्य = ધૂત, ઘી.

बहुराज्यलामः = (૧) ઘણાં રાજ્યનો લાભ છે એવા એવા; (૨) ઘણા ઘીની પ્રાપ્તિ છે એવા એવા.

न्यस्तः (મૂં ન્યસ્ત) = સ્થાપન કરાયેલો.

यया (મૂં યય) = એનાથી.

जगति (મૂં જગત્) = જગત્માં.

विश्व = સમસ્ત.

जनीन = લોકને હિતકારી.

વચિન્ = માર્ગ.

विश्वजनीनपन्थाः = સમસ્ત લોકને હિતકારી એવા માર્ગ (૩૫).

विच्छिन्नचये (મૂં વિચ્છિન્ન) = વિચ્છેદને માટે, વિનાશાર્થે.

भव = સંસાર.

तति = શ્રેણિ.

भवततेः = સંસારની શ્રેણિના.

इव = જેમ.

देवि ! (મૂં દેવી) = હે દેવી !

मन्थाः (મૂં મચિન્) = રવિ, દહીં વળાવવાનો દણ્ડ.

तुभ्यं (મૂં તુભ્ય) = તને.

नमस् = નમસ્કાર.

जिन = તીર્થંકર.

भव = ઉત્પત્તિ.

जिनभवः = તીર્થંકર દ્વારા ઉત્પત્તિ છે એવી એવા.

वधि = દહીં.

शोषण = શોષણું તે.

वधिशोषणयः = દહીંના શોષણાર્થે.

પદાર્થ

“ હે દેવી ! જેનું ક્ષણ વધતું બધ છે એવા, વળી જે દ્વારા ઘણાં રાજ્યનો લાભ છે એવા, તથા જગત્માં સમસ્ત લોકને હિતકારી એવા માર્ગરૂપ, તેમજ તીર્થંકર દ્વારા જેની ઉત્પત્તિ છે એવા તથા વળી દહીંના શોષણાર્થે અતિશય ધૂતની પ્રાપ્તિ કરાવનારા એવા મન્યન-દણ્ડ જેવા (આ) સિદ્ધાન્ત બધોની શ્રેણિના ઉચ્છેદ માટે જે (તારા) થી સ્થાપન કરાયો, તે તને નમસ્કાર હોજી. ” — ૨૬

મધ્યાહ્નકાલવિહૃતૌ સવિતુઃ પ્રમાયાં

સૈવેન્દિરે ! ગુણવતી ત્વમતો ભવત્યામ્ ।

દોષાંશ દૃષ્ટચરણૈરપરૈરભિઞ્ઞૈઃ

સ્વમાન્તરેડપિ ન કદાચિદપીક્ષિતોડસિ ॥ ૨૭ ॥

ટીકા

હે હિન્દિરે !—હે લક્ષ્મિ ! હિન્દિતિ—પરમૈશ્વર્યેણ રાજતે इति હિન્દિરા સર્વગુણસમ્પૂર્ણા નામ્નામા-નન્ત્યાત્ (તત્ત્વાઃ) સમ્બોધનં હે હિન્દિરે !—હે કમલે ! સર્વેષાં સમ્પત્તયે ! સૈવ ત્વં ગુણવતી—बहुगु-

વિષય

શાન્તિ-ભક્તામર

પૃષ્ઠાંક

શ્રીવિનયચન્દ્ર મુનિવર્યકૃત અનંગદુર્ગાષ્ટક ગુજરાતી ભાષાન્તર સહિત	૧૧૧-૧૧૪
નાથના નામ-કીર્તનનો પ્રભાવ	૧૧૪

પાર્શ્વ-ભક્તામર

ઈશ્વરના ગુણોની ગણના	૧૨૬
પ્રયોગ-વિચાર	૧૨૭
દેવ-દિગ્દર્શન	૧૩૩-૧૩૫
ચોનિ-વિચાર—સાધારણ તથા પ્રત્યેક વનરૂપતિકાય	૧૩૮-૧૩૯
મહાદેવની મુખ્યતા	૧૪૦-૧૪૧
પ્રભય-વિચાર	૧૪૧-૧૪૨
નિગોદ-વિચાર	૧૫૪-૧૫૬
બાહર-નિગોદ અને સૂક્ષ્મ નિગોદની ભિન્નતા	૧૫૬
અનન્તકાળ	૧૫૬-૧૫૭
પ્રાતિહાર્ય-પયોગિયન	૧૫૯-૧૬૪
સોપારક સ્તવનનાં ૧૨થી ૧૯ પદો ભાષાન્તર સહિત	૧૬૦-૧૬૨
શ્રીગિનપ્રભસુરિકૃત શ્રીપાર્શ્વનાથ-પ્રાતિહાર્ય-સ્તોત્ર તથા તેનો અનુવાદ	૧૬૨-૧૬૪
પારણક-પરામર્શ	૧૬૫-૧૬૭
કવિ-સમય	૧૬૮
તેજ શબ્દ સંબંધી વિચાર	૧૭૦
અર્થ-વિચાર	૧૭૧-૧૭૨
કોપ-કંઠયન	૧૭૩-૧૭૪
પ્રયોગ-વિચાર	૧૭૫
ઠોઢના ૧૮ પ્રકારો	૧૭૬
પદ્ય-નિષ્કર્ષ	૧૮૩

ગુણતાડસિ-વર્તસે । અતઃ કારણાત્ 'દૃષ્ટચરણૈઃ' દૃષ્ટ-પ્રિયં ચરણં-ચારિત્રં યેષાં તેતૈઃ દૃષ્ટચરણૈઃ-મુનિ-
મિઃ અમિષ્ઠૈઃ-ચતુરૈરપરૈઃ-અન્યૈઃ અન્યતીર્થિકૈઃ-કુલિક્ષિમિરપિ ભવત્યાં-ત્વયિ કદાચિત્ સ્વમા-
ન્તરેઽપિ-નિદ્રાવશે સ્વપ્નમધ્યેઽપિ દોષાંશઃ-અગુણલેશઃ નેક્ષિતો-ન વિલોકિતો-ન દૃષ્ટઃ । ભવત્યાં
કસ્યામિવ ? સવિતુઃ-સૂર્યસ્ય પ્રમાયામિવ-કાન્તૌ ઇવ, યથાઽમિષ્ઠૈઃ સૂર્યપ્રમાયાં 'દોષાંશઃ' દોષા-
રાત્રિસ્તસ્યા અંશો-લેશોઽપિ ન પ્રાપ્યતે । કિંવિશિષ્ટાયાં પ્રમાયાં ? 'મધ્યાહ્નકાલવિહૃતૌ' અહ્નો મધ્ય-
મધ્યાહ્નઃ સ ચાસૌ કાલશ્ચ મધ્યાહ્નકાલસ્તસ્મિન્ મધ્યાહ્નકાલે વિહૃતિઃ-વિહરણં યસ્યાઃ સા મધ્યાહ્ન-
કાલવિહૃતિસ્તસ્યાં મધ્યાહ્નકાલવિહૃતૌ, મધ્યાહ્નવેલાયાં સર્વથા દોષાભાવસ્તદ્વત્ ત્વય્યપિ ॥ ૨૭ ॥

અન્વયઃ

(હે) હિન્દિરે ! સા ઇવ ત્વં ગુણવતી અસિ, અતઃ દૃષ્ટ-ચરણૈઃ અમિષ્ઠૈઃ અપરૈઃ અપિ સવિતુઃ
મધ્ય-અહન-કાલ-વિહૃતૌ પ્રમાયાં દોષા-અંશઃ (ઇવ) ભવત્યાં દોષ-અંશઃ સ્વપ્ન-અન્તરે અપિ ન
કદાચિત્ રેક્ષિતઃ ।

શબ્દાર્થ

મધ્ય=મધ્ય.

અહન=દિવસ.

કાલ=સમય.

વિહૃતિ=વિહરણ.

મધ્યાહ્નકાલવિહૃતૌ=મધ્યાહ્ન સમયે વિહરણુ છે
જેનું એવી.

સવિતુઃ (મૂ. સવિત) =સૂર્યની.

પ્રમાયાં (મૂ. પ્રમા) =પ્રમાને વિષે, કાન્તિને વિષે.

સા (મૂ. તદ) =તે.

ઇવ=જ.

હિન્દિરે ! (મૂ. હિન્દિરા) =હે ઇન્દિરા, હે લક્ષ્મી !

ગુણવતી (મૂ. ગુણવત) =ગુણવાળી.

ત્વં (મૂ. યુક્તવ) =તું.

અતસ્=એથી કરીને.

ભવત્યાં (મૂ. ભવતી) =આપથીને વિષે.

દોષા=રાત્રિ.

દોષ=અવગુણ.

અંશ=અંશ, લેશ.

દોષાંશઃ=(૧) રાત્રિનો લેશ; (૨) અવગુણનો અંશ.

દૃષ્ટ=પ્રિય.

ચરણ=ચારિત્ર.

દૃષ્ટચરણૈઃ=પ્રિય છે ચારિત્ર જેમનું એવા.

અપરૈઃ (મૂ. અપર) =અન્ય.

અમિષ્ઠૈઃ (મૂ. અમિષ્ઠ) =અતુર.

સ્વપ્ન=સ્વપ્ન.

અન્તર=મધ્ય.

સ્વપ્નાન્તરે=સ્વપ્નના મધ્યમાં.

અપિ=પણ.

ન=નાહિ.

કદાચિત્=કદાપિ.

રેક્ષિતઃ (મૂ. રેક્ષિત) =જોવાયેલો.

અસિ (ધા. અસ) =તું છે.

પદાર્થ

"હે ઇન્દિરા ! તેજ તું ગુણયુક્ત છે, એથી કરીને તો જમ મધ્યાહ્ન સમયે વિહરણુવાળા
સૂર્યના તેજને વિષે રાત્રિનો લેશ પણ જોવામાં આવતો નથી, તેમ તારે વિષે પણ જેમનું ચારિત્ર
પ્રિય છે એવા (અર્થાત્ મુનિવરો) વડે તેમજ અન્ય (અજ્ઞેન) અતુર (જનો) વડે પણ
સ્વપ્નાન્તરમાં પણ કદાપિ અવગુણનો લેશ પણ જોવાયો નથી."—૨૭

स्फटीकरणसाधनीभूतग्रन्थानां सूची (स्फटीकरणसाधनीग्रन्थानां सूची)

जैनग्रन्थाः

जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिः
जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिवृत्तिः
जीवाजीवाभिगमवृत्तिः
प्रज्ञापनासूत्रम्
भगवर्तसूत्रम्
समवायाङ्गवृत्तिः
सूर्यप्रज्ञप्तिः
विशेषावश्यकभाष्यटीका
प्रश्नव्याकरणम्
बृहत्सङ्ग्रहिणीटीका
तत्त्वार्थराजवार्तिकम्
अभिधानराजेन्द्रकोषः
योगशास्त्रम्
अभिधानचिन्तामणिः
त्रिपटिशलाकापुरुषचरित्रम् (दशमं पर्व)
काव्यानुशासनवृत्तिः
प्रबन्धचिन्तामणिः
चतुर्विंशतिप्रबन्धः
विचारसारप्रकरणम्
श्रीअर्बुदमण्डनश्रीयुगादिदेव-
श्रीनेमिनाथस्तवनम्
जीवविचारः
जीवविचारवृत्तिः
तिलकमञ्जरी
ऋषभपञ्चाशिकाटीका
सोपारकस्तवनम्

प्रणेतारः

गणधरः
श्रीशान्तिचन्द्रगणिः
श्रीमलयगिरिसूरिः
श्रीश्यामाचार्यः
गणधरः
श्रीअभयदेवसूरिः
गणधरः
मलधारिश्रीहेमचन्द्रसूरिः
गणधरः
श्रीमलयगिरिसूरिः
श्रीअकलदेवाचार्यः
श्रीविजयराजेन्द्रसूरिः
श्रीहेमचन्द्रसूरिः
”
”
”
श्रीमेरुतुङ्गसूरिः
श्रीराजशेखरसूरिः
श्रीप्रद्युम्नसूरिः
श्रीभुवनसुन्दरसूरिः
श्रीशान्तिसूरिः
श्रीपाठकरत्नाकरः
महाकविश्रीधनपालः
श्रीप्रभानन्दसूरिः
पूर्वाचार्यः

हारान्तरस्थमयि ! कौस्तुभमत्र गात्र-

शोभां सहस्रगुणयत्युदयास्तगिर्योः ।

वन्द्याऽस्यतस्तव सतीमुपचारि रत्नं

बिम्बं रवेरिव पयोधरपार्श्ववर्ति ॥ २८ ॥

टीका

हे इन्दिर ! अयि इति कोमलामन्त्रणे अतः-अस्मात् कारणात् त्वं वन्द्याऽसि-वन्दितुं-स्तोतुं योग्या वन्द्या वर्तसे । अत इति किं ? अत्र-त्वयि विषये कौस्तुभं रत्नं गात्रशोभां-शरीरशोभां सहस्रगुणयति, सहस्रगुणं करोतीति सहस्रगुणयति । किंविशिष्टं कौस्तुभं ? 'हारान्तरस्थं' हारस्य अन्तरे-मध्ये तिष्ठतीति हारान्तरस्थं, हारमध्ये प्रोतमिति । पुनः किंविशिष्टं कौस्तुभं ? तव-भवत्याः पयोधरपार्श्ववर्ति पयोधरयोः-कुचयोः पार्श्वे वर्तत इत्येवंशीलं पयोधरपार्श्ववर्ति । किंविशिष्टां गात्रशोभां ? सर्ती-विद्यमानां, नित्यवर्तिनीमिति । कौस्तुभं किमिव ? रवेः-सूर्यस्य बिम्बं इव, वर्तुलत्वात् साम्यम् । किंविशिष्टं रवेर्बिम्बं ? 'उदयास्तगिर्योः' गिरिशब्दः प्रत्येकं संबद्धः, उदयगिरिश्चास्तगिरिश्च उदयास्तगिरी तयोर्दयास्तगिर्योः उप-समीपे चरति-गच्छतीति उपचारि-समीपगामि । कौस्तुभस्योष्णांशुमण्डलोपमानं, पयोधरयोर्दयास्ताचलयोरुपमानमिति ॥ २८ ॥

अन्वयः

अयि ! अत्र (त्वयि) तव पयोधर-पार्श्व-वर्ति हार-अन्तर-स्थं कौस्तुभं रत्नं रवेः उदय-अस्त-गिर्योः उप-चारि बिम्बं इव (तव) सर्ती गात्र-शोभां सहस्रगुणयति, अतः त्वं वन्द्या असि ।

शेषार्थ

हार=हार.

अन्तर=मध्ये.

स्था=रहेतुं.

हारान्तरस्थं=हारना मध्येमां रहेतुं.

अयि=कोमल आभ-नक्षुस्यक अव्यय.

कौस्तुभं (मू० कौस्तुभ)=कौस्तुभ, अत्र गतं मयि.

अत्र=अहं आ.

गात्र=देह, शरीर.

शोभा=शोभा.

गात्रशोभां=शरीरनी शोभाने.

सहस्र=हजार.

गुण=गुण.

सहस्रगुणयति=हजारगुणी करे छ.

उदय=उदय.

अस्त=अस्त.

गिरि=पर्वत.

उदयास्तगिर्योः=उदयाश्च अने अस्ताश्चानी.

वन्द्या (मू० वन्द्या)=वन्दन करवा योग्य.

असि (धा० अस्)=छ.

अतः=अथी करी.

तव (मू० तुम्हा)=ताई.

सर्ती (मू० सर्ती)=विद्यमान, देखात.

उपचारि (मू० उपचारिन्)=समीप गमनाई.

रत्नं (मू० रत्न)=रत्न, मयि.

बिम्बं (मू० बिम्ब)=मण्डल.

रवेः (मू० रवि)=सूर्य.

इव=जैसे.

पयोधर=रत्न.

पार्श्व=समीप.

वर्तिन्=होनाई.

पयोधरपार्श्ववर्तिन्=रत्ननी समीप रहेनाई.

જૈનગ્રન્થાઃ
 પાર્શ્વનાથપ્રાતિહાર્યસ્તોત્રમ્
 સિન્દૂરપ્રકરઃ (સૂક્તમુક્તાવલી)
 જિનશતકમ્
 શબ્દરત્નાકરઃ
 વૈદ્યકહિતોપદેશઃ
 લોકપ્રકાશઃ
 કલ્પસૂત્રવૃત્તિઃ (સુવોધિકા)
 શ્રીપાલ રાજનો રાસ
 અજૈનગ્રન્થાઃ
 ભાગવતપુરાણમ્
 સ્કાન્દપુરાણમ્
 તૈત્તિરીયારણ્યકમ્
 અથર્વવેદઃ
 સારસ્વતવ્યાકરણમ્
 વૃત્તરત્નાકરઃ
 વિશ્વકોશઃ
 શિશુપાલવધઃ
 શિશુપાલવધટીકા
 ઉદ્ભવદૂતઃ
 શિવમહિમ્નઃસ્તોત્રમ્
 શબ્દચિંતામણિ (સંસ્કૃત-ગુજરાતી શબ્દકોષ)

પ્રણેતારઃ
 શ્રીજિનપ્રભસૂરિઃ
 શતાર્થિકશ્રીસોમપ્રભસૂરિઃ
 શ્રીસમન્તભદ્રસૂરિઃ
 શ્રીસાધુસુન્દરગણિઃ
 શ્રીકણ્ઠસૂરિઃ
 શ્રીવિનયવિજયગણિઃ
 ”
 શ્રીવનયવિજયગણિ
 પ્રણેતારઃ
 શ્રીવેદવ્યાસઃ
 ”
 ”
 ”
 શ્રીઅનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્યઃ
 મટ્ટશ્રીકેદારઃ
 શ્રીવિશ્વમુનીશઃ
 મહાકવિશ્રીમાધવઃ
 શ્રીમલ્લિનાથમૂરિઃ
 શ્રીમાધવઃ
 શ્રીપુષ્પદન્તઃ
 સવાઈલાલ વિ. છોટાલાલ વોરા

પદ્યાર્થ

“અયિ (શ્રુત-દેવતા) ! તારા સ્તનોની સમીપ રહેનારું એવું તેમજ વળી (તેં કણ્ઠમાં પહેરેલા) હારના મધ્યમાં રહેલું (અર્થાત્ તેમાં પોરવેલું) એવું કૌસ્તુભ (નામનું) રત્ન કે જે ઉદ્યાયળ અને અસ્તાયળની સમીપ જનારા સૂર્યના મણ્ડળ જેવું (ગોળ) છે, તે રત્ન અત્ર તારા દેહની શાશ્વતી શોભાને સહસ્રગુણી કરે છે; એથી કરીને તું વન્દન કરવા યોગ્ય છે.”—૨૮

* * *
અજ્ઞાનમાત્રતિમિરં તવ વાગ્વિલાસા

વિદ્યાવિનોદિવિદુષાં મહતાં મુલાગ્રે ।

નિમ્નન્તિ તિગ્મકિરણા નિહિતા નિરીહે !

તુઙ્ગોદયાદ્રિશિરસીવ સહસ્રરશ્મેઃ ॥ ૨૯ ॥

ટીકા

હે ‘નિરીહે !’ નિર્ગતા રૂપા-વાચ્છા યસ્યાઃ સા નિરીહા-અયાચિત્રતત્વાભિઃ સ્પૃહા તત્સમ્બોધનં હે નિરીહે ! અથવા નિતરાં રૂપા-વાચ્છતિ યાં સર્વો લોકઃ સા નિરીહા, સર્વેષાં વરપ્રદાનાત્, તત્સમ્બોધનં હે નિરીહે ! તવ વાગ્વિલાસા-ભવત્યા વાવાં વિલાસા વાગ્વિલાસાઃ મહતાં-ગરિષ્ઠાનાં ‘વિદ્યાવિનોદિવિદુષાં’ વિદ્યાનાં ચતુર્દશસંખ્યાનાં વિનોદઃ-પઠનપાઠનામ્યાસઃ સ ષ્ણામસ્તીતિ વિદ્યાવિનોદિનસ્તે ચ તે વિદ્વાંસથ વિદ્યાવિનોદિવિદ્વાંસસ્તેષાં વિદ્યાવિનોદિવિદુષાં મુલાગ્રે-જિહ્વાગ્રે એકાન્ગત્વાનમુલશબ્દસ્ય અર્થાત્ જિહ્વે ગુદ્યતે તત્ર નિહિતાઃ-સ્થાપિતાઃ સન્તઃ અજ્ઞાનમાત્રતિમિરં અલ્પમજ્ઞાનં સંશયાદિરૂપં અજ્ઞાનમાત્રં અલ્પસંખ્યાયા માત્રં ચ સ્તોકમાત્રં યત્ તિમિરમ્-અન્ધકારં તત્ અજ્ઞાનમાત્રતિમિરં નિમ્નન્તિ-નિતરાં પ્રન્તિ-વિનાશયન્તિ-સ્ફેટયન્તિ-દૂરીકુર્વન્તીત્યર્થઃ । તવ વાગ્વિલાસાઃ કે હવ ? સહસ્રરશ્મેઃ-સૂર્યસ્ય તિગ્મકિરણા હવ તિગ્માઃ-તીક્ષ્ણાઃ કિરણાસ્તિગ્મ-કિરણાઃ તુઙ્ગોદયાદ્રિશિરસિ નિહિતાઃ તિમિરં નિમ્નન્તિ તુઙ્ગ-ઉચ્ચતો યોઽસૌ ઉદયાદ્રિસ્તુઙ્ગોદયા-દ્રિસ્તસ્ય તુઙ્ગોદયાદ્રિઃ શિરઃ-શૃંગં તુઙ્ગોદયાદ્રિશિરસ્તસ્મિન્ તુઙ્ગોદયાદ્રિશિરસિ, યથા ઉચ્ચૈરુદયા-ચલમસ્તકે સ્થિતા રવિરશ્મયઃ સકલવિશ્વવ્યાપિ તમઃ સ્ફેટયન્તિ તદ્વત્ ॥ ૨૯ ॥

અન્વયઃ

(હે) નિર-રૂપે ! તુઙ્ગ-ઉચ્ચ-અદ્રિ-શિરસિ નિહિતાઃ સહસ્ર-રશ્મેઃ તિગ્મ-કિરણાઃ હવ તવ વાચ્-વિલાસાઃ મહતાં વિદ્યા-વિનોદિન્-વિદુષાં મુલ-અગ્રે નિહિતાઃ (સન્તઃ) અજ્ઞાન-માત્ર-તિમિરં નિમ્નન્તિ ।

શ્લોકાર્થ

અજ્ઞાન=અજ્ઞાન.

માત્ર=માત્ર.

તિમિર=અન્ધકાર.

અજ્ઞાનમાત્રતિમિરં=અજ્ઞાનમાત્ર અન્ધકારને.

તવ (મૂં યુષ્મદ)=તારી.

વાચ્=વાણી.

વિલાસ=વિલાસ.

વાગ્વિલાસા=વાણીના વિલાસો.

ॐ ह्रीं नमः ।

આમુખ.

શ્રીમદ્ધ માનતુંમસૂરિએ ચમત્કારિક શ્રીભક્તામરસ્તોત્ર રચ્યું છે. આ સ્તોત્ર શ્વેતામ્બર અને દ્વિગમ્બર બંને સમપ્રદાયને અતિ માન્ય હોવાથી એના ઉપર જટલી ટીકાઓ ઉપલબ્ધ થાય છે, તેટલી બીજાં સ્તોત્રો ઉપર જોવામાં આવતી નથી. વળી એની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્યો જટલાં દૃગ્ગોચર થાય છે તેટલાં બીજાં સ્તોત્રોનાં સમસ્યારૂપ કાવ્યો નજરે પડતાં નથી. આ ઉપરાંત આ કાવ્યની વિશેષ ખુબી તો એ છે કે આના દરેક શ્લોકને લગતાં ગુદાં ગુદાં યન્ત્રો અને મન્ત્રો પણ જોવામાં આવે છે.

જેનોના મોટા ભાગનું મન્તવ્ય એવું છે કે “ભક્તામરના અંતિમ સિવાયનાં ચરણો ઉપર પણ સમસ્યારૂપ કાવ્યો રચાયેલાં છે.” પરંતુ અમારી પૂરતી તપાસમાં અમને આવાં કાવ્યો પ્રાપ્ત થયાં નથી, તેમજ પ્રથમ વિભાગ બહાર પડ્યા પછીથી અત્યાર સુધીમાંથી અમોને કોઈ તરફથી એ સમ્બન્ધમાં કોઈ વિશેષ જાણવાનું મળ્યું નથી. તથાપિ કોઈ તરફથી એવાં કાવ્યોની પ્રતિજ્ઞા અમોને મળશે તો તે પ્રસિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન સેવીશું.

પ્રત્યેક પદ્યના અંતિમ ચરણની સમસ્યારૂપ આઠ કાવ્યો અત્યાર સુધી પ્રાપ્ત થયાં છે, જેમાંથી અમોએ બે પ્રથમ વિભાગમાં પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે અને બીજાં ત્રણને આ દ્વિતીય વિભાગમાં પ્રસિદ્ધ કરવા ભાગ્યશાલી થયા છિયે, જ્યારે બાકીનાં તૃતીય વિભાગમાં પ્રસિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન આદરવામાં આવ્યો છે.

આ દ્વિતીય વિભાગમાં સરસ્વતીભક્તામર, શાન્તિભક્તામર અને પાર્શ્વભક્તામર એમ ત્રણ કૃતિઓ અમે આપી છે. તે પૈકી પ્રથમ કૃતિ શ્રીયશોવિજયજી જૈન પાઠશાલા (મહેસાણા) તરફથી છપાઇ હતી, જેનો ઉપયોગ કરવાની એ સંસ્થાના કાર્યવાહક શેઠ વેણીચંદ સૂરચંદે અમને રજા આપી હતી, તે બદલ અમે સંસ્થાના ઋણી છિયે. આ સિવાય એક હસ્તપ્રત સતત વિહારી શાન્તમૂર્તિ સુનિમહારાજ હંસવિજયજી તરફથી મળી હતી, જે બદલ અમે તેઓ-શ્રીના પણ આભારી છિયે.

શાન્તિ અને પાર્શ્વભક્તામર પ્રસિદ્ધ કરતાં અમોને નરમ આહ્વાદ પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે એ કાવ્યોને જનસમાજ સમક્ષ મૂકવાની પ્રથમ તક અમોનેજ પ્રાપ્ત થઇ છે.

શાન્તિભક્તામરની અમોને નીચે સુજળ ત્રણ પ્રેતો મળી હતી જે બદલ તે સંસ્થાઓના કાર્યવાહકોનો અમે અત્ર ઉપકાર માનિયે છિયે.

વિદ્યા=વિદ્યા.

વિનોદિન્=વિનોદી.

વિદ્યસ્=વિદ્યાન, પવિડત.

વિદ્યાવિનોદિવિદુષાં=વિદ્યાના વિનોદી એવા પવિડતોના.

મહતાં (મૂં મહત્)=મોટા.

મુક્ત=મુક્ત.

અગ્ર=આગલો ભાગ.

મુક્તાગ્રે=મુક્તના અગ્ર ભાગ ઉપર.

નિષ્પન્તિ (કાં હન્)=વિનાશ કરે છે.

તિગ્મ=તીક્ષ્ણ, પ્રખર.

તિગ્મકિરણાઃ=તીક્ષ્ણ કિરણો.

નિહિતાઃ (મૂં નિહિત)=રથાપન કરાયેલા.

નિર=(૧) નિર્ગમતાવાચક અવ્યય;(૨) અસંતતાચ્ચક અવ્યય.

ઈહા=હજા, વાંછા.

નિરીહે !=(૧) હે જતી રહી છે હજા જેની એવી, હે નિઃસ્પૃહી !; (૨) અસંત હજા છે (લોહ) જેને એવી ! (સં).

તુઙ્ગ=ઉચ્ચ.

ઉદય=ઉદય.

અગ્નિ=પર્વત.

શિરસ્=શીર્ષ.

તુઙ્ગોદયાગ્નિશિરસિ=ઉચ્ચ ઉદય-ગિરિના શિખર ઉપર.

દિવ=જેમ.

સહસ્ર=હજાર.

રશ્મિ=કિરણ.

સહસ્રરશ્મેઃ= સૂર્યના.

પદાર્થ

“(યાચનાથી રહિત હોવાને લીધે) હે નિઃસ્પૃહા ! [અથવા (વરદાન દેનારી હોવાને લીધે) જેની લોકા અત્યંત વાંછા રાખે છે એવી] હે (સરસ્વતી) ! જેમ ઉચ્ચ ઉદયગિરિ ઉપર રહેલાં સૂર્યનાં કિરણો વિશ્વવ્યાપી અંધકારનો નાશ કરે છે, તેમ તારી વાણીના વિદ્યાસો પ્રખર તેમજ (ચૈાહ) વિદ્યાના (પઠનપાઠનાદિક) વિનોદયુક્ત વિદ્યાનોની જિહ્વાએ રક્ષા થકા (સંશયાદિક) અજ્ઞાનમાત્રરૂપી અંધકારનો વિનાશ કરે છે.”—૨૯

* * * *

પૃથ્વીતલં દ્વયમપાયિ પવિત્રયિત્વા

શુભ્રં યશો ધવલયત્યધુનોર્ધ્વલોકમ્ ।

પ્રાગ્ લઙ્ઘયત્ સુમુલ્લિ ! તે યદિદં મહિમ્ના—

મુચૈસ્તટં સુરગિરિય શાતકૌમ્ભમ્ ॥ ૩૦ ॥

ટીકા

હે ‘સુમુલ્લિ !’ સુષ્ટુ-શોભનં મુલ્લં યસ્યાઃ સા સુમુલ્લી તત્સમ્બોધને હે સુમુલ્લિ ! યદિદં તે-તવ શુભ્રમ્-ઉજ્જ્વલં યશઃ અધુના-સામ્પ્રતં ઊર્ધ્વલોકં ધવલયતિ-સ્વર્ગલોકં નિર્મલયતિ-દેવલોકં વ્યાપ્નોતિ । કિં કૃત્વા ? પ્રાક્-પૂર્વં દ્વયં પૃથ્વીતલં-નાગલોકં મર્ત્યલોકં ચ પવિત્રયિત્વા-પાવનં

૧ ચૈાહ વિદ્યાઓ નીચે મુજબ છે:—

“વજ્રી વેદાન્તારો, મીમાંસાડમ્બીક્ષિકી તથા ।

ધર્મશાસ્ત્રં પુરાણં ચ, વિદ્યા ઇલાખતુરંશ ॥ ૧ ॥”

આ સંબંધમાં વિશેષ માહિતી માટે જુઓ વીર-અક્ષતામર (૫૦ પૃષ્ઠ).

૧ શ્રીજૈનાનન્દપુસ્તકાલય-ગોપીપુરા, સુરત.

૨ શ્રીડહેલાના ઉપાશ્રયનો ભંડાર-અમદાવાદ.

૩ શેઠ સુખાજી રવચંદ જયચંદ જૈન વિદ્યાશાલા-અમદાવાદ.

પાર્શ્વભક્તામરની હસ્તપ્રતિ શ્રીવિજયવદલભસૂરિના શિષ્યરત્ન મુનિરાજ વિચક્ષણવિજયજીએ અનુવાદકને આપી હતી, જે બદલ તેઓશ્રીનો પણ અમે ઉપકાર માનિયે છિયે. વળી મહાનુભાવોની હસ્ત-પ્રતિના આધારે પરિશિષ્ટગત કાવ્યો અમે પ્રસિદ્ધ કરી શક્યા છિયે તેમનો પણ આ રથેજે અમે આભાર માનિયે છિયે.

આ અમૃત્ય અન્યનું સંશોધનાદિક કાર્ય સુરતવાસ્તવ્ય, પરમ જૈનધર્માવલમ્બી, તેમજ શ્રીમદ્ વિજયાનન્દસૂરીશ્વર (આત્મારામજી મહારાજ) અને તેમના સન્તાનીય મુનિરાજ શ્રીહર્ષવિજયને ગુરૂ નરીકે પૂજનારા અને તેઓશ્રીના પાદસેવનથી જૈનધર્મના તીવ્ર અનુરાગી બનેલા સ્વર્ગસ્થ રા. રસિકદાસ વરજદાસ કાપડિયાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર પ્રોફેસર હીરાલાલ એમ. એ. દ્વારા કરાવવામાં આવ્યું છે. એઓએ કર્તાઓનાં જીવન વિગેરેના સંબંધમાં વિવેચન કરેલું હોવાથી અમારે તે સંબંધમાં કંઈ ઉમેરવાનું બાકી રહેતું નથી.

સંસ્કૃતના અલ્પ અભ્યાસીઓને સુગમતા થઈ પડે તેટલા માટે અન્યથા અને શબ્દાર્થ તેમજ જિનસિદ્ધાંતોથી અપરિચિત વર્ગ જૈન પારિભાષિક શબ્દો વિગેરે સરલતાથી સમજી શકે તેટલા માટે સ્પષ્ટીકરણ બનતી કાળજીપૂર્વક તૈયાર કરાવ્યાં છે.

અમારા પ્રયાસની સફળતા પાઠક-વર્ગની પસંદગી ઉપર તેમજ આ અન્યના લેવાતા લાભ ઉપર રહેલી હોવાથી આ સંબંધે વિશેષ નિવેદન કરવાનું બાકી રહેતું નથી. પરંતુ જે આ પદ્ધતિ વિશેષ ઉપયોગી માલૂમ પડશે તેો ભવિષ્યમાં આવી પદ્ધતિથી બીજા અન્યો બહાર પાડવા અમારી પ્રયત્ન ઇચ્છા છે.

આગમોદ્ધારક વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞ જૈનાચાર્ય શ્રીમદ્ આનન્દસામરસૂરિ આ આગમોદય સમિતિના ઉત્પત્તિ સમયથીજ અપૂર્વ સાહાય્ય આપતા રહ્યા છે, તે મુજબ આ અન્ય પણ પ્રસિદ્ધ કરવામાં તેમણે જે સાહાય્ય આપી છે તે બદલ તેઓશ્રીનો અમે ઠેકઠો ઉપકાર માનિયે તેટલો ઓછોજ છે.

સંશોધનકાર્યમાં મદદ કરવા માટે અનુયોગાચાર્ય શ્રીક્ષાંતિવિજય તેમજ દક્ષિણવિહારી મુનિ-વર્ચ શ્રીઅમરવિજયના શિષ્યરત્ન મુનિરાજ ચતુરવિજયજીના અમે આભારી છિયે.

પ્રથમ વિભાગની જેમ આ વિભાગનું પણ વળી શુદ્ધિ-પત્ર તૈયાર કરી આપ્યા બદલ અમે જ્યોતિઃશાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયદાનસૂરિના પણ ઋણી છિયે.

પ્રથમ વિભાગને માટે મળેલા અભિપ્રાયો આ વિભાગના અન્તમાં જોડવામાં આવ્યા છે, જ્યારે આ વિભાગ સંબંધી મળેલા અભિપ્રાય પ્રારમ્ભમાં આપવામાં આવેલ છે; તે તરફ પાઠકગણનું ધ્યાન ખેંચવાની અમે રજા લઇએ છિયે.

વિક્રમ સંવત ૧૯૮૩ કાગણી શુદ્ધ ૭ ગુરૂવાર.
તા. ૧૦-૩-૧૯૨૭, જાવેરી બજાર-મુંબાઈ. }

જીવજીવંદ સાકરચંદ જાવેરી
માનદ સેક્રેટરી.

કૃત્વા । કિંવિશિષ્ટં પૃથ્વીતલં ? 'અપાયિ' જન્મમૃત્યુરૂપૌ અપાયૌ અસ્યાસ્તીત્યપાયિ—સકલુષં—મલિનં પવિત્રયિત્વા—વિમલીકૃત્ય । તવ યશઃ કિં કુર્વત્ ? મહિન્નાં—પ્રમાવાનામુષ્ઠૈઃ—આધિક્યેન સુરગિરેઃ—સુ-મેરોસ્તં તદધિત્યાં લઢ્ઘયત્—અતિક્રામત્ "અધિત્યકોર્ધ્વભૂમિઃ" इति हैमः (કાં ૦૪, શ્લો ૦૧૦૧) । ઉત્પ્રેક્ષતે—તવ યશઃ કિં કુર્વદિવ ? મહિન્નામુષ્ઠૈઃ—અતિશયેન શાતકૌમ્મં—સ્વર્ણમયં સુમેરોસ્તં લઢ્ઘ-દિવ । "જામ્બૂનદં શાતકુમ્મં, સ્વર્ણ હેમ ચ હાટકં" इति कोषः । અથવા ત્વઘશઃ કિમિવ ? શાતકૌ-મ્મમિવ—તીર્થકૃજ્જન્મસ્ત્રપનકલશમિવ અથવા કામકુમ્મમિવ કામિતદાયકમ્ । અત્ર કુમ્મકલશશબ્દૌ પુનપુનંકલિજ્ઞૌ । શાતકૌમ્મં પૃથ્વીતલં પવિત્રીકૃત્યોર્ધ્વલોકં વિમલીકૃતે इति भावः ॥ ૩૦ ॥

અન્વયઃ

(હે) સુ-સુલિ ! પ્રાક્ અપાયિ દ્વયં પૃથ્વી-તલં પવિત્રયિત્વા યદ્ દ્વં તે યશઃ શુભં (શાતકૌમ્મં इव) (જાતં), (તત્) મહિન્નાં ઉષ્ઠૈઃ સુર-ગિરેઃ શાતકૌમ્મં તટં લઢ્ઘયત્ इव અધુના ઊર્ધ્વ-લોકં ધવલયતિ ।

શીખદાર્થ

પૃથ્વી=પૃથ્વી, ભૂમિ.

તલ=સપાટી.

પૃથ્વીતલં=પૃથ્વી-તલને.

દ્વયં (મૂં દ્વ)=બે.

અપાયિ (અપાયિન)=સંકટસહિત.

પવિત્રયિત્વા (મૂં પવિત્ર)=પવિત્ર કરીને.

શુભં (મૂં શુભ)=ઉત્તમવળી.

યશઃ (મૂં યશસ્)=શીર્ષિ.

ધવલયતિ (મૂં ધવલ)=સ્વેત બનાવે છે.

અધુના=હમણાં.

ઊર્ધ્વ=ઉપર.

લોક=સુવન.

ઊર્ધ્વલોકં=સ્વર્ગ-લોકને.

પ્રાક્=પહેલાં.

લઢ્ઘયત્ (ધાં લઢ્ઘ)=ઉલ્લંઘન કરતી.

સુ=સુન્દરતાવાચક અન્વય.

મુષ્ઠ=વદન.

સુસુલિ ! =સુન્દર છે વદન જેનું એવી ! (સં ૦)

તે (મૂં ગુપ્ત)=તારી.

યદ્=જે.

મહિન્નાં (મૂં મહિન્)=મહિમાઓના.

ઉષ્ઠૈઃ=અતિશય વડે.

તટં (મૂં તટ)=તટ.

સુર=દેવ.

સુરગિરેઃ=સુર-ગિરિના, મેરૂના.

इव=જેમ.

શાતકૌમ્મં (મૂં શાતકૌમ્મ)=(૧) સુવર્ણમય;

(૨) કળશ; (૩) કામ-કુમ્ભ.

પદ્યાર્થ

“હે સુંદર વદનવાળી (સરસ્વતી) ! પ્રથમ તો (જન્મ-મૃત્યુરૂપી) સંકટાથી વ્યાપ્ત એવા (અર્થાત્ મલિન) એવા (નાગ-લોક અને મૃત્યુ-લોકરૂપી) બે પૃથ્વી-તલોને પવિત્ર કરીને જે આ તારી કીર્તિ ઉજાવળ (તેમજ તીર્થકરના જન્મ-સ્નાત્રના) કળશના જેવી [અથવા (વાંછિતદાયક હોવાથી) કામકુમ્ભના જેવી] (બની) છે, તે મહિમાઓના અતિશય વડે બધું સુમેરૂના સુવર્ણમય તટનું ઉલ્લંઘન કરતી ન હોય તેમ હમણાં સ્વર્ગ-લોકને સ્વેત (અર્થાત્ નિર્મળ) બનાવી રહી છે.”—૩૦

કિંચિદ્ વક્તવ્ય

શ્રીભક્તામરસ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્યસંયોજના પ્રથમ વિભાગમાં ઉપાધ્યાય શ્રીધર્મવર્ધન-ગણિકૃત વીર-ભક્તામર તથા શ્રીભાવપ્રભસૂરિકૃત નેમિ-ભક્તામર એ બે કાવ્યો આપવામાં આવ્યાં હતાં, બ્યારે આ દ્વિતીય વિભાગમાં શ્રીધર્મસિંહસૂરિએ રચેલા સરસ્વતી-ભક્તામર, મુનિરાજ શ્રીલક્ષ્મીવિમલે રચેલા શાન્તિ-ભક્તામર તથા શ્રીવિનયલાભગણિકૃત પાર્શ્વ-ભક્તામર એ ત્રણ કાવ્યોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ વિભાગની પ્રસ્તાવનામાં નિવેદન કર્યા મુજબ સરસ્વતી-ભક્તામરના ભાષાન્તરાદિકનો પ્રારમ્ભ મેં છે. સ. ૧૬૨૪ ના નાતાલના તહેવારો દરમ્યાન કર્યો હતો અને તે કાર્ય બે ત્રણ મહિનામાં પૂર્ણ કરી મેં તેની સંપૂર્ણ મુદ્રણાલય-પુસ્તિકા (પ્રેસ-કૉપી) શ્રીયુત જીવણચંદ સાકરચંદ ઝવેરીની સૂચના પ્રમાણે સાક્ષર-રત્ન આગમોદ્ધારક જૈનાચાર્ય શ્રીઆનંદસાગરસૂરિ ઉપર મોકલી આપી હતી. તેઓશ્રીએ આ કૉપી પોતાના શિષ્ય-રત્ન મુનિરાજ માણિક્યસાગરજી દ્વારા તપાસાર્થી મોકલાવવા કૃપા કરી હતી. આ પ્રેસ-કૉપી પાછી મળતાં તે કર્નાટક મુદ્રણાલયમાં છપાવવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો.

સરસ્વતી-ભક્તામરના મૂળ શ્લોકો તેમજ તેની ટીકાની પ્રેસ-કૉપી તૈયાર કરવામાં શ્રીયશાવિજય જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળા (મહેસાણા) તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા શ્રીસ્તોત્રરત્નાકર (પ્રથમ વિભાગ)નો તેમજ સ્વર્ગસ્થ ન્યાયામ્બોનિધિ શ્રીવજ્રયાનંદસૂરીશ્વર (આત્મારામજી)ના પ્રશિષ્ય-રત્ન શાંતમૂર્તિ મુનિરાજ હંસવિજયજી તરફથી મળેલી હસ્ત-લિખિત પ્રતિનો મેં ઉપયોગ કર્યો છે. આ ૧૭ પત્રની પ્રતિમાં મધ્યમાં મૂળ શ્લોકો અને ઉપર નીચે ટીકા આપવામાં આવ્યાં છે એટલે કે આ ત્રિપાઠી પ્રતિ છે. આ પ્રતિ અચુદ્ધ હોવા છતાં તે મને પાઠાન્તરો તૈયાર કરવામાં તેમજ મુદ્રિત પુસ્તકમાં કેટલીક વાર જે પાઠો હતા નહિ તેની પૂર્તિ કરવામાં ઉપયોગી થઇ પડી છે. આ પ્રતિને માટે જ અને મુદ્રિત પુસ્તકને માટે ક સંજ્ઞા રાખવામાં આવી છે.

અત્યાર મુખી કાઠે પણ સંસ્થા કે વ્યક્તિ તરફથી પ્રકાશિત નહિ થયેલા એવા આ વિભાગમાં આપેલા શાન્તિ-ભક્તામરની પ્રેસ-કૉપી તૈયાર કરવામાં મેં ત્રણ પ્રતિઓનો ઉપયોગ કર્યો છે. સૌથી પ્રથમ મને જૈનાનંદપુસ્તકાલય (સુરત)માંથી તેના કાર્યવાહકો દ્વારા એક પ્રતિ મળી હતી. મૂળ શ્લોકવાળી આ પ્રતિમાં બે ત્રણ સ્થળે અક્ષરો જતા રહેલા હતા તેમજ કેટલાંક સંદિગ્ધ સ્થળો પણ હતાં. આથી એ સંબંધમાં બીજી પ્રતિ મેળવી આપવા મેં શ્રીયુત જીવણચંદને સૂચના કરી; તેના પરિણામ તરીકે મને અમદાવાદના ડહેલાના ઉપાશ્રયના ભંડારમાંથી મૂળ શ્લોકવાળી એક પ્રતિ મળી. આ બે પ્રતિની મદદ લઇને મેં શાન્તિ-ભક્તામરના મૂળ શ્લોકોની પ્રેસ-કૉપી તૈયાર કરી અને તે તપાસી જવા માટે મેં આનંદસાગરસૂરિજી ઉપર મોકલી આપી. આ કાવ્યની કાઠે અવચૂરિ કે ટીકા મને નહિ મળેલી હોવાથી મેં સૂરિજીને એનો અન્વય લખી

रोमोर्मिभिर्भुवनमातरिव त्रिवेणी—

सङ्गं पवित्रयति लोकमदोऽङ्गवर्ति ।

विभ्राजते भगवति ! त्रिवलीपथं ते

प्रख्यापयत् त्रिजगतः परमेश्वरत्वम् ॥ ३१ ॥

टीका

हे भुवनमातः !—हे जगदम्ब ! भुवनस्य माता इव माता भुवनमाता तत्सम्बोधनं हे भुवन-
मातः ! । यद्यप्यत्र सम्बोधनस्य प्लुतसंज्ञात्वेन सन्धेरभावस्तथाप्ययं भुवनमातःशब्दः छान्दसिकः
छान्दसि तु भवतीति सन्धेर्न निषेधः, ऋचौ(चि) भुवनमातरिति प्रयोगदर्शनात् हे जगन्मातः !
हे 'भगवति !' भगो-ज्ञानमस्या अस्तीति भगवती तत्सम्बोधनं हे भगवति !—हे ज्ञानवति ! ते—तव
त्रिवलीपथं—त्रिवलीमार्गं—उदरं “ त्रिवली तूदरे रेखा ” इति कौषः । त्रिवलीनां—उदररेखात्रयीणां
पन्थाः त्रिवलीपथं, तवोदरं रेखात्रययुक्तमित्यर्थः । एतद् विभ्राजते—विशेषण शोभते । हे भगवति !
अदः—त्वदीयं त्रिवलीपथं लोकं—सकलजीवलोकं पवित्रयति—पवित्रीकुरुते । सकललोकस्य त्वदुदरा-
न्तर्वर्तित्वाद् भुवनमातः इति विशेष्यपदं युक्तम् । त्वदपत्यानि सर्वे, सर्वेषां च त्वं मातेति भावः ।
किंविशिष्टं अदः त्रिवलीपथं ? 'अङ्गवर्ति' अङ्गे वर्तते इत्येवंशीलं अङ्गवर्ति, देहसंलग्नमित्यर्थः ।
कैः लोकं पवित्रयति ? रोमोर्मिभिः—सूक्ष्मश्यामकेशकलोलैः रोमाण्येव ऊर्मयः—कल्लोलास्तै रोमो-
र्मिभिः । उत्प्रेक्षते—त्रिवलीपथं किमिव ? 'त्रिवेणीसङ्गमिव' गङ्गायमुनासरस्वतीनां त्रयं एक-
त्रीभूतं इव तिस्रो वेणीभूता यस्य तीर्थस्य स त्रिवेणी तस्य सङ्गं—मिलनं त्रिवेणीसङ्गं सकलं विश्वं
पवित्रीकुरुते । कैः ? ऊर्मिभिः । त्रिवलीपथं किं कुर्वत् ? त्रिजगतः—त्रिभुवनस्य 'परमेश्वरत्वं' पर-
मेश्वरस्य भावः परमेश्वरत्वं—सर्वोत्कृष्टमहत्त्वं प्रख्यापयत्—कथयत्—त्रिभुवनजनशरण्यमिति विज्ञापयत् ।
अथ त्रिवेणीसङ्गमपि किं कुर्वत् ? त्रिजगतः—विश्वत्रयस्य परमेश्वरत्वं प्रख्यापयत्—प्रदर्शयत् । लोके
त्रिवेणी प्रयागतीर्थम् ॥ ३१ ॥

अन्वयः

(हे) भुवन-मातः ! (हे) भगवति ! ते अदः अङ्ग-वर्ति त्रि-जगतः परमेश्वरत्वं प्रख्यापयत्
त्रिवली-पथं त्रिवेणी-सङ्गं इव रोमन्-ऊर्मिभिः लोकं पवित्रयति विभ्राजते (च) ।

शेषार्थः

रोमन्=रोम, इषादी.

ऊर्मि=कल्लोला, मेणुं.

रोमोर्मिभिः=रोमइषी कल्लोला वडे.

भुवन=जगत्, इनिभा.

मातृ=माता, जननी.

भुवनमातः ! = हे जगदम्बा, हे जगत्पती जननी !

इव=येव.

त्रिवेणी=त्रिवेणी, प्रयाग.

सङ्ग=संगम.

त्रिवेणीसङ्गं=त्रिवेणीना संगम.

पवित्रयति=पवित्र करे छे.

लोकं (मू० लोक)=लोकने.

अदः (मू० अदस्)=आ. *

अङ्ग=शरीर.

મોકલવા વિશ્વસ્તિ કરી તે તેમણે ધણી પુશીથી સ્વીકારી. પરંતુ તેઓશ્રી તરફથી અન્વય લખાઈને આવ્યો તે પૂર્વે શ્રીમાન્ જીવણચંદ્રના પ્રયાસથી મને આ કાવ્યની અમદાવાદની વિદ્યાશાળાના ભંડારમાંથી એક પ્રતિ મળી. આ પ્રતિ ટપ્પા સહિત હોવાથી મને તે ખાસ કરીને ભાષાન્તર તૈયાર કરવામાં વિશેષ ઉપયોગી થઈ પડી.

આ પ્રમાણે મને જુદે જુદે સ્થળેથી મળેલી પ્રતિઓની મેં અનુક્રમે ક, ख અને ग એવી સંજ્ઞા રાખી છે. તેમાં ક-પ્રતિમાં ૬ પત્રો હતા, જ્યારે ख-પ્રતિમાં ૩ પત્રો હતાં. ટપ્પાવાળી ગ-પ્રતિના પત્રોની સંખ્યા ૧૧ ની હતી. આ પ્રતિ ક અને ख કરતાં વધારે શુદ્ધ હતી. એની મધ્યની ચાર લીટીમાં મૂળ શ્લોકો આપવામાં આવ્યા હતા અને આ પ્રત્યેક લીટીની ઉપર તેનો અર્થસૂચક ટપ્પો આપવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ આં ચાળીસમા શ્લોકનો ટપ્પો આપવામાં આવ્યો હતો નહિ એ વિશેષતા છે. વળી આ પ્રતિના અંતમાં નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ પણ હતો:—

“इति श्रीशान्तिनाथस्तवनं ग्रन्थाग्रं ५०० । संवत् १८४७ ना वर्षे कार्तिके सुदि ३ दिने लिखितं सु० न्यातवर्धनगणि श्रीधंभातिबंदरे श्रीधंमणपार्थनायप्रसादात् । श्रीगुरुभ्यो नमो नमः ॥”

સૂરિજી તરફથી શાન્તિ-ભક્તામર કાવ્યનો અન્વય લખાઈ આવતાં તે મેં તૈયાર કરેલી પ્રેસ-કોપી સાથે મેળવી લીધી અને અન્વય, શબ્દાર્થ, રસોકાર્થ અને સ્પષ્ટીકરણને લગતી સંપૂર્ણ પ્રેસ-કોપી મેં તેમના ઉપર મોકલી આપી. આ વખત પણ તે તપાસી અપાવી પોતાની મુજબનતા તેમણે સિદ્ધ કરી આપી.

આ અન્યમાં જ શ્રીવિનયલાભગણિકૃત પાર્શ્વ-ભક્તામર આપવામાં આવ્યું છે તેની હસ્તલિખિત પ્રતિ મને મારા સ્વર્ગસ્થ પિતાશ્રીના પરમ ધર્મસ્નેહી જ્ઞાતાચાર્ય શ્રીવિજયવલ્લભસૂરિના વિદ્વાન્ શિષ્ય-રત્ન મુનિરાજ શ્રીવિચક્ષણાવજ્ય તરફથી મળી હતી. આ પ્રતિમાં ફક્ત મૂળ શ્લોકો આપેલા હતા; પરંતુ તે ટીકા, અવચૂર કે ટિપ્પણથી વિભૂષિત હતી નહિ. લગભગ આની પૂર્વેનાં બે કાવ્યો છપાઈ રહેવા આવ્યાં હતાં તેવામાં આ પ્રતિ મને મળી હતી એટલે આ અન્ય બહાર પાડવામાં વિલંબ થાય તેમ હોવાથી આની પ્રેસ-કોપી કાઢી પણ મુનિરાજ ઉપર તપાસાવવા ન મોકલતાં ખાસેખાસ મુદ્રણાલયમાં મોકલવામાં આવી હતી. પરંતુ આનાં પણ બીજી વારનાં

૧ આ પ્રતિ ઉપરથી જેમ અને તેમ જાલદી ઉતારા કરાવીને તે મેં વિચક્ષણવિજયજીને પાછી આપી સારે મેં ધાર્યું હતું નહિ કે પાર્શ્વ-ભક્તામર કાવ્ય આ વિભાગમાંજ છપાશે. પરંતુ આ વિભાગ લગભગ પૂર્ણ થવા આવ્યો હતો તેવામાં આ નવીન કાવ્ય મને ઉપલબ્ધ થવાની વાત મેં શ્રીમાન્ જીવણચંદ્રને નિવેદન કરી. તેમણે આ કાવ્ય આ વિભાગમાં છપાવવા વિચાર દર્શાવ્યો એટલે મૂળ પ્રતિ મને ફરીથી આપવા માટે મેં મુનિરાજને વિશ્વસ્તિ કરી. પરંતુ આ બે ત્રણ પત્રની પ્રતિ તેઓએ ક્યાં મૂકી હતી તે તેમની પ્હાનમાં નહિ આવવાથી તેમજ તેઓ વિહાર કરવાની તૈયારીમાં હોવાથી મને મળી શક્યા નહિ. આથી સંશોધન-સમયે સંકલ્પાત્મક સ્થળોમાં મેં કૌસમાં પાઠો આપ્યા છે, કેમકે ઉતાવળમાં ઉતારેલા ઉતારામાં કંઈ ભૂલ-ચૂક રહી પણ ગદ્ય હોમ તેથી આ સર્વ સ્થળો મૂળ પ્રતિમાં અશુદ્ધ છે એમ હું કહી શકું નહિ.

અન્યારે મને નિવેદન કરતાં આનન્દ થાય છે કે પાર્શ્વ-ભક્તામરનાં મૂળ પત્રો છપાતી વેળાએ વિચક્ષણ-વિજયજી પાછા સાટપ્પર આવી ગયા હતા એટલે એનું ઉપલટનું મુક મૂળ પ્રતિ સાથે મેળવી આપવા માટે મેં તેમણે વિશ્વસ્તિ કરી. તેમણે તે સ્વીકારી મુક સુધારી મોકલ્યું. આથી શુદ્ધતાશુદ્ધતા સંબંધી વિશેષ ઊહાપોહ કરવો ખાસ રહેતો નથી. તેમ છતાં પણ અર્થ-ભિન્નતા સૂચક પાંદોના પ્રસ્તાવનામાં થોડા બહુ વિચાર કરવો મેં ઉચિત ધાર્યો છે.

વાર્તિન=રહેતું.

મહાવાર્તિ=ધરીરમાં રહેતું.

વિદ્યાજાતે (ધાં બ્રાજ)=વિશેષ શોભે છે.

મગવતી ! (મૂં મગવતી)=હે જાનવતી !

ત્રિવલી=ઉદર ઉપરની ત્રણ રેખા.

ત્રિવલીપર્યં=ત્રિવલીનો માર્ગ, ઉદર, ચેટ.

તે (મૂં મુખ્ય)=કારણ.

પ્રભ્યાપયત્ (ધાં સ્વા)=કહેતું.

ત્રિ=ત્રણ.

જગત્=દુનિયા.

ત્રિજમતા=ત્રિભુવનના.

પરમેશ્વરત્વં (મૂં પરમેશ્વરત્વ)=પરમેશ્વરપણુને, ઐશ્વર્યને.

પ્રકાર્ય

“હે અમદાબા ! હે જ્ઞાનવતી ! તારા હૃદમાં રહેલો અને વળી ત્રિભુવનના પરમેશ્વર-પણુનું કથન કરનારો એવો આ તારો ત્રિવલીનો માર્ગ (મંગા, યમુના અને સરસ્વતીદિગ્ધી) ત્રિવલીના સંગમની આડક (અર્થાત્ પ્રયાગ તીર્થની જમ) શેમડી કહેલોલો વડે જમતુંને ખવેન કરે છે તેમજ તે વિશેષતઃ શોભે છે.”—૩૧

માખ્યોક્તિયુક્તિગહનાનિ ચ નિર્મિમીષે

યત્ર ત્વમેવ સતિ ! શાસ્ત્રસરોવરાણિ ।

જાનીમહે સ્વલુ સુવર્ણમયાનિ વાક્ય-

પદ્માનિ તત્ર વિબુધાઃ પરિકલ્પયન્તિ ॥ ૩૨ ॥

ટીકા

હે સતિ ! ક્યમિતિ જાનીમહે । હતિશબ્દોઞ્જાહાર્યઃ । હતીતિ કિં ? યત્ર-યસ્મિન્ પ્રસ્તાવે ત્વમેવ શાસ્ત્રસરોવરાણિ નિર્મિમીષે-રચયસિ શાસ્ત્રાન્યેવ સરોવરાણિ-સરાંસિ શાસ્ત્રસરોવરાણિ । નિર્-જૂર્ણો બાહ્યતઃ રચનાયં ઘોલયતિ । નિર્મિમીષે-અતિશયેન રચનાં કરોષિ । તત્ર-તસ્મિન્ પ્રસ્તા-વેઞ્જયતા સર્વાં રચનાનાં સ્વલુ-નિર્મિતં વિબુધાઃ-વણ્ડિતા ‘વાક્યપદ્માનિ’ “વાક્યં સ્વાધ્યન્ટકં વદં” હતિ હૈમઃ (કાં ૨, શ્લો ૧૫૬) વાક્યાન્યેવ પદ્માનિ-કમલાનિ વાક્યપદ્માનિ પરિકલ્પયન્તિ-રચયન્તિ-સ્થાપયન્તિ, સકમલાન્યેવ સરાંસિ ચકાસતીતિ માવઃ । કિંવિશિષ્ટાનિ પદ્માનિ ? ‘સુવર્ણમયાનિ’ સુસ્તુ-શોભના પ્રચુરા વર્ણાં જેષુ તાનિ સુવર્ણમયાનિ, પ્રાચુર્વૈર્જ્યે નયદ્ । કમલપક્ષે સુવર્ણમયાનિ-હેમયાનિ, માનસે સરાસિ હેમકમલરચના યોગ્યા । કિંવિશિષ્ટાનિ શાસ્ત્રસરોવરાણિ ? ‘માખ્યોક્તિયુક્તિગહનાનિ’ ‘સૂત્રં સૂચનકૃદ્ માખ્યં, તસ્ય ઉચ્યન્તે સંજ્ઞાદયઃ વઢપિ યામિસ્તા ઉક્તયઃ, યોજ્યન્તે શબ્દા અનેકે યામિસ્તા યુક્તયઃ, તત્ત્વમિઃ માખ્યોક્તિયુક્તિમિઃ ગહનાનિ-દુરદશાદશાનિ-ગમ્ભીરાર્થાનિ માખ્યોક્તિયુક્તિગહનાનિ ઇતિ ॥ ૩૨ ॥

અન્યથા:

(હે) સતિ ! યત્ર ચ ત્વં યવ આખ્ય-ઉક્તિ-યુક્તિ-ગહનાનિ શાસ્ત્ર-સરોવરાણિ નિર્મિમીષે, તત્ર સ્વલુ વિબુધાઃ સુ-વૈર્ણ-મયાનિ (પદ્મપક્ષે સુવર્ણમયાનિ) વાક્ય-પદ્માનિ પરિકલ્પયન્તિ (હતિ) જાનીમહે ।

૧-૨ ‘સતિ ચ સતિ’ હસ્યધિકઃ સ્વ-પાટઃ દુર્ભોક્તિ રચનયોઃ । ૩ દરુપકલ્પયન્તેઽભિપ્રાયચિન્તામણી (કાં ૨, શ્લો ૧૬૮) ।

પ્રુક્ષેની એકેક નકલ મુનિવર્ય ઉપર મોકલવાનો પ્રબંધ ચાલુ હતો એટલુંજ નહિ, પરંતુ મને જે વિષય શંકાસ્પદ લાગતો હતો તે સંબંધમાં તેમજ જ્યાં કોઈ વિશેષ માહિતીની આવશ્યકતા જણાતી હતી ત્યાં પ્રકાશ પાઠવા માટે તે ભાગનાં પ્રુક્ષે સૂરિજી ઉપર મોકલવામાં આવતાં હતાં. આવે પ્રસંગે તેઓએ મને પૂર્ણ સહાયતા આપી છે તે બદલ હું તેમનો આભારી છું.

અત્ર મારે એ નિવેદન કરવું જોઈએ કે પૂર્વોક્ત બે કાવ્યોનાં પ્રુક્ષેની માફક શાન્તિભક્તા-મરના પ્રુક્ષે સ્વર્ગસ્થ શ્રીઉમેદવિજયગણિના શિષ્યરત્ન અનુયોગાચાર્ય શ્રીશાન્તિવિજય ઉપર તેમણે શરૂ કરેલા વિહારને લઈને મોકલી શકાયા હતા નહિ તેથી તે પ્રુક્ષે સ્વર્ગસ્થ શ્રીવિજયાનંદ-સૂરીશ્વરના શિષ્યરત્ન દક્ષિણવિહારી મુનિવર્ય શ્રીઅમરવિજયના વિદ્વાન્ શિષ્ય મુનિરાજ શ્રી-અતુરવિજય ઉપર મોકલવા માટે ત્રિયુત જીવણચંદ્રે પ્રબંધ કરી આપ્યો હતો.

શ્રીભક્તામરસ્તોત્રની પાદપૂતિરૂપ કાવ્ય-સંગ્રહના પ્રથમ વિભાગની જમ આ ગ્રન્થનું પણ શુદ્ધિપત્ર તૈયાર કરી આપવા માટે તો ત્રિયુત જીવણચંદ્રે જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયદાનસૂરિને વિનંતિ કરી હતી અને તેમણે તે સ્વીકારી હતી. આ ગ્રન્થમાં તેમણે તૈયાર કરી મોકલેલ શુદ્ધિપત્ર છપાવવામાં આવ્યું છે. એમાં મેં તો અનાયાસે જે કોઈ સ્પષ્ટતાઓ દ્રષ્ટિગોચર થઈ છે તેનો ઉમેરો કર્યો છે.

શ્રીભક્તામરસ્તોત્રની પાદપૂતિરૂપ કાવ્ય-સંગ્રહના પ્રથમ વિભાગમાં તેમજ હવે પછી હુંક સમયમાં પ્રસિદ્ધ થનારા શ્રીશાભનસૂરિકૃત સ્તુતિ-અતુરવિશતિકા, શ્રીભાષ્યભટ્ટસૂરિકૃત અતુરવિશતિકા તથા પંડિત શ્રીમેરૂવિજયગણિકૃત અતુરવિશતિગિનાન-નંદસ્તુતિમાં પ્રસંગોપાત્ત સ્પષ્ટીકરણોના સમાવેશ કરવામાં આવેલા હોવાથી આ ગ્રન્થમાં કેટલાક વિષયો તેમજ જૈન પારિ-ભાષિક શબ્દો પરત્વે ફરીથી સ્પષ્ટીકરણ આપવું મને વ્યાજબી ન લાગવાથી તે અત્ર મેં આપ્યું નથી છતાં પણ આ ગ્રન્થને સ્વતઃ પરિપૂર્ણ બનાવવા મેં બનતું લક્ષ્ય આપ્યું છે.

અત્ર મારે એ ઉમેરવું જોઈએ કે વીર-ભક્તામરાદિકમાં જમ મેં પદાર્થનાં શીર્ષકો આપ્યાં છે, તેમ સરસ્વતી-ભક્તામરાદિકના સંબંધમાં આપ્યાં નથી. તેનું કારણ એ છે કે સરસ્વતી-ભક્તામર નામનું સમગ્ર કાવ્ય શ્રીસરસ્વતી દેવીની સ્તુતિરૂપ હોવાથી તેના પ્રત્યેક પદના વિષયમાં ખાસ ભિન્નતા રહેલી નથી. વળી બીજાં બે સમસ્યા-કાવ્યોમાં પણ મોટે ભાગે શીર્ષકો નહિ આપવાનો મુખ્ય હેતુ તો એ છે કે પ્રથમ વિભાગમાંનાં સમસ્યા-કાવ્યો તેમજ મૂળ ભક્તામરસ્તોત્રના વિષયની સાથે તેની ઓછીવત્તી સમાનતા છે.

અત્ર એ પણ નિવેદન કરવું અસ્થાને નહિ ગણાય કે પ્રથમ વિભાગમાં સાધનના અભાવે જે શ્રીધર્મવર્ધનગણિના તેમજ શ્રીભાવપ્રભસૂરિના સંબંધમાં વિશેષ ઉલ્લેખ કરવાનું બની શક્યું હતું નહિ તે દિશામાં પણ અત્ર પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. આ કાર્યમાં ખાસ કરીને ઇતિહાસ-તત્ત્વમહોદધિ શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિની મૂલ્યના તેમજ તેમણે આપેલ (સ્વર્ગસ્થ શાસ્ત્રવિશારદ જૈના-ચાર્ય શ્રીવિજયધર્મસૂરિએ એકબિત્ત કરેલ અપ્રસિદ્ધ) પ્રશસ્તિ-સંગ્રહ મને ઉપયોગી થઈ પડ્યાં છે. જે ઉલ્લેખ આ સંગ્રહના આધારે કરવામાં આવ્યો છે તેને માટે † આપું ચિહ્ન રાખવામાં આવ્યું છે.

૨૧૦૬૨

ભાષ્ય=ભાષ્ય.

ઉક્તિ=ઉક્તિ, કથન.

યુક્તિ=યુક્તિ.

મહન=મંભીર.

માપ્યોકિયુક્તિગહનનિ=ભાષ્યની ઉક્તિ અને યુક્તિ
એ વડે મંભીર.

સ=(૧) વળી; (૨) પાદ-પૂર્તિરૂપ અવ્યય.

નિર્મિમીષે (ધાં મા)=નું રચે છે.

યજ્ઞ=જ્ઞા.

ત્વે (મૂં કુપ્પર)=નું.

પ્રજ્ઞ=જ્ઞ.

સ્થિ ! (મૂં સ્ત્રી)=હે સ્ત્રી !

શાસ્ત્ર=શાસ્ત્ર.

સરોવર=સરોવર, તળાવ.

શાસ્ત્રસરોવરમ્=શાસ્ત્રની સરોવરને.

જાનીમદે (ધાં હા)=અમે બધીએ છીએ.

સન્નુ=નિશ્ચિતાવાચક અવ્યય.

સુ=અપ્રતાવાચક શબ્દ.

વર્ણ=રંગ.

સુવર્ણ=સેતુ.

મય=પ્રચુરતાવાચક શબ્દ.

સુવર્ણમયાનિ=(૧) સુન્દર તેમજ પશ્ચાત્તે વર્ણો
એ વિષે એવાં; (૨) સુવર્ણમય.

વાક્ય=વાક્ય.

પદ્ય=કમળ.

વાક્યવદ્વાનિ=વાક્યરૂપી કમળો.

તત્ત્વ=તત્ત્વ.

વિદુષઃ (મૂં વિદુષ)=પણ્ડિતો.

પરિકલ્પયન્તિ (ધાં કલ્પ)=રચે છે.

પદ્યાર્થ

“વળી, હે સતી ! જ્યાં (અર્થાત્ જે પ્રસ્તાવને વિષે) તું ભાષ્યની ઉક્તિ અને યુક્તિએ
વડે મહન એવાં શાસ્ત્રરૂપી સરોવરો રચે છે, ત્યાં (અર્થાત્ તે પ્રસ્તાવને વિષે અથવા તે રચનાને
વિષે) ખરેખર પહોંડતો સુન્દર તેમજ પ્રચુર વર્ણવાળાં વાક્યરૂપી (સુવર્ણમય) કમળો રચે છે.”—૩૨

૨૫૫૨કરણ

ભાષ્ય—

સૂત્રોક્ત અર્થનું વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કરનારો અન્ય ‘ભાષ્ય’ કહેવાય છે. કહું પણ છે કે—

“સૂત્રં સૂત્રનહદ્ ભાષ્યં, સૂત્રોક્તાર્થપ્રપञ्चકम्”

—અભિધાન-ચિન્તામણિ કાં ૨, શ્લોક ૧૬૮

આવો ધ્વનિ શિશુપાલવધ (સં ૨, શ્લોક ૨૪)ની મહિમાથકૃત દીકામાંથી પણ નીકળે છે. કેમકે ત્યાં
કહું છે કે—

“સૂત્રપદમાવાય, વાક્યૈઃ સૂત્રાનુસારિભિઃ ।

સ્વપદાનિ ચ વર્ણયન્તે, ભાષ્યં માપ્યવિદો વિદુઃ ॥ ૧ ॥”

ઉક્તિ—

સંજ્ઞા, પરિભાષા, વિધિ, નિયમ, અતિદેશ અને અધિકાર એ છં પ્રકારનાં સૂત્રોને કથન
કરનારાં વચનો ‘ઉક્તિ’ કહેવાય છે.

*

*

*

*

૧ સૂત્રનું લક્ષણ—

“અભ્યાસરમસન્દિગ્ધં, સારવદ્ વિશ્વતોસુખમ્ ।

અસ્તોમમનવર્ચં ચ, સૂત્રં સૂત્રવિદો વિદુઃ ॥ ૧ ॥”

—શિશુપાલ-વધ (સં ૨, શ્લોક ૨૪)ની મહિમાથકૃત દીકા.

૨ સરખામો—

“સંજ્ઞા ચ પરિભાષા ચ, વિધિર્નિયમ एव च ।

અતિદેશોઽધિકારથ, વદવિષં સૂત્રલક્ષણમ્ ॥ ૧ ॥”

હવે આ અન્યને અંગે મને જે જે મહાશય તરફથી ચર્ચિત્ પણ સહાયતા મળી છે તેમનો મારે ઉપકાર માનવાનું કાર્ય બાકી રહે છે. સૌથી પ્રથમ તો શાન્તભક્તામરનો અન્વય લખી મોકલવા બદલ હું શ્રીઆનન્દસાગરસૂરિનો કાણી છું. વળી તેમણે સરસ્વતી-ભક્તામર તેમજ શાન્તભક્તામરની પ્રેસ-કોપી તેમના શિષ્ય-રત્ન સુનીશ્વર શ્રીમાણિક્યસાગર દ્વારા તપાસાવી મોકલાવી તે બદલ તેમનો અને તે તપાસી આપવા બદલ હું તેમના શિષ્ય-રત્નનો ઉપકાર માનું છું. શ્રીઅપ્પભટ્ટિસૂરિકૃત ચતુર્વિંશતિકાનાં બીજી વારનાં પ્રુક્ષે જેઠં આપવામાં જમ શ્રીશાન્તિવિજયે કૃપા કરી હતી તેવી કૃપા તેમણે આ અન્યમાં છપાવેલા પ્રથમનાં બે કાવ્યનાં પ્રુક્ષે જેઠં આપવામાં કરી તેથી તેમનો અગ્રે હું આભાર માનું છું. વિશેષમાં પાશ્વ-ભક્તામરની હસ્તલિખિત પ્રતિ આપવા બદલ શ્રાવિચક્ષણાવજ્યનો તેમજ તેનાં તથા પ્રતાવના વગેરેનાં બીજી વારનાં પ્રુક્ષે જેઠં આપવા બદલ શ્રીચતુરવિજયનો પણ હું ઉપકાર માનું છું. આ અન્યમાં જે અશુદ્ધિઓ મારા દૃષ્ટિદોષ કે માત-દોષને લઈને ઉપસ્થિત થઈ હોય તેનું સૂચન કરનાર શુદ્ધિ-પત્ર તૈયાર કરી આપવા બદલ હું શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિ પણ આભાર માનું છું. અન્તમાં પરિશિષ્ટગત કાવ્યો માટે મને જે શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિ પ્રમુખ મહાશયોની હસ્તલિખિત પ્રતિઓ મળી હતી તેમનો તેમજ આ અન્ય તૈયાર કરવામાં મને જે મહાનુકાવોએ સહાયતા કરી છે તે સર્વેનો ફરીથી ઉપકાર માનતો તેમજ આ અન્યમાં મારી અદ્યક્ષતાને લઈને જે રખડનાઓ નજરે પડતી હોય તે બદલ સદ્દેય સાક્ષરોની ક્ષમા યાચતો હું વિરમું છું.

નવી ચાલ, ભગતવાડી, ભૂલેશ્વર,
સુંબાર્ડ.

બીર સંવત્ ૨૪૫૩, જેષ્ઠ શુક્લ પ્રતિપદ.

સુર-મેવક

હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા.

(બ્રાહ્મણ વાગ્વૈભવં કુણ્ડલયોઃ કાન્તિશ્ચ)—

વાગ્વૈભવં વિજયતે ન યથેતરસ્યા

‘બ્રાહ્મિ !’ પ્રકામરચનારુચિરં તથા તે ।

તાડક્યોસ્તવ ગમસ્તિરતીન્દુમાન્વો-

સ્તાદક્ કુતો ગ્રહગણસ્ય વિકાશિનોઽપિ ? ॥ ૩૩ ॥

ટીકા

હે બ્રાહ્મિ ! બ્રહ્મણોઽપત્યં સ્ત્રી બ્રાહ્મી તત્સમ્બોધનં હે બ્રાહ્મિ ! તે-તવ ‘વાગ્વૈભવં’ વાચાં-વાણીનાં વિમોરિદં વૈભવં-મહત્ત્વં યત્ તદ્ વાગ્વૈભવં યથા વિજયતે-સર્વોત્કૃષ્ટત્વેન પ્રવર્તતે । ‘વિપરાભ્યાં જેરાત્’ વિજયને હિતિ (આત્મને) પદમ્ । તથા તત્તુલ્યં વાગ્વૈભવં ઇતરસ્યા અન્યસ્યા ન વિજયતે-ન સુતરાં ભાસતે હત્યર્થઃ । કિંવિશિષ્ટં વાગ્વૈભવં ? ‘પ્રકામરચનારુચિરં’ પ્રકામમ્-અત્યર્થ રચનાભિઃ રુચિરં-મનો-હરં પ્રકામરચનારુચિમ્ । પુનરપિ-નિશ્ચયેન હે બ્રાહ્મિ ! તવ તાડક્યોઃ-કુણ્ડલયોઃ ગમસ્તિઃ-કાન્તિઃ યાદગ્ વિજયતે, વિકાશિનઃ-સમુદિતસ્ય ગ્રહગણસ્ય-નક્ષત્રસમૂહસ્ય તાદક્ કાન્તિઃ-દીપ્તિઃ કુતઃ વિજયતે ? નં સુતરાં ભાસતે, હીનત્વાદિત્યર્થઃ । કિંવિશિષ્ટયોઃ તાડક્યોઃ ? ‘અતીન્દુ-માન્વોઃ’ અતિકાન્તો ઇન્દુમાન્-ચન્દ્રમૂર્ચો યો તો અતીન્દુમાન્ તયોઃ અતીન્દુમાન્વોઃ, ડાશિરવિશ્વા-મધિક્કાન્ત્યોરિતિ ભાવઃ ॥ ૩૩ ॥

અન્વયઃ

(હે) બ્રાહ્મિ ! યથા તે પ્રકામ-રચના-રુચિરં વાચ્-વિભવં વિજયતે, તથા ઇતરસ્યાઃ ન । (યાદક્) તવ અતિ-ઇન્દુ-માન્વોઃ તાડક્યોઃ ગમસ્તિઃ (અસ્તિ), તાદક્ વિકાશિનઃ અપિ ગ્રહ-ગણસ્ય કુતઃ ? ।

શીખદાર્થ

વાચ્=વાણી.

વૈભવ=મહત્ત્વ.

વાગ્વૈભવં=વાણીઓનું મહત્ત્વ.

વિજયતે (ધાં જિ)=વિજીતી પતે છે.

ન=નહિ.

યથા=જેમ.

ઇતરસ્યાઃ (મૂં ઇતરા)=અન્યનું.

બ્રાહ્મિ ! (મૂં બ્રાહ્મી)=હે બ્રાહ્મી !

પ્રકામ=અત્યંત.

રચના=રચના.

રુચિર=મનોહર.

પ્રકામરચનારુચિરં=રચના વડે અત્યંત મનોહર.

તથા=તેમ.

તે (મૂં યુષ્મદ્)=તારે.

તાડક્યોઃ (મૂં તાડક)=કર્ણ-શ્રવણોની, કુણ્ડલોની.

તવ (મૂં યુષ્મદ્)=તારે.

ગમસ્તિઃ (મૂં ગમસ્તિ)=કાન્તિ, પ્રકાશ.

અતિ=અતિક્રમણીયતાવાચક અવ્યય.

ઇન્દુ=ચન્દ્ર.

માન્=સૂર્ય.

અતીન્દુમાન્વોઃ=અતિક્રમણીય કર્ણે છે ચન્દ્ર અને સૂર્યનું જેણે એવાં.

તાદક્ (મૂં તાદશ)=તેવી.

કુતઃ=કયાંથી.

ગ્રહ=મહ.

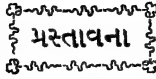
ગ્રહગણસ્ય=મહેલાના સમૂહની.

વિકાશિનઃ (મૂં વિકાશિન્)=ઉદયમાં આવેલા.

અર્થ=(૧) નિશ્ચયતાવાચક અવ્યય; (૨) પણ.

૧ ‘વિપરાભ્યાં જેઃ’ હિતિ પાણિનીયે (અં ૧, પાં ૩, સૂં ૧૧) સારસ્વતે (સૂં ૧૧૪૧) ચ ।

૨ ‘સુતરાં ભાસતે ન, હીન’ હિતિ સ્-પાઠઃ ।

“ અર્હન્ સર્વાર્થવેદી ‘યદુ’કુલતિલકઃ કેશવઃ શકુરો વા
વિભ્રદ્ ગૌરીં શરીરે દધદનવરતં પશ્વજન્માક્ષસૂત્રમ્ ।
બુદ્ધો વાડરં કૃપાલુઃ પ્રકટિતયુવનો ભાસ્કરઃ પાવકો વા
રાગાઘૈર્યો ન દોષૈઃ કલુપિતહૃદયસ્તં નમસ્યામિ દેવમ્ ॥ ”

—દેવાઈકો સ્ત્રી ૭

શ્રીસરસ્વતી ભક્તામરની સમીક્ષા

કૃમ 'વીરભક્તામરના કર્તા ઉપાધ્યાય શ્રીધર્મવર્ધનગણિએ તેમજ નેમિભક્તામરના

૧-૨ આ અન્ધ સં. ૧૭૩૬ માં રચાયેલ છે તેમ સુરસુંદરી અમર કુમાર નામના રાસ પણ એજ વર્ષમાં રચાયેલ છે. આના કર્તાનું નામ પણ ધર્મવર્ધન છે (જુઓ આનન્દકાવ્ય મહોદધિ મોં ૬, પૃ. ૩૪), આ ઉપરથી આ બંને એકજ વ્યક્તિ છે એમ જો અનુમાન કરવામાં આવે તો તે વાસ્તવિક છે, કેમકે આ વાનની સુરસુંદરી સતી રાસના નામથી ઓળખાતા અન્ધની મુનિરાજ શ્રીચતુરવિજયે લખી મોકલેલી નિમ્નલિખિત કરીઓ સાક્ષી પૂરે છે:—

શીલતરંગિણી ગ્રંથની શાળે, એ ચોપદ અભિલાષેલ.

ધન જે શીલરતનને રાખે, ભગવંત ધણિ પરિ ભાષેલ. એક સદા જન ધરમ આરાધો. ૭

સંવત્ સતર વરપ છત્રસે (૧૭૩૬), આવણ પૂનિમ દિવસેલ,

એ સંબંધ કર્યો સુજગતિસે, સુણતાં સદુ મન હીસેલ. એકં ૮

ગણધરગોત્રે ગચ્છપતિ ગાળે, જનમ્બદ્ધ સુરિ વિરાજેલ.

શ્રીભેનાતદ'પુર સુખ સાળે, ચોપદ કીધી હિત કાળેલ. એકં ૯

શાખા જનભદ્રસરિસવાઇ, 'મરતર' ગચ્છ વરદાઇલ.

પાઠક સાહુકીરતિ પુનાઇ, સાહુસુંદર ઉવઝાઇલ. એકં ૧૦

વિમળકીરતિ વાયક પરનાગી, વિમળચંદ્ર ધરા કાગીલ.

વાચક વિજયજીવે અવગામી, ધર્મવર્ધન પ્રમથાગીલ. એકં ૧૧

એ ઉપદેશ દિઆમાં આણી, પુણ્યકનકધર્મ જાણીલ.

મહિમાશીલ તણે શુભ સંગે, આણુંદ લીલ ઉમંગેલ. એકં ૧૨

બારમી ઢાળ કહી બહુ રંગે, એથે ખંડે સુચંગેલ.

જનધર્મશીલ તણે શુભ સંગે, રૂપ હોયે અધિક અંગેલ એકં ૧૩

છત્રિ શ્રી સુરસુંદરી સતી શીલ ઉપર સંબંધ સંપૂર્ણ.

સંવત ૧૮૧૦ ના વર્ષે મહામાસે શુક્રવરે પંચમીદિને વૃહસ્પતિવારે મહારાજશ્રીધાંધીધીધીવિજયધર્મસુરિજી તત્ ૭
શ્રીધીશ્રી સૌભાગ્યવિજયનીતત્ત્વિવ્યવહારનોરેણુલમાન । દાસાનુદાસ પં. વિદ્યાવિજયગણિના લિપિ(વી)કૃત્ ધીમૂતેઢીજગરે,
બીમાદિની(જિ)નપ્રસાદાત્ ।

(ડૉ. ભાઈડારકરના ૧૮૮૭-૮૧ ના રીપોર્ટમાં નોંધેલ સુરસુંદરી રાસના અંતમાં પણ આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ
છે, એકે ત્યાં 'એ સંબંધ કર્યો'ને અદલે 'એક સંબંધ કહ્યો', 'હીસેલ'ને બદલે 'હીસાઇ' અને પાઠ-બેદ છે.)

પદાર્થ

બ્રાહ્મીનો વાગ્વૈભવ તેમજ તેનાં કુણ્ડળોની કાન્તિ—

“હે બ્રાહ્મી ! રચના વડે અત્યંત મનોહર એવો તારો વાણી-વૈભવ જોવો વિજયી વર્તે છે, તેવો અન્યનો નથી. (પરંતુ આ હુકીકત વ્યાજબી છે, કેમકે) ચન્દ્ર અને સૂર્યનું (પ્રભામાં) અતિ-ક્રમણ કરનારાં (અર્થાત્ તેના કરતાં પણ વધારે તેજસ્વી) એવાં તારાં કુણ્ડળોની જટલી કાન્તિ છે, તેટલી કાન્તિ ઉદયમાં આવેલા (અર્થાત્ ઉગેલા) એવા ગ્રહોના સમુદાયની પણ (ખરેખર) ક્યાંથી હોય ! ”—૩૩

સ્પષ્ટીકરણ

અહ-વિચાર—

જૈન શાસ્ત્રમાં દેવોના ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક એમ જ ચાર ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે, તેમાં વળી જ્યોતિષ્કના સૂર્ય, ચન્દ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારા એમ પાંચ ભેદ પડે છે. આ સર્વ જ્યોતિષ્કા ‘જ્યોતિસ્’ શબ્દજ્ઞ સૂચવે છે તેમ સ્વયં પ્રકાશમાન છે; અર્થાત્ ચન્દ્ર સૂર્યના પ્રકાશથી શોભે છે એ પ્રકારના પાશ્ચાત્ય ખગોળ વિદ્યાના મન્તવ્ય સાથે જૈન દર્શન મળતું આવતું નથી. જન્મમુદ્રીપમાં બે સૂર્ય અને બે ચન્દ્ર છે. ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારા એ ચન્દ્રનો પરિવાર છે. ૮૮ ગ્રહ, ૨૮ નક્ષત્ર અને ૬૬૬૭૫ ‘ક્રાંટાક્રાંટિ’ તારા એ પ્રત્યેક ચન્દ્રનો પરિવાર છે. તેમાં ૮૮ ગ્રહોનાં નામો સૂર્ય-પ્રજ્ઞપ્તિના ૧૦૧ માં સૂત્ર પ્રમાણે નીચે મુજબ છે:—

(૧) અંગારક (મંગળ), (૨) વિકાલક, (૩) લોહિત્યક, (૪) શનૈશ્વર, (૫) આધુનિક, (૬) પ્રાધુનિક, (૭) કણ, (૮) કણક, (૯) કણકણક, (૧૦) કણવિતાનક, (૧૧) કણસંતાનક, (૧૨) સોમ, (૧૩) સહિત, (૧૪) આશ્વાસન, (૧૫) કાર્યોપગ, (૧૬) કર્બેટક, (૧૭) અજકરક, (૧૮) કુન્ડુલક, (૧૯) શંખ, (૨૦) શંખનાભ, (૨૧) શંખવર્ણામ, (૨૨) કંસ, (૨૩) કંસનાભ, (૨૪) કંસવર્ણામ, (૨૫) નીલ, (૨૬) નીલાવભાસ, (૨૭) રૂપી, (૨૮) રૂપવભાસ, (૨૯) ભસ્મ, (૩૦) ભસ્મરાશિ, (૩૧) તિલ, (૩૨) તિલપુષ્પવર્ણક, (૩૩) દક, (૩૪) દકવર્ણ, (૩૫) કાચ, (૩૬) વન્દ્ય, (૩૭) ધન્દ્રાશિ, (૩૮) ધૂમકેતુ, (૩૯) હરિ, (૪૦) પિંગલ, (૪૧) બુધ, (૪૨) શુક્ર, (૪૩) બૃહસ્પતિ, (૪૪) રાહુ, (૪૫) અગસ્તિ, (૪૬) માણવક, (૪૭) કામરૂપશ, (૪૮) (૫૪) અરૂણ, (૫૫) અશિ, (૫૬) કાલ, (૫૭) મહાકાલ, (૫૮) સ્વસ્તિક, (૫૯)

૧ ગ્રહાદિકને ચન્દ્રનો પરિવાર ગણવામાં આવે છે તે વ્યાજબી છે, કેમકે જોકે સૂર્ય અને ચન્દ્ર બંને ધન્દ્રો છે, છતાં પણ ચન્દ્ર મહાદિક છે. વળી સૂર્ય મંગળાદિકના તેજનો રક્ષક નથી પણ અભિભાવક છે—તેને નિસ્તેજ કરનારો છે.

૨ ‘ક્રાંટાક્રાંટિ’ થી શું સમજવું તે સંજ્ઞામાં મત-ભેદ છે. જુઓ ‘બૃહત્સંપ્રદિહિણી’ શ્રીમત્સચિરકૃત વ્રતિ (પૃષ્ઠ ૪૦).

૩ હિંદુ શાસ્ત્રમાં નવ ગ્રહો માનવામાં આવ્યા છે. કહ્યું પણ છે કે—

“સૂર્યચન્દ્રો મંગલ, બુધશુક્ર વૃહસ્પતિઃ ।

શુક્રઃ શનૈશ્વરો રાહુઃ, કેતુરેતિ મદ્રા નવ ॥૧૧॥”

આ ઉપરથી શ્રીધર્મવર્ધનગણિની ગુરુપરંપરા પણ નીચે મુજબ તારવી શકાય છે:—

સાધુકીર્તિ

સાધુચંદર

વિમલકીર્તિ (વિમલચન્દ્ર)

વિજયહર્ષ

ધર્મવર્ધન

આ પરંપરામાંના શ્રીસાધુકીર્તિ મુનીશ્વર ખરતરગચ્છીય શ્રીમતિવર્ધનના શિષ્ય શ્રીમદ્વિલકના પ્રશિષ્ય અને શ્રીદયા-
કુશલ (કલશ)ના શિષ્ય કે જેમણે સં. ૧૬૧૮ માં સત્તરમીંદીપૂજા, સં. ૧૬૧૯ માં શ્રીજિનવદલભક્ષરિના
સંઘપટ્ટકની અવધૂરિ, સં. ૧૬૨૪ માં આપાટભૂતિપ્રબંધ અને ૧૬ કડીનું શત્રુજય સ્તવન તથા ૪ કડીની
પ્રભાતી સ્તુતિ રચ્યાં છે તે સાધુકીર્તિ મુનિરાજ આજ હજી એમ બાસે છે.

જેમના સંબંધમાં પશ્ચિતવર્ષ લાલચન્દ્ર ઉમરો કરતાં નિવેદન કરે છે કે “ એની કૃતિ શેખનામમાલાનો
ઉલ્લેખ ડે. પુ. સંગ્રહની પાઠીમાં થયો છે. વળી ઓરિયેન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટની હસ્તલિખિત પ્રતિ (૫૦૮) માં ઉપર્યુક્ત
સંઘપટ્ટકની અવધૂરિની અંતિમ પ્રશસ્તિ નીચે મુજબ છે.—

ધીમલ્લતરગચ્છે ધીમજ્જિનમદ્મુરિશાસ્ત્રાયામ્ ।

ધીપદ્મમેરુસુગુહ—ઘ્યાંવિહાર્યન્વયમુરહરિહ ॥ ૧ ॥

તર્ચ્છિષ્યો વાકપતિરિહ ધીમમત્તિવર્ધનો ગુરુર્જીવાત ।

ધીમરુતિલકનામા તત્પ્રાયમકલ્પિકઃ સમભૂત ॥ ૨ ॥

તર્ચ્છિષ્યો(વ્યો) પ્રવરગુણો(ણી) દયાકલસ(શ) સદ્ગુણિ....।

અમરમાણિક્યમ્ગુહઃ સમસ્તસિદ્ધાન્તર્જીરેયઃ ॥ ૩ ॥

તર્ચ્છિષ્યેણ સુવિહતા મુગમેયં સાધુકીર્તિગણિનાડપિ ।

एकोनविंशसमधिके षोडशसंवत्सरे (૧૬૧૯) પ્રવરે ॥ ૪ ॥

માપસ્ય શુક્રપક્ષે પચમ્યાં પ્રવરયોગપૂર્ણાયામ્ ।

વિદુષૈઃ પ્રપઞ્ચમાના સમસ્તસુખદાયિની ભવતુ ॥ ૫ ॥

યવનપતિની સભામાં અર્ધ-મતની આગાતે પ્રખ્યાત કરનારા અને કુમતવાદિઓના અહંકારને દૂર કરનારા
એ પાંદડે સાધુકીર્તિના શિષ્ય સાધુચંદરગણિ તે બહુપ્રય છે. કે જેમણે ઉક્તિરત્નાકર, શાખરત્નાકર, ધાતુ-
રત્નાકર નંવા અત્યુપયોગી ગ્રંથોની વિશાલ રચના કરી છે. વિ. સં. ૧૫૮૦ ની દીવાલીમાં તેઓએ ધાતુરત્ના-
કરની વિરૂપિ વિદ્યાકંઠપલતા નામથી રચેલી છે. વિશેષ માટે શાખરત્નાકર (૫૦ વિ. ગ્રંથમાલાથી પ્રકાશિત)ની
પ્રસ્તાવના જોવી.”

સ્ફુટિત્યુર્વિંશતિકાની મદીપ સંસ્કૃત ભૂમિકા (૫૦ ૨૫)માં સૂચિત ૫૨ભાષામય પાર્શ્વનાથસ્તવનના
રચનારા ધર્મવર્ધનજી અને આ ખરતરગચ્છીય ધર્મવર્ધનગણિજી એકજ વ્યક્તિ છે કે કેમ તેના સંબંધમાં ઇતિહાસ-
તત્ત્વમુદોદધિ નંનાચાર્ય શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિને પૂછતાં તેઓ સૂચયે છે કે તે બંને બ્રૂદા નથી, પણ એકજ છે. વિશેષમાં
તેઓ એમ પણ નિવેદન કરે છે કે ધર્મબાવુની (વિ. સં. ૧૭૨૫), લૂણકણસર (ગિકાનેર)માં સં. ૧૭૨૬
મહા વદિ ૧૩ ને દિને રચાયેલી ૨૮ લઘિકની સજ્જાય, ચતુર્દશશુભસ્થાન વિચારગણિત બુદ્ધ સ્તવન
(સં. ૧૭૨૮) અને એણિકચોપાદ્ય (સં. ૧૭૨૯) એ તેમની કૃતિઓ છે. રેક્કન કોલેજના ૧૮૮૪ના
રીપોર્ટ (૫૦ ૩૩૪)માં એણિકચોરત્ર સંસ્કૃતમાં ગરૂષે લખાયાના જે ઉલ્લેખ છે તે અચૂક છે; આ તો જૂની
ગૂજરાતીમાં લખાયેલી ઉપર્યુક્ત એણિક-ચોપાદ્ય છે. ચોપાદ્ય હોવાથી તે પણ છે એમ કહેવાનું બાકી રહેતું નથી.

કુર, (૪૯) પ્રમુખ, (૫૦) વિકટ, (૫૧) વિસંધિકદપ, (૫૨) પ્રકદપ, (૫૩) જટાલ, સૌવસ્તિક, (૬૦) વર્ધમાનક, (૬૧) પ્રથમ્, (૬૨) નિત્યાલોક, (૬૩) નિત્યોચ્ચૈત, (૬૪) સ્વપ્નપ્રભ, (૬૫) અવસાસ, (૬૬) શ્રેયસ્કર, (૬૭) ખેમંકર, (૬૮) આશંકર, (૬૯) પ્રભાંકર, (૭૦) અરબ, (૭૧) વિરબ, (૭૨) અશોક, (૭૩) વીતશોક, (૭૪) વિવર્ત, (૭૫) વિવર, (૭૬) વિશાલ, (૭૭) શાલ, (૭૮) સુવત, (૭૯) અનિવૃત્તિ, (૮૦) એકબદી, (૮૧) દ્વિબદી, (૮૨) કર, (૮૩) કરિક, (૮૪) રાજ, (૮૫) અર્ગલ, (૮૬) પુષ્પ, (૮૭) ભાવ અને (૮૮) ક્રેતુ.

આ ઉપરથી જોઇ શકાય છે તેમ સૂર્ય અને ચન્દ્ર એ બંનેનો ઝડોમાં સમાવેશ થતો નથી, કેમકે ખારમા ઝહતું જે 'સોમ' નામ આપ્યું છે તેથી 'ચન્દ્ર' સમજી શકાય તેમ નથી, કારણકે ચન્દ્ર એ ચન્દ્રનો પરિવાર ગણાય નહિ. પરંતુ બૃહસ્પતિમાં સૂર્ય અને ચન્દ્રનો પણ નવ ઝડોમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, વાસ્તે આ હકીકત વિચારણીય છે એમ લાગે; કિન્તુ ખરી રીતે તેમ નથી, કારણકે સૂર્ય અને ચન્દ્રની ઉન્દ્રરૂપ પ્રધાનતા સૂચવવા માટે ઝડોથી તેનો પૃથક્ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે (જુઓ તાર્કાર્યરાજવાર્તિક પૃ ૧૫૫).

ઝડોનું સ્થાન—

સૂર્ય, ચન્દ્ર અને નક્ષત્રોની જેમ ઝડો તિર્થંગ-લોકમાં આવેલા છે. સમજૂતલા પૃથ્વીથી સૂર્ય ૮૦૦ યોજન ઊંચો છે. તેનાથી ચન્દ્ર ૮૦ યોજન ઊંચો છે અને તેનાથી ૨૦ યોજન ઊંચે પ્રકીર્ણક તારાઓ છે. અહીં અને તારા અનિચ્છિત ગતિવાળા હોવાથી તેઓ ચન્દ્ર અને સૂર્યની ઉપર નીચે આવે છે. સૂર્યથી દશ યોજનની નીચે કોઈ પણ જ્યોતિષકનું વિમાન નથી, કેમકે સમજૂતલા પૃથ્વીથી ૭૯૦ યોજને જ્યોતિષક વિમાનોના નીચલા ભાગ છે, જ્યારે તેનો ઉપલા ભાગ ૯૦૦ યોજને છે. આથી ૧૧૦ યોજનનું આ બેને વિષે અન્તર રહેલું છે.

બૃહત્-સંઘિષ્ટીની ટીકામાં શ્રીમહાયજિરિ સૂચવે છે તેમ આ સંબંધમાં મતભેદ છે, એ વાત ત્યાં આપેલાં નીચેનાં પદો ઉપરથી જોઈ શકાય છે:—

"શતાનિ સત્ત ગત્વોર્ધ્વ, યોજનાનાં ધ્રુવસ્તલાત્ ।
 નવતિ ચ સ્થિતાસ્તારાઃ, સર્વોચસ્તાન્નમસ્તલે ॥ ૧ ॥
 તારકપટલાદ્ ગત્વા, યોજનાનિ વશોવતિ ।
 સૂર્યણાં પટલં તસ્મા-વશીતિઃ ક્ષિતરોચ્ચિષામ્ ॥ ૨ ॥
 ચત્વારિ તુ તત્તો ગત્વા, વક્ષત્રપટલં સ્થિતમ્ ।
 ગત્વા તત્તોઽપિ ચત્વારિ, બુધાનાં પટલં મલેત્ ॥ ૩ ॥
 શુક્રાણાં ચ શુરુણાં ચ, મીમાનાં મન્દસંશિનામ્ ।
 ત્રીણિ ત્રીણિ ચ ગત્વોર્ધ્વ, ક્રમેણ પટલં સ્થિતમ્ ॥ ૪ ॥

અર્થાત્ સમજૂતલા પૃથ્વીથી તારાઓ ૭૯૦ યોજન ઊંચા છે અને સર્વ જ્યોતિષકામાં તેઓ નીચા છે. તારાઓથી દશ યોજને સૂર્ય છે અને સૂર્યથી એસી યોજને ચન્દ્ર છે. તેનાથી ચાર

૧ આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરવાનો હેતુ સામાન્ય વિચક્ષા કે અન્ય લોકોનું અનુકરણ કરી એમ લાગે છે.

આનું વિશેષ સમર્થન થતું હોવાથી તેમજ તેના અન્તમાં શ્રીધર્મવર્ધનગણિએ આ કૃતિ ૧૯ વર્ષની લઘુ વયે રચેલી હોવાનો તેમજ તેની શિષ્ય-પરંપરાદિકેના ઉલ્લેખ હોવાથી તેની પ્રચલિતતાની કદીઓ આપવી અરથાને નહિ લેખાયા.

“† સતરધસે ઉગણીસમે (૧૭૧૬) વરસે ચંદરીપુરી આવે

શ્રીગિનભદ્રસૂરીશ્વર સાખા વિધિ ખરતર વડ દાવે રી. ૪

સુભકરણી ગિનચંદ્ર ચતીશ્વર ગણધર ગોત્ર ગર્ગવે

રાજે ‘સુરતિ’ સહર ચોમાસે વલી જસ પહલ વગવે રી. ૫

પાહક સાધુકીરતિ સાધુસુંદર વિમલકીરતિ વરતાવે

વિમલચંદ્ર સમ વિજયહરજ જસ શ્રીધમશીલ પ્રભાવે રી ૬

વય લધુ મેં ઉગણીસમે વરસે કાપી જોડિ કહાવે

આપો સરસ વચન કો ઇંજુમે સો સહયુર સુપસાવે રી. ૭

ઓતા વક્તા શ્રીધંધ સહુના વિધન પરા મિટિ જનવે

હલ ભવ પર ભવ સહુ સુખ સાના પાંમે શ્વરમ પ્રભાવે રી ગુણ ૮

હતિ શ્રીશુદ્ધનમ્યકલોપરિ શ્રીપ્રેમિકમહારાજસ્ય ચતુઃપદિકા । સર્વે દાલ ૩૨ સંપૂર્ણ ॥ શ્રેયોઽસ્તુતરામ્ સર્વે ગાયા ૭૩૧ ॥ શ્રીચોકાનેરમ્યે ॥ ઉપાધ્યાયશ્રીધર્મવર્ધનગણિઃ ॥ તત્ત્વશિ(ચ્છિ)પ્પવાવનાચાર્યશ્રીકીર્તિસુંદરગણિતત્ત્વશિ(ચ્છિ)પ્ય શાંતિસોમજીશ્વરિ ॥ ૫૦ સમાચંદ્રમુનિલિખિતા ॥ શ્રી ॥ ”

આ ચોપાઇની ૩૧મી દાલના અંતમાં ધર્મસિંહ એવું અપર નામ કવિરાજે સૂચવ્યું છે, એમ નીચે મુજબની કડી ઉપરથી સમજી શકાય છે:—

“ દાલ ધન્યાસી ઇકતીસમી, ચતુર નિષેધા ચ્ચાર

શ્રીધર્મસી કહલ સમક્ષિત શુષ્ક દુવધા વંદી જ વારવાર. ”

આ શ્રેણિક-ચોપાઇના અંતમાં શ્રીધર્મવર્ધન ગણિને શ્રીકીર્તિસુંદર ગણિ નામના શિષ્ય હતા એવા ને ઉલ્લેખ છે તેની શ્રદ્ધિવસાગરગણિકૃત વ્યુત્પત્તિ-રનાકર (નામમાલા હેમી ટીકાની ૧૮૮૨-૮૩ના રીપોર્ટમાં નોંધાયેલ) પ્રતિના પ્રાન્ત ઉલ્લેખ સાક્ષી પૂરે છે, કેમકે ત્યાં કહ્યું છે કે—

“† ક્ષોળોબાળર્પિસીતાંશુ(૧૭૫૧)—મિતે સંવતિ શંવતિ ।

શુક્રેઃ શુચિત્રયોદશ્યાં, શ્રી‘વિક્રમ’પુરે વરે ॥ ૧ ॥

માન્તીહ શ્રીમન્તઃ સપ્તશસો વાવકા વિજયહર્ષાઃ ।

તેષાં શિષ્યાઃ સુગુણા વિશ્યાતાઃ સર્વેવિધામિઃ ॥ ૨ ॥

શ્રીપાઠકપ્રવાના રાજન્તે ધર્મવર્ધના ગુરવઃ ।

અલિલદિમાં તચ્છિષ્યઃ કીર્ત્યાદિમસુન્દરઃ સ્વાયંમ્ ॥ ૩ ॥ ”

દશાભુદ્ર ચોપાઈ પાણી આ મુનીશ્વરની કૃતિ છે, કેમકે તેના અન્તમાં કહ્યું છે કે—

“† સર્વત સતરસે સતાવને (૧૭૫૭), મેડતે નગર મગાર

ચોમાસે ગણધર શ્રીગણચંદ્રજી, સુજસ કહે સંસાર. કોઈ ૫

ભટ્ટારકીયા ખરતર ગઈ ભલા સાખા ગિનભદ્રસૂર

વાયિક વિજયહરજ વપતા વરે પરસિંધ પુણ્ય પહુર. ૬

તેહને શિષ્યે એ મુનિવર તયો શ્રીપાહક ધર્મસિંહ ”

આ મુનિરાજની પછી જેમ ધર્મવર્ધન નામના એક મુનિવર્ષ થઈ ગયા છે (જુઓ ‘ જૈન ગૂર્જર કવિઓ ’ પૃ. ૩૬૫) તેમ તેમની પૂર્વે પણ એ નામના એક મુનીરાજે થઈ ગયા છે. આ હકીકત જૈ, શૂ, કં. એ નામના પુસ્તકના ૬૪ મા પૃથ ઉપર આપેલા નીચે મુજબના ઉલ્લેખ ઉપરથી જોઈ શકાય છે:—

“ સંવત ૧૬૨૪ વર્ષે કાગણ સુદિ ૮ શુક્રે ફકરવાડા આમ મધ્યે પં. શ્રીધર્મવર્ધનગણિ શિ. પં. શ્રી સૌભાગ્યવર્ધનગણિ શિ. પં. ગણેશદેવી સૌભાગ્ય...”

યોજને નક્ષત્રો છે. નક્ષત્રોથી ચાર યોજને ધુધ, ધુધથી ત્રણ યોજને શુક, શુકથી ત્રણ યોજને સુર (બૃહસ્પતિ), સુરથી ત્રણ યોજને સૌમ (મંગળ) અને સૌમથી ત્રણ યોજને શન છે. શ્રીમન્મંદરેલીના મત પ્રમાણે સૂર્યની નીચે મંગળ ચાલે છે. શ્રીહરિલાદસૂરે તે એમ કહે છે કે ન્યૈતિક વિમાનોમાં સૌથી નીચે ભસ્મી વિગેરે નક્ષત્ર છે, ન્યારે સૌથી ઉપર સ્થિતિ પ્રભુજ નક્ષત્ર છે.

રાહુ-વિચાર—

જૈન દર્શનમાં બે જાતના રાહુ માનેલા છે—(૧) પર્વરાહુ અને (૨) નિત્યરાહુ. જે રાહુ કવચિત્ અકસ્માત્ આવીને સૂર્ય અને ચન્દ્રનાં વિમાનોનું આચ્છાદન કરે છે તે 'પર્વરાહુ' કહેવાય છે. (આ બનાવને ગ્રહણ કહેવામાં આવે છે). જે નિત્યરાહુ છે તેના વિમાનોના વર્ણુ શ્યામ છે. તે ચન્દ્રની સાથેજ નિત્ય રહે છે અને તે ચન્દ્રના વિમાનથી સર્વદા અદ્ર આંગળ નીચે ચાલે છે. આ નિત્યરાહુ કૃષ્ણપક્ષના પ્રતિપદ (૫ડવા)થી માંડીને પ્રતિદિન ચન્દ્રની એક કળાનું પોતાના ઉપરના ભાગથી માંડીને પંદરમા ભાગથી આચ્છાદન કરે છે, ન્યારે શુક્લ પક્ષમાં પ્રતિપદથી માંડીને એક કળાને તે પ્રકટ કરે છે. આથી કરીને ચન્દ્ર નામે એટલે કેમકે છે. બાકી વસ્તુતઃ તે તે એક સરખોજ છે.

નવ મુખ્ય અહોમાંના કેટુના તેમજ ૮૮ અહો પૈકી બાકીનાં અહોનાં સ્થાન વિશે ઉલ્લેખ કરવા બાકી રહી જાય છે, પરંતુ તેને માટે કંઈ ઉલ્લેખ મારી બાણમાં નથી.

અહોનો વિષ્કમ્ભ વિગેરે—

મનુષ્યલોકમાં રહેલા અહોનો વિષ્કમ્ભ બે ગાઉનો છે અને તેની જાંચાઇ એક ગાઉની છે, ન્યારે તેની બહાર રહેલા અહોનો વિષ્કમ્ભ એક ગાઉનો અને તેની જાંચાઇ અડધા ગાઉની છે. વળી અહોના સુકુટને વિષે અન્ય ન્યૈતિકાના સુકુટની જેમ મસ્તક અને સુકુટને ઢાંકે એવા તેજના અંદળ પોતાના આકારવાળા હોય છે.

* * * *

કલ્યાણિ ! સોપનિવદઃ પ્રસમં પ્રગૃહ્ય

વેદાનતીન્દ્રજદરો જલ્લઘૌ જુગોષ ।

મીષ્મં વિધેરસુરમુગ્રરુષાડપિ યસ્તં

દૃષ્ટ્વા મયં ભવતિ નો ભવદાશ્રિતાનામ્ ॥ ૩૪ ॥

ટીકા

હે 'કલ્યાણિ !' કલ્યાણ—મદ્રં અસ્યા અસ્તીતિ કલ્યાણી તસ્યાઃ સમ્બોધનં હે કલ્યાણિ ! 'ભવદાશ્રિતાનાં' ભવતીમાશ્રિતા ભવદાશ્રિતાસ્તેષાં ત્વદારાધકર્મનાં પુર્તાં કદાપિ મયં નો ભવતિ । કિં કૃત્વાડપિ ? તં વદન્માપમસુરં—દૈત્યં દૃષ્ટ્વાડપિ—ત્રિષ્ણેવ ત્રિશીલાણિ । કિંવિશિષ્ટં (અસુરં) ?

કર્તા 'શ્રીભાવપ્રભસૂરિ'એ પોતાની કૃતિ ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પડે તેટલા માટે સ્વોપજ્ઞ ટીકા રચી

૧ 'શ્રીભક્તામસ્તોત્રની ખાદ્યપ્રતિષ્ઠા કાવ્યસંગ્રહ' (વિ. ૧)ના ઉપોદ્ધાત (૫૦ હ)માં એમની જે કૃતિઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તે ઉપરાંત એમણે શ્રીલક્ષ્મિપ્રભસૂરિનું શ્રીશાંતિનાથસ્તુતિની ટીકા સં. ૧૭૬૫ માં રચી છે, એ વાત જૈનસ્તોત્રસંગ્રહના પ્રથમ વિભાગના ૩૪મા પૃષ્ઠ ઉપરથી જ્ઞેય શકાય છે. વળી કહેવામાં આવે છે તેમ કવીશ્વર કાલિદાસનું જ્યોતિર્દિદાભરણ ઉપર તેમણે સુખમોષિકા નામની સંસ્કૃત ટીકા પણ રચી છે. વળી તેમણે 'કિં કર્પુરમયં' થી શરૂ થતા શ્રીચિન્તામણિપાથ—સ્તોત્રનો બાલાવબોધ રચ્યો છે. વિશેષમાં ગદ્યલિપિકા પછી એમની કૃતિ છે; એની પ્રતિ છાણી (વરોદરા)ના ભંડારમાં છે.

શ્રીનિમિલકામર (જૂના કાવ્ય)ની ટિપ્પણીમાં સુચવ્યા મુજબ શ્રીમાંડણની પત્ની વાહુલિમ દેવીની કુક્ષિમાં ઉત્પન્ન થયેલા આ શ્રીભાવપ્રભસૂરિએ 'ઉડી સવેરા' થી શરૂ થતી બાલાવબોધ સહિત આધ્યાત્મિક સ્તુતિ મૂળર ગિરામાં રચી છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તેમની બીજી પણ કેટલીક કૃતિઓ મૂળરાતી ભાષામાં છે. જેમકે સંવત ૧૭૫૬ માં ભાવરતના નામથી રચેલ ઝાંઝરીયા મુનિ સજ્જાથ, સં. ૧૭૬૯ માં રૂપપુરમાં રચેલો હરિવલ્લ મચ્છીનો રાસ, સં. ૧૭૭૫માં અખડના રાસ સં ૧૭૮૭ માં સુભદ્રાસતીના રાસ, સં. ૧૭૯૯ (નવ નવ ધોડાનો ચંદ)માં પાટણમાં બુદ્ધિલ વિમલા રાતીના રાસ, નવવાહની સજ્જાથ, ૧૩ કાઠિયાની સજ્જાથ (સજ્જાથમાલા ભા. ૧, પૃ. ૭૭) અને સભાન્યમકાર. (અમરકારિક કુતૂહલ).

જૈનધર્મવસ્તોત્રની સ્વોપજ્ઞ ટીકા ઉપરથી જ્ઞેય શકાય છે તેમ પૂણીમાં ગચ્છની પ્રધાન શાખામાં થયેલા શ્રીભાવપ્રભસૂરિ પાટણ (અણહિલપુર)ના દહેર વાડાના ઉપાશ્રયમાં વસતા હતા. (આથી કર્ગને તેમની દહેર એવી શાખા પડી હતી). આ ટીકામાં તેમની પદ-પરંપરા સૂચવી છે, પરંતુ એથી વિશેષ માહિતી તો પૂતભિયા ગચ્છની ચંદ્ર (પ્રધાન) શાખામાં થયેલા શ્રીલક્ષ્મિપ્રભસૂરિએ તિ. સં. ૧૬૪૮ ના આસો વહિ ૪ ને રવિવારે રચેલ પાટણ-શૈલ્ય-પરિપાટી (શ્રીલક્ષ્મિવજ્ર જૈન શ્રી લાઇયેરી અંચમાલા નં. ૨૮)ની પ્રશસ્તિ ઉપરથી મળી શકે છે, તે નીચે મુજબ છે,—

ભુવનપ્રભસૂરિ

કમલપ્રભસૂરિ

પુણ્યપ્રભસૂરિ

વિદ્યાપ્રભસૂરિ

લલિતપ્રભસૂરિ

વિનયપ્રભસૂરિ

મહિમાપ્રભસૂરિ

ભાવપ્રભસૂરિ

આ પૈકી પુણ્યપ્રભસૂરિનો સં. ૧૬૦૮ નો પ્રતિભાલેખ છે, એમ જૈન લઘુપ્રતિભાલેખ-સંગ્રહ (ભા. ૧) ના નિમ્ન-લિખિત ૧૨૪મા લેખાંક ઉપરથી જ્ઞેય શકાય છે:—

"સં. ૧૬૦૮ વર્ષે વૈશાખ સુદિ ૧૩ શુક્રે કુમરગિરિવાસ્તવ્યપ્રાચ્ચાટસ્વાતીયલપ્રસજ્ઞાનેશુદેવળી (૧) છુત શ્લે. સુરા-મિહુપ એ. લહુમા મા. હીરા પુકૃતૌત્રવહિતેન સ્વપુણ્યાર્થ શ્રીશાંતિનાથચિંતેન કારાપિતે પ્રતિષ્ઠિતે શ્રીપૂર્ણિમાપદે મહારક-શ્રીકમલપ્રભસૂરિપદે શ્રીપુણ્યપ્રભસૂરિમિ: ।"

મીષ્મં-મયક્કરં [વિલોક્ય] । તં કં ? યો દાનવઃ પ્રસમં હઠાત્-ચલાત્કારેણ વિધેઃ-બ્રહ્મણઃ વેદાન્ પ્રગૃહ્ય-પ્રકર્ષેણ શુદ્ધીત્વા (ઉગ્રરુષા-તીવ્રક્રોધેન) જલધૌ-સમુદ્રે જુગોપ-ગોપયામાસ । કિંવિશિ-ષ્ટાન્ વેદાન્ ? સોપનિષદઃ-સરહસ્યાન્ । કિંવિશિષ્ઠો યઃ ? 'અતીન્દ્રજદરઃ-અવગણિતસુરેન્દ્રમયઃ, હન્દ્રાજ્ઞાત હન્દ્રજઃ, સ ચાસૌ દરશ્વ-મયં હન્દ્રજદરસ્તં અતિક્રાન્તઃ અતીન્દ્રજદરઃ । એતાદ્ગસુરોઽપિ ન પરાભવતીત્યર્થઃ ॥ ૩૪ ॥

અન્વયઃ

(હે) કલ્યાણિ ! યઃ અતિ-હન્દ્ર-જ-દરઃ પ્રસમં વિધેઃ સ-ઉપનિષદઃ વેદાન્ પ્રગૃહ્ય ઉગ્ર-રુષા જલધૌ જુગોપ, તં મીષ્મં અસુરં દૃષ્ટ્વા અપિ ભવત્-આશ્ચિતાનાં મયં નો ભવતિ ।

શીખદાર્થ

કલ્યાણિ ! (મૂં કલ્યાણી) = હે ભદ્રે !

સહ=સહિત.

ઉપનિષદ્=૨૬.૨૫.

સોપનિષદઃ=૨૬.૨૫-યુક્ત.

પ્રસમં=અળાત્કારથી.

પ્રગૃહ્ય (વાં પ્રહ) = ગ્રહણ કરીને.

વેદાન્ (મૂં વેદ) = વેદોને.

અતિ=અવગણનાવાચક અભ્યસ.

હન્દ્ર=સુરપતિ.

જન્=ઉત્પન્ન થવું.

દર=ભય.

અતીન્દ્રજદરઃ=અવગણના કરી છે ઇન્દ્રના ભયની જણે એવા.

જલધૌ (મૂં જલધિ) = સમુદ્રમાં.

જુગોપ (વાં ગુપ્) = સંતાઈ.

મીષ્મં (મૂં મીષ્મ) = ભયંકર.

વિધેઃ (મૂં વિધિ) = પ્રકારના.

અસુરં (મૂં અસુર) = દૈત્ય, દાનવો.

ઉગ્ર=તીવ્ર.

રુષ=ક્રોધ.

ઉગ્રરુષા=તીવ્ર ક્રોધ વડે.

અપિ=પણ.

યઃ (મૂં યદ્) = જે.

તં (મૂં તદ્) = તેને.

દૃષ્ટ્વા (વાં દૃશ) = જોઈને.

મયં (મૂં મય) = મારીક.

ભવતિ (વાં ભૂ) = થાય છે.

નો=નહિ.

ભવત્=આપ.

આશ્ચિત (વાં ધિ) = આશ્ચર્ય લીધેલ.

ભવદાશ્ચિતાનાં=આપનો આશ્ચર્ય લીધેલાનો.

પદાર્થ

“હે ભદ્રે ! જણે ઇન્દ્રના ભયની (પણ) અવગણના કરી છે એવા જે 'દૈત્ય પ્રજાના રહસ્યાભક્ (ચાર) વેદોને અળાત્કાર પૂર્વક ગ્રહણ કરીને તીવ્ર ક્રોધ વડે તેને સમુદ્રમાં સંતાડ્યા, તે ભયંકર દૈત્યના દર્શનથી (પણ) તારા સેવકોને (શેષતઃ પણ) ભય નથી.”—૩૪

* * * *

ગર્જદ્વધનાધનસમાનતનૂગજેન્દ્ર-

વિષ્કમ્ભકુમ્ભપરિરમ્ભજયાધિરૂઢઃ ।

દેષ્યોઽપિ મૂપ્રસરદશ્વપદાતિસૈન્યો

નાક્રામતિ ક્રમયુગાચલસંશ્રિતં તે ॥ ૩૫ ॥

શ્રીવિદ્યાપ્રભસૂરિએ સત્તરબેદીપૂજા રચી છે. આની જે એક પ્રતિ આજુઠણની પેઠી પાસે છે, તે એમના પ્રશિષ્ય શ્રીલલિતપ્રભસૂરિના શિષ્ય શ્રીવિનયપ્રભસૂરિએ લખેલી છે.

શ્રીલલિતપ્રભસૂરિએ વિ. સં. ૧૬૫૪માં ચાલુસભા ગામમાં શ્રીસંભવનાથના બિચ્ચની મુખ્ય-તાવાળી પંચતીર્થી ધાતુ-પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. આ હકીકત જે. ધા. પ્ર. લે. સં. (૭૧૦ ૧)ના નિમ્ન-લિખિત ૧૦૧ મા લેખાંક ઉપરથી જોઇ શકાય છે:—

“ સં. ૧૬૫૪ વર્ષે માઘ વદિ ૧ રવૌ શ્રીશ્રીમાલગ્નાતીવદોવીવીરપાલમાયંપુજીસુતદોષીરહિભાકેન શ્રીસમ્મત્તિયેન કારાપિતે શ્રીપૂર્ણમાપસે પ્રધાનશાસ્ત્રાચાં શ્રીવિદ્યાપ્રમસૂરિપદે શ્રીલલિતપ્રમસૂરિમિ: પ્રતિષ્ઠિત । ”

આ સૂરિજીએ ઢેરવાડાના (આજે પણ મૌજુદ એવા) ઉપાશ્રયમાંજ વિ. સં. ૧૬૫૫માં શ્રીસંકેતલિખિત (રાસ) રચ્યો છે.

શ્રીભાવપ્રભસૂરિને મુનિ લાલજી નામના યુરભાઈ હતા એમ પ્રો. પિટ્સેનના ૧૮૮૬-૮૭ના રિપોર્ટમાં નોંધેલા ધોગશાસ્ત્રના અંતમાં આપેલા નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ ઉપરથી જોઇ શકાય છે:—

† “ સંવત ૧૭૫૨ વર્ષે વૈશ્ર વદિ ૧૨ વાર શનૌ । શ્રીમદ્ગણદિપુરપત્તનમધ્યે કૃતચાતુર્માસકે । શ્રીપૂર્ણમાપસે । પ્રધાન-શાષાચાં । મહારકશ્રીશ્રીશ્રીવિનયપ્રમસૂ(મ)સૂરિ: । તત્પદે મહારકશ્રીશ્રીશ્રીશ્રીમદ્દિમાપ્રમસૂ(મ)સૂરિ: । તત્તિ-ચિહ્ન)વ્યવહારેયો(યિ)મુનિલાલજીકેનેયં પુસ્તિકા લિપીકૃતા ”

આ વાતને ૧૮૮૧-૮૫ના રિપોર્ટમાં નોંધેલ સિદ્ધિમ આકરજીની બુદ્ધિવૃત્તિની પ્રતિભા અતિમ ઉલ્લેખ સમર્થન કરે છે. વળી તેમને લક્ષ્મીરત્ન નામના પણ યુર-બાંધવ હતા એમ મુનિરાજ શ્રીરાજવિજય (પુના)ના ભંડારની સંપત્તિદર્શી પ્રતિભા અંતમાં આપેલ નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ ઉપરથી જાણી શકાય છે:—

† “ સંવત ૧૭૫૨ વર્ષે શુક્રવક્રે પોસ સુદી ૧૫ વાર રવૌ ॥ તદ્દિને શ્રીપાટનમધ્યે કૃતચાતુર્માસકે શ્રીપૂર્ણમાપસે । પ્રધાનશાષાચાં ॥ મહારકશ્રી૧૦૮શ્રીશ્રીમદ્દિમાપ્રમસૂરિ(ઃ) ॥ તત્પદિ(ચિહ્ન)વ્યવહારેયો ॥ મુનિલક્ષ્મીરત્નલિપિકૃતા ॥ એવં । ”

આ વાતની અંખડ તાપસના રાસનો અતિમ ભાગ સાક્ષી પૂરે છે. આમાં શ્રીમદ્દિમાપ્રભસૂરિની વિદ્વતાનું તેમજ આ રાસના રચના-સમય ઇત્યાદિનું વર્ણન હોવાથી તે અત્યંત ઉચિત સમગ્ર છે.

† શ્રીયુનીમ ગૃહ સોભાકારી શ્રીવીનયપ્રભ સૂરિદા હે;
તસ પદ ઉદયા સમ ભાજુ તેજ તપતા દિણ્દા હે. સં ૭
સકલ સીદ્ધાંતના પારંગમી સકલ નયના દરીયા હે;
વૈયાકરણ હેમ સરીખા આચાર્ય શુભુભરીયા હે. સં ૮
કાવ્ય હંદ અને અલંકાર પૂર્ણ લક્ષણવંતા હે;
સાહિ સભામાંહિ ઉપરસે નીવડ મિથ્યાતને ભેતા હે. સં ૯
યો(જો)તિયેં મંત રાજાદિક આદિ સીરામણી પર્વતા હે;
કુસામ બુદ્ધિ તથા જે ધારી વિદ્યા વિનાદ વિદ્ધતા હે. સં ૧૦
ગાનના કાસ વધાર્યાં જેણે વિસ્તર્યોં જસ જગ મહિ હે. ૧૧
તસ પાદેં તસ પયકજસેવી શ્રીભાવપ્રભસૂરિસા હે;
યુર કૃપાર્થ ગાન અભ્યાસેં જનક હેં જાસ જગીસા હેં. સં ૧૨
વડા યુરઆતા તહેના કર્દાર લક્ષ્મીરત્ન ઇણેં નર્મિ હે;
તિણેં શ્રીપૂજનપદ વીનતી કીધી રાસ રચ્યો પ્રકમિ હે. સં ૧૩
ભવિયજીને ઉપકારને હેવેં અંખડરાસ વીસેસી હે;
શ્રીભાવપ્રભસૂરિ કીધો વચન વીલાસસું દેસી હે. સં ૧૪

ટીકા

હે કલ્યાણિ ! દ્રેષ્યોઽપિ-શુશ્રુરપિ તે-તવ 'ક્રમયુગાચલસંશ્રિતં' ક્રમયુગમેવ-ચરણયુગલમેવાચ-લઃ-પર્વતસ્તં સંશ્રિત-આશ્રિતસ્તં ક્રમયુગાચલસંશ્રિતં-ત્વચ્ચરણસેવિનં નરં ન આક્રામતિ-ન પીડયતિ । કિંવિશિષ્ટો દ્રેષ્યઃ ? ' ગર્જદ્ધનાઘનસમાનતનૂગજેન્દ્રવિષ્કમ્મકુમ્મપરિરમ્મજયાધિરૂઢઃ ' ગર્જન્-શબ્દાયમાનો ધનાઘનો-મેધસ્તેન સમાના તનૂ-શરીરં યસ્યાસૌ ધનાઘનસમાનતનૂ-મેધવર્ણશરીરઃ સ ચાસૌ ગજેન્દ્રશ્ચ તસ્ય વિષ્કમ્મ-વિસ્તીર્ણઃ કુમ્મઃ તં પરિરમ્મજયામ્યા-આરોહણવિજયામ્યા અધિરૂઢો યઃ સ ગર્જદ્ધનાઘનસમાનતનૂગજેન્દ્રવિષ્કમ્મકુમ્મપરિરમ્મજયાધિરૂઢઃ । પુનઃ કિંવિ-શિષ્ટો દ્રેષ્યઃ ? ' ભૂપ્રસરદશ્વપદાતિસૈન્યઃ ' ભુવિ-પૃથિવ્યાં પ્રસરદ્-થોદું સમુલ્લસદશ્વપદાતીનાં (તિનઃ) સૈન્યં-કટકં યસ્ય સ ભૂપ્રસરદશ્વપદાતિસૈન્યઃ, પ્રવલકલિત इत्यर्थः । ' દ્વિષ અપ્રીતૌ ' દ્રેષ્ટીતિ દ્રેષ્યઃ ॥ ૩૫ ॥

અન્વયઃ

(હે કલ્યાણિ !) ગર્જત્-ધનાઘન-સમાન-તનૂ-ગજ-ઇન્દ્ર-વિષ્કમ્મ-કુમ્મ-પરિરમ્મ-જય-અધિરૂઢઃ ભૂ-પ્રસરત્-અશ્વ-પદાતિ-સૈન્યઃ દ્રેષ્યઃ અપિ તે ક્રમ-યુગ-અચલ-સંશ્રિતં (નરં) ન આક્રામતિ ।

શીખદાર્થ

ગર્જત્ (ધા० ગર્જ)=ગર્જના કરનાર.

ધનાઘન=મેધ.

સમાન=તુલ્ય.

તનૂ=ઢેહ.

ગજ=હાથી.

ઇન્દ્ર=મુખ્ય.

વિષ્કમ્મ=વિસ્તીર્ણ.

કુમ્મ=ગણ-રથળ.

પરિરમ્મ=આલિંગન.

જય=વિજય.

અધિરૂઢ (ધા० રૂઢ)=આરોહણ કરેલો.

ગર્જદ્ધનાઘનસમાનતનૂગજેન્દ્રવિષ્કમ્મકુમ્મપરિ-

રમ્મજયાધિરૂઢઃ=ગર્જના કરતા એવા મેધના

સમાન ઢેહ છે જેનો એવા ગજેન્દ્રના વિસ્તીર્ણ

કુમ્મના આલિંગન તેમજ વિજયને માટે (તેના

ઉપર) આરોહણ કરેલો એવો.

દ્રેષ્યઃ (મૂ० દ્રેષ્ય)=વૈરી, શત્રુ.

અપિ=પણ.

મૂ=પૃથ્વી.

પ્રસરત્ (ધા० ર)=પ્રસરતું.

અશ્વ=ધોડા.

પદાતિ=પાયડળ.

સૈન્ય=સરકર.

ભૂપ્રસરદશ્વપદાતિસૈન્યઃ=પૃથ્વી ઉપર પ્રસરતું છે

અશ્વ અને પાયડળનું સૈન્ય જેનું એવો.

ન=નહિ.

આક્રામતિ (ધા० ક્રમ)=આક્રમણ કરે છે.

ક્રમ=ચરણ.

યુગ=યુગલ.

અચલ=પર્વત.

સંશ્રિત (ધા० શ્રિ)=આશ્રય લીધેલ.

ક્રમયુગાચલસંશ્રિતં=ચરણ-યુગલરૂપી પર્વતનો આ-

શ્રય લીધેલાનો.

તે (મૂ० કુપ્પવ)=તારા.

પદાર્થ

“ ગર્જના કરતા એવા મેધના સમાન (શ્યામવર્ણી) ઢેહવાળા ગજેન્દ્રના વિસ્તીર્ણ કુમ્મના આલિંગનાર્થે તેમજ વિજય મેળવવાને માટે તેના ઉપર આરોહણ થયેલો એવા તેમજ ભુમિને વિષે યુદ્ધ કરવાને માટે જેનું અથવા તેમજ પાયડળનું લશ્કર કટિબદ્ધ થઈ રહ્યું છે એવો

છે તેમ શ્રીધર્મસિંહસૂરિએ 'સરસ્વતી-ભક્તામર' ઉપર સ્વોપજ્ઞ દીકા રચી છે એટલું જ નહિ, પરંતુ અવતરણરૂપે આપેલા શ્લોકની પણ તેમણે વ્યાખ્યા કરી છે. વિશેષમાં પ્રથમના બે શ્લોકની દીકાના પ્રાન્તમાં 'મંગળ' તેમજ અભિધૈયાદિક અનુબંધોના સંબંધમાં પણ તેમણે વિચાર કર્યો છે એટલે કે—

પાટણ માહે ઢંદેરવાડે શ્રીમહાવીર વીરાજે હે;
સાંભલો કલિકુડ પાસ જિથુંદા કીરતિ ત્રિભોવને ગાજે હે. સં ૧૫
શ્રીજિનના સૂપસાધથી એ રાસ પૂરણ સૂપમાંણી હે;
રસ સંબંધ સમકીતનો ભાષિ પવોત હુધિ સુજ વાંણી હે. સં ૧૬
દુષદરાય તણી જે પુત્રી તસ પતિ તીમ તુરંગા હે;
બેદ સંબંધના બેલા કીજે (૧૭૭૫) સંવત જાણી એ ચંગા હે. સં ૧૭
માસ જેદ અને કૃષ્ણ પક્ષ પીળ તીથી રવીવારધ હે;
સૂપ સમાધિપણું પૂરો રાસ થયો એક તારે હે. સં ૧૮
પભળું વાંચિ જેહ બળ્ય પ્રાણી સાંભલો શ્રોતા જેણે હે;
અવિચલ પદ કીરતિકમાલાનું મન વંછિત સૂપ લહે તેહો હે. સં ૧૯

હતિ ધીર્વર્ણમાપભોયમં શ્રીમહિમાપ્રભસૂરી(રિ)શિષ્યમં શ્રીભાવપ્રભસૂરાવા(રિ)રવી(શિ)તે અમ્બહરાસે કેસીગુરસં-
મનોપદેસ(જા)સમ્યક્પ્રાપ્તિ(ઃ)

.....
સંવત ૧૮૮૪ ચા(દે) કાર્તિક(કે) વદ ત્રયોદસી(ણી) વારસ(વા)નો સા(શા)કે ૧૭૪૧ ના પ્રવર્તમાને ૧૧ સકલભક્ત-
પૂરન્દ્રમહાકારકશ્રીધીશ્રી ૧૦૦૮(દે)શ્રીમા(વ)પ્રભસૂરસ(રીશ્વર)જીચરણસેવી(વિ)તસકલપંકિતસિ(શિ)રોમણીપ્રવરપંકિતજીપં-
જ્ઞાનવિજયજી તત્ત્વિ(ચિહ્ન)વ્ય પં- જીવીશ્રી(વિ)જયજી તત્ત્વસી(ચિહ્ન)વ્ય પં- સુલુક્ષીવિજયજી તત્ત્વસી(ચિહ્ન)વ્ય પં-
નાયકવિજયજી તત્ત્વસી(ચિહ્ન)વ્ય પં- શુમાનવી(વિ)જયજી તત્ત્વસી(ચિહ્ન)વ્ય પં- કિ(કી)ર્તિવિજયજી તત્ત્વસી(ચિહ્ન)વ્ય-
દાસદાસપાય(દ)રજસમાનસેવકતારાચંદ લ(લિ)પીઠલા શ્રીપાટડીનગરે શ્રીશાન્તિજિનપ્રસાદાત્"

વિ. સં. ૧૭૭૨માં માધ માસના શુકલ પક્ષમાં શ્રીભાવપ્રભસૂરિના સૂરિ-પદનો મહોત્સવ કરનારા શ્રીમાલીવંશીય દોસી તેજસી જય(જે)તસીએ સહસ્રકૃદમાં જે જિન-પિન્મે ભરાય્યા હતાં તેમની પ્રતિષ્ઠા શ્રીભાવપ્રભસૂરિને હાથે થઈ હતી. આ સરિણની ચમત્કારિક કુતૂહલ નામની ગૂજરાતી કવિતાની ૩૨ મી (છેલ્લી) કડી નીચે મુજબ હોવાનું મુનિરાજ શ્રીચતુરવિજય લખી જણાવે છે:—

" ચોવીસ જીનવર નામ મુંદર સાત ક્ષેત્ર સોહામણ,
એ ' કુતૂહલ ' એમ કીધો મન હરપે પરપદ તણા.
મહિમાપ્રભસૂરીશ તેહના વિનેથી ભાવે કલા,
એક એકથી કરી દુણણા હેમચંદ્ર હેતે વલા. " ૩૨

આ ઉપરથી શ્રીભાવપ્રભસૂરિને હેમચંદ્ર નામના પણ કોઈ ભક્ત (શિષ્ય) હશે એમ સંભાવના થાય છે. નપાગચ્છીય મુનિરાજ શ્રીવિવેકવિજયને અધ્યયન કરાવનાર તથા અધ્યાત્મરસિક પડિત દેવચંદ્રજી (૧૭૪૬-૧૮૧૨)ના અને શ્રીઉત્તમસાગરના શિષ્ય અને સ્વોપજ્ઞ દીકાથી અલંકૃત ચમકમચ રતુતિ રચનાર મુનિરાજ શ્રીન્યાયસાગરના સમકાલીનો તેમજ શ્રીચરૈવિજયગણી સાથે વિશેષ પરિચયમાં આવેલા તેમજ તેમની પ્રતિ પૂજ્ય ભાવ રાખનારા આ સૂરિજી વિષેના સંબંધ ઉલ્લેખના જિજ્ઞાસુને જૈનધર્મવરસ્તોત્રની મારી સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના જોવા દુઝામણ કડે છે.

૧ આ સમગ્ર કાવ્ય વસન્તતિલકા છંદમાં રચવામાં આવ્યું છે અને તે પાદ-પૂર્તિરૂપ અલંકારથી શોભે છે.
૨ ' મંગળ ' શબ્દના વ્યુત્પત્તિ-અર્થ માટે જુઓ છવાછવાભિગમની શીમલયગિરિસૂરિકૃત રતિનું દ્વિતીય પત્ર.

शत्रु पक्ष (हे भद्रे !) तारा अरुणयुगलद्वयी पर्वतानो आश्रय दीधिताने पीडा करी शक्ते।
नहीं।”—३५

* * *
मांसासृगस्थिरसशुक्रसलज्जमञ्जा-

स्नायूदिते वपुषि पित्तमरुत्कफाद्यैः ।

रोगानलं चपलितावयवं विकारै-

स्त्वन्नामकीर्तनजलं शमयत्यशेषम् ॥ ३६ ॥

टीका

हे कल्याणि ! ' त्वन्नामकीर्तनजलं ' तव नाम त्वन्नाम त्वन्नामः कीर्तनं-कथनम्-एकाग्रज-
पनं तदेव जलं-पानीयं यत् तत् त्वन्नामकीर्तनजलं अशेषं-समस्तं रोगानलं-कष्टकुशानुं शमयति-
विध्यापयति । कस्मिन् ? वपुषि-शरीरे । किंविशिष्टे वपुषि ? ' मांसासृगस्थिरसशुक्रसलज्जमञ्जा-
स्नायूदिते ' मांसं च असृग्-रुधिरं च अस्थि च रसश्च शुक्रं-वीर्यं च सलज्जश्चासौ मञ्जा च सल-
ज्जमञ्जा तस्मिन्, मज्जनि लज्जात्वं पितृङ्गत्वादाप्तं, यतो यस्य पिता कुलीनः तत्पुत्रः सलज्जः
स्यात् तस्य चाङ्गे पितृङ्गानि तिष्ठन्ति । यदुक्तं विवाहप्रज्ञप्त्याम्—“तथो पितर्यंगा पण्णत्ता, तं-
जहा-अहि अट्टिमिञ्जा केसमंसुरोमणहे” इति पाठात् सलज्जमञ्जा इति पदमुचितं, स्नायुः-नाडी च
मांसासृगस्थिरसशुक्रसलज्जमञ्जास्नायवस्ताभिः उदिते-उत्पन्ने । तैः सप्तधातुभिः अथवा दशधा-
तुभिः मनुजतनुस्तपद्यते । ते चोच्यन्ते—

“ रसासृग्मांसमेदोऽस्थि-मज्जाशुक्राणि धातवः ।

सप्तैव दश वैकेयां, रोमत्वक्स्नायुभिः सह ॥ १ ॥”

इति हैमः (का० ३, श्लो० २८३) । तदुत्पन्ने वपुषि रुक्मैश्वानरं त्वन्नामोदकं उपशम-
यति । किंविशिष्टं रोगानलं ? ' पित्तमरुत्कफाद्यैः विकारैः चपलितावयवं ' पित्तं च मरुत् कफश्च
पित्तमरुत्कफास्ते आद्या येषु ते पित्तमरुत्कफास्तेः पित्तमरुत्कफाद्यैः विकारैः-बहुपीडनैः चप-
लितानि (ताः) चपलमावं प्रापितानि (ताः) अवयवानि (वाः)-नाड्यश्च-वासादीनि यस्य तत्
चपलितावयवम् । तत् सर्वं शमयतीति भावः ॥ ३६ ॥

अन्वयः

(हे कल्याणि !) त्वत्-नामन्-कीर्तन-जलं मांस-असृज्-अस्थि-रस-शुक्र-स-लज्ज-मञ्जा-
स्नायु-उदिते वपुषि पित्त-मरुत्-कफ-आद्यैः विकारैः चपलित-अवयवं अ-शेषं रोग-अनलं शमयति ।

१ 'मज्ज' इति प्रतिभाति पदव्याख्यातः ।

२ स्नायु—

भीमि पितृङ्गानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—अस्थि, अस्थिमज्जा, केसमंसुरोमणसाः ।

“ સમ્બન્ધધાધિકારી ચ, વિષયય પ્રયોજનમ્ ।
 વિનાગ્નુબન્ધં ગ્રન્થાદૌ, મજ્જલં નૈવ જ્ઞસ્યતે ॥ ૧ ॥
 પ્રેક્ષાવતાં પ્રવૃત્તયૈ, ફલાદિવ્રિતયં સ્ફુટમ્ ।
 મજ્જલં ચૈવ શાસ્ત્રાદૌ, વાચ્યમિદાર્થસિદ્ધયૈ ॥ ૨ ॥ ”

ધર્મ્યાદિ હકીકત તરફ પણ તેમણે ધ્યાન આપ્યું છે.

વળી આ કાવ્યમાં તેમણે શ્રીમાનતુંગસૂરિપ્રણીત મૂળ ભક્તામર-સ્તોત્રની જમ પ્રથમના બે શ્લોકોને પરસ્પર સંબંધવાળા રચ્યા છે અર્થાત્ અને પણ યુગ્મ છે. આ બે શ્લોકોના ચાર ચાર અર્થો કરીને કવિરાજ પોતાની કુશળતા સિદ્ધ કરી આપી છે.

આંધર્મસિહસૂરિનું ગ્રન્થાવલોકન—

‘વિવાહ-પ્રજ્ઞસિ (ભગવતી) જેવા અનન્ય આગમ, મહર્ષિ પાણિનિકૃત ઐષ્ટાક્યાયી વ્યાકરણ તથા ધાતુપાઠ, કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિકૃત સિદ્ધહેમનો ધાતુપાઠ તથા ચંદ્રિકા, શ્રીઅનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્યકૃત સૌરસ્વત વ્યાકરણ, શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિકૃત ઐભિધાન-ચિન્તામણિ તથા હેમલિંગાનુશાસન, શ્રીબાલચન્દ્ર સુનીશ્વરકૃત સ્નાતસ્થાની સ્તુતિ, કવીશ્વર માધ્વકૃત શિશુપાલવધ વિગેરે ગ્રન્થોમાંના પાઠો તેમણે દીકરામાં રજુ કરેલા હોવાથી તેઓ અનેકાનેક ગ્રન્થના અભ્યાસી હતા એમ બોધ થકાય છે.

વ્યાકરણ—

કવિરાજ વ્યાકરણ-શાસ્ત્રમાં કેવી નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી હતી તે તેમણે એ શાસ્ત્રને લગતી જે જે હકીકતો નિવેદન કરી છે તે તરફ દષ્ટિ-પાત કરવાથી બોધ થકાય છે. સૌથી પ્રથમ ધાતુ-પાઠ તરફ નજર કરીશું તો સત્તર પડશે કે પ્રથમ પૃષ્ઠમાં મુદિ હવે (પાં ૬૪૮), બીજામાં પ્રથુ વિસ્તારે, ત્રીજામાં મૈતુ જ્ઞાને, નવમામાં વિશ પ્રવેશને (પાં ૧૪૨૫), સત્તાવીસ-અઠાવીસમાં ઝંહિ (હ) વિતર્કે, એગણત્રીસમામાં અશ દીપ્ત્યદ્રવ્યોઃ સ્વાદિવાત્, ૩૫ મામાં ક્લ બ્યક્તાયાં વાચિ (પાં ૧૦૦૯), ૪૪ મામાં હ્ઞ હરણે (પાં ૮૯૯), ૫૮ મામાં નિરૂપ્તો માહ્વાતુઃ રચનાર્થં ઘોતયતિ, ૬૫ મામાં અધિર્ધ્વ ઇઞ્ અખ્યયને (પાં ૧૦૪૬) ૭૬ મામાં ‘તુ વૃદ્ધૌ તથા ષિઞ્ બન્ધને (પાં ૧૨૪૯) તેમજ અમ્- (મ) રોમે (પાં ૧૭૨૧) અને ૭૭ મામાં અતિ અદિ બન્ધને (પાં ૬૧, ૬૨) એ પ્રમાણેના પાઠોનો તેમણે ઉપયોગ કર્યો છે.

૧ જુઓ પૃં ૨ તથા ૬૬. ૨ જુઓ પૃં ૩૦, ૪૩. ૩ જુઓ ૪૯ મું ૫૫૬. ૪ જુઓ ૪૪ મું ૫૫૬. ૫ ૩૬, ૪૦, ૪૬, ૫૬, ૫૮, ૬૬ અને ૭૦મા પૃષ્ઠમાં આ કાશમાંથી ટાંચણરૂપે લીધેલા પાઠો દષ્ટિગોચર થાય છે. ૬ ‘મતુ અવબોધને’ (પાં ૧૪૭૨) । ૭ ‘અહિ તર્કે’ હિતિ સ્વિકર્યમે । ૮ ‘તુ’ હિતિ ઓત્રો ધાતુગણિતકલિંસાસુ’ હિતિ વાળિર્ભવે ।

શબ્દાર્થ

માંસ=માંસ.

અસુજ્=રોચિત, લોહી.

અસ્થિ=હાડકું.

રસ=રસ.

શુક્ર=વીર્ય.

સલજ્ઞ=લગ્નશીળ.

મજ્ઞા=ચરખી.

સ્નાયુ=નાડી.

ઉદિત (ધાં દ)=ઉદયમાં આવેલ.

માંસાસુગસ્થિરસશુક્રસલજ્ઞમજ્ઞાસ્નાયુદિતે=માંસ, લોહી, હાડકાં, રસ, વીર્ય, લગ્નશીળ ચરખી અને સ્નાયુ વડે ઉદયમાં આવેલા.

ઘપુષિ= (મૂં ઘપુસ)=દેહને વિષે.

પિત્ત=પિત્ત.

મરુત્=વાયુ.

કફ=કફ.

આય=પ્રયુખ.

પિત્તમહરકફાદૈ=પિત્ત, વાયુ અને કફાદિક.

રોગ=રોગ, વ્યાધિ.

અનલ=અગ્નિ.

રોગાનલ=વ્યાધિરૂપ અગ્નિને.

અપલિત=અપગતાને પ્રાપ્ત કરાવેલ.

અવયવ=અવયવ, અંગોપાંગ.

અપલિતાવયવ=અપગતા પામ્યાં છે અવયવો જેનાથી એવા.

વિકારૈઃ (મૂં વિકાર)=વિકારો વડે.

નામન્=નામ.

કીર્તન=સ્તવન.

જલ=જળ, પાણી.

ત્વજ્ઞામકીર્તનજલ=તારા નામના કીર્તનરૂપી જળ.

શમયતિ (ધાં શમ)=શમાવે છે, શાંત પાડે છે.

શોષ=અવશોષ.

અશોષ (મૂં અશોષ)=સમરત.

પદાર્થ

“(હે ભદ્રે !) માંસ, રોચિત, અસ્થિ, રસ, વીર્ય, સલગ્ન મજ્ઞા અને સ્નાયુ (એ સાત ધાતુ) વડે ઉત્પન્ન થયેલા શરીરને વિષે પિત્ત, વાયુ અને કફ આદિ વિકારોથી અપગતા પામી ગયાં છે (નાડી, ઉચ્છ્વાસ ઇત્યાદિ) અવયવો જેનાથી એવા વ્યાધિરૂપી સમસ્ત અગ્નિને તારા નામના કીર્તનરૂપી જળ શાંત કરે છે.”—૩૬

મિથ્યાપ્રવાદનિરતં વ્યધિકૃત્યસૂય-

મેકાન્તપક્ષકૃતકક્ષવિલક્ષિતાસ્યમ્ ।

ચેતોઽસ્તમીઃ સ પરિમર્દયતે દ્વિજિહ્વં

ત્વજ્ઞામનાગદમની હૃદિ યસ્ય પુંસઃ ॥ ૩૭ ॥

ટીકા

હે કલ્યાણિ ! યસ્ય પુંસઃ—પુલ્લસ્ય હૃદિ—હૃદયે ‘ત્વજ્ઞામનાગદમની’ ત્વજ્ઞામૈવ નાગદમની—સર્પવશ્યકારિકા જટી સા ચ ત્વજ્ઞામનાગદમની વર્તેતે । ચત્વદોઃ સમ્પન્નાત્ સ—ત્વદારાધકઃ પુમાન્ દ્વિજિહ્વં—દુર્જનં પરિમર્દયતે—ઘર્ષયતિ સ્વાયત્તીકરોતિ ચા । કિંવિશિષ્ટઃ સઃ ? ‘ચેતોઽસ્તમીઃ’ ચેતસઃ ચિત્તત્ અસ્તા—દૂરીભૂતા મીઃ—મયં યસ્ય સ ચેતોઽસ્તમીઃ, નિર્ભય इत्यर्थः । કિંવિશિષ્ટં દ્વિજિહ્વં ? મિથ્યાપ્રવાદનિરતં—અસત્પ્રલાપે આસક્તમ્ । પુનઃ કિંવિશિષ્ટં દ્વિજિહ્વં ? ‘વ્યધિકૃત્યસૂય’ વિશેષેણ અધિકૃતિઃ—અધિકારાં પ્રાપ્તા અલ્પા—દૈર્ઘ્યા યસ્મિન્ સ વ્યધિકૃત્યસૂયસ્યમ્ । પુનઃ કિંવિશિષ્ટં દ્વિજિહ્વં ?

લિંગ-અધિકારમાં ત્રીજા પૃષ્ઠમાં યુગશબ્દ: પુનર્પુનસકલિજ્ઞ: એવું કથન છે. વળી એજ પૃષ્ઠમાં ‘આલમ્બન’ને ઉદ્દેશીને અજહલિજ્ઞત્વાત્ તેમજ નવમામાં ‘પાત્ર’ શબ્દને અંગે પણ એવો ઉલ્લેખ તેમણે કર્યો છે. પરંતુ અત્ર વિચારણીય હકીકત એ છે કે ૬૬ માં પૃષ્ઠમાં તેમણે ‘અવયવ’ શબ્દનો નપું-સકલિંગમાં પ્રયોગ કર્યો છે, તે ન્યાય છે કે નહિ. આ ઉપરથી કવિરાજનું લિંગ-જ્ઞાન કેવું હશે તેનો ખ્યાલ આવી શકે છે.

૬૦ માં પૃષ્ઠમાં ‘વિપરામ્યાં જેરાત્’ એવો ઉલ્લેખ છે તે શું સમજ વ્યાકરણનું સૂત્ર છે? એમ જો ન હોય તો ‘વિપરામ્યાં જે:’ એવું સૂત્ર પાણિનીય વ્યાકરણ (અ. ૧, ૫૦. ૩, સૂ. ૧૯)માં છે.

પ્રત્યયોના સંબંધમાં ૩૦ માં પૃષ્ઠમાં પ્રસંસાયાં રૂપપ્રત્યય:, ૩૨મામાં રૂપદર્થે કલ્પદેશ્યદેશીયર: પ્રત્યયા:, ૩૬મામાં પ્રાધાન્યપ્રાચુર્યવિકારેષુ મયદ્પ્રત્યય:, ૩૭મામાં મવાણ્યેઽણ્ (પ્રત્યય:), તદન્તાત ક્ષીણ, ૩૮મામાં પ્રાધાન્યે મયદ્, ૪૯મામાં માતૈ તાપ્રત્યય: તથા ૫૮ મામાં પ્રાચુર્યે(યો)ર્યે મયદ્ એ પ્રમાણે ઉલ્લેખો કરીને કવીશ્વરે પોતાની આ વિષયની વિદ્વત્તા સિદ્ધ કરી આપી છે.

૧૩ માં પૃષ્ઠમાં ‘શર્વર’ શબ્દ સિદ્ધ કરતાં શર્વર્યાં મત્ શર્વરં એ ઉલ્લેખ, ૧૪ માં પૃષ્ઠમાં સ્વકસ્યોદનાદેશ:, ૭૫ મામાં નજો નક્ષાદિગણે પઠિત્ત્વાદનાદેશો ન તથા ૭૭મામાં ષેમકર્ણ શબ્દની સિદ્ધિ એ પણ કવિરાજનું પાણિન્ય પ્રકટ કરે છે.

મૂળ શ્લોકોની વ્યાખ્યા કરતાં કવિરાજે ધણી વાર સમાસ-વિગ્રહ પણ કર્યો છે, પરંતુ તેમાં ૨૬મા પૃષ્ઠમાં તો તેમ કરતાં સમાસના નામનો પણ નિર્દેશ કર્યો છે.

સાથે સાથે ૫૦ માં પૃષ્ઠમાં સ્વન કર્યાં મુજબ સરસ્વતી-ભક્તતામરના ૨૫મા પદ્યગત ‘કટલાક પ્રયોગો’ પણ વિચારણીય છે કે નહિ તે જોઈ લઈએ. તેમાં સૌથી પ્રથમ ‘ચક્રે યયાઽઽદિપુરુષ: પ્રણયાં પ્રમાયામ્’ એ દ્વિતીય ચરણમાં ‘પ્રણયાં’ અને ‘ચક્રે’ એમ જ વિભક્ત પદો દ્વારા પ્રણયાંચક્રે રૂપી સંપૂર્ણ પદનો પ્રયોગ કર્યો છે તે ન્યાય છે કે કેમ તે વિચારી લઈએ. આ સંબંધમાં પ્રથમ તો સિદ્ધહૈમના તૃતીય અધ્યાયના ચતુર્થ પાદના નિમ્ન-લિખિત—

“ઘાતોરનેક્ષ્વરાદામ્ પરીક્ષાયાઃ ક્રમ્વસિતિ ચાનુ તદન્તમ્”

—૪૬મા સૂત્રની વૃત્તિ તરફ નજર કરતાં ત્યાં એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ જણાય છે કે—

“અનુપ્રહ્ણં વિપર્યાસવ્યવહિતનિવૃત્ત્યર્થમ્ । તેન ચકારચકાસામ્, ર્હાં દેવદત્તશ્ચક્રે ર્હ્યાદિ ન મવતિ । રપસર્ગસ્ય તુ ક્રિયાવિશેષકત્વાત્ વ્યવધાયકત્વં નાસિત્ । તેન ‘રક્ષાં પ્રચક્તુર્નગરસ્ય માર્ગાન્’ ર્હ્યાદિ મવત્યેવ ।”

કહેવાની મતલબ એ છે કે પરીક્ષા જૂતકાલના પ્રયોગમાં ચકાર ઇલાદિ રૂપ જામ્ પ્રત્યયાન્ત પદની પછીજ આવે છે; તેની પૂર્વે નહિ, તેમજ આ બેની વચ્ચે અન્ય કોઈ પદ હોવું જોઈએ નહિ. એટલે કે ચકાર ચકાસામ્ એવા વિપરીત પ્રયોગ થઈ શકે નહિ તેમજ ર્હાં દેવદત્તશ્ચક્રે એમ પણ ન બની શકે, કેમકે દેવદત્ત એ વચમાં આવે છે તે ઠીક નથી; કેમકે મૂળ સૂત્રમાં અનુ શબ્દથી સૂચિત તાત્પર્ય બાધિત થાય છે. પરંતુ ઉપસંગ ર્હ્યાની પ્રુષ્ટિ કરનાર હોવાથી—તેનો ઘોતક હોવાથી તેનું વ્યવધાન

‘एकान्तपक्षकृतकक्षविलक्षितास्यं’ एकान्तपक्षस्य-अद्वैतवादिनः कृतकक्षं-कृतोपमानं कृतान्नीकरणं वा तेन विलक्षम्-उदासीनं जातमस्येति विलक्षितं आस्यं-ग्रहं यस्य स एकान्तपक्षकृतकक्ष-विलक्षितास्यः तम् । अनेकान्तवादिभिरनेकस्य एकान्तवादिनो विलक्षीकृता इति तात्पर्यम् ॥ ३७ ॥

अन्वयः

(हे कल्याणि !) यस्य पुंसः हृदि त्वद्-नामन्-नाग-दमनी (वर्तते), सः चेतसु-अस्त-भीः मिथ्या-प्रवाद-निरतं वि-अधिकृति-अस्यं एक-अन्त-पक्ष-कृत-कक्ष-विलक्षित-आस्यं द्विजिह्वं परिमर्दयते ।

શીખદાથ

મિથ્યા=અસત્ય, ખોટા.

પ્રવાદ=પ્રલાપ, બકવાદ.

નિરત (ધા° રમ)=અત્યંત આસક્ત.

મિથ્યાપ્રવાદનિરત=અસત્ય પ્રલાપોને વિષે અત્યંત આસક્ત.

વિ=વિશેષતાવાચક અવ્યય.

અધિકૃતિ=અધિકતાને પામેલા.

અસ્ય=ઈમાં.

અધિકૃત્યસ્ય=વિશેષતઃ અધિકતાને પ્રાપ્ત થઇ છે ઈમાં જેને વિષે એવા.

एक=એક.

अन्त=નિશ્ચય.

पक्ष=પક્ષ.

कृत (धा° कृ)=કરેલ.

कक्ष=અંગીકાર.

विलक्षित=ઉદાસીન થયેલ.

आस्य=વદન, મુખ.

एकान्तपक्षकृतकक्षविलक्षितास्यं=એકાન્ત પક્ષનો

અંગીકાર કરવા વડે વિલક્ષ બની ગયું છે વદન જેવું એવા.

चेतसु=મન.

अस्त (धा° अस्)=ફેંકી દીધેલ.

भी=અથ.

चेतोऽस्तमीः=જેના ચિત્તમાંથી દૂર થયો છે બચ એવો.

सः (यू० तद्)=તે.

परिमर्दयते (धा° मृद)=ચૂર્ણ કરે છે.

द्विजिह्वं (यू० द्विजिह्व)=(૧) ડુંગળનને; (૨) સર્પને.

नामन्=નામ.

नाग=સર્પ.

दमनी=જડી.

त्वन्नामनागदमनी=તારા નામર્પી સર્પને વશ કરનારી જડી.

हृदि (यू० हृद्)=હૃદયમાં.

यस्य (यू० यद्)=જેના.

पुंसः (यू० पुंस्)=પુરુષના.

પદાર્થ

“(હે ભદ્રે !) જે પુરુષના હૃદયમાં તારા નામર્પી સર્પને વશ કરનારી જડી છે, તે નિર્ભય ચિત્તવાળો હોઈ કરીને અસત્ય પ્રલાપોને વિષે અત્યંત આસક્ત, વિશેષતઃ ઈર્ષ્યાથી, તેમજ એકાન્ત પક્ષનો અંગીકાર કરવાથી વિલક્ષ વદનવાળો બનેલા એવા ડુંગળ (સર્પ) ને ચૂર્ણ કરે છે (અર્થાત્ તેને વશ કરી લે છે). ”—૩૭

પ્રાચીનકર્મજનિતાવરણં જગત્સુ

મૌલ્યં મદાલ્યદદમુદ્રિતસાન્દ્રતન્દ્રમ્ ।

દીપાંશુપિષ્ટમયિ ! સદ્ગતુ દેવિ ! પુંસાં

ત્વત્કીર્તનાત્ તમ દ્વાશુ મિદામુપૈતિ ॥ ૩૮ ॥

અનિષ્ટ નથી. આથી “ ઉક્તાં પ્રચકુર્નગરસ્ય માર્ગાન્ ” એ ભદ્રિ કવિરાજકૃત ભદ્રિકાવ્યના તૃતીય સર્ગના પંચમ ‘શ્લોકાંતું પ્રથમ ચરણુ દોષ-રહિત છે.’

‘ઉપસર્ગસ્ય તુ’ અવલંબીને લઘુન્યાસકાર લખે છે કે—

“નનુ કર્ત્રથિપિ ક્રિયાયા વિશેષકં ભવતીતિ તસ્યાપ્યવ્યવચાયકત્વં પ્રાપ્નોતિ । નૈવમ્ । ક્રિયાયા દષ વિશેષકમિત્યવધારણસ્ય વિવક્ષિતત્વાત્ । કર્ત્રાદિ ચ યયા ક્રિયાયા વિશેષકં તથા દ્રવ્યસ્યાપીતિ । તથા તં પાતયાં પ્રથમમાસેતિ કથચિત્ સમર્થેત, પ્રથમમિત્યસ્ય ક્રિયાવિશેષણત્વાત્ । પ્રશ્નં (ખં)શયાં યો નદુષં ચકારેતિ ત્વતિદુષ્ટમ્ ।”

અર્થાત્ દોષ એમ શંકા ઉઠાવે કે જમ ઉપસર્ગ ક્રિયાનો બોધક છે, તેમ કર્તા વગેરે પણ છે, વાસ્તે ર્દેહાં દેવદત્તશ્વકે એ અશુદ્ધ ન ગણાય તો તે શંકા અસ્થાને છે; કેમકે ક્રિયાનોજ બોધક એમ અવધારણથી સમજવાનું છે અને કર્તા વગેરે તો જમ ક્રિયાના બોધક છે તેમ તે તો દ્રવ્યના પણ છે અર્થાત્ તે કેવળ ક્રિયાના બોધક નહિ હોવાથી વ્યવધાન-દોષથી તે મુક્ત થઇ શકે નહિ. પ્રથમમ્ એ ક્રિયાવિશેષણ હોવાથી ‘તં પાતયાં પ્રથમમાસ’ એ દૂષિત ન ગણાય, પરંતુ ‘પ્રશ્નશયાં યો નદુષં ચકાર’ એ તો અતિદુષ્ટ છે.

૧ સમગ્ર શ્લોક આ પ્રમાણે છે:—

“ ઉક્તાં પ્રચકુર્નગરસ્ય માર્ગાન્, ધ્વજાન્ વનચુર્મુમુચુઃ સ્વધૂપાન્ ।
દિશશ્ચ પુષ્પૈર્વૈકદાંવિષ્ટ્રે—રથેષુ રાજા નિપુણા નિપુણાઃ ॥ ”

૨ શૃંગ-કૌરુગ્રા (૫૦ ૮૫૫) ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે આવી રીતનું એક બીજું ‘વિમયાં પ્રચકારાસૌ’ ઉદાહરણ ભદ્રિકાવ્યમાં છે. પરંતુ આ કાવ્યના છદ્ધા સર્ગના નિમ્ન-લિખિત પદ્યમાં પાઠ-ભિન્નતા જણાય છે:—

“ પ્રજાગરાશ્ચકારારેરીહાસ્વનિશમાદરાત્ ।

પ્રતિમયાન્ચકારાસૌ કાકુત્સ્થાદમિશક્તિઃ ॥૨૧॥”

વળી આ પૃષ્ઠ ઉપરથી એ પણ સમજાય છે કે **અવૃહ્ય આઘાણુભાં** તો “ તાન્ હ રાજા મદયામેવ ચાકર” એવો પણ પ્રયોગ છે અર્થાત્ ચકાર ને બદલે ચાકર એવો પણ પ્રયોગ છે, જે કે છંદોભંગ ન થાય તેટલા માટે આવે પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે એવો અચાવ થઇ શકે છે.

૩ સમગ્ર ચરણુ તો ‘તં પાતયાં પ્રથમમાસ પપાત પચાત્’ એ છે અને એ રધુવંશ (સં ૯, શ્લોક ૬૧) ના નિમ્નલિખિત શ્લોકમાં દષ્ટિગોચર થાય છે.

“ તેનામિયાતરભસસ્ય વિકૃષ્ટ પત્રી-વન્યસ્ય નેત્રવિવરે મહિષસ્ય મુક્તઃ ।

નિર્મિથ વિપ્રહમશોભિતલિપ્તપુદ્ગલ—સ્તં પાતયાં પ્રથમમાસ પપાત પચાત્ ॥ ”

આ સંબંધમાં ગોપાળ નારાયણ દ્વારા પ્રકાશિત સં. ૧૮૬૭ની આવૃત્તિમાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ હોવાનું મુનિ-રાજ શ્રીચતુરવિજય સૂત્રવે છે:—

“ ગામ હતિ પદમ્યૈવેષ્ટિદૌ અનુપહનં ઉપસર્ગક્રિયાવિશેષણવ્યવધાનેઽપિ ાદનુ પ્રયોગહાપનાયમ્ ”

૪ આ પણ રધુવંશાગત ચરણુ છે, કેમકે આ કાવ્યના ૧૩ મા સર્ગના નિમ્ન-લિખિત ૩૬ મા શ્લોકમાં તે દમ્-ગોચર થાય છે:—

“ સુમેદમાત્રેણ પદાન્ મધોનઃ, પ્રશ્નશયાં યો-નદુષં ચકાર ।

તસ્યાવિલામ્ભઃ પરિહૃદિહેતો—ઔમો મુનેઃ સ્થાનપરિપ્રદોષમ્ ॥”

દીકા

હે કલ્યાણિ ! હે દેવિ ! અયિ इति કોમલમન્વયે પુંસાં-ત્વદુપાસકાનાં મૌલ્યં-મૂર્ચતા આશુ-શીઘ્રં મિદાં-વિલયમુપૈતિ-પ્રાપ્નોતિ । કેષુ ? જગત્સુ । કસ્માત્ ? ત્વત્કીર્તનાત્-તવ ગુણકથનાત્ । કિંવિશિષ્ટં મૌલ્યં ? ‘પ્રાચીનકર્મજનિતાવરણં’ પ્રાગ્જન્મનિ મવાનિ-ઉત્પન્નનિ પ્રાચીનાનિ યાનિ કર્માણિ તૈર્જનિતમ્-ઉત્પાદિતં જ્ઞાનદર્શનીયાવરણાદિરૂપમાવરણં ચસ્મિન્સ્તત્ પ્રાચીનકર્મજનિતાવરણમ્ । પુનઃ કિંવિશિષ્ટં મૌલ્યં ? ‘મદાલ્પદદમુદ્રિતસાન્દ્રતન્દ્રં’ મદાલ્પત્વેન-ગર્વાધિક્ષ્યેન દદમુદ્રા જાતાઽપ્યેતિ દદમુદ્રિતં સાન્દ્રં-સઘનં તન્દ્રેતિ-આલસ્યં ચસ્મિન્સ્તત્ મદાલ્પદદમુદ્રિતસાન્દ્રતન્દ્રમ્ । અથવા દદમુદ્રા જાતાઽપ્યમિતિ દદમુદ્રિતા (સા) ચાસૌ સાન્દ્રા-સઘના તન્દ્રા ચસ્મિન્સ્તત્ તથા । મૌલ્યં કિમિવ ? તમ इव-અન્ધકારમિવ । યથા દીપાંશુપિષ્ટં-દીપ-કિરણચૂર્ણિતં તમ આશુ-શીઘ્રં મિદાં પ્રાપ્નોતિ । કેષુ ? સઘસુ-ગૃહેષુ મન્દિરેષુ । તદ્વત્ । દીપ-સાંશુભિઃ-કિરણૈઃ પિષ્ટં દીપાંશુપિષ્ટમ્ । ‘પિષ સંચૂર્ણને’ (હત્યસ્ય) પિષ્ટમિતિ રૂપમ્ ॥ ૩૮ ॥

અન્વયઃ

અયિ દેવિ ! પુંસાં પ્રાચીન-કર્મન્-જનિત-આવરણં મદ-આલ્પ-દદ-મુદ્રિત-સાન્દ્ર-તન્દ્રં મૌલ્યં જગત્સુ ત્વત્-કીર્તનાત્ સઘસુ દીપ-અંશુ-પિષ્ટં તમઃ इव આશુ મિદાં ઉપૈતિ ।

શબ્દાર્થ

પ્રાચીન=પુરાતન, પુરાણી, જૂની.

કર્મન્=કર્મ.

જનિત (ધાં જન્)=ઉત્પન્ન કરાયેલ.

આવરણ=આવરણ.

પ્રાચીનકર્મજનિતાવરણં=પ્રાચીન કર્મો વડે ઉત્પન્ન

કરાયેલાં છે આવરણ જેને વિષે એવી.

જગત્સુ (મૂં જગત્)=દુનિયાઓને વિષે.

મૌલ્યં (મૂં મૌલ્ય)=મૂલ્યતા.

મદ્=અભિમાન, મર્વ.

મદાલ્પ=અરૂર.

દદ=મળ્યુત.

મુદ્રિત=મુદ્રિત.

સાન્દ્ર=ઘન.

તન્દ્રા=આળસ.

મદાલ્પદદમુદ્રિતસાન્દ્રતન્દ્રં=મર્વની અધિકતા વડે

મળ્યુત રીતે મુદ્રિત થયું છે ઘન આળસ જેને વિષે એવી.

દીપ=દીપક, દીવો.

અંશુ=કિરણ.

પિષ્ટ (ધાં પિષ્)=ચૂર્ણિત.

દીપાંશુપિષ્ટં=દીપકની કિરણો વડે ચૂર્ણિત.

અયિ=સંબોધનવાચક શબ્દ.

સઘસુ (મૂં સઘન્)=ગૃહોને વિષે.

દેવિ ! (મૂં દેવી)=હે દેવી !

પુંસાં (મૂં પુંસ)=મનુષ્યોની.

ત્વત્કીર્તનાત્=તારા કીર્તનથી.

તમઃ (મૂં તમસ્)=અધકાર.

इव=જેમ.

આશુ=શીઘ્ર.

મિદાં (મૂં મિદા)=નાશને.

ઉપૈતિ (ધાં इ)=પામે છે.

પદ્યાર્થ

“હે દેવી ! પ્રાચીન કર્મો વડે ઉત્પન્ન થયેલાં એવાં (જ્ઞાનાવરણાદિક) આવરણો જેને વિષે છે એવી તેમજ જેને વિષે વળી ગર્વની અધિકતા વડે ઘન આલસ્યયુગ્મ મળ્યુત મુદ્રણ થયું છે એવી મનુષ્યોની મૂર્ખતા દુનિયાઓને વિષે તારા સંકીર્તનથી ગૃહોને વિષે દીપકનાં કિરણોથી ચૂર્ણિત થયેલાં અધકારની જેમ નાશ પામે છે.”—૩૮

શબ્દ-કૌસ્તુભ (૫૦ ૮૫૫)માં પણ ‘પ્રવ્રજ્યાં ચો નહુર્વ જ્ઞકાર’ને શુદ્ધ ન મણુર્વ કવિનો પ્રમાદ છે એમ સૂચવવામાં આવ્યું છે તો પછી ‘જ્ઞકો પવાડડિપુલ્લઃ પ્રણ્યાં પ્રમાયાં’ એ ક્યાંથીજ દોષ-મુક્ત ગણી શકાય ? અલખત કાલિદાસ જેવા મહાકવિએ પણ રધુર્વશ (સં ૯, શ્લો ૬૧; સં ૧૩, શ્લો ૩૬; સં ૧૬, શ્લો ૮૬)માં આવા પ્રયોગને સ્થાન આપ્યું છે એટલો બચાવ થઈ શકે એટલે શું ‘મૈહતાં વાચમર્થોડ્ઝુધાવતિ’ એ ન્યાયથી સંતોષ માનવો કે ?

આ પદમાં બીજું વિચારણીય સ્થળ એ છે કે વિષ્ણવનની એ જ્ઞાનામિતું કર્મ હોવા છતાં તેનો દ્વિતીયા તરીકે પ્રયોગ ન કરતાં પ્રથમા તરીકે જ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે શું ન્યાય છે ? આ સંબંધમાં કવીશ્વરે એક તો શ્રીરામાશ્રમે રચેલ સિદ્ધાન્ત-ચન્દ્રિકાનું ‘અન્યોક્તે પ્રથમા’ (કારિકા પ્રકરણનું અંતિમ) સૂત્ર અને બીજું શ્રીમાધકવિહૃત શિશુપાલવધના પ્રથમ સર્ગના તૃતીય શ્લોક-ગત અન્ય ચરણનું ઉદાહરણ એ બે પ્રમાણો આપી આ પ્રયોગની વાસ્તવિકતા સિદ્ધ કરી છે. એટલે હવે આની ન્યાયતાના સંબંધમાં શંકા ઉપસ્થિત કરવી તે અસ્થાને છે. પરંતુ એને વિશેષ સમર્થન કરનારા ઉલ્લેખ રજુ કરવો નિર્વૃત્ત નહિ ગણાય. આ પરત્વે શિશુપાલવધના ટીકાકાર મહામહોપાધ્યાય શ્રીમહિલનાથસૂરિએ ‘ક્રમાદમું નારદ દ્વ્યવોચિ સઃ’ગત ‘નારદઃ’ પ્રયોગ સંબંધી જ ઉલ્લેખ કર્યો છે તે બ્રહ્મ લઘ્યે. તેમણે કહ્યું છે કે—

“ નારદસ્ય કર્મત્વેડપિ નિપાતશબ્દનામિહિતવાત્ ન દ્વિતીયા, તિષ્ઠમુપસંકલ્પ્યાનસ્ય ઉપલક્ષણવાત્ । યયાડહ વામનઃ—” નિપાતેનામિહિતે કર્મણિ ન કર્મવિભક્તિઃ પરિગણનસ્ય પ્રાપ્તિક્ષવાત્ ॥”

અર્થાત્—નારદ કર્મ છે, છતાં इति રૂપ નિપાત વડે તેનો નિર્દેશ થયેલો હોવાથી દ્વિતીયાની આવશ્યકતા નથી. એકે इतिની નિપાત તરીકે તિષ્ઠની સંખ્યામાં ગણુના નથી, છતાં ઉપલક્ષણથી તેનો પણ ઉલ્લેખ સમજી લેવાનો છે. વામને કહ્યું પણ છે કે ગણુનાની બહુલતાને લધને નિપાત વડે નિર્દિષ્ટ થયેલા કર્મમાં કર્મવિભાજિતી જરૂર નથી.

હવે અન્ય વિચારણીય સ્થળ તરફ દ્રષ્ટિપાત કરીશું. ૪૯મા પૃષ્ઠગત ‘મગવન્’ શબ્દ એ મગવત્ (નપુંસકલિંગ)ના દ્વિતીયા એકવચનનું રૂપ છે. સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે આ

૧ શ્રીયુત જ્ઞાનેન્દ્ર સરસ્વતીની પાણિનીય વ્યાકરણની તત્ત્વબોધિની નામની વ્યાખ્યા (૫૦ ૩૪૬)માં પણ આને પ્રમાદ તરીકે જ ઓળખાવેલ છે.

૨ આ શ્લોક નીચે મુજબ છે—

“ દ્યુષિવાહુષ્ટહતામરણઃ ક્ષિતીશઃ જ્ઞાપ્યો મજાન્ સ્વજન દ્યુત્તમખિતારમ્ ।

સંયોજ્યાં સિધિવદાસ સમેતવન્ધુઃ કન્યામયેન કુલુદઃ કુલમૂળગેન ॥”

અત્ર સંયોજ્યાં અને જાસ ની વચ્ચે વિધિવદ્ શબ્દ વિચારણીય છે.

૩ કવિરાજ ભવભૂતિદૃત ઉત્તરરામચરિત (અં ૧, શ્લો ૧૦)ના નિમ્નલિખિત પદમાં આ બાવાર્થ નજરે પડે છે—

“ લોકિકાનાં હિ સાધુના—મર્થ વાગતુવતેતે ।

જ્ઞપીળાં પુત્રાણાનાં, વાચમર્થોડ્ઝુવતેતે ॥”

૪ સંપૂર્ણ શ્લોક નીચે મુજબ છે—

“ ચયસ્તિવામિત્યવધારિતં પુરા, તતઃ છરીરીતિ વિભાવિતાકૃતિમ્ ।

વિમુર્ધિમ્પાવચર્થ પુમાનિતિ, કમાદમું નારદ દ્વ્યવોચિ સઃ ॥”

साहित्यशाब्दिकरसामृतपूरितायां
सत्तर्ककर्मशमहोर्मिमनोरमायाम् ।

पारं निरन्तरमशेषकलन्दिकायां

त्वत्पादपङ्कजवनाभ्रयिणो लभन्ते ॥ ३९ ॥

टीका

हे देवि ! निरन्तरं त्वत्पादपङ्कजवनाभ्रयिणोऽशेषकलन्दिकायां-समस्तविद्यायां पारं लभन्ते-प्राप्नुवन्ति । त्वत्पादपङ्कजवनं-तव चरणकमलवनं आभ्रयन्ते-सेवन्ते इति शीलास्त्वत्पादपङ्कजवनाभ्र-यिणः । “ कलन्दिका सर्वविद्या ” इति हैमः (का० २, श्लो० १७२) । किंविशिष्टायां कल-न्दिकायां ? ‘ साहित्यशाब्दिकरसामृतपूरितायां ’ साहित्यं-छन्दःकाव्यादि, शाब्दिको-व्याक-रणग्रन्थः, तयोः रस एवामृतं तेन पूरिता-भ्रि (भृ) ता तस्यां साहित्यशाब्दिकरसामृतपूरितायाम् । पुनः किंविशिष्टायां कलन्दिकायां ? ‘ सत्तर्ककर्मशमहोर्मिमनोरमायां ’ सर्वा-पण्डितानां तर्काः-प्रमाणादिपदार्थविचारस्त एव कर्मशाः-कठोरा महोर्मयो-महाकलोलोस्तैर्मनोरमा-मनोहरा या सा सत्तर्ककर्मशमहोर्मिमनोरमा तस्यां सत्तर्ककर्मशमहोर्मिमनोरमायाम् । तत्पर्यन्तं त्वदारावका लभन्त इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

अन्वयः

(हे देवि !) निरन्तरं त्वत्-पाद-पङ्कज-वन-आभ्रयिणः साहित्य-शाब्दिक-रस-अमृत-पूरितायां सत्-तर्क-कर्मश-महत्-ऊर्मि-मनोरमायां अ-शेष कलन्दिकायां पारं लभन्ते ।

शेषार्थ

साहित्य=साहित्य.

शाब्दिक=भा० २ श्लु.

रस=रस.

अमृत=अमृत.

पूरित (वा० पूर) = पूर्य.

साहित्यशाब्दिकरसामृतपूरिताया=साहित्य अने

भा० २ श्लु. ना २ स३ पी अमृतयी पूर्य.

सत्=प० ३ त.

तर्क=तर्क.

कर्मश=कर्मश.

महत्=मो० १.

ऊर्मि=ऊर्मि.

मनोरम=मनो० २.

सत्तर्ककर्मशमहोर्मिमनोरमायां=प० ३ त. ना २ स३ पी

क० २ त० १ श्लो. १७२ अ० २ श्लो. १७२.

पारं (वा० पार) = पारने.

निरन्तरं=सर्वदा.

अशेष=निःशेष, समस्त.

कलन्दिका=विद्या.

अशेषकलन्दिकायां=समस्त विद्यायां.

पाद=प० २ श्लु.

पङ्कज=कर्मश.

वन=वन.

आभ्रयिन्=आभ्रय लेनार.

त्वत्पादपङ्कजवनाभ्रयिणः=तायां अ० २ श्लु. कर्मश ३ पी

वनो आभ्रय लेनार.

लभन्ते (वा० लभ) = पारने छे.

पदार्थ

“ हे देवि ! निरन्तरं तायां अ० २ श्लु. कर्मश ३ पी वनो आभ्रय लेनार (क० २ श्लो. १७२) साहित्य

રૂપ વિચારણીય છે, પરંતુ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં અને અવારનવાર સહામતા આપનાર પંડિતવર્ધ શ્રીરમાપતિમિશ્રને પૂછતાં તેઓ અને નિવેદન કરે છે કે—

“પ્રત્યય-લોપ થતાં પ્રત્યય-લક્ષણ રહે છે એ વાતનો જે ‘ન હમતાક્ષય’ (પાઠ ૧, પા. ૧, સૂ. ૬૩) સૂત્ર નિષેધ કરે છે તે નિષેધને સામાન્યાપેક્ષિત નિયમથી અનિત્ય માનીએ તો આ સ્થળે પ્રત્યય-લોપ થતાં પ્રત્યય-લક્ષણ રહે છે. એમ માનતાં નુર્મ સંભવી શકે છે.”^૧

૧૦૬-કોષ—

ખાસ કરીને આ સ્તોત્રમાં અપ્રચલિત શબ્દો નજરે પડતા નથી એ કવિરાજનું શબ્દ-કોષ પરત્વેનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન સૂચવે છે. તેમણે કોષોનો પણ રૂડી રીતે અભ્યાસ કર્યો હોય એમ અનુમાન છે. અભિધાન-ચિન્તામણિ ઉપરાંત અન્ય કોષથી પણ તેઓ પરિચિત હોવા એકાદ એ વાત નિષ્ણ મુજબના પાઠો ઉપરથી એક શકાય છે.

“મોહો મૂર્છા મતેર્ષમઃ” (૫૦ ૧૧)

“ઇન્દ્રગિરિર્ગિરિર્મેઘઃ” (૫૦ ૩૫)

“જામ્બૂનદં શાતકુમ્ભં, સ્વર્ણં હેમ ચ હાટકમ્” (૫૦ ૫૬)

“ત્રિવર્ણી તૂરે રેલા” (૫૦ ૫૭)

કવિરાજ જે જે અન્યથાથી ટાંચાણ રૂપે પાઠો લીધા છે તે તે અન્યથાનાં નામ, સ્થળ વિગેરેનો ઉલ્લેખ કરવાનું કાર્ય જે આ અન્યથાં પણ યથામતિ કર્યું છે. છતાં કેટલેક સ્થળે ન્યૂનતા રહી ગઈ છે; જેમકે

“સત્ત સ્વારાજ્યો પ્રામા, મૂર્છનાશ્વકવિચિતિઃ” (૫૦ ૧૧) એ કયા સંગીતશાસ્ત્રનો, ઉલ્લેખ છે, પ્રમુ વિસ્તાર (૫૦ ૨), મતુ જ્ઞાને (૫૦ ૩), અશ દોષ્ણદનયોઃ (૫૦ ૨૬), પિષ સર્વજ્ઞને (૫૦ ૬૬), તુ વૃદ્ધી (૫૦ ૭૬) એ ધાતુ-પાઠો ક્યા વ્યાકરણના છે, ‘અનન્તપારં કિલ શબ્દશાસ્ત્રં’ એ કયા અન્યનું વાક્ય છે તેમજ ૧૪ મા પૃષ્ઠમાં જે અમરૂનો મહાભાષ્યના વૃત્તિકાર તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે કોણ છે તે હું નક્કી કરી શક્યો નથી; એથી સુજ્ઞ પાઠક મહાશયને આ સંબંધી માહિતી અને પૂરી પાડવા વિનંતિ છે.

શ્રીસરસ્વતી દેવીનાં સ્તોત્રો

શ્રીસરસ્વતી દેવીની સ્તુતિ કરી પોતાની કૃતિનો પ્રારંભ કરનારા અનેક કવીશ્રેષ્ઠો આ આર્યાવર્તમાં થઈ ગયા છે. તેમાં પણ વળી કેટલાક કવિ-રનોએ તો શ્રીસરસ્વતીનાં પૃથક્ સ્તોત્રો પણ રચ્યાં છે. આવાં અજૈન સ્તોત્રો પૈકી નિમ્ન-લિખિત પદ્યથી—

૧ એ વાતની ‘નામિનો હ્રવા’ (૧-૪-૬૧) એ સિદ્ધહિમ-ચત્રની સ્વેપસા વૃત્તિ સાક્ષી પૂરે છે.

૨ પ્રથમ પૃષ્ઠમાં ‘મુદ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે અપ્રચલિત ગણી શકાય કે કેમ તે પ્રશ્ન છે. પરંતુ આ પ્રયોગની શુદ્ધતાનું સમર્થન તો કવિસને પોતે “મુદશબ્દોઽજાકારાન્તઃ, ન તુ હ્રવાન્તઃ” એ નિવેદન-પૂર્વક કર્યું છે.

૩ સમગ્ર પદ્ય નીચે મુજબ હોવાનું મુલાખિતરત્નભાગ્યગાર (૫૦ ૧૮૦) ઉપરથી અનુમાન શકાય છે.

“અનન્તપારં કિલ શબ્દશાસ્ત્રં, સ્વર્ણં તથાઽઽયુરુવચ્ચ વિદ્વાઃ ।

સારં તતો પ્રાજ્ઞમપાસ્ય ફલ્ય, હંસો યથા હૌરમિવામ્બુમધ્યાદ ॥”

અને વ્યાકરણના રસામૃતથી પરિપૂર્ણ એવી તેમજ પદિડોના તર્કરૂપી ઠઠોર તેમજ મોટા ઠંઠોલો વડે મનોહર એવી સર્વ વિધાને વિષે પાર પામે છે.”—૩૬

સંસ્થૈરુપર્યુપરિ લોકમિલૌકસો જ્ઞા

વ્યોમ્નો ગુરુજ્ઞકવિભિઃ સહ સત્ત્યમુઘૈઃ ।

અન્યોઽન્યમાન્યમિતિ તે યદવૈમિ માત—

સ્વાસં વિહાય ભવતઃ સ્મરણાદ્ બ્રજન્તિ ॥ ૪૦ ॥

ટીકા

હે માતરહમિતિ અવૈમિ—જાનામિ । इतीति किं ? यत् ‘इलौकसो ज्ञा’ इत्यायाम्—ऊर्ध्वा—भूमौ ओको—गृहं येषां ते इलौकसो—मनुष्या ज्ञाः—पण्डिताः सत्तय—मैत्रीभावं ब्रजन्ति—प्राप्नुवन्ति । कैः सह ? गुरुज्ञकविभिः सह—बृहस्पतिबुधभृगुदेवैः सह । त्वदाराधका देवप्रिया भवन्तीति मावः । कस्मात् ? ते—तव स्मरणात्—ध्यानात् । किंविशिष्टः ? व्योम्न—आकाशस्य उपर्युपरि लोकं—देवलोकं उपरि यथाक्रमं संस्थैः—स्थितैः । किंविशिष्टस्य व्योम्नः ? ‘भवतः’ मानि—नक्षत्राणि सन्त्यस्मि—स्तद् भवत् तस्य भवतः, नक्षत्रमण्डितस्येत्यर्थः । किंविशिष्टं सत्तय ? उघैः—अतिशयेन अन्योऽन्यमान्यं—परस्परपूज्यम् । किं कृत्वा ? त्रासं विहाय—भयं त्यक्त्वा । मर्त्या अमर्त्यान् अमर्त्यान् मर्त्यान् अर्थयन्तीति परस्परं प्रीतिरिति ॥ ४० ॥

અન્યથા:

(હે) માતા ! યદ્દ્વિહા—ઓકસઃ જ્ઞાઃ તે સ્મરણાત્ ત્રાસં વિહાય મ—વતઃ વ્યોમ્નઃ ઉપરિ ઉપરિ લોકં સંસ્થૈઃ ગુરુ—જ્ઞ—કવિભિઃ સહ ઉઘૈઃ અન્યોઽન્ય—માન્યં સત્તયં બ્રજન્તિ इति अवैमि ।

શીખરાર્થ

સંસ્થૈઃ (મૂ. સંત્ય) = રહેલા.

ઉપરિ = ઉપર.

લોક (મૂ. લોક) = લોકમાં, દુનિયામાં.

દ્વિહા = ૫૫૧.

ઓકસ = ૫૬.

દ્વિલોકસઃ = ૫૫૧ ઉપર ૫૬ છે એનાં તે, મનુષ્યો.

જ્ઞાઃ (મૂ. જ્ઞ) = પદિડો.

વ્યોમ્નઃ (મૂ. વ્યોમ્ન) = આકાશના.

ગુરુ = બૃહસ્પતિ.

જ્ઞ = બુધ.

કવિ = ૫૬.

ગુરુજ્ઞકવિભિઃ = બૃહસ્પતિ, બુધ અને ૫૬ સાથે.

સહ = સાથે.

સત્તય (મૂ. સત્ય) = મિત્રતાને, દોસ્તીને.

ઉઘૈઃ = અત્યંત.

અન્યોઽન્ય = ૫૨૨૫૨.

માન્ય = માન, પૂજન.

અન્યોઽન્યમાન્ય = ૫૨૨૫૨ પૂજન.

અવૈમિ (વા. દ) = હું જાણું છું.

માતા ! (મૂ. માત) = હે માતા !

ત્રાસં (મૂ. ત્રાસ) = ત્રાસને.

વિહાય (વા. હા) = છોડીને.

ભવતઃ (મૂ. મ—વત) = નક્ષત્ર—મુક્ત.

સ્મરણાત્ (મૂ. સ્મરણ) = સ્મરણથી.

બ્રજન્તિ (વા. બ્રજ) = પામે છે.

“ એન્દ્રસ્યૈવ શરાસનસ્ય દઘતી મધ્યેલહાર્ટં પ્રમાં
 શ્રૌઠ્ઠીં કાન્તિમનુષ્ણગોરિવ શિરસ્યાતન્વતી સર્વતઃ ।
 एषाऽसौ त्रिपुरा हृदि द्युतिरिवोष्णांशोः सदा ह स्थिता
 छिन्धाद् वः सहसा पदैस्त्रिभिरधं ज्योतिर्मयी वाञ्छयी ॥ ૧ ॥”

—શરૂ થતું ૨૧ પદ્યનું લઘુ સ્તોત્ર વિદ્રુત-સમાજમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. થોડાક માસ પૂર્વે ‘સર-
 સ્વતી શૃંગારશત નામના એક અઝૈન કાવ્યની હસ્તલિખિત પ્રતિ મારા જોવામાં આવી હતી. તે
 અપૂર્ણ હોવા છતાં મેં તેની જે પ્રતિકૃતિ લખી લીધી હતી તેમાંથી તેના પહેલા, નેવમા, દશમા
 અને અધ્યારમા એટલાં પદોનો અષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છું —

“ સન્તન્વદ્વેર્જનાનામમૃતવિવરણાદાદિરાનન્દવલ્લે—
 રાધ્યાયધ્વાન્તસિન્ધોનિરવધિરવધિર્માસ્વતો વર્ણરાશેઃ ।
 सायं प्रातर्विरामप्रविहरणवृत्तिर्धाम धाम्नां बुधौघैः
 स(स्व?)ष्टोपास्तिर्विभूतिं वितरतु विततां सन्ततं गौर्मुदा वः ॥ ૧ ॥”

“ ब्रह्मा ब्रह्माह यां तत्परमिति परमं शं परा मा परासा
 दद्यादद्यादिदेवी हृदि दिवि मुदिना वः सुरा मा सुरामा ।
 नित्यानित्यादिगर्भा तनुभुवनमता नैकरूपा करूपा
 मायामायागमाया घृतविमललया स्वप्रकाशाप्रकाशा ॥ ૧ ॥
 प्राणत्प्राणप्रज्ञान् वः परमपुरुषतो लोचयन्ती चयन्ती
 वर्णान् वर्णातिदत्तानतिपटुकरणैरीक्षमाणान् क्षमाणाम् ।
 ख्याति ख्यातिप्रकर्षादमरसदसि वाक् स्वायतीनां यतीनां
 यामायामात् सुवर्णं गुरु दिशतु गिरामिश्चरी भास्वरी सा ॥ ૧૦ ॥

દેવી દેવી ધિયં તાં પ્રદિશતુ ભવતાં મધ્યમા મધ્યમારાત્
 સ્થાયં સ્થાયં સ્ફુરન્તી મતિવિહિતરતિર્દેવતા યાવતા યા ।
 શુદ્ધાઽઽશુ ધ્યાનભગ્નં શ્રુતિ કૃતતપસં ચિકૃતાર્યં કૃતાર્યં
 દર્શં દર્શં પ્રમચ્ચા રચયદિહ પુરા સા સ્વગયા સ્વરા યા ॥ ૧૧ ॥”

૧ આ મનોમોહક સ્તોત્રમાં પ્રથમ ‘૨૫’ તત્ત્વનું વર્ણન સ્વપ્રકારે જેવા મહાદેવતામાં ૭૪ પદો દ્વારા કરીશ્વરે આ-
 લેખ્યું છે. ત્યાર પછી ‘૨૬’ તત્ત્વનો અધિકાર આવે છે અને અગ્રે કેટલાં પદો રચાયાં હશે તે હું પ્રતિ અપૂર્ણ
 હોવાને લીધે કહી શકતો નથી. મારી પામે જેટલો ભાગ ૯ તેમાં ૮૧ પદો છે ૩૫ મહાશય પાસે આની પૂર્ણ પ્રતિ
 હોય તો તેઓ મને આખીમાં પદો નિવેદન કરવા કૃપા કરે એવી મારી તેમને વિરજિ છે.

૨ આ ત્રણ પદો શ્રીશાસ્ત્રનુસાર ૯૩ માં પદાદિકમાં દગોચર થતા પદ્યકનું સ્મરણ કરાવનાર હોવાથી
 અષ્ટ મેં તેના નિર્દેશ કર્યો છે.

પદ્યાર્થ

“હે માતા ! મર્ત્ય-લોકવાસી પહિંડતો તારૂં સ્મરણ કરવાથી ત્રાસરહિત બનીને નક્ષત્ર-યુક્ત આકાશના ઉપર ઉપર આવેલા લોકને વિષે રહેલા એવા બહુરૂપતિ, બુધ અને શુક્ર સાથે એક બીજાને અતિથય માન્ય એવી મિત્રતા પામે છે (અર્થાત્ માનવોની દેવો સાથે અને દેવોની માનવો સાથે પણ મૈત્રી થાય છે).”—૪૦

રૂપરીષ્કરણ

નક્ષત્ર-વિચાર—

જૈન દર્શનમાં નક્ષત્રો ૨૮ માનવામાં આવ્યા છે, જ્યારે સાધારણ રીતે લોકમાં ૨૭ નક્ષત્રોનો વ્યવહાર છે. અત્ર ‘અભિજિત’ નો ઉત્તરાષાઢાના ચતુર્થ પાદમાં અનુપ્રવેશ થતો હોવાથી તેને જુદું ગણવામાં ન આવે, તો જૈન માન્યતા લૌકિક માન્યતાની સાથે મળતી થાય છે. ૨૮ નક્ષત્રોનાં નામો જમ્બૂદ્વીપ-પ્રજ્ઞપ્તિના ૧૫૫ માં સૂત્રમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે નીચે મુજબ છે:—

(૧) અભિજિત, (૨) શ્રવણ, (૩) ધનિષ્ઠા, (૪) શતભિષક, (૫) પૂર્વાભદ્રપદા, (૬) ઉત્તરાભદ્રપદા, (૭) રેવતી, (૮) અશ્વિની, (૯) ભરણી, (૧૦) કૃત્તિકા, (૧૧) રોહિણી, (૧૨) મૃગશિરસ, (૧૩) આર્દ્રા, (૧૪) પુનર્વસુ, (૧૫) પુષ્ય, (૧૬) આશ્લેષા, (૧૭) મઘા, (૧૮) પૂર્વાશ્લેષુની, (૧૯) ઉત્તરાશ્લેષુની, (૨૦) હરત, (૨૧) ચિત્રા, (૨૨) સ્વાતિ, (૨૩) વિશાખા, (૨૪) અનુરાધા, (૨૫) જ્યેષ્ઠા, (૨૬) મૂળ, (૨૭) પૂર્વાષાઢા અને (૨૮) ઉત્તરાષાઢા.

હિંદુ શાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણેનો ક્રમ એવાતો નથી. જૈન દર્શનમાં બિન ક્રમ રાખવાનો હેતુ એ છે કે યુગના પ્રારંભમાં ચન્દ્રની સાથે અભિજિતનો પ્રથમ યોગ થાય છે (જુઓ જમ્બૂદ્વીપ-પ્રજ્ઞપ્તિની શાન્તિચન્દ્રીયા વૃત્તિ પત્રાંક ૪૯૬).

મનુષ્યલોકમાં રહેલા નક્ષત્રોનો વિષ્કમ્ભ એક ગાઉનો અને તેની બંધાઇ અડધા ગાઉની છે, જ્યારે તેની બહારનાં નક્ષત્રોનો વિષ્કમ્ભ અડધા ગાઉનો અને બંધાઇ એથી અડધી છે.

દેવા इयन्त्यजनिमम्ब ! तव प्रसादात्

प्राप्नोत्यहो प्रकृतिमात्मनि मानवीयाम् ।

व्यक्तं त्वचिन्त्यमहिमा प्रतिभाति तिर्यङ्

मर्त्या भवन्ति मकरध्वजतुल्यरूपाः ॥ ૪૧ ॥

ટીકા

હે અમ્બ ! વ્યક્ત-પ્રકટ થયા સ્યાત્ તથા તવાત્મનિ-સ્વરૂપે-વાગ્દેવતારુપેઽચિન્ત્યમહિમા પ્રતિભાતિ-પ્રતિભાસતે । ચ્દ-યસ્માત્ કારણાત્ તિર્યઙ્ માનવીયાં પ્રકૃતિ-નરતન્ પ્રાપ્નોતિ । અહો

વિશેષમાં બીજાં જે સરસ્વતી-સ્તોત્રોની પણ પ્રતિ મારા જોવામાં આવી હતી, તેનો પણ મેં ઉતારો કરી લીધો હતો. આમાંનાં કેટલાંક નવ નવ પદવાળાં સ્તોત્રો પરિશિષ્ટો તરીકે આપ્યાં છે. આશ્ચર્યજનક થતાં તે એ છે કે આ પૈકી ધ-પરિશિષ્ટગત સ્તોત્રનું નીચે મુજબનું આદ્યું પદ—

“ૐ હૌં હ્રીં મન્ત્રરૂપે ! વિબુધજનહિતે ! દેવિ ! દેવેન્દ્રબન્ધે !

ચક્ષ્વન્દ્રાવદાતે ! ક્ષપિતકલિમલે ! હારનીહારગૌરે ! !

મીમે ! મીમાટ્ટહાસે ! ભવભયહરણે ! મૈરવે ! મૈરવેશે !

ૐ હૌં હ્રીં હુંકારનાદે મમ મનસિ સદા શારદે ! દેહિ તુષ્ટિમ્ ॥ ૮ ॥”

ખ-પરિશિષ્ટગત સ્તોત્રમાં થોડાક દ્રેશ્વર સાથે પ્રારંભિક પદ તરીકે નજરે પડે છે.

પ્રવર્તક શ્રીકાન્તિવિજય મુનીશ્વરે હાલમાં મારા ઉપર જે લગભગ અઢીસે સ્તોત્રોની હસ્ત-લિખિત પ્રતિઓ મોકલી મને તેમનો જાણી બનાવ્યો છે તે પૈકી ૧૬૨ મી અને ૨૧૭મી પ્રતિઓમાં નવ નવ પદનાં સરસ્વતી-સ્તોત્રો છે. ઉપોદ્ધાતનું કલેવર વધી જવાના ભયથી પ્રત્યેકનું આદ્ય પદ નીચે મુજબ આપી સંતોષ માનું છું.

“ વ્યાસાનન્તસમસ્તલોકનિકૈરૈક્રારાસમસ્તાચ્છિરા

યાઽઽરાધ્યા ગુરુભિર્ગુરોરપિ ગુરુર્દેવૈસ્તુ યા વન્ધતે ।

દેવાનામપિ દેવતા વિતરતાં વાગ્દેવતા દેવતા

સ્વાહાન્તઃક્ષિપ ૐ યતસ્તથ મુખં યસ્યાઃ સ મન્ત્રો વરઃ ॥ ૧ ॥”

“ ૐ નમસ્તિદશવન્દિતક્રમે ! સર્વવિદ્વજ્જનપદ્મચુક્તિકે ! !

બુદ્ધિમાન્વકદલીદલક્રિયાશસ્ત્રિ ! તુષ્યમધિદેવતે ! ગિરામ્ ॥ ૧ ॥ ”

“ આઈ આનન્દબાલી(વહ્ની) અમૃતકરતલી આવિ(દિ)શક્તિઃ પિરાઈ

માઈમધ્યાત્મરૂપી સ્ફટિકમળીમઈ(યી) મા મતજ્ઞી શઢજ્ઞી ।

જ્ઞાની જ્ઞા(તા)ર્થરૂપી લલિતપરિમલી નાદમોહારમન્ત્રી

મોગી મોગાસનસ્થી ભવનવન[વો]શ(શુ)કી સુન્દરી ૐ નમસ્તે ॥ ૧ ॥”

આ ૨૧૭મી પ્રતિગત દ્વિતીય શારદા-સ્તોત્રનું આદ્ય પદ છે. જ્યારે ૨૨૩મી પ્રતિમાં જે ૧૧ પદનું સરસ્વતી-સ્તોત્ર છે, તેનું પ્રથમ પદ નીચે મુજબ છે—

“ હ્રાં હ્રીં દ્યૌકવીજે ! શશિરુચિકમલે ! કલ્પવિસ્પષ્ટશોમે !

મન્વે ! મન્વાનુકૂલે ! કુમતવનદવે ! વિશ્વવન્દ્યાહિપથે ! !

૧ આ પ્રથમ પદવાળા સ્તોત્રને ‘ પઠિત સિદ્ધ સારસ્વત ’ તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યું છે. એમાં અનેક મન્ત્રો છે. એનું આદ્યું પદ સૂચના હંદમાં રચાયેલું છે. એના પ્રત્યેક પાદાન્તગત ચમક શ્રીશાશ્વત-સ્તુતિના ૬૩મા પદનું ૨મરણ કરાવે છે તેથી તે અત્ર ઉપસ્થિત કરવામાં આવે છે—

હંસો હંસોઽતિ ગર્વં વહતિ હિ વિદ્વાતા યન્મયૈષા મયૈષા

યન્ત્રં યન્ત્રં યદેતત્ સ્ફુટતિ સિતતરંગં સૈવલક્ષા ભવલક્ષા

સાઘ્વી સાઘ્વી ઘઠાઘો પ્રવિષ્ઠતશુભના હુર્દરા યા વરાયા

દેવી દેવીજનાધ્યાં રમતુ મમ સદા માનસે માનસેના ॥”

૨૧૪ મી પ્રતિમાં માનસે સા એવો પાઠ-બેદ છે.

૨ આના કરતાં શ્રીજિનપ્રભાસરિ છે એ વાત એના અન્તિમ પદ ઉપરથી જોઈ શકાય છે.

इत्याश्चर्ये । मर्त्या-नरा मकरध्वजतुल्यरूपाः-कामदेवसमाकारा भवन्ति । तु-पुनः । अहो इत्या-
श्चर्ये । देवाः-सुरा अजनि-अयोनिजन्मत्वं इयन्ति-प्राप्नुवन्ति । कस्मात् ? तव-भवत्याः प्रसा-
दात्-जपा(तवा)नुग्रहाद् इति ॥ ४१ ॥

અન્વયઃ

(હે) અમ્બ ! (તવ) આત્માનિ અચિન્ત્ય-મહિમા વ્યક્ત પ્રતિભાતિ, (ચદ્) તવ પ્રસાદાત્ મહો
તિર્યક્ માનવીયાં પ્રકૃતિ પ્રાપ્નોતિ, મર્ત્યાઃ મકર-ધ્વજ-તુલ્ય-રૂપાઃ ભવન્તિ, દેવાઃ તુ અ-જનિ ઇયન્તિ ।

શીખરાર્થે

देवाः (मू० देव)=सुरे.

इयन्ति=પામે છે.

अजनिं (मू० अ-जनि)=योनि-રહિત જન્મને.

अम्ब ! (मू० अम्बा)=હે માતા !

तव (मू० तुम्ह)=તારા.

प्रसादात् (मू० प्रसाद)=પ્રસાદથી, કૃપાથી.

प्राप्नोति (घा० आप्)=મેળવે છે.

अहो=અહો !

प्रकृतिं (मू० प्रकृति)=પ્રકૃતિને.

आत्मनि (मू० आत्मन्)=સ્વરૂપને વિષે.

मानवीयां (मू० मानवीया)=મનુષ્યસંબંધી.

व्यक्तं=સ્પષ્ટ રીતે.

तु=વળી.

चिन्त्य=વિચારણીય.

अचिन्त्य=વિચાર નહિ થાય શકે એવો.

महिम्न=મહિમા, પ્રભાવ.

अचिन्त्यमहिमा=અચિન્ત્ય મહિમા.

प्रतिभाति (घा० भा)=શોભે છે.

तिर्यक् (मू० तिर्यक्)=તિર્યચ.

मर्त्याः (मू० मर्त्य)=માનવી.

भवन्ति (घा० भू)=થાય છે.

मकर=મકર.

ध्वज=ધ્વજ.

मकरध्वज=મકન.

तुल्य=સમાન.

रूप=રૂપ.

मकरध्वजतुल्यरूपाः=મકનના સમાન રૂપ છે એનું
એવા.

પદ્યાર્થ

“ હે માતા ! તારા સ્વરૂપને વિષે અચિન્ત્ય મહિમાનો સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિભાસ થાય છે
(અર્થાત્ તારા મહિમા અપૂર્વ છે), (કમંકે) તારી કૃપા વડે અહો ! તિર્યચ મનુષ્ય-સંબંધી
પ્રકૃતિને પામે છે (અર્થાત્ તિર્યચ ભવનો ત્યાગ કરીને મનુષ્ય-ભવ પામે છે). વળી મનુષ્યો
મકનના સમાન સ્વરૂપવાળા અને છે અને દેવો તો યોનિ-રહિત એવા જન્મને પામે છે.”—૪૧

ये चानवद्यपदवीं प्रतिपद्य पद्मे !

त्वच्छिक्षिता वपुषि वासरति लभन्ते ।

नोऽनुग्रहात् तव शिवास्पदमाप्य ते यत्

सद्यः स्वयं विगतबन्धभया भवन्ति ॥ ४२ ॥

૧ જે જીવોને નારકા, માનવ કે દેવ-દાનવ તરીકે ઓળખાવી ન શકાય, તે જીવોને ‘તિર્યચ’ કહેવામાં આવે
છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો એકેન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય જીવો અને પચેન્દ્રિય પૈકી દેવ-દાનવ, માનવ અને નારકા
સિવાયના જીવો ‘તિર્યચ’ છે.

જે ! જ્યોતિષિ ! પ્રણતજનમનોમોદસમ્પાદયિત્રી (ત્રિ) !

પ્રોક્ષ્ટે કા(સા) ! તુલ્યે ! હરહરિનમિતે ! દેવિ ! સંસારસારે ! ॥ ૧ ॥”

શ્રીજિનવલ્લભસૂરિકૃત ૨૫ પદનો સરસ્વતીસ્તવ પણ ક્ષાધ સ્થળે પ્રસિદ્ધ થયેલા હોય તો તે મારા એવા બાણવામાં નથી, કિન્તુ અન્યગૌરવના ભયથી તે સંપૂર્ણ અત્ર નહિ આપતાં તેનું માત્ર પ્રથમ પદ નીચે સુબળ ૨૦૭ કંઈ છું:—

“સમસલસન્નક્રિપ્રહીમવસ્તિદક્ષાન્ના-

મુકુટવિસરજાનારત્નચ્છવિચ્છુરિતક્રમામ્ ।

કવિશતતુતાં સ્તોષ્યે મત્તયા કિલાસ્મિ સરસ્વતીં

ત્રિશુબનવનસ્ફૂર્જન્મોહપ્રરોહકુઠારિકામ્ ॥ ૧ ॥”

હવે અન્ય કૃતિઓનો વિચાર કરવા પૂર્વે પ્રથમ સારસ્વત-દીપક તરફ દષ્ટિ-પાત કરી લઈએ. આનો આઠ શ્લોક નીચે સુબળ છે:—

“સૌન્દર્યોદારકૌન્દરુતિઘરવપુષં કૌણ્ડલશ્રીસનાયા—

મંદઃસન્દોહમોહાવતમસતરણિં હસ્તવિન્યસ્તદ્વદ્રામ્ ।

પ્રેલોક્યાનેકકામપ્રવિતરણમરુદ્ધીરુષ્મન્નૃચાપ—

વ્યાપિશ્રૂપલ્લવાન્તામમતિરપિ નમસ્કુલ્ય દેવીં સ્તવીમિ ॥૧॥”

આ કાવ્યમાં સાત સારસ્વત મન્ત્રોનો ગુપ્ત રીતે સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ સ્તોત્રની વૃત્તિમાં એક સ્થળે શ્રીજિનપ્રભાસૂરિનું નામ નજરે પડે છે એ ઉપરથી આ જૈન મુનીશ્વરની કૃતિ હોવાનું ભાસે છે. આ સદીક સ્તોત્રની પ્રતિભા પૂર્વાર્ધ અને મધ્યે સાર પછી ઉત્તરાર્ધના દર્શન કરવાનો અને સુયોગ પ્રાપ્ત ન થવાથી હું કવિરાજના સુગ્રહીત નામનો નિર્દેશ કરી શકતો નથી તેમજ આ સ્તોત્ર જૈન કૃતિ છે કે નહિ તે સંબંધી પણ સંદેહાત્મક ઉલ્લેખ કરે છું. નિશ્ચયાત્મક જૈન કૃતિઓનો નિર્દેશ કરતી વેળાએ વાદિકુંજરકેસરી પ્રમુખ બિરુદોથી વિભૂષિત ‘શ્રીભાષ્ય-ભદ્રિ સૂરિરાજ’ મારા સ્મરણ-પથમાં પ્રથમ આવે છે. એમણે રચેલા સ્તોત્ર સંબંધીનો વિચાર મેં ચતુર્વિંશતિકાના ઉપોદ્ધાત (૫૦ ૨૧)માં કર્યો છે. એમની કૃતિ તરીકે ઓળખાતું આ સ્તોત્ર અનુવાદ સહિત મેં ત્યાં (૫૦ ૧૮૧-૧૮૫) આલેખ્યું છે. કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહિમચન્દ્ર સૂરીશ્વરે પણ સરસ્વતી-સ્તોત્ર રચ્યું છે એમ શ્રવણ-પથમાં આવ્યું છે, બ્યારે શ્રીજિનપ્રભાસૂરિકૃત સરસ્વતી-સ્તોત્ર તો મારા નયનપથમાં પણ આવેલું છે. આ સ્તોત્ર મકરણરત્નાકરના દ્વિતીય વિભાગ (૫૦ ૨૫૪)માં છપાયેલું છે.

હાલમાં મને શ્રીવેળચેન્દ્રસૂરની હસ્તલિખિત પ્રતિમાંથી સહઆવધાની શ્રીમુનિસુન્દર-સૂરિવર્યકૃત નીચે સુબળનું અત્યાર સુધી અપ્રસિદ્ધ સ્તોત્ર મળી આવ્યું છે:—

૧ આ સ્તોત્ર તેમજ તેનો A. Avalon કૃત અંગ્રેજ અનુવાદ Hyman to the Goddess નામના પુસ્તકમાં છપાયાનો ફક્ત ઉલ્લેખ મારા બેવામાં આવ્યો છે.

૨ એમને ઉદ્દેશને શ્રીજિનપ્રભાસૂરિકૃત વિશિષ્ટીર્થકલ્પ (અશુરકલ્પ)માં એવો ઉલ્લેખ છે કે:—

“તેજઃ કામારાયણવિષમકમલેણ સિતિભવ્વપ્પહૃત્સૂરિણા અઘમહુરણ અવિભં બ્રહ્મચર્યનીતે મિત્તાસંકલ્પરે સિતિવિં”
એમના વિશેષ જીવન-કલ્પના અદિ તે બુદ્ધિશાળીઓનો ઉપોદ્ધાત (૫૦ ૪-૪૪) છે.

ટીકા

હે પદ્મે !-હે કમલે ! ચ-પુનઃ યે નરા 'ત્વચ્છિક્ષિતાઃ' ત્વંયા શિક્ષિતાઃ ત્વચ્છિક્ષિતાઃ ત્વચ્છિક્ષાશાસ્ત્રબ્ધવપ્રસાદા ઈદ્દશાઃ પુરુષાઃ ત્વચ્છિક્ષવપ્રસાદા વપુષિ-શરીરે યોનિજન્મનિ વાસરતિં નો લભન્તે, વસનં વાસો-ગર્ભાવતારસ્તસ્મિન્ રતિઃ-પ્રીતિઃ વાસરતિસ્તાં વાસરતિં ન પ્રાપ્નુવન્તિ । કિં કૃત્વા ? અનવચપદ્વી-નિરવચમાર્ગ પ્રતિપદ્ય-સંપ્રાપ્ય । સ્યાદ્વાદનયપન્થાનમાસાઘાપુનરાવૃત્તિમી-હન્તે इति ભાવઃ । યદ્-યસ્માત્ કારણાત્ તે-ત્વત્સંમાનિતાઃ (તવ અનુગ્રહાત્) શિવાસ્પદં-સિદ્ધિસ્થાનં આપ્ય-લઙ્ઘ્વા સ્વયમ્-આત્મનૈવ સદ્યઃ-તત્કાલં વિગતવન્ધમયા ભવન્તિ-વિશેષેણ ગતં-વિલયં પ્રાપ્તં અષ્ટકર્મણાં બન્ધસ્ય મયં યેષાં તે વિગતવન્ધમયા જન્મજરારહિતા જાયન્તે इति ॥ ૪૨ ॥

અન્વયઃ

(હે) પદ્મે ! ત્વત્-શિક્ષિતાઃ યે ચ અન્-અવચ-પદ્વી પ્રતિપદ્ય વપુષિ વાસ-રતિં નો લભન્તે યદ્ તે તવ અનુગ્રહાત્ શિવ-આસ્પદં આપ્ય સદ્યઃ સ્વયં વિગત-વન્ધ-મયાઃ ભવન્તિ ।

શબ્દાર્થ

યે (મૂં યદ્)=જેઓ.

ચ=વળી.

અવચ=દૂષણ.

અનવચ=અવિદ્યમાન છે દૂષણુ જેને વિષે એવા, દોષ-રહિત.

પદ્વી=માર્ગ.

અનવચપદ્વી=દોષ-રહિત માર્ગને.

પ્રતિપદ્ય (ધાં પદ્)=પ્રાપ્ત કરીને.

પદ્મે ! (મૂં પદ્મા)=હે લક્ષ્મી !

શિક્ષિત (ધાં શિક્ષ)=શિક્ષા પામેલા.

ત્વચ્છિક્ષિતાઃ=તારી પાસેથી શિક્ષા પામેલા.

વપુષિ (મૂં વપુસ્)=દેહને વિષે.

વાસ=નિવાસ.

રતિ=પ્રીતિ.

વાસરતિ=નિવાસની પ્રીતિને.

લભન્તે (ધાં લભ્)=મેળવે છે.

નો=નહિ.

અનુગ્રહાત્ (મૂં અનુગ્રહ)=પ્રસાદ વડે.

શિવ=મોક્ષ.

આસ્પદ=સ્થાન.

શિવાસ્પદં=મોક્ષ-સ્થાનને.

આપ્ય (ધાં આપ્)=પ્રાપ્ત કરીને.

તે (મૂં તદ્)=તેઓ.

યદ્=જેથી કરીને.

સદ્યસ્=તત્કાળ.

સ્વયં=પોતાની મેળે.

વિગત (ધાં ગમ્)=વિશેષતઃ મપેલ.

વન્ધ=બન્ધ.

મયં=મ્હીંક.

વિગતવન્ધમયાઃ=વિશેષતઃ જતો રહેા છે બન્ધનો ભય જેમને એવા.

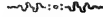
ભવન્તિ (ધાં ભૂ)=થાય છે.

પદ્યાર્થ

“વળી હે લક્ષ્મી ! તારી પાસેથી શિક્ષા પામેલા (અર્થાત્ તારા વરદાન વડે વિભૂષિત બનેલા) એવા જે (મનુષ્યો) (સ્વાદ્વાદૃષ્ટી) દોષ-રહિત સ્થાનને પ્રાપ્ત કરીને માતાના શરીરમાં નિવાસ કરવામાં પ્રીતિ રાખતા નથી (અર્થાત્ જેઓ ગર્ભાવતારથી વિમુખ બને છે), તેઓ તે કારણને લીધે તારી કૃપા વડે મુક્તિ-પદ્વીને પ્રાપ્ત કરીને પોતાની મેળે તત્કાલ (અષ્ટ કર્મના) બન્ધના ભયથી મુક્ત બને છે.”—૪૨

सहस्रावधानि श्रीसुनिस्तुन्दरसूरिद्वित्रिं

॥ श्रीशारदास्तवाष्टकम् ॥

कला काचित् कान्ता न विषयमिता बाह्मनसयोः
 समुन्मीलत्सान्द्रानुपरमचिदानन्दविभवा ।
 निरूपा योगीन्द्रैः सुविशदधिया याऽव्यवहितै-
 रियं रूपं यस्याः श्रुतजलधिदेवी जयति सा ॥ १ ॥^१
 चञ्चत्कुण्डलिनीविरुद्धपवनप्रोदीपितप्रस्फुरत्-
 प्रत्यग्ज्योतिरिताशुभा सितमहा हृत्पद्मकोशोदरे ।
 शुद्धध्यानपरम्परापरिचिता रंरम्यते योगिना
 या हंसीव मयि प्रसत्तिमधुरा भूयादियं भारती ॥ २ ॥
 या पूज्या जगतां गुरोरपि गुरुः सर्वार्थपावित्र्यसूः
 शास्त्रादौ कविभिः समीहितकरी संस्मृत्य या लिख्यते ।
 सत्तां बाह्मयवारिधेश्च कुरुतेऽनन्तस्य या व्यापिनीं
 वारदेवी विदधातु सा मम गिरां प्रागल्भ्यमत्यद्भुतम् ॥ ३ ॥
 नाभीकन्दसमुद्भूता लयवती या ब्रह्मरन्धान्तरे
 शक्तिः कुण्डलिनीति नाम विदिता काऽपि स्तुता योगिभिः ।
 प्रोन्मीलन्निरूपाधिबन्धुरपदाऽऽनन्दामृतस्राविणी
 सूते काव्यफलोत्करान् कविवरैर्नीता स्मृतेर्गोचरम् ॥ ४ ॥
 या नम्या त्रिदशेश्वरैरपि नुता ब्रह्मेशनारायणै-
 रभक्तेर्गोचरचारिणी सुरगुरोः सर्वार्थसाक्षात्करी ।
 बीजं सृष्टिसमुद्भवस्य जगतां शक्तिः परा गीयते
 सा माता भुवनत्रयस्य हृदि मे भूयात् स्थिरा शारदा ॥ ५ ॥
 तादात्म्येन समस्तवस्तुनिकरान् स्याद्व्याप्य या संस्थिता
 निर्व्यापारतया भवेदसदिवाशेषं जगद् यां विना ।
 वीणापुस्तकभृन्मरालललितं घृते च रूपं बहिः
 पूजार्हं भुवनत्रयस्य विशदज्ञानस्वरूपाऽपि या ॥ ६ ॥
 साक्षेपं प्रतिपन्न्यनोऽपि हि मिथः सस्पर्धसन्बोद्धुराः
 सर्वे वादिगणाः सतत्त्वममला यां निर्विवादं श्रिताः ।

१ आ ५६ क्षिप्रस्थि ७८मां रयायेक्षु छे, ७८मां आश्रीनां ५६ो आश्रीविक्रित ७८मां रयायेला छे.

इन्दोः कलेव विमलाऽपि कलङ्कमुक्ता

गङ्गेव पावनकरी नजलाशयाऽपि ।

स्यात् तस्य भारति ! सहस्रमुखी मनीषा

यस्तावकं स्तवमिमं मतिमानधीते ॥ ४३ ॥

टीका

हे भारति ! भरतस्य-भरतक्षेत्रस्याधिष्ठातृत्वाद् भारती अथवा भरतेन भ्रात्रा चक्रवर्तिना सह जाता-युगलप्रसवत्वात् सहोत्पन्ना भारती-ब्राह्मी तत्सम्बोधने हे भारति ! । यो मतिमान्-प्राज्ञ इमं-मत्कृतं 'तावकं' तवेदं तावकं स्तोत्रं अधीते-पठति । अधिपूर्वं इह अध्ययने । तस्य मति-मतः मनीषा-बुद्धिः 'सहस्रमुखी' सहस्रं मुखं यस्याः सा, अथवा मुखे सहस्ररूपा एकस्या अनेकार्थरूपा सा सहस्रमुखी स्यात्-भवेत् । किंविशिष्टा मनीषा ? पावनकरी-पवित्रकारिणी अपि नजलाशया डलयोः सावर्ण्यात् 'नजडाशया' नजडेषु-मूर्खेषु आशयः-अभिप्रायो यस्याः सा नजडाशया, नज्रो नक्रादिगणे पठितत्वात् अनादेशे न । मनीषा का इव ? गङ्गा इव । किंविशिष्टा गङ्गा ? सहस्रमुखी-सहस्रधारा, अपीति विरोधे जलाशया-जलरूपा किं पावनकरी न ? अपि तु पावनकरी स्यादेव । जलमाशेते-समन्तात् तिष्ठति यत्र सा जलाशया नित्यजला हिमवतोऽवतरिता पवित्रा स्वयं पुनाति च लोकम् । पुनः किंविशिष्टा मनीषा ? विमला-निर्मला अपि-निश्चयेन कलङ्कमुक्ता-कलङ्करहिता । मनीषा का इव ? इन्दोः-चन्द्रस्य कलेव, सा विमलाऽपि कलङ्कमुक्ता न, सकलङ्कत्वा- (वत्त्वा) त्, मनीषायां निष्कलङ्कत्वमधिकम् । इन्दोः कलाऽपि सहस्रमुखी सहस्ररश्मीनामुदयत्वात् तुल्यविशेषणानि ॥ ४३ ॥

अन्वयः

(हे) भारति ! यः मतिमान् इमं तावकं स्तवं अधीते, तस्य मनीषा इन्दोः सहस्र-मुखी कला इव सहस्र-मुखी विमला कलङ्क-मुक्ता अपि सहस्र-मुखी गङ्गा इव पावनकरी न-जल-आशया अपि स्यात् ।

श्लोकार्थ

इन्दोः (मू० इन्दु)=चन्द्रनी.

कला=कला.

इव=एव.

विमला (मू० विमल)=निर्मल.

अपि=निश्चयवाचकं अव्यय.

कलङ्क=कलङ्क.

मुक्ता (वा० मुक्)=मुक्ता.

कलङ्कमुक्ता=कलङ्कही रहित.

गङ्गा=गङ्गा.

पावन=पवित्र.

करी=करनारी.

पावनकरी=पवित्र करनारी.

न=नहि.

जलाशया=आशयानु ७/१ ७/२ रहे छे ते, सर्वदा

७/१वाणी.

जड=मू०.

आशय=अभिप्राय.

नजलाशया=मू० ने विषे आशय नहीं जेतो जेवी.

स्यात् (वा० अस्)=थाय.

तस्य (मू० तद्)=तेनी.

भारति ! (मू० भारती)=हे सरस्वती !

વિશ્વવ્યાપિતયા નયા અપિ સમે લીના યદન્તર્યતઃ(ગતાઃ ૧)
 સાઽર્હદ્વત્રસુધાતટાકવરલા વાગ્દેવતા પાતુ મામ્ ॥ ૭ ॥
 વિશ્વવ્યાપિમહત્(૧૧)ભાગ[વિ]પિ કવીન્ હૃત્પદ્મકોશસ્થિતા
 યા દુષ્પારસમગ્રવાહ્યમયસુધાઽમ્મોદિં સમુત્તારયેત્ ।
 મિત્વા મોહકપાટસમ્પુટતરં ધૃત્વા પ્રસન્તિં પરાં
 દેયાદ્ બોધિમનુત્તરાં મગવતી શ્રીભારતી સા મમ ॥ ૮ ॥
 હત્યાનન્દચિદાત્મિકાં મગવતીં શ્રીભારતીં દેવતાં
 શક્રાલીમુનિસુન્દરસ્તવગર્જનૈત્ક્રમાં યઃ સ્તુતે ।
 સર્વામીષસુખોચ્ચરૈરવિરતં સ્ફુર્જત્પ્રમોદાદ્વયો
 મોહદ્વેષજયશ્રિયા સ લભતે શ્રેયોઽચિરાચ્છાશ્ચતમ્ ॥ ૯ ॥

इति युगप्रधानावतारपरमगुरुश्रीदेवसुन्दरसूरिचरणकमलसौभाग्यगुणमहिमार्णवानुगामिन्यां विनयेयजनपर-
 माणश्रीमुनिसुन्दरगणिहृदयहिमवदवतीर्णविस्तीर्णश्रीगुरुप्रभावपद्महृदप्रभवायां श्रीमहापर्वविक्रान्तित्रिदशतरङ्गिण्यां प्रथमे
 स्तोत्ररत्नकोशपरनाम्नि नमस्कारमङ्गललोतसि श्रीशारदास्तवाष्टकनामा द्वादशस्तरङ्गः ॥ छ ॥ मङ्गलमस्तु
 कल्याणं भूयात् ।

આ તો પ્રાચીન સ્તોત્રોની વાત થઈ. અર્વાચીન સ્તોત્રો પૈકી શ્રીધર્મસિંહસૂરિકૃત સરસ્વતી-
 ની સ્તુતિરૂપ સરસ્વતી-ભક્તતામર મુખ્ય હોય એમ જણાય છે. આ સમસ્યા-કાવ્યના ૩૧મા
 પૃષ્ઠના ટિપ્પણમાં જે સાત શ્લોકના સરસ્વતી-સ્તોત્રનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે અને જેનું
 પ્રથમ પદ્ય ૩૨ માં પૃષ્ઠગત 'સાતમે શ્લોક હોવાનું' અનુયોગાચાર્ય ક્ષાન્તિવિજયજીએ નિવેદન
 કર્યું છે તે સ્તોત્રનાં બાકીનાં છ પદ્યો આ મુનીશ્વરે નીચે મુજબ લખી મોકલ્યાં છે:—

“ અવિરલશબ્દમહૌષૈઃ, પ્રક્ષાલિતસકલભૂતલકલક્રા ।
 મુનિમિરુપાસિતચરણા, સરસ્વતી હરતુ મે દુરિતમ્ ॥ ૨ ॥—આર્યા
 કરબદરસદૃશમહિલં, શ્રુવનતલં યત્પ્રસાદતઃ કવયઃ ।
 પશ્યન્તિ સૂક્ષ્મમતયઃ, સા જયતુ સરસ્વતી દેવી ॥ ૩ ॥—આર્યા
 સરસ્વતી મયા દૃષ્ટા, વીણાપુસ્તકધારિણી ।
 હંસવાહનસંયુક્તા, વિદ્યાદાનવરપ્રદા ॥ ૪ ॥—અનુ૦
 સરસ્વતિ ! મહામામે !, વરદે ! કામરૂપિણિ ! ।
 વિશ્વરૂપિ ! વિશાલાશ્ચિ !, હે વિદ્યાપરમેશ્વરિ ! ॥ ૫ ॥—અનુ૦
 સરસ્વત્યાઃ પ્રસાદેન, કાર્વ્યં કુર્વન્તિ માનવાઃ ।
 તસ્માન્નિશ્ચલભાવેન, સેવનીયા સરસ્વતી ॥ ૬ ॥—અનુ૦

૧ પ્રવર્તકશ્રીની ૯૮ મી પ્રતિમાં ૩૨ માં પૃષ્ઠમાં આવેલું સાતમું પદ્ય દ્વિતીય પદ્ય તરીકે નજરે પડે છે.
 બાકીનાં છ પદ્યો તેમાં જોવાયા મુજબજ છે; ૬૬તા પાંચમા પદ્યગત સરસ્વતી ને બદલે ચતુર્વર્ણ એકલો પાઠ-એક છે.

સહસ્ર=૬૦૧૨.

મુલ્લ=મુખ.

સહસ્રમુલી=૬૦૧૨ મુખવાળી.

મનીષા=મતિ, બુદ્ધિ.

યઃ (મૂં યદ્)=એ.

તાવકં (મૂં તાવક)=તારા.

સ્તવં (મૂં સ્તવ)=સ્તોત્રને.

ઈમં (મૂં ઇદમ્)=આ.

મતિમાન (મૂં મતિમત્)=બુદ્ધિશાળી.

અધીતિ (યાં ઇ)=પડે છે.

પદ્યાર્થ

“હે સરસ્વતી ! જે બુદ્ધિશાળી (મેં જ્યેષ્ઠા) આ તારા સ્તોત્રનું પઠન કરે, તેની બુદ્ધિ અન્દની સહસ્ર-મુખી કદાની જેમ નિર્મળ અને કલંક-રહિત તેમજ સહસ્ર-મુખી ગંગા (નદી)-ની જેમ પવિત્ર કરનારી અને વળી જડને વિષે અભિપ્રાય-રહિત એવી નક્કી થાય.”—૪૩

*
યોઽહજ્જયેઽકૃત જયોઽગુરુષેઽમકર્ણ—

પાદપ્રસાદમુદિ તો ગુરુધર્મસિંહઃ ।

વાગ્દેવિ ! ભૂમિન ભવતીભિરભિજ્ઞસદ્ધે

તં માનતુઙ્ગમવશા સમુપૈતિ લક્ષ્મીઃ ॥ ૪૪ ॥

ટીકા

હે વાગ્દેવિ !—શ્રુતાધિષ્ઠાત્વાદ્ હે શ્રુતદેવિ ! વાચાં-વાણીનાં મધ્યે દેવી મહિમાધિક્ષેન દીવ્યતિ-ક્રીડતીતિ વાગ્દેવી તત્સમ્બોધને હે વાગ્દેવિ ! ભવતીભિઃ-ગુપ્તાભિર્યઃ ‘ગુરુધર્મસિંહઃ’ ગુરુઃ-ગરિષ્ઠો યો ધર્મો-દશવિધઃ ક્ષાન્ત્યાદિસ્તત્ર સિંહ इव સિંહઃ પ્રબલપૌરુષત્વાત્ ગુમાન્ ‘ભૂમિ’ બહોર્ભાવો ભૂમા તસ્મિન્ ભૂમિન વહુવિષે ‘અભિજ્ઞસદ્ધે’ અભિજ્ઞો-દક્ષો-ધર્મ-પરાયણો યોઽસૌ સહજશ્ચતુર્વિધઃ સાપ્રુસાધ્વીશ્રાવકશ્રાવિકારૂપસ્તસ્મિન્નભિજ્ઞસદ્ધે ‘જયો’ જયતીતિ જયઃ-જયવાન્ અકૃત-ચક્રે । ગ્રન્થકર્તુર્નામાઽપિ ગુરુધર્મસિંહઃ ગુરુઃ-આચાર્યશ્ચાસૌ ધર્મસિંહશ્ચ ધર્મસિંહાભિધાનઃ ગુરુધર્મસિંહઃ, વહુનાં ધર્મોપદેશકત્વાદ્ ગુરુઃ-આચાર્યઃ સ્વાદ્વા-દનયપ્રરૂપાપનાઙ્ગનાચાર્યઃ શ્રીધર્મસિંહનામાઽહં ચતુર્વિધસદ્ધષસમાયાં વાગ્દેવતાભિર્જયવાન્ ચક્રે इति કથનાશયેન લબ્ધવરપ્રસાદ इति જ્ઞાપિતમ્ । કિંવિશિષ્ટેઽભિજ્ઞસદ્ધે ? ‘અહજ્જયે’ અન્યેષા-મેકાન્તવાદિનાં અહમિત્યહક્કારં જયતીતિ અહજ્જયસ્તસ્મિન્નહજ્જયે । અહમિત્યહક્કારાર્થેઽન્યયમ્ । મિધ્યાત્વં નિર્મૂલમુન્મૂલ્ય સમ્યક્ત્વમૂલસ્વધર્મતત્ત્વરે સદ્ધે इत्यર્થઃ । પુનઃ કિંવિશિષ્ટો યઃ ? ‘તઃ’ ‘તુ વૃદ્ધૌ’ ધાતુઃ ત્વદનુપદ્ધાત્ તૌતીતિ તઃ, સ્વમહિમ્ના વૃદ્ધિં પ્રાપ્ત इत्यર્થઃ । કિંવિશિષ્ટે સદ્ધે ? ‘અગુ-રુષે’ અનાચારાઃ સન્ત આત્માને ગુરુત્વમન્યમાના યેઽગુરવસ્તાન્ સિનોતિ-વાગ્વાદૈર્બન્ધતે-નિરુત્તરી-કરોતિ સઃ અગુરુષઃ-કુગુરુનિવેધકઃ તસ્મિન્નગુરુષે । ‘પિચ્ચ બન્ધને’ સિનોતેર્ઙ્ઙઃ કૃદન્તપ્રત્યયઃ, (તતઃ) અગુરુષ इति સિદ્ધમ્ । પુનઃ કિંવિશિષ્ટે સદ્ધે ? ‘અમકર્ણપાદપ્રસાદમુદિ’ અમ્ રોગે અમતીતિ અસ્ કિંવન્તઃ અમ્-રોગઃ, અકં-દુઃખં, ન કં અકં, ઝં ચ અકં ચ ક્રુણં ચ અમકર્ણાનિ, તાનિ પાતિ—

૧ ચન્દનાં કિરણોની સંખ્યા એક હજારની હોવાથી આ વિશેષણ યુક્ત છે.

૨ હિમાલય પર્વત ઉપરથી પડતી ગંગા નદીની સહસ્ર ધારા હોવાથી આ વિશેષણ સાચું છે.

યા દેવી સ્તુયતે નિત્યં, વિદુર્વેવેદપારગૈઃ ।

સા મે મવતુ જિહ્વાયે, બ્રહ્મરૂપી(વા ?) સરસ્વતી ॥ ૮ ॥”—અનુ૦

પ્રવર્તકજી તરફથી મળેલી ૨૦૫ મી પ્રતિમાં તેો યો કુન્દેદુઁ એ પ્રથમ પદ છે, ત્યાર પછી ચિન્ન-સિખિત—

“ હાં હીં હું જાપતુષ્ટે ! હિમરુચિષ્ણુકુટે । વલ્લકીગ્યગ્રહસ્તે
માતર્માર્તર્નમસ્તે દહ દહ જહતાં દેહિ બુદ્ધિં પ્રશસ્તામ્ ।
વેદે વેદાન્તગીતે ! સ્મૃતિપરિપઠિતે ! મુક્તિદે ! મોક્ષમાર્ગે !
માર્ગાતીતસ્વરૂપે ! (મવ વરવરદે !) શારદે ! શુદ્ધભાવે ॥ ૨ ॥ ”

—પદ છે અને પછી અવિરલ૦ થી શરૂ થતું પદ છે, પરંતુ તેનો ઉત્તરાર્ધ નીચે મુજબ છે:—

“ મુનિવરસેવિતચરણા સરસ્વતી દિશતુ મે વિદ્યામ્. ” આ પ્રમાણેનું ત્રણ પદનુંજ સ્તોત્ર છે.

૫૦ ૩૧-૩૨ માં શ્રીશારદા દેવીનાં ૧૬ નામોનો ઉલ્લેખ છે. પ્રવર્તકજીની ૨૨૩ મી પ્રતિમાં ૧૦૮ નામવાળું ૧૫ પદનું મહામંત્રગણિત શારદા-સ્તોત્ર છે, તે હું અત્ર નીચે મુજબ પાઠક મહાશયના વિમળ કરકમલમાં અર્પણ કરવા લલચાર્ક છું:—

“ ધિષ્ણા ધીર્મતિર્મેધા, વાગ્વિમવા સરસ્વતી ।
ગીર્વાણી ભારતી માવા, બ્રહ્માણી માગધપ્રિયા ॥ ૧ ॥
સર્વેશ્વરી મહાગૌરી, શક્તી ભક્તવત્સલા ।
રૌદ્રી ચળ્હાલિની ચળ્હી, મૈરવી વૈષ્ણવી જયા ॥ ૨ ॥
ગાયત્રી ચ ચતુર્બાહુઃ, કૌમારી પરમેશ્વરી ।
દેવમાતાઽક્ષયા ચૈવ, નિત્યા ત્રિપુરા મૈરવી ॥ ૩ ॥
ત્રૈલોક્યસ્વામિની દેવી, માંકા કારુણ્યમુત્રિણી ।
શૂલિની પશ્ચિની રુદ્રી, લક્ષ્મી પદ્મજવાસિની ॥ ૪ ॥
ચામુણ્ડા સ્વેચરી શાન્તા, હુઙ્કારા ચન્દ્રશેખરી ।
વારાહી વિજયા તર્કા, કર્ત્રી હર્ત્રી મુરેશ્વરી ॥ ૫ ॥

૧ આ શ્લોક બૃહત્સ્તોત્રમુક્તાહાર (૫૦ ૨૧૦)માં આપેલા ૧૧૨મા સરસ્વતી-સ્તોત્રમાં ચોથા શ્લોક તરીકે ઉલ્લેખાયર થાય છે, જોકે તેનાં પ્રથમનાં બે ચરણો નીચે મુજબ છે:—

“ યા કુન્દેન્દુતુષારહારવલ્લા યા શુભ્રવજ્રાહતા
યા વીળાવરવન્દમણ્ઠિતકરા યા શેતપદ્માસના । ”

આ સ્તોત્રનું પ્રથમ પદ એ છે કે—

“ બારુઢા શેતહંસેઃઞ્મતિ ચ ગગને દક્ષિણે વાક્સૂત્રં
વામે હસ્તે ચ વિવ્યામ્બરકનકમયં પુસ્તકં જ્ઞાનગમ્યા ।
સાંવીર્ણાં વાદયન્તીં સ્વકરકરજપૈઃ શાશ્વિજ્ઞાનશબ્દૈઃ
કીઢન્તીં દિવ્યરૂપા કરકમલધરા મારતીં સુપ્રસન્ના ॥ ”

રક્ષતીતિ અમકર્ણપં, તથા તત્ અત્ ચ-વન્ધનં, અતિ અદિ વન્ધને કિવન્તઃ, અત્શબ્દો વન્ધનપ-
ર્યાયાર્થઃ, અમકર્ણપાત્, તસ્ય અમકર્ણપાદઃ-રોગદુઃસ્વપ્નરૂપવન્ધનસ્યાપ્રસાદઃ-પરાભવસ્તેન મુદ્-
હર્ષો यस્ય સોઽમકર્ણપાદપ્રસાદમુત્ તસ્મિન્ અમકર્ણપાદપ્રસાદમુદિત્ । તવ-શાસનાધિષ્ઠાતુઃ મવત્વા
અનુગ્રહાત્ સમ્મૈતયઃ રોગાદયઃ સઙ્ખે ન પરાभवन्ति तेन प्रकर्षहर्षयुक्ते इत्यर्थः । अथ च ग्रन्थ-
कर्तुः पक्षे विशेषणे च । किंविशिष्टो यो गुरुधर्मसिंहः ? गुरुष्वेमकर्णपादप्रसादमुदितः स्वयं शिक्षा-
र्पितत्वात् स्वहस्तदीक्षाप्रदानात् स्वपदस्थापितत्वात् गुरुः-महान् गुरुर्मदीयधर्मोपदेष्टा श्रीपूज्यः
षेमकर्णाभिधेयः तेषां (तस्य) पादप्रसादेन-चरणप्रभावेण मुदितो-हर्षितः गुरुष्वेमकर्णपादप्रसा-
दमुदितः, श्रीमद्गुरुपादानुग्रहप्रवृद्धहर्ष इत्यर्थः । अत्र षेमकर्णशब्दस्य श्रवणनक्षत्रस्य च चतुर्थपादे
जन्मत्वान्मूर्धन्यपकारादिक उचित एवेति निर्णयं लिखितोऽस्ति । अथवा ग्रामनाम्नोः संस्कारा-
भावान्नात्र वितर्कः । हे देवते ! त्वया यो जयवान् चक्रे, यः कः पुरुषोत्तमः तदाह-अवशा-
निरर्गला लक्ष्मीः तं जयवन्तं पुरुषोत्तमं समुपैति-सुतरां भजते-प्रीत्याऽऽश्रयतीत्यर्थः । किंविशिष्टं
तं ? 'मानतुङ्गं' मानेन-सन्मानेन गुर्वनुग्रहप्रतिष्ठया स्वचो लब्धवरेण च तुङ्गः-उच्चैस्तरो महि-
माधिको यः स मानतुङ्गः तं मानतुङ्गं सदा साम्राज्यलक्ष्मीः सेवते इति भावः । अथ चतुर्थपादे
मानतुङ्गशब्देन प्राचीनभक्तामरस्तोत्रकर्त्रा स्वनाम मानतुङ्गाचार्य इति ज्ञापितम् । तच्च सर्वमवसे-
यमिति ॥ ४४ ॥

॥ इति श्रीचतुर्थपादसमस्यापूरितभक्तामरस्तोत्रवृत्तिः स्वीपञ्चा समाप्ता ॥

અન્યથા:

(હે) વાહુ-દેવિ ! ભવતીભિઃ યઃ તઃ ગુરુ-ધર્મ-સિંહઃ અહં-જયે અ-ગુરુ-વે અમ્-અ-ક-ઋણ-
પ-જત્-અ-પ્રસાદ-મુદિ મૂંજિ અમિહ-સઙ્ખે જયઃ કૃતઃ, તં માન-તુઙ્ગં અ-વશા લક્ષ્મીઃ સમુપૈતિ ।

અથવા

(હે) વાહુ-દેવિ ! ભવતીભિઃ યઃ ગુરુ-વેમકર્ણ-પાદ-પ્રસાદ-મુદિતઃ ગુરુ-ધર્મસિંહઃ અહં-જયે મૂંજિ-
અમિહ-સઙ્ખે જયઃ કૃતઃ, તં માન-તુઙ્ગં અ-વશા લક્ષ્મીઃ સમુપૈતિ ।

શીખદાર્થ

યઃ (મૂં યદ્)=જે.

અહં=અહંકારવાચક અંબધ.

અહજયે (મૂં અહજય)=અહંકારને હતે છે તેવા.

અકૃત (યાં કૃ)=કરતા હોવા.

જયઃ (મૂં જય)=વિજયી.

અ-નકારવાચક અંબધ.

ગુરુ=ગુરુ.

સિં=અધિવું.

અગુરુવે=કુગુરુને બંધન-કર્તા એવા.

અમ્=રોમ.

ક=સંબ.

અક=કુંબ.

ઋણ=હથ્થ, દેવું.

પા=રક્ષણ કરવું.

અત્=બંધન.

પ્રસાદ=પ્રસાદ, કૃપા.

મુદ્=હર્ષ.

અમકર્ણપાદપ્રસાદમુદિ=રોમ, કુંબ અને કથનું
રક્ષણ કરનારા એવા બંધનના પરાભવને બીધે
હર્ષ છે જેને એવા.

તઃ (મૂં ત)=શ્રદ્ધ પામેલા.

ગુરુ=(૧) મહાન; (૨) આચાર્ય.

વેમકર્ણ=વેમકર્ણ, ધર્મસિંહના ગુરુ.

મુદિત (યાં મુદ્)=હર્ષિત.

ગુરુવેમકર્ણપાદપ્રસાદમુદિતઃ=ગુરુ વેમકર્ણના ચર-
ણની કૃપા વડે હર્ષિત.

ગુરુ=મોટા.

ચન્દ્રાનના જગદ્ધાત્રી, વીણામ્બુજકરદયા ।
 શુભગા સર્વગા સ્વાહા, જમ્મિની સ્તમ્મિની સ્વરા ॥ ૬ ॥
 કાલી કાપાલિની કૌલી, વિજ્ઞા રાજી ત્રિલોચના ।
 પુસ્તકવ્યગ્રહસ્તા ચ, યોગિન્યમિતવિક્રમા ॥ ૭ ॥
 સર્વસિદ્ધિકરી સન્ધ્યા, પક્ષિ(સ્વદ્વિ ?)ની કામરૂપિણી ।
 સર્વસત્ત્વહિતા પ્રજ્ઞા, શિવશુક્લા મનોરમા ॥ ૮ ॥
 માઙ્ગલ્યરુચિરાકારા, ધન્યા કાનનવાસિની ।
 અજ્ઞાનનાશિની જૈના, અજ્ઞાનનિશિભાસ્કરી ॥ ૯ ॥
 અજ્ઞાનજનમાતા ત્વ-મજ્ઞાનોદધિશોષિણી ।
 જ્ઞાનદા નર્મદા ગઙ્ગા, શીતા વાગેશ્વરી ધૃતિઃ ॥ ૧૦ ॥
 ઈંકારમસ્તકા પ્રીતિઃ, હ્રીંકારવદનાહુતિઃ ।
 હ્રીંકારહૃદયા શક્તિ-રઘ્વીજા નિર્ગંકુતિઃ ॥ ૧૧ ॥
 નિરામયા જગત્સંહૃલ્યા, નિષ્પ્રપન્ના ચલાચલા ।
 નિરુત્પન્ના સમુત્પન્ના, અનન્તા ગગનોપમા ॥ ૧૨ ॥
 પઠત્યમૂનિ નામાનિ, અષ્ટોત્તરશત્તાનિ યઃ ।
 વત્સં ધેનુરિવાયાતિ, તસ્મિન્ દેવી સરસ્વતી ॥ ૧૩ ॥
 ત્રિકાલં ચ શુચિર્ભૂત્વા, અષ્ટ માસાન્ નિરન્તરમ્ ।
 પૃથિવ્યાં તસ્ય સમ્પ્રામ્પ્ય, તૈન્વન્તિ કવયો યયઃ ॥ ૧૪ ॥
 દહિણવદનપદ્મે રાજહંસીવ શુભ્રા
 સકલકલુપવલીકન્દકુદાલકલ્પા ।

અમરશતનતાહી કામધેનુઃ કવીનાં

દહતુ કમલહસ્તા ભાગતી કિલ્લિષં મે ॥ ૧૫ ॥”

શ્રીસરસ્વતી દેવીના વર્ણનનો થોડા ધણેા ખ્યાલ આ તેમજ પરિશિષ્ટામાં આપેલાં સ્તોત્રો ઉપરથી આવી શકે છે, પરંતુ તે સંબંધમાં ‘વસન્તવિજ્ઞાસ નામના મહાકાવ્યના પ્રથમ સર્ગગત પરસ્પર સંબંધવાળા ૫૮ માથી ૭૦ મા સુધીના શ્લોકો મનનીય છે. આના વિધાતા સિદ્ધસારસ્વત શ્રીઆલ-ચન્દ્રસૂરિએ પોતાને યોગ-નિદ્રામાં શ્રીસરસ્વતીના દર્શનરૂપ અનુભવ થવાથી તેનું જે આલંકારિક ચિત્ર આલેખ્યું છે, તેનો સંસ્કૃત ગિરાથી અપરિચિત બનો પણ કાલ લઈ શકે તેટલા માટે તે નીચે મુજબ અનુવાદ સહિત ઉપરિચિત કરે છું:—

“અર્થેકદા વિશ્વવિહંગશો-સંસેન હંસેન સમુદ્ભવાના ।

માસાં મયેઃ સમ્મૃતશારદાશ્ર-શુભ્રઃ કક્કુભાસપદશ્રવન્તી ॥ ૫૮ ॥

૧-૩ પાઠાન્તરાણિ—‘રાક્ષસ’, ‘સંસ્યા’, ‘ત્યાનન્દકવ’ ।

૪ આ કાવ્ય Gaekwad's Oriental Series માં સાતમા ગ્રન્થાંક તરીકે છપાયેલું છે.

ધર્મ=ધર્મ.

સિંહ=સિંહ.

ધર્મસિંહ=ધર્મસિંહ, આ સ્તોત્રના કર્તા.

ગુરુધર્મસિંહ=(૧) મહાધર્મને વિષે સિંહ સમાન;

(૨) ધર્મસિંહ આચાર્ય.

વાચ=વાણી.

દેવી=દેવી.

વાગ્દેવી ! =હે વાગ્દેવતા !

મૂર્તિ (મૂં મૂમન) =બહુવિધ, અનેક પ્રકારવાળા.

મવતીમિઃ (મૂં મવતી) =આપશ્રી વડે.

અભિજ્ઞ=ચતુર.

સહ્ય=સંધ.

અભિજ્ઞસહ્યે=ચતુર સંધને વિષે.

તં (મૂં તદ) =તેને.

માન=સત્કાર.

તુઙ્ગ=ઉચ્ચ.

માનતુઙ્ગ=માનતુંગ, બ્રહ્મામર-સ્તોત્રના કર્તા.

માનતુઙ્ગ=સત્કાર વડે ઉચ્ચ.

અવશા (મૂં અવશ) =સ્વતંત્ર.

સમુપૈતિ (ધાં દ) =સમીપ જાય છે.

લક્ષ્મીઃ (મૂં લક્ષ્મી) =લક્ષ્મી.

પદ્યાર્થ

“હે વાગ્-દેવી ! (એકાન્તવાદીઓના) અહંકારને છતનારા એવા, વળી (અનાચારી હોવા છતાં પણ પોતાને ગુરુ કહેવડાવનારા એવા) કુગુરુઓને બન્ધન-કર્તા (અર્થાત્ તેમને નિરૂત્તર બનાવનારા એવા), વળી રોગ, દુઃખ અને ઋગુરૂપી બન્ધનના પરામર્શને લીધે હર્ષિત (અર્થાત્ રોગાદિકથી મુક્ત હોવાને લીધે હર્ષિત) એવા બહુવિધ (સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાણ્ડી ચતુર્વિધ) ચતુર સંધને વિષે (પોતાના ગૌરવને લીધે) વૃદ્ધિ પામેલા એવા જે ગરિષ્ઠ (દશવિધ) ધર્મને વિષે સિંહસમાન (મનુષ્ય) આપશ્રી વડે વિજયી થયો, તે સત્કાર વડે ઉચ્ચ (બનેલા મનુષ્ય)ની સમીપ સ્વતંત્ર લક્ષ્મી જાય છે.”

અથવા

“હે વાગ્-દેવી ! ગુરુ (શ્રી) પેમકર્ણના ચરણ-પ્રસાદથી હર્ષ પામેલા એવા જે હું (સ્વાદ્વાદ્વૃષ્ટી માર્ગને પ્રતિપાદન કરનારા જૈન) આચાર્ય ધર્મસિંહ (એકાન્તવાદી એવા જૈન-તરોના) અભિમાનને મોડનારા એવા તથા વળી બહુવિધ તેમજ ચતુર એવા સંધને વિષે તારા વડે (અર્થાત્ તારા વરદાનના પ્રસાદથી) વિજયી બન્યો, તે (ગુરૂના તેમજ તારા કૃપાપાત્ર બનવાણ્ડી) સત્કાર વડે ઉચ્ચ (અર્થાત્ અન્ય મનુષ્યો કરતાં અધિક મહિમાવાળા એવા મને) સ્વતંત્ર (આત્મિક) લક્ષ્મી સદા સેવે છે.”—૪૪

સ્પષ્ટીકરણ

ધર્મના દશ પ્રકારો—

(૧) ક્ષમા, (૨) નિર્લોભતા, (૩) સરલતા, (૪) મૃદતા, (૫) લાઘવ, (૬) સત્ય, (૭) સંયમ, (૮) તપ, (૯) ત્યાગ અને (૧૦) બ્રહ્મચર્ય એ ધર્મના દશ પ્રકારો છે. આ વાતની સમવાચાંગના દશમા સ્થાનકનો નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ સાક્ષી પૂરે છે:—

“વસવિહે સમળધર્મે પદ્મસે, તંજહા—શંતી ૧ મુચી ૨ અજ્ઞવે ૩ મદ્વે ૪ છાઘવે ૫ સઘે ૬ સંજમે ૭ તવે ૮ ચિયાવ ૯ બંમચેરવાસે ૧૦ । ”

*

*

*

*

*

૧ છાયા—

દશવિધ: શ્રમણધર્મ: પ્રજ્ઞતા: તથા—જ્ઞાન્તિ: મુક્તિ: આર્જવં, માર્દવં, લાઘવં, સત્યં, સંયમ: તપ: ત્યાગ: બ્રહ્મચર્યવાસ: ।

તુષારભાસાઽઽતપવારણેન, વિરાજિતાઽઽકારવતીવ રાકા ।
 સર્વાંગિતા સ્વર્ગિવધૂમિરાસા—તારામિરાદુમુપાગતાભિઃ ॥ ૫૯ ॥
 સ્વર્વારનારીધ્રુતચામરાલી—મિલનમરાલીકુલસકુલશ્રીઃ ।
 ગજ્જેવ મૂર્તાનિલનર્તિતોર્મિ—ચલાનિ ચેલાનિ સમુદ્રહન્તી ॥ ૬૦ ॥
 નિતાન્તમન્ત્યાશ્ચરિકાનવદ્યૈઃ, પદ્યૈશ્ચ ગદ્યૈશ્ચ નવોક્તિહૃદ્યૈઃ ।
 અનુક્રમેણોભયપાર્શ્વગામ્યાં, સંસ્તુયમાના શિવ-કેશવામ્યામ્ ॥ ૬૧ ॥
 મુરારિનામીનલિનાન્તરાલ—નિલીનમૂર્તેરલિનિર્વિશેષમ્ ।
 આકર્ણયન્તી શ્રુતમુજ્જકુજ્જ—સમાનિ સામાનિ ચતુર્મુલસ્ય ॥ ૬૨ ॥
 કપ્ઠાદિફુક્કારવિમિશ્રશુન્ઢા—સુક્કારચિત્રીકૃતચિત્કૃતાનિ ।
 સુચારુચારીણિ સુહસ્તકાનિ, ગણેશનૃત્યાનિ વિલોકયન્તી ॥ ૬૩ ॥
 શીળાક્વણાકુટ્ટમૃગાનુરોધાન્—મૃગાક્ષમાયાન્તમિવાધિશીર્ષમ્ ।
 છત્રીં દધાનસ્ય સુધાશનર્પેઃ, સ્પીતાનિ ગીતાનિ વિચારયન્તી ॥ ૬૪ ॥
 સુરાસુરૈઃ સ્વસ્વમનોમતાર્યો—પલમ્ભસંરમ્ભકૃતાભિયોગૈઃ ।
 તીરાવનીકલ્પિતધોરણીકૈઃ, ક્ષીરોદવેલેવ નિષેવ્યમાણા ॥ ૬૫ ॥
 શરન્કુહધિષ્ણ્યસમૂહગૌરા—મેકત્ર હસ્તે સ્ફટિકાક્ષમાલામ્ ।
 દાતું નતેભ્યઃ કવિતાલતાયાઃ, સુચીજરાજીમિવ ધારયન્તી ॥ ૬૬ ॥
 કરે પરસ્મિન્ પ્રણતાર્ત્તલોક—દારિશ્યકન્દૈકનિષૂદનાય ।
 પ્રસન્ન બન્દીકૃતપદ્મવાસા—નિવાસમમ્મોરુહમુદ્રહન્તી ॥ ૬૭ ॥
 અન્યત્ર પાળો વિકચારવિન્દ—સમાપતત્ત્મજ્જવિષદૃનેન ।
 શીળાં રણન્તીં નમતોન્નુવેલં, નિવેદયન્તીમિવ ધારયન્તી ॥ ૬૮ ॥
 વિદ્યાત્રયીસર્વકલાવિલાસ—સમગ્રસિદ્ધાન્તરહસ્યમૂર્તેઃ ।
 વાગ્વીરુધઃ કન્દમિવેતરસ્મિન્, હસ્તામ્બુજે પુસ્તકમાદધાના ॥ ૬૯ ॥
 સારસ્વતધ્યાનવતોઽસ્ય યોગ—નિદ્રામુપેતસ્ય મુહૂર્તમેકમ્ ।
 સ્વામાન્તરાગત્ય જગત્પુનાના, શ્રીશારદા સાદરમિત્યુવાચ ॥ ૭૦ ॥” —કુલકમ્

“ એક દિવસ સમય પદ્મીઓના કુળને વિષે શિરોબુધ્ધા સમાન હંસ વડે વહન કરાયેલી (અર્થાત્ અનુપમ હંસરૂપ વાહનવાળી) શરદ્ (ઋતુ)ના એકમિત થયેલા મેઘની પેટે ઉજ્જવળ એવી પ્રભાઓના સમૂહો વડે દિશાની ધ્રુવિમાં વધારો કરનારી, હિમના જ્વળી કાંતિવાળા છત્ર વડે આકારવાળી પૂર્ણિમાની જેમ શોભતી, સેવા કરવાને માટે સમીપ આવેલ તારારૂપ (અથવા મનોહર એવી) દિવ્યાંગનાઓ વડે પાસેથી વીંટાયેલી, સ્વર્ગીય વારાંગનાઓ વડે વીંજાયેલા ચામરોની શ્રેણિના મિલનરૂપ હંસીઓના વંશથી વ્યાપ્ત બનેલી શોભાવાળી, પવને નચાયેલા તરંગોના જેવા

(२)

श्रीलक्ष्मीविमलमुनिवर्यविरचितम्

॥ शान्तिभक्तामरम् ॥

श्रीगुरुभ्यो नमः । श्रीशारदायै नमः ।

श्री'शान्ति'मङ्गिसमवायहितं सुरेन्द्रा
लोकान्तिका इति गिराऽभिदधुर्यमाशु ।

तीर्थं विधेहि परिहाय नृराज्यभोगा-
वालम्बनं भवजले पततां जनानाम् ॥ १ ॥—वसन्ततिलकाः

'शक्रा'र्च्यपादकमलं विमलप्रतापं
व्यापादिताखिलखलारिनृपेन्द्रवर्गम् ।

क्षीणाष्टकर्मवरचक्रभृतां त्रयाणां
स्तोष्ये किलाहमपि तं प्रथमं जिनेन्द्रम् ॥ २ ॥—युगम्

अन्वयः

'नृ-राज्य-भोगौ परिहाय अङ्गिन्-समवाय-हितं भव-जले पततां जनानां आलम्बनं तीर्थं आशु
विधेहि' इति यं लोकान्तिकाः सुर-इन्द्राः गिरा अभिदधुः, तं 'शक्र'-अर्च्य-पाद-कमलं विमल-प्रतापं
व्यापादित-अखिल-खल-अरि-नृप-इन्द्र-वर्गं क्षीणाष्टकर्मन्-वर-चक्रभृतां त्रयाणां प्रथमं जिन-इन्द्रं
अर्च्य-शान्तिं अहं अपि किल स्तोष्ये ।

श्लोकार्थ

श्री=भानवायक श्लो६.

शान्ति (मू० शान्ति)=शान्ति(नाथ)ने, सोणभा
तीर्थं करणे.

अङ्गिन्=आष्टी.

समवाय=समुदाय, समूह.

हित=कल्याणकारी.

अङ्गिसमवायहितं=आष्टीओना समुदायने कल्याण-
कारी.

सुर=देव.

इन्द्र=नाथ.

सुरेन्द्राः=देवेन्द्रो, सुर-पतिओ.

लोकान्तिकाः (मू० लोकान्तिक)=लोकान्तिक (देवा).

અપણ વચ્ચેને ધારણ કરતી (અને એથી કરીને તે) મૂર્તિમતી ગંગા જવી, અન્ય અક્ષરો વડે (યુક્ત) દોષરહિત તેમજ નૂતન ઉત્કિષ્ઠાથી 'દૃઢય'ગમ એવાં પદો તથા ગદ્યો વડે અનુક્રમે બંને બાજુએ રહેલા 'શિવ' અને 'કેશવ' દ્વારા અત્યંત સ્તુતિ કરાયેલી, મુંદારિની નાભિરૂપ કમળના મધ્ય ભાગમાં આસક્ત થયેલા દેહવાળા ચંતુર્મુખના શ્રતરૂપ 'સુંબ'ના કુંબના સમાન સામ (વેદ)નું બરાબર જામરોની જેમ શ્રવણ કરતી, કંઈકમાં રહેલા સર્પના કુંકારથી (કુંકારાડાના નાદથી) મિશ્રિત એવા સુંદના સુંકારથી ચિમિત ચિત્કારવાળા, અતિશય મનોહર રીતે ફરનારાં તેમજ સુન્દર સુંઢવાળા એવાં અણુપતિના નૃત્યોને નિહાળતી, વીણાના ધ્વનિથી આકર્ષાયેલા હરિણના અંતુરાધથી આવેલાં ચન્દ્રની જેમ મસ્તક ઉપર છત્રને ધારણ કરનારા "દેવર્ષિનાં સમૃદ્ધ ગીતોના વિચાર કરતી, પોત-પોતાના ચિત્તને વલ્લેલ એવા અર્થના લાભના અભિનિવેશથી સાહસ કરાયેલા એવા તેમજ તીરની ભૂમિને વિષે કદિપત શ્રેણિવાળા એવા દેવો અને દાનવો વડે 'ક્ષીર' સમુદ્રના કિનારાની જેમ સેવા-યેલી, શરદ્ (કતુ)ની કુંહૂ (ની રાત્રિને વિષે રપષ્ટ દેખતાં) નક્ષત્રોના સમૂહના જવી ગૌરવણી તથા પ્રણામ કરેલા જનોને અર્પણ કરવા માટે કવિતારૂપી લતાનાં સુન્દર ખીન્નેની અણે માળા હોય તેવી સ્ટ્રીક (રત્ન)ની અક્ષ-માલાને એક હાથમાં ધારણ કરતી, નમ્ર પરંતુ કુઃખી જનોની દરિદ્રતા-રૂપ કન્ઠને અદ્વિતીયપણે વિનાશ કરવા માટે ખીજ હાથમાં બળાત્કારપૂર્વક બંદીવાન બનાવેલી લક્ષ્મીના નિવાસરૂપ કમળને ધારણ કરતી, "વિકસ્વર કમળને વિષે સમકાળે પડતા જામરોના "વિધ-દનથી નમનાર (જન)ને પ્રત્યેક વાર અણે નિવેદન કરતી હોય તેમ રણત્કાર કરતી વીણાને અપર હાથમાં ધારણ કરતી, "ત્રણે વિદ્યાઓ તથા સમય કળાઓના વિલાસ તેમજ સમસ્ત સિદ્ધાન્તના રહસ્યની મૂર્તિરૂપ વાણી-લતાના કન્ઠ સમાન પુસ્તકને અન્ય હસ્ત-કમલમાં ધારણ કરતી તેમજ વિશ્વને પાવન કરનારી એવી શ્રીશારદા દેવી આ સારસ્વતનું ધ્યાન ધરતાં એક મુહૂર્ત^૧ પર્યંતની નિદ્રાને પ્રાપ્ત થયેલા એવા મારી પાસે સ્વાનાંતરમાં આવીને આદરપૂર્વક એમ^૨ વદી."—૫૮-૭૦

૧ એક પદના અન્તમાં જે અક્ષર હોય તેનાથી અન્ય પદનો પ્રારંભ કરવો; વળી તેના અન્તમાં આવેલા અક્ષરથી અનેરા પદની શરૂઆત કરવી ઇત્યાદિ. આ પ્રમાણે પદના પાદાન્તાક્ષરથી શરૂ થતાં અર્થાત કાંચી યમ-કથી અલંકૃત પદો માટે જુઓ સ્તુતિ-અનુભવ-શક્તિકાની મારી સંસ્કૃત ભૂમિકા (૫૦ ૧૧-૧૨). ૨ મનોહર. ૩ મહાદેવ. ૪ વિષ્ણુ. ૫ મુર રાક્ષસના શત્રુ, વિષ્ણુ. ૬ કુંડી. ૭ અક્ષી. ૮ એક જાતનું ધાસ. આના સંબંધમાં ભાવપ્રકાશમાં કહ્યું છે કે.—

“ મુજદ્વયં તુ મયુરે, તુવરે શિશિરે તથા ॥
વાહતૃણા વિસર્પાલ-મૂત્રવસ્ત્યક્ષિરોજિત્ ।
દોષત્રયહરં શૃષ્યં, મેષલાસુપયુજ્યતે ॥ ”

૬ ગણ. ૧૦ ખાતર. ૧૧ નારદ. ૧૨ ચન્દ્રની કળા જેમાં નાશ પામી છે એવી પ્રતિપદ્ધ (પડવા)થી યુક્ત અમાવાસ્યા (અમાસ). ૧૩ ખીલેલા. ૧૪ અથડાવું તે. ૧૫ આન્વીક્ષિકી (તાર્કિક), દંડનીતિ અને વાર્તા એ ત્રણે વિદ્યાઓ. ૧૬ બે ધડી અથવા ૪૮ મિનિટ. ૧૭ એમ એટલે—

“ હે વત્સ ! સારસ્વતકલ્પકલ્પ-રૈતૈરલં પ્યાનવિધાનયલૈઃ ।

આભાલ્પતઃ સમ્યક્તયાડિતિયાર્થે, મત્યૈવ તે તોષમુપાગતાડસ્મિ ॥ ૭૧ ॥

હિતિ=એમ.

ગિરા (મૂં ગિર)=વાણી વડે.

અમિદ્યુઃ (ધાં ધા)=કહેતા હવા.

યં (મૂં ચદ)=જેને.

આશુ=શીઘ્ર, જલદી.

તીર્થ (મૂં તીર્થ)=ચતુર્વિધ સંધ.

વિષેહિ (ધાં ધા)=કર.

પરિહાય (ધાં હા)=ત્યજી દઇને, છોડીને.

નુ=માનવ.

રાજ્ય=રાજ્ય.

ભોગ=ભોગ.

નૃરાજ્યભોગો=(૧) મનુષ્યના અને રાજ્યના ભોગોને;

(૨) માનવ-રાજ્ય તેમજ ભોગોને.

આલમ્બનં (મૂં આલમ્બન)=આધાર.

અવ=સંસાર.

જલ=જળી.

મવજલ=સંસારરૂપ સમુદ્રને વિષે.

પતતાં (મૂં પતતા)=પડતા.

જનાનાં (મૂં જન)=મનુષ્યોના.

શક=શક્તિ, સૌધર્મ નામના પ્રથમ દેવલોકનો ઇન્દ્ર.

અર્ચ્ય=પૂજનીય, પૂજવા લાયક.

પાદ=ચરણ.

કમલ=કમળ.

શકાચ્યૈપાદકમલ=શક્તિને પૂજવા યોગ્ય છે ચરણ-કમલ જેનાં એવા.

વિમલ=નિર્ભય.

પ્રતાપ=પ્રતાપ, તેજ.

વિમલપ્રતાપ=નિર્ભય છે પ્રતાપ જેના એવા.

વ્યાપાદિત (ધાં પદ)=મરણ પમાડેલ.

અશિલ=સમરેત, સર્વ.

શલ=શઠ, લુચ્ચો માણસ.

અરિ=દુશ્મન.

નૃપ=ક્ષાણીધર, નૃપતિ, રાજા.

વર્ગ=સમુદાય, સમૂહ.

વ્યાપાદિતાશિલશલારિનૃપેન્દ્રવર્ગ=તાશ કયો છે સમરેત શઠ અને દુશ્મન એવા નૃપતિના સમૂહનો જેણે એવા.

ક્ષીણાષ્ટકર્મનુ=તીર્થકર.

વર=ઉત્તમ.

ચક્રભૃત્=ચક્રી, ચકવર્તી.

ક્ષીણાષ્ટકર્મવરચક્રભૃતાં=તીર્થકરરૂપ ઉત્તમ ચકવર્તીઓના.

ત્રયાણાં (મૂં ત્રય)=ત્રણના સમુદાયના.

સ્તૌષ્યે (ધાં સ્તુ)=હું સ્તુતિ કરીશ.

કિલ=અતિ.

અહં (મૂં અસ્મદ)=હું.

અપિ=પણ.

તં (મૂં તદ)=તેને.

પ્રથમં (મૂં પ્રથમ)=પહેલા.

જિન=(૧) વીતરાગ; (૨) સામાન્ય-કેવલી.

જિનેન્દ્ર=જિનેશ્વરને, તીર્થકરને.

પદાર્થ

લોકાન્તિક દેવોની શાન્તિનાથને વિજ્ઞપ્તિ—

“ મનુષ્યના તેમજ રાજ્ય(-પદવી)ના ભોગોને ત્યજી દઇને (લેખ્ય) પ્રાણીઓના સમુદાયને કલ્યાણકારી એવા તેમજ સંસાર-સમુદ્રમાં પડતા જનોને આધારભૂત એવા તીર્થને તું શીઘ્ર પ્રવર્તાવ

૧ સરપાવો—

“ ક્ષીણાષ્ટકર્મા પરમેષ્ઠયવીશ્વર: ”

—અભિધાન-ચિન્તામણિ (કાં ૧, શ્લોક ૨૪).

૨ ભોગો માટે વિષય-શ્રેણીની માહિતી માટે જુઓ ચતુર્વિંશતિજિનાનન્દસ્તુતિ (૫૦ ૧૪૮).

૩ અન્ધની વ્યાખ્યા માટે જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (૫૦ ૪-૫).

૪ સંસારને સમુદ્રની ઉપમા કેવી રીતે થતે છે તે સંબંધમાં સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (૫૦ ૧૪૭)માં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

૫ તીર્થ શબ્દના અર્થ માટે જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (૫૦ ૧૫).

આ સમીક્ષા પૂર્ણ કરવામાં આવે તે પૂર્વે કવિરાજ શ્રીધર્મસિંહગણિનાં સંપદમાં તેમની જન્મ-જ્મિ, તેમનો જન્મ-સમય, તેમના જન્મ-દાતા ઇત્યાદિ પ્રસંગોનો ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક છે, પરંતુ મારે સંપેદ નિવેદન કરવું પડે છે કે એમના જીવન ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પાડનાર કોઈ પણ સાધન મારા જ્ઞેવામાં આવ્યું નથી. ક્રૂર આ કાવ્યના અંતિમ પદમાં સ્પ્યન કરવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી કવિરાજના ગુરૂવર્યનું નામ ષેમકર્ણુ ”તું તેમજ તેઓ આચાર્ય-પદથી અલંકૃત હતા એટલું જ અણી શકાય છે.

વીર-ભક્તામરના કર્તા શ્રીધર્મવર્ધનગણિ તેમની આ કૃતિની પ્રશસ્તિમાં તેમજ ‘શ્રેણિક-ચોપદ,’ ‘દશાર્ણસદ્ર ચોપદ,’ ‘ચોવીસ બિનસ્તવન’, ‘ધર્મબાવની’, ‘આંખમસૂત્રસંખ્યા સ્તવન’,

યયા પુરાડસન્ કિલ કાલિદાસ-મુખ્યા મનીષાનિષયઃ કવીન્દ્રાઃ ।

મમૌરસા મક્ષિવશ્ચીકૃતાસ્મઃ (ત્મા ?), તથાડસિ વત્સ । ત્વમપિ પ્રસૂતિઃ ॥ ૭૨ ॥”

આ પદ દ્વારા એ સ્પ્યન થાય છે કે ધનપાલાદિક કવીશ્વરોની જેમ શ્રીધર્મસિંહસૂરિએ પણ અજૈન કવિની પ્રશંસા કરવાની ઉદારતા દાખવી છે.

સહસ્રાવધાની શ્રીમુનિસુન્દરસૂરિએ પણ કાલિદાસાદિક અજૈન કવિઓનાં નામોનો નિર્દેશ કર્યો છે એમ તેમણે રચેલી શુર્વાવલ્લીના નિમ્ન-લિખિત ૪૫૨મા શ્લોક ઉપરથી જોઈ શકાય છે:—

કિં બાળઃ કો મુરારિનં કવિકુલકલઃ સોડવલો નામરો વા

નાથાસઃ કાલિદાસે વિલસતિ ન ગિરાં વાપિ હૃષ્યે પ્રકર્ષઃ ।

મોજઃ સૌજઃ પ્રમો(મુઃ ?) નો ન વ્હ હરતિ મનો મારવિનૈવ માઘઃ

પ્રેક્ષ્યન્તેડસિન્ વિવિન્ના વિશદમતિજુષઃ શંપુષ્પેત્ કવીન્દ્રાઃ ॥

૧ આ અંતરકાષ, કાચમાન, આયુરિયતિ વગેરે હકીકત ઉપર પ્રકાશ પાડનારા ૨૯ કડીના સ્તવનના કળશમાં કહ્યું છે કે—

“ ધમ અરધ નીજે આદિ જીયુવર અવર ચોથો એમ એ

ચોવીસ જીયુવર ચિત ચોપદ પ્રજીએ બહુ ગ્રેમ એ,

પુરી ‘રીણી’ સતરસઈ ત્રિચાલે (૧૭૪૩) પ્રગટ પર્વ પળસણે

નિત વિજૈહુરખ જીયુંદ નામધ ધમસરી.....અણુધ.” ૨૯

૨ આ રચો એ ઉલ્લેખ—

“ જ્ઞાનકે મહાનિષાન શાવનવરન જાનકીની તાકી જોર ચહ જ્ઞાનકી જગાવની

પાઠત પઠત જોહ સંતમુલ પાવે સોહ વિમલકીરતિ હોહ સારે હી સુહાવની

સૌન સતરૈ પત્રીસ (૧૭૨૫) કાતી વધિ નૌમી દીતવાર હૈ વિમલચંદ્ર જાનંદ વધાવની

નૈરતિળીકું નિરલખતિ તહી વિજૈહુરખ્ય કીની તહાં ધર્મસીહ નામ ધર્મવાવની ”

૩ ૨૮ કડીના આ સ્તવનનો કળશગત ઉલ્લેખ નીચે મુજબ છે:—

ધમ ધણિં બરતે આજ વરતે બવ્ય જીવને.....

આસતા આણી તત બણી વીરવાણી સદ્દહી.

ત્રિહુ...જેશભેર નમરે વિજૈહુરખ વિશેષ એ

ધર્મસીહ પાઠક તવન કીધો કુ...સ પુસ્તક દેખ એ. ૨૮

એમ જને લોકાન્તિક દેવેન્દ્રોએ વાણી દ્વારા કહ્યું તે શકને પૂજ્ય એવાં ચરણ-કમલવાળા, વિમળ પ્રતાપવાળા, વળી સમસ્ત શઠ અને શત્રુરૂપ એવા શોણીધરના સમૂહનો જણે નાશ કર્યો છે એવા, તેમજ ('શાન્તિનાથ, કુન્થુનાથ અને અરનાથ) એ ત્રણ તીર્થંકરરૂપ ઉત્તમ ચક્રવર્તીઓમાં (ચક્રવર્તી તેમજ તીર્થંકર તરીકે) પ્રથમ એવા 'જિનેશ્વર શ્રીશાન્તિ(નાથ)ને હું પણ સ્તવીશ."—૧-૨

સ્પષ્ટીકરણ

લોકાન્તિક દેવો—

જૈન શાસ્ત્રમાં દેવોના ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક એમ જ ચાર પ્રકારે પાડવામાં આવ્યા છે તે પૈકી વૈમાનિક દેવોના અવાન્તર ભેદોમાં લોકાન્તિક દેવોનો સમાવેશ થાય છે. આ દેવોના સ્થાનને 'બ્રહ્મલોક' તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. આનો આકાર સંપૂર્ણ ચન્દ્ર જેવો ગોળ છે.

સમસ્ત લોકાન્તિક દેવો સમ્યગ્-દ્રષ્ટિ છે. આ દેવોને સદ્ધર્મ પ્રતિ ખડુમાન હોવાથી તેમજ તેમનું ચિત્ત સંસાર-દુઃખથી પીડિત જીવો તરફ દ્યાર્દ્ર હોવાથી તેઓને તીર્થંકરના જન્માદિકને વિષે વિશેષ આનંદ થાય છે. વળી તેમના કદપ (આચાર) મુજબ તેઓ દીક્ષા લેવાને તત્પર અનેલા તીર્થંકરની પાસે જઈ પ્રસન્ન ચિત્તે તેમની સ્તુતિ કરી જગત્ના કલ્યાણાર્થે તીર્થ પ્રવર્તાવવા તેમને વિજ્ઞાપિ કરે છે. ત્યાર બાદ તીર્થંકર વાર્ષિક દ્વાન દેવોનો આરંભ કરે છે અને અંતમાં દીક્ષા લે છે.

લોકાન્તિક દેવોના (૧) સારસ્વત, (૨) આદિત્ય, (૩) વહ્નિ, (૪) અરણ્ય, (૫) ગર્દતોય, (૬) તુષિત, (૭) અવ્યાખાધ, (૮) મરૂત અને (૯) અરિષ્ટ એમ નવ પ્રકારે છે. આ દેવો પૈકી પ્રથમના આઠ પ્રકારના દેવો કૃષ્ણરાજના આંતરામાં ઇશાન કોણથી માંડીને પ્રત્યેક દિશામાં અનુક્રમે રહે છે. અર્થાત્ ઇશાન કોણમાં સારસ્વત, પૂર્વ દિશામાં આદિત્ય, અગ્નિ કોણમાં વહ્નિ, દક્ષિણ દિશામાં અરણ્ય, નૈર્ઋત્ય કોણમાં ગર્દતોય, પશ્ચિમ દિશામાં તુષિત, વાયવ્ય કોણમાં અવ્યાખાધ અને ઉત્તર દિશામાં મરૂત રહે છે, જ્યારે નવમા પ્રકારના અરિષ્ટ દેવો મધ્યમાં રિષ્ટ વિમાનમાં વસે છે.

સર્વ લોકાન્તિક દેવો એકાવતારી છે અર્થાત્ તેઓ બધા અવધીને મનુષ્ય તરીકે ઉત્પન્ન થઈ મોક્ષે જનારા છે એ પ્રમાણે દિગમ્બરો તેમજ કેટલાક શ્વેતામ્બરો પણ માને છે, જ્યારે કેટલાક શ્વેતામ્બરો

૧-૨-૩ આ સોળમા સત્તરમા અને અઢારમા તીર્થંકરોની સ્થૂલ રૂપેણા સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકાના અનુક્રમે ૧૮૯ માં, ૧૯૮ માં અને ૨૦૮ માં પૃષ્ઠમાં આલેખવામાં આવી છે.

૪ તીર્થંકરને લગતી ટુંક લઘીકત માટે જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (૫૦ ૧૫, ૨૪, ૩૦-૩૩).

૫ ચક્રવર્તીના સંબંધમાં માહિતી માટે જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (૫૦ ૨૦૯-૨૧૭).

૬ જિનેશ્વર એટલે કોણ તે સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (૫૦ ૧૪, ૮૨) ઉપરથી જોઈ શકાય છે.

‘ઔત્તમબોધ સન્નગ્રાય’ અને ‘ગુણસ્થાનગાર્હીત સુમતિજનસ્તવન’ના અન્ય ભાગમાં પોતાને ‘ધર્મ-સિંહ’ તરીકે ઓળખાવે છે, પરંતુ આથી તેઓ અને સરસ્વતી ભક્તામરના કર્તા એકજ વ્યક્તિ છે એમ કહી શકાય નહિ; કેમકે બંનેના ગુરુઓનાં નામોમાં ભિન્નતા રહેલી છે.’ વળી સં ૧૫૭૦ માં આચાર્ય-પદથી અલંકૃત થયેલા તપાગચ્છીય શ્રીઆનન્દવિમલસૂરિના શિષ્યસ્તનું નામ પણ ધર્મસિંહગણિ છે. એમણે દીવાલીરાસ અને વિક્રમરાસ રચ્યા છે, પરંતુ તેઓ આ સરસ્વતીભક્તામરના કર્તાથી ભિન્ન હોવા બેધએ એમ એમના ગુરુનું પેમકણું નામ ઉપર લક્ષ્ય આપતાં ભાસે છે.

ધર્મસિંહ નામના એક અન્ય મુનિવર પણ થઇ ગયા છે, પરંતુ તેઓ પ્રસ્તુત કવિરાજથી ભિન્ન છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે. તેમણે

“કર પડિક્કમણી ભાવશું, હોય ધરી શુભ પ્રાણ લાલ રે
પરભવ બતા જીવને, સંબલ સાચું બાણ લાલ રે.” ૧—કર૦

એ કહીથી શરૂ થતી પ્રતિક્રમણ સન્નગ્રાય રચી છે. એની અન્તિમ કંઠી નીચે મુજબ છે:—

“સામાયિક પરસાદથી, બહુયિં અમર વિમાન લાલરે
ધરમસિંહ મુનિવર કહે, પ્રગતિ તાણું એ નિદાન લાલરે. ૬. કર૦”

૧ આ ૧૧ કંઠીની સન્નગ્રાયમાં અંતિમ ઉલ્લેખ એ છે કે—

“કોષ માન મદ વલી લોભ મનાં કરો
દાનશીયલ તપ ભાવ અમલ મન આદરો;
વિજયહરખં જસ વાસ પિલાસ સદા વરો,
ધર્મસિંહ કહે એક ધર્મ સદા મનમેં ધરો.”—૧૧

૨ આ ૩૪ કંઠીના સ્તવનનો કળશ નીચે મુજબ છે:—

ઇમ નગર પાદકમેરેમંડન સુમતિજન સુપસાહિવે,
શુભગણ ચૌદ વિચાર વણ્યો બેદ આગમને ભલે;
સંવત સત્તર ઓગણત્રીસે (૧૭૨૯) શ્રાવણ વદિ એકાદશી
વાચક વિજયહરખ સાનિધ કહે ઇમ મુનિ ધર્મસી” —૩૪

૩ શ્રીધર્મવર્ધનગણિનું ધર્મસિંહ એવું અપર નામ છે એ માટે હવે પ્રમાણની જરૂર નથી, પરંતુ એમનું ધર્મચંદ્ર પણ નામાન્તર હોય એમ કહેવું કે કેમ એ વિચારણીય છે. જો એ એમનું અન્ય નામ નહિ હોય તો તે એમના ગુરુમંથનું નામ હોવાનું થાવીસ દહક સ્તવન (સુદિત)ના નિમ્ન-લિખિત કળશ ઉપરથી બંધી શકાય છે:—

“ઇમ સકલ સુખકર નગર જ્ઞેશભેરે મહિમા દિને દિને,
સંવત સત્તર ઓગણત્રીસે (૧૭૨૯) દિવસ દીવાલી તણે;
ગુરુ વિમલચંદ સમાન વાચક વિજયહરખ સુશિષ્ય એ
શ્રીપાર્થના શુભ એમ ગાવે ધર્મચંદ્ર સુજગીશ એ.”

૩૯ મા પૃથગત ત્રણ તેમજ ઉપયુક્ત ત્રણ એમ છ ટિપ્પણગત હકીકત પૂરી પાડવા માટે હું મુનિરાજ બીશ્મખરવિજયના શિષ્યસ્તન શ્રીચતુરવિજયનો આભારી છું.

૪ જુઓ જૈન શુભર કવિઓ (૫૦ ૧૬૫).

તેમ માનતા નથી. 'વિશેષમાં સારસ્વત અને આદિત્યની વચમાં અગ્ન્યાશ અને સૂર્યાશ, આદિત્ય અને વહ્નિની વચમાં ચન્દ્રાશ અને સત્યાશ એમ બે બે જાતના દેવોની વચ્ચે અન્ય બે બે જાતના દેવો છે એવી દિગમ્બરોની માન્યતા છે. વળી આ લોકાન્તિક દેવો એક બીજાથી સ્વતંત્ર હોવાથી તેમજ વિષય-વાસનાથી મુક્ત હોવાથી તેઓ 'દેવર્ષિ' કહેવાય છે એમ પણ તેઓ માને છે'.

* * * *

શ્રુત્વેતિ વાર્ષિકમદાઃ પ્રતિપાદનં ત્વં

મઘ્યાય પાપવનવહ્ન્યમૃતાયમાનમ્ ।

સારં સ્વભાવસુખદં જિન ! તત્ર દાન—

મન્યઃ ક ઇચ્છતિ જનઃ સહસા ગ્રહીતુમ્ ? ॥ ૩ ॥

અન્યઃ

હતિ પ્રતિપાદનં શ્રુત્વા (હે) જિન ! ત્વં તત્ર મઘ્યાય પાપ-વન-વહ્નિ-અમૃતાયમાનં સારં સ્વભાવ-સુખ-દં વાર્ષિકં દાનં અદાઃ । અન્યઃ કઃ જનઃ (તત્) સહસા ગ્રહીતું ઇચ્છતિ ? ।

શીખદાર્થ

શ્રુત્વા (ધા० શ્રુ)=શ્રવણ કરીને, સાંભળીને.

હતિ=એ પ્રમાણે.

વાર્ષિકં (મૂ० વાર્ષિક)=એક વર્ષ સુધીનું.

અદાઃ (ધા० દા)=આપતો હવે.

પ્રતિપાદનં (મૂ० પ્રતિપાદન)=કથનને, નિરૂપણને.

ત્વં (મૂ० તુમ્હવ)=તું.

મઘ્યાય (મૂ० મઘ્ય)=મોક્ષે જનારાને.

પાપ=પાપ.

વન=વન, જંગલ.

વહ્નિ=અગ્નિ, આગ.

અમૃતાયમાન (મૂ० અમૃત)=જળનું આયરણ કરનાર.

પાપવહ્ન્યમૃતાયમાનં=પાપરૂપી દાવાનળ પ્રતિ જળનું આયરણ કરનારા.

સારં (મૂ० સાર)=ઉત્તમ.

સ્વભાવ=સ્વભાવ.

સુખ=સુખ.

દા=આપવું.

સ્વભાવસુખદં=સ્વભાવના સુખને આપનાર.

જિન ! (મૂ० જિન)=હે તીર્થંકર !

તત્ર=ત્યાં.

દાનં (મૂ० દાન)=દાનને.

અન્યઃ (મૂ० અન્ય)=બીજો.

કઃ (મૂ० કિમ્)=કેણ.

ઇચ્છતિ (ધા० ઇચ્)=છે.

જનઃ (મૂ० જન)=મનુષ્ય.

સહસા=એકદમ.

ગ્રહીતું (ધા० ગ્રહ)=લેવાને.

૧ આ સંજ્ઞામાં મત-ભેદ છે, કેમકે ઉપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજય કલ્પસૂત્રની મુખ્યેધિકા નામની (સૂ० ૧૧૦ ની) વૃત્તિમાં એવો ઉલ્લેખ કરે છે કે—

“લોકાન્તે-સંસારાન્તે મવા લોકાન્તિકાઃ, एकावतारत्वात्; अन्यथा ब्रह्मलोकवासिनां तेषां लोकान्तमवत्वं विरुद्धपत्”, જ્યારે પ્રવચન-સારોદ્ધારમાં લોકાન્તિકના સાત આઠ બેવો હોવા વિષે ઉલ્લેખ છે અને વળી એ પાપાતિક સૂત્રમાં “લોકસ્ય-બ્રહ્મલોકસ્ય અન્તે-સમીપે મવા લોકાન્તિકાઃ” એ પ્રકારની વ્યુત્પત્તિ પણ જોવામાં આવે છે. આ ઉપરથી એમ અનુમાન કરી શકાય કે સારસ્વતારિક મુખ્ય લોકાન્તિક દેવો એકાવતારીજ હોવા જોઈએ, જ્યારે તેનો પરિવાર સાત આઠ ભવવાળો હોય.

૨ જુઓ તત્ત્વાર્થદર્શનવાર્તિક (પૃ० ૧૭૪).

૩ ‘સારસ્વભાવ’ હતિ શ-પાઠઃ ।

આવક શાં ભીમસિંહ માણુકે ઇ. સ. ૧૮૬૨માં પ્રસિદ્ધ કરેલ સંજ્ઞાસમાહાર (ભા. ૧) માં એ સ્થળે ધર્મસિંહનો ઉલ્લેખ છે. તે પૈકી ૩૨૪ માં પ્રથમ ત્રીરત્નગુરૂની જોડના કર્તા તો પ્રસ્તુત કવિરાજથી ભિન્ન છે એ વાત એમના ગુરૂના નામ ઉપરથી સમજી શકાય છે, જ્યારે ૨૯૬ માં પ્રથમમાં આપેલા ષડ્સાધુની સંજ્ઞાસમાહાર કર્તા કોણ છે તેનો નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે, કેમકે તેના અન્તમાં તો એટલોજ ઉલ્લેખ છે કે—

“સાધુ તણા ગુણ ગાવતાં રે, સદ્ગ હોયે નિજ આશ રે;
ધર્મસિંહ મુનિવર કહે રે, સુણતાં લીલવિલાસ રે. ૧૯”

આ ઉપરાંત ધર્મસિંહ નામનો નિર્દેશ પંચપ્રતિકમણ્યસૂત્રના ૨૦૪ માં પ્રથમમાં છે, પરંતુ એ ધર્મસિંહ મુનિશ્વર તો શ્રીજિનકુશલ મુનિરાજના શિષ્ય છે. કેમકે ત્યાં કહ્યું છે કે—

“ ધર્મસિંહ ધ્યાન ધરે સેવકાં કુશલ કરે
સાચો શ્રીજિનકુશલ ગુરૂ નામ યું કહાયો હું. ૨. ”

આ પ્રથમ છાંપા પણ એમની કૃતિ હોય એમ લાગે છે. વળી ૨૦૩ માં પ્રથમ ઉપરનો સર્વથો કે જના અંતમાં

“ કહે ‘ધર્મસિંહ’ લંધે કુણ લીહ, દિયે જિનદત્તાત્રી એક કુહાડ ”

એવો ઉલ્લેખ છે તેના કર્તા પણ આજ મુનિશ્વર હશે એમ લાગે છે.

‘શિવજી આચાર્યરાસ’ના કર્તા પણ ધર્મસિંહ નામના કોઈ મુનિવર છે એમ ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’ (૫૦ ૫૮૫-૫૮૬) ઉપરથી જણાય છે.^૧

શ્રીભક્તામરસ્તોત્રના ચતુર્થપદસમસ્યારૂપ અને શ્રીનેમિનાથને ઉદ્દેશીને રચાયેલા ‘પ્રાણુ-પ્રિય કાવ્ય’ના કર્તા મુનિ શ્રીરત્નસિંહના ગુરૂનું નામ પણ ધર્મસિંહ છે, પરંતુ તેઓ મુનિરાજ શ્રીસંઘલઘ્વના શિષ્ય થાય છે એટલે તેઓ તો પ્રસ્તુત ન હોવા વિષે શંકા રહેતી નથી.

આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે તેમ ધર્મસિંહ નામના અનેક મુનિવરો થઈ ગયા છે, પરંતુ તે પૈકી સત્તરમા સૈકામાં થઈ ગયેલા કેટલાક મુનિરત્ન સંપંધી વિચાર કરીશું તો જણાશે કે—

૧ આ પુસ્તકમાંથી પ્રસ્તુત છે અને તે ઇ. સ. ૧૬૦૯ માં આવક શાં ભીમસિંહ માણુકે પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું.

૨ પાર્શ્વજીનસ્તવન (૫૦ ૧૬૧-૧૬૨) ના કર્તાનું નામ કામરૂપી છે, એમ

“ તત્ત્વ વિચારી મન શુદ્ધ ધારી, શ્રીકૃષ્ણ(ક્ર)મસી સુખધારી રાજ. ૭ ”

એ કહી ઉપરથી જોઈ શકાય છે. પરંતુ આ કામરૂપી (ધર્મસિંહ) તે કોણ તે જણાવું બાકી રહે છે.

૩ શ્રીસુમતિસુન્દરસરિના સમયમાં ધર્મસિંહ નામના જૈન ગુરૂશ્વર પણ થયા છે એ વાત શ્રીમદ્ધર્મસિંહ-આરિત્રગણિકૃત ગુરૂચલુરનાકર કાવ્યના તૃતીય સર્ગના નિમ્નલિખિત ૬૪ માં સ્લોક ઉપરથી જોઈ શકાય છે:—

“ ભાકાર્ય સુમતિસુન્દરપૂર્વિચારાન્ સંતસરેન વિનયેન ।

વર્મમ્ધર્મસિંહઃ પ્રકૃતવાન્ પિયલીયપુરે ॥ ”

૪ આનું અંતિમ પદ એ છે કે—

“ શ્રીસત્કવ્યધર્મસિંહનિવકધર્મસિંહ—પારાધિત્વમણિમુનિરત્નસિંહઃ ।

‘ મજ્જિમા’ સુલ્લિખ્યુપદં યદ્દીત્તા, ધર્મસિંહનિવકધર્મસિંહઃ કલિપદ ॥ ૪૫ ॥ ”

પદાર્થ

પ્રભુએ દીધેલું સાંવત્સરિક દાન—

“ એ પ્રમાણેનું (લોકાન્તિક્તું) કથન શ્રવણ કર્યા બાદ હે તીર્થંકર ! તેં ભવ્ય (જન) ને પાપરૂપી દાવાનળ પ્રતિ જળના સમાન (અર્થાત્ પાપાગ્નિને શાંત કરનાર) તથા ઉત્તમ તેમજ સ્વાભાવિક સુખને અર્પણ કરનાર એવું વૌષિક દાન ત્યાં (અર્થાત્ ગજપુરમાં) દીધું. (ભવ્ય જન સિવાય આ દાનને) એકદમ ગ્રહણ કરવાને બીજે કોણ ઇચ્છે ? ”—૩

* * * * *

આત્મં વ્રતં યુગરસ(૬૪)પ્રમિતં સહસ્રં

સ્ત્રીणां ત्वया નિહિતમુક્તિહૃદા વિહાય ।

ત્વામન્તરેણ વનિતોદ્ભૂતં કિલાન્યઃ

કો વા તરીતુમલમમ્બુનિધિં ભુજાભ્યામ્ ? ॥ ૪ ॥

અન્વયઃ

સ્ત્રીणाં યુગ-રસ-પ્રમિતં સહસ્રં (૬૪૦૦૦) વિહાય નિહિત-મુક્તિ-હૃદા ત્વયા વ્રતં આત્મમ્ । ત્વાં અન્તરેણ કઃ વા અન્યઃ વનિતા-ઉદન્-ભૂતં અમ્બુ-નિધિં ભુજાભ્યાં તરીતું કિલ અલમ્ ? ।

શીખદાર્થ

આત્મં (મૂ. આત) = ગ્રહણ કરાયું.

વ્રતં (મૂ. વ્રત) = (મહા) વ્રત, ચારિત્ર.

યુગ=યુગ, ચારસંખ્યાસૂચક શબ્દ.

રસ=રસ, હ ” ”

પ્રમિત (ધા. મા) = મપાયેલું.

યુગરસપ્રમિતં=૬૪ પ્રમાણવાળું.

સહસ્રં (મૂ. સહસ્ર) = હજારને.

સ્ત્રીणाં (મૂ. સ્ત્રી) = નારીઓનાં.

ત્વયા (મૂ. તુલ્ય) = તારા વડે.

નિહિત (ધા. ધા) = સ્થાપન કરેલ.

મુક્તિ=મોક્ષ.

હૃદ=હૃદય.

નિહિતમુક્તિહૃદા=સ્થાપન કર્યું છે મુક્તિને વિષે હૃદય જેણે એવા.

વિહાય (ધા. હા) = છોડીને.

ત્વાં (મૂ. તુલ્ય) = તને.

અન્તરેણ=વિના.

વનિતા=સ્ત્રી, લલના.

ઉદન્=જળ.

ભૂત (ધા. જ) = ભરેલ.

વનિતોદ્ભૂતં=સ્ત્રીરૂપી જળ વડે ભરેલા.

કિલ=ખરેખર.

અન્યઃ (મૂ. અન્ય) = બીજો, અપર.

કઃ (મૂ. કિમ્) = કોણ.

વા=અથવા.

તરીતું (ધા. તૃ) = તરવાને.

અલં=સમર્થતાવાચક અવ્યય.

અમ્બુ=જળ.

નિધિ=ભંડાર.

અમ્બુનિધિં (મૂ. અમ્બુનિધિ) = સમુદ્રને.

ભુજાભ્યાં=બે હાથ વડે.

(૧) સંવત્ ૧૬૮૬ માં રાધનપુરમાં શનૈશ્વર-વિક્રમનો રાસ રચનારું નામ ધર્મસી (સિંહ) છે.

(૨) હર્ષવિમળ એવા અપર નામવાળા (?) ધર્મસિંહ છે. આ વાત શ્રીપ્રીતિવિમલગણિ-કૃત અમ્બુકાશ્રોતકથાના નિમ્ન-લિખિત ભાગ ઉપરથી અહીં શકાય છે:—

“તપગચ્છમાનસે યઃ સૂરિઃ શ્રીહીરવિજયસૂરિવરઃ ।
 શુદ્ધિપદ્ધત્તરી રાજિતો રાજહંસ ઇવ ॥ ૪૭૪ ॥
 તત્પદ્ધત્તરીધીરઃ સૂરિશ્રીવિજયસેનસૂર્યમિધઃ ।
 સ જયતુ જીવલોકેઽપિ યાવન્મેરુર્મવેદચલઃ ॥ ૪૭૫ ॥
 તત્પદ્ધત્તરીધીરમલસેવી શ્રીધર્મસિંહગણિનામા ।
 તત્પદ્ધત્તરીધીર જયવિમલગણિર્ગણે જીયાતુ ॥ ૪૭૬ ॥
 શ્રીઆમ્રસ્થલચતુર્માસિમધ્યસ્થપ્રીતિવિમલેન ।
 શશિરસનાગાન્યન્દે (૧૬૫૩) વિહિતાઃ શ્લોકાચરિત્રસ્ય ॥ ૪૭૭ ॥

इति श्रीमत्तपागणगगनाङ्गणदिनमणिभट्टारकभट्टारकभट्टारकश्रीआर्नदविमलसूरिशिष्यश्री-
 हर्षविमलगणिशिष्यपण्डितजयविमलगणपदपद्मसेविपण्डितप्रीतिविमलगणिविरचिता श्रीवम्प-
 कश्रेष्ठिकथा सम्पूर्णा ”

હવે જેમ શ્રીસરસ્વતી-ભક્તામરની સમીક્ષા સંબંધી યથામતિ નિર્દેશ કરવા પૂર્વે મંગલા-ચરણરૂપે દેવાદેવકાંતમાં સપ્તમ પદ ઉપરસ્થિત કર્યું હતું તેમ આ સમીક્ષા પરત્યેનું વક્તવ્ય પૂર્ણ કરતાં અંતિમ મંગલાચરણ તરીકે શ્રીમમ્મટભટ્ટ રચેલ કાવ્યપ્રકાશની શ્રીમાણિક્યચંદ્રસૂરિ-કૃત સંકેત નામની ટીકામાં સાક્ષીભૂત પાઠ તરીકે પ્રારંભમાં આપેલ વિશ્લેષનની શ્રીસરસ્વતી દેવીની સ્તુતિરૂપ નિમ્ન-લિખિત—

“સ્તુત્યં તન્નાસ્તિ નૂનં જગતિ ન જનતા યન્ન વાધાં વિદધ્યા—
 દન્યોન્યસ્પર્ધિનોઽપિ ત્વયિ તુ નુતિવિધૌ વાદિનો નિર્વિવાદાઃ ।
 યત્ તચ્ચિત્રં ન કિશ્ચિત્ સ્ફુરતિ મતિમતાં માનસે વિશ્વમાત—
 બ્રાહ્મિ ! ત્વં યેન ઘણ્ણે સકલજનમયં રૂપમર્હેન્મુલ્લસ્યા ॥”

—પદનો ઉલ્લેખ કરી શ્રીશાન્તિનાથને પ્રણામ કરતો શ્રીશાન્તિ-ભક્તામરની ઊદ્ધા-પોહ-દિશા પ્રતિ પ્રયાણ કરે છું.

શ્રીશાન્તિભક્તામરનું સિંહાવલોકન

શ્રીલક્ષ્મીવિમલ મુનિરાજ રચેલું શાન્તિ-ભક્તામર ભક્તામર સ્તોત્રના ચતુર્થ ચર-ણની સમર્યાદ્રપ હેવાથી તે વીર-ભક્તામર, નેમિ-ભક્તામર અને સરસ્વતી-ભક્તામરને પાઠ પૂર્તિરૂપ અલંકારની તેમજ છંદની દૃષ્ટિએ મળતું આવે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ અત્ર વિશેષતા એ છે કે આ કાવ્ય પૂર્વોક્ત કાવ્યોની માફક સ્વોપજ્ઞ ટીકાથી વિભૂષિત નથી.

પદાર્થ

પ્રભુએ લીધેલી દીક્ષા—

“ ચાસઠ હજાર (૬૪૦૦૦) સ્ત્રીઓના ત્યાગ કરીને મુક્તિને વિષે દૃઢ સ્થાપન કરેલા (અર્થાત્ મુક્તિ મહિસાને મળવા ઉત્સુક) એવા તેં વ્રતનું ગ્રહણ કર્યું (અર્થાત્ દીક્ષા લીધી). અથવા તારા સિવાય બીજા કોણ વનિતાશ્રી જળથી પૂર્ણ એવા સમુદ્રને (યથાર્થ જ્ઞાન અને ક્રિયાશ્રી) એ હાથ વડે તરી જવાને સમર્થ થઈ શકે ? ”—૪

*

*

*

*

આદાય નાથ ! ચરણં ત્રિજગત્પિતા ત્વં

મોહાધિમત્તનુમતોઽપિ ચિકિત્સસિ સ્મ ।

ચિત્રં ન તત્ર ગદિનોઽપિ 'હિ નૈવ વૈદ્યં

નામ્યેતિ કિં નિજશિશોઃ પરિપાલનાર્થમ્ ? ॥ ૫ ॥

અન્વયઃ

(હે) નાથ ! ત્રિ-જગત્-પિતા ત્વં ચરણં આદાય મોહ-આધિમત્-તનુમતઃ અપિ ચિકિત્સસિ સ્મ, તત્ર ન ચિત્રં; હિ કિં ના ગદિનઃ અપિ નિજ-શિશોઃ પરિપાલનાર્થં વૈદ્યં ન ઇવ અમ્યેતિ ? ।

શીખદાર્થ

આદાય (ધા૦ દા) = ગ્રહણ કરીને.

નાથ ! (મૂ૦ નાથ) = હું સ્વામિન્ !

ચરણં (મૂ૦ ચરણ) = ચારિત્રને.

ત્રિ=ત્રય.

જગત્=દુનિયા, લોક.

પિતૃ=પિતા, તાત.

ત્રિજગત્પિતા=ત્રૈલોક્યના પિતા.

ત્વં (મૂ૦ યુષ્મદ્) = તું.

મોહ=મોહ, મોહનીય કર્મ.

આધિ=પીડા.

તનુમત્=છવ.

મોહાધિમત્તનુમતઃ=મોહનીય (કર્મ) ની પીડા છે જેને એવા (છવ) ને.

અપિ=પણ.

ચિકિત્સસિ સ્મ (ધા૦ કિત્) = તું ચિકિત્સા કરતો હવો.

ચિત્રં=આશ્ચર્યવાયક અવ્યય.

ન=નહિ.

તત્ર=ત્યાં.

ગદિનઃ (મૂ૦ ગદિન્) = શેઠી.

હિ=કેમકે.

ના (મૂ૦ ત્) = મનુષ્ય.

ઇવ=જ.

વૈદ્યં (મૂ૦ વૈદ) = વૈદને.

અમ્યેતિ (ધા૦ ઇ) = સામે જાય છે.

કિં=કું.

નિજ=પોતાના.

શિશુ=બાળક.

નિજશિશોઃ=પોતાના બાળકની.

પરિપાલન=રક્ષા.

અર્થ=પ્રેમાજ્ઞાન.

પરિપાલનાર્થં=રક્ષાને માટે.

આ કાવ્યમાં તેના કતચિ અવતરણરૂપે ઠાઠ શ્લોક રચ્યો નથી, એથી કરીને આ અંશમાં તે નેમિ-ભક્તામરને મળતું આવે છે; પરંતુ આમાં વીર-ભક્તામરની જેમ અંતમાં પ્રશસ્તિરૂપ પૃથક્ શ્લોક રચાયેલો હોવાથી તે નેમિ-ભક્તામર તેમજ સરસ્વતી-ભક્તામરથી તદ્દશે નુક પડે છે.

આ કાવ્યમાં શ્રીશાન્તિનાથની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે, એટલે વિષયની પ્રધાનતાની દૃષ્ટિએ તે ઉપર્યુક્ત કાવ્યોથી ભિન્ન છે, પરંતુ શ્રીશાન્તિનાથ પણ લોક-પ્રિય તીર્થંકરો પૈકી એક છે એ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં તો તેની પૂર્વોક્ત કાવ્યની સાથે સમાનતા નિહાળી શકાય છે. પરંતુ આ સંબંધમાં એટલું તો ઉમેરવું પડશે કે વીર-ભક્તામરમાં શ્રીમહાવીર મુખ્ય જીવનને લગતા મુખ્ય પ્રસંગોના જટલે અંશે ઉલ્લેખ છે, તેટલે અંશે શ્રીશાન્તિનાથના જીવન ઉપર પ્રકાશ પાડનારા પ્રસંગો આ શાન્તિ-ભક્તામરમાં દાંદળોચર થતા નથી. આ કાવ્ય દ્વારા તો એમના સંબંધમાં એટલું અલ્પી શકાય છે કે તેઓ ઇક્ષ્વાકુ કુળના હતા તેમજ તેમને ૬૪૦૦૦ પત્નીઓ હતી. વળી તેઓ એકજ ભવમાં ચક્રવર્તી તેમજ તીર્થંકર એ બે પદો પ્રાપ્ત કરવા ભાગ્યશાળી થયા હતા. લોકાન્તિક દેવોની વિજ્ઞાપિત અનુસાર તેમણે દીક્ષા લીધી તે પૂર્વે તેમણે સાંવત્સરિક દાન દીધું હતું એ હકીકત તેમજ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી તેમણે ગંભીર સ્વર પૂવક, તેમજ પાંચસ વાણીના ગુણોએ કરીને યુક્ત એવી સાતે નયોને અવલંબીને દેશના આપી ભવ્ય જીવોના અજ્ઞાનનો નાશ કર્યો હતો તે વાત તેમજ અનેક જીવો ઉપર ઉપકાર કરવા માટે તેમણે અન્યાન્ય રંગે કરેલો વિહાર, દેશના સમયે દેવકૃત વિભૂતિઓનો સદ્ભાવ અને આયુધ્ય પૂર્ણ થતાં તેમનું મુક્તિ-ગમન એ વાત પણ આ કાવ્યમાં નજરે પડે છે, પરંતુ એ તો પ્રત્યેક તીર્થંકરના જીવન સાથે સંબંધ ધરાવનારી હકીકત છે.

આ સોળમા તીર્થંકરના જીવન-વૃત્તાન્ત ઉપર પ્રકાશ પાડનારા અન્યો નીચે મુજબ છે:—

અન્ય	કર્તા	ભાષા	રચના-કાળ	શ્લોક-સંખ્યા
(૧)	શાન્તિનાથ-ચરિત્ર દેવચન્દ્ર (કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી- હેમચન્દ્રસૂરિના ગુરુ)	પ્રાકૃત	૧૧૬૦	૧૨૧૦૦ અસુદ્રિત
(૨)	માણિક્યચન્દ્ર	”	”	૫૫૭૪ ”
(૩)	શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિ (કલિકાલસર્વજ્ઞ)	સંસ્કૃત	”	” સુદ્રિત
(૪)	અજિતપ્રભ	”	૧૩૧૭	૪૯૨૮ ” સુદ્રિત
(૫)	મુંનિદેવ	”	૧૨૨૨	૪૮૫૫ ”

૧ આ સંખ્યાદિ જૈન ગ્રંથાવલીના આધારે મેં આપેલ છે. ૨ જૈનધર્મપ્રસારક સભા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા ત્રિપંચિશલકાપુરૂષચરિત્રનો આ એક ભાગ છે અર્થાત્ આ એ મહાકાવ્યનું પાંચમું પર્વ છે. ૩ આ અન્ય જૈન-ધર્મપ્રસારક સભા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. ૪ જ્ઞસંભારના ભંડારના અન્વેષના સૂચિપત્ર (૫૦૪૯માં) સં. ૧૪૩૯ ના સાલપૂર્વક શ્રીમુનિદેવસૂરિના શાન્તિનાથ-ચરિત્રના કર્તા તરીકે ઉલ્લેખ છે. તેઓ આ છે કે બીજા ?

પદ્યાર્થ

પ્રભુએ કરેલી મોહની ચિકિત્સા—

“હે નાથ ! ચારિત્ર ગ્રહણ કરીને (કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી) ’ત્રેલોક્યના પિતા (સમાન બનેલા) એવા તું મોહનીય (કર્મ)ની પીડાથી અસ્ત ઓળેની પણ ચિકિત્સા કરી તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી; ક્રમકે રાગી એવા પણ પોતાના બાળકના બચાવને માટે મનુષ્ય વૈધની પાસે શું જતો નથી ? ”—૫

* * * *

સર્વવ્રતં ક્ષિતિભૂતો જગદ્દુસ્તવાનુ

તત્કારણં કરણનાગહરે ! ત્વમેવ ।

આહ્લાદયત્યપિ વનં સુરભિર્જનાન્ યત્

તચ્ચારુચૂતકલિકાનિકરૈકહેતુઃ ॥ ૬ ॥

અન્વયઃ

(હે) કરણ-નાગ-હરે! તવ અનુ ક્ષિતિ-ભૂતઃ સર્વ-વ્રતં જગદ્દુઃ, તત્-કારણં ત્વં એવ । યત્ સુરભિઃ જનાન્ અન્યદ્ અપિ વનં આહ્લાદયતિ, તત્ ચારુ-ચૂત-કલિકા-નિકર-એક-હેતુઃ ।

શબ્દાર્થ

સર્વ=સમસ્ત.

વ્રત=વ્રત.

સર્વવ્રતં=સંપૂર્ણ વ્રતને.

ક્ષિતિ=પૃથ્વી.

ભૂત (ધા० ભૂ)=ધારણ કરનાર.

ક્ષિતિભૂતઃ (મૂ० ક્ષિતિભૂત)=પૃથ્વીપતિઓએ, રામ-ઓએ.

જગદ્દુઃ (ધા० મદ્)=ગ્રહણ કરું.

તવ (મૂ० યુષ્મદ્)=તારી.

અનુ=પાછળ.

આહ્લાદયતિ (ધા० હ્લાઢ)=ખુશી કરે છે.

અપિ=પણ.

વનં (મૂ० વન)=જંગલને.

સુરભિઃ (મૂ० સુરભિઃ)=(૧) સુગંધ, સુવાસ; (૨) વસંત.

જનાન્ (મૂ० જન)=મનુષ્યોને.

યત્=જે માટે.

તત્=તે માટે.

ચારુ=મનોહર.

તદ્=તે.

કારણ=કારણ, હેતુ.

તત્કારણં=તેવું કારણ.

કરણ=ઇન્દ્રિય.

નાગ=હાથી.

હરિ=સિંહ.

કરણનાગહરે ! =હે ઇન્દ્રિયરૂપી હાથી પ્રતિ સિંહ

(સમાન) ।

ત્વં (મૂ० યુષ્મદ્)=તું.

એવ=જે.

ચૂત=આત્ર, આભિ.

કલિકા=કળી, મર્જર.

નિકર=સમૂહ.

એક=અદ્વિતીય, અસાધારણ.

હેતુ=કારણ.

ચારુચૂતકલિકાનિકરૈકહેતુઃ=મનોહર આત્ર-મર્જર-રીના સમુદાયરૂપી અસાધારણ કારણ.

૧ આની રચૂલ માહિતી માટે ભુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (૫૦ ૪૧) તેમજ ઋષભ-પંચાશિકા (૫૦ ૫૬).

૨ આની રૂપરેખા ચતુર્વિંશતિજિનનાન-સ્તુતિ (૫૦ ૮૩) માં આલેખવામાં આવી છે.

(૬) શાન્તિનાથ-ચરિત્ર	મુનિભદ્ર	સંસ્કૃત	૧૪૧૦	૬૨૭૨	પ્રિંટિત
(૭) "	કનકપ્રભ	"	"	૫૫૦૬ ૧૬૩	અપ્રિંટિત
"	(દેવાનંદના શિષ્યરત્ન)	"	"		
(૮) " (ગદ્ય)	ભાવચન્દ્રસૂરિ	"	"	૬૫૦૦	પ્રિંટિત
(૯) "	ઉદયસાગર	"	"	૨૭૦૦	
(૧૦) "	મેઘવિજય	"	"		પ્રિંટિત
"	(સત્સંધાન મહાકાવ્યના કર્તા)				
(૧૧) "	વત્સરાજ	"	"		પ્રિંટિત
(૧૨) "	શ્રીપ્રદ્યુમ્નસૂરિ	"	"		અપ્રિંટિત

આ ઉપર્યુક્ત ૧૨ ગ્રન્થો શ્રીશાન્તિનાથના ચરિત્ર ઉપર સવિસ્તર પ્રકાશ પાડે છે, જ્યારે પશ્ચિમનાવતંસ શ્રીશીલરત્નસૂરિકૃત પાદાન્ત્યમકથી અલંકૃત ચતુર્વિંશતિજિનસ્તુતિસંગ્રહમાંનાં નિમ્ન લિખિત પાંચ પદ્યો દ્વારા તેમનાં જનક-જનનીનાં નામો, તેમના ગર્ભાવતારનો પ્રભાવ, તેમના દેહની ધૃતિ, તેમણે કરેલું કષોતનું રક્ષણ, તેમની પાંચમા ચક્રવર્તી તરીકેની પદ્ધતિ તેમજ તેમના સોળમા તીર્થંકર તરીકેની વિખ્યાતિની ઝાંખી થાય છે:—

“ જગદ્ધીજીવનજાગરૂક !, પ્રભાવશાન્તે ! ગતલોભલુક !
 જયં પ્રમો ! મન્મથદન્દશૂક !, સુપર્ણસન્કન્દનશસ્યશૂક ! ॥ ૧ ॥
 વસુન્ધગવલ્લમવિશ્વસેન-કુલપ્રદીપ ! ક્ષિતમોહસેન !
 નમોઽસ્તુ તે શ્રીઅચિરાન્ગજાત !, સુજાતરૂપયુતિદેહ ! તાત ! ॥ ૨ ॥
 સ્થિતસ્ય ગર્ભેઽપિ તવ પ્રમાવઃ, સ્વયમ્ભુવિ કલેશહરઃ સ્વમાવઃ ।
 સમૃદ્ધલામાણુતિમધ્યગસ્ય, ગન્ધો યથા જાતિમણીવકસ્ય ॥ ૩ ॥
 સ્વયા યથાઽરશ્ચિ કપોતપોતઃ, સમ્પન્નકષ્ટાદ્ વ્યસનાન્ધિપોત ! ।
 તથૈવ માં રક્ષ વિમો ! પ્રમાદ-નિષાદવન્ધઃૃ વિહિતપ્રસાદઃ ॥ ૪ ॥
 મવાનમૂઃ પશ્ચમવક્રાર્તી, હરન્ જનાનાં ભુવિ કામમર્તીઃ ।
 શ્રુતસ્તથા પોદશતીર્થનાથ-સ્તુત્વ શાન્તે ! સમતાં મમાઽથ ॥ ૫ ॥”

૧ આ ગ્રન્થ શ્રીમશેા વેન્ગ્યજૈનગ્રન્થમાલા તરફથી પ્રકટ થયેલો છે.

૨ આ ગ્રન્થ જનકમપ્રસારક સભાએ બહાર પાડ્યો છે. વળી આનું ગુજરાતી ભાષાન્તર પણ આ સભા તરફથી બહાર પાડવામાં આવ્યું છે.

૩ આ કાન્ધ નૈપથ્ય-ચરિત્રના ચતુર્થ ચરણની સમરસાધ છે અને તે જૈન વિવિધસાહિત્ય શાસ્ત્રમાધ્ય તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલું છે.

૪ આ ગ્રન્થ પં. હીરાલાલ હંસરાજ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલો છે.

પદાર્થ

પ્રભુનો અપૂર્વ સંયમ—

“ તારી પાછળ પૃથ્વીપતિઓએ (પણ) સંપૂર્ણ વ્રત (સર્વવિરતિ ચરિત્ર) મહણ કર્યું તેનું કારણ હે (પાંચ) ઇન્દ્રિયોરૂપી હાથી પ્રતિ સિંહસમાન ! તું જ છે. જે માટે સુવાસ મનુષ્યો પ્રતિ અન્ય વનને પણ પ્રીતિકર બનાવે છે, તેમાં મનોહર આશ્રમ-મંજરીનો સમુદાય અસાધારણ કારણ છે (અર્થાત્ આશ્રમ-મંજરીમાંથી એવી સુગંધ નીકળે છે કે એથી કરીને બાકીનું બધું વન પણ બહેકી રહે છે અને તેથી આ વનના કાંઈ પણ ભાગમાં બેઠેલા પ્રાણી આનંદ પામે છે).” —૬

અજ્ઞાનમાશુ કઠિનં દલિતં ત્વયા તદ્

ધ્યાનજ્વલજ્વલનજ્યોત્સ્નમયેન વિશ્વમ્ ।

જ્ઞાનેન સોજ્જ્વલગુણેન હિ પચ્ચમેન

સૂર્યાશુભિન્નમિવ શાર્વરમન્ધકારમ્ ॥ ૭ ॥

અન્વયઃ

ધ્યાન-જ્વલત્-જ્વલન-જ્યોત્સ્નમયેન સ-ઉજ્જ્વલ-ગુણેન પચ્ચમેન જ્ઞાનેન ત્વયા તદ્ વિશ્વં કઠિનં અજ્ઞાનં સૂર્ય-અંશુ-ભિન્નં શાર્વરં અન્ધકારં ઇવ આશુ હિ દલિતમ્ ।

શીખરાર્થ

અજ્ઞાનં (મૂં અજ્ઞાન) = અજ્ઞાન, મૂર્ખતા.

આશુ = ઝડપી.

કઠિનં (મૂં કઠિન) = કઠણુ.

દલિતં (મૂં દલિત) = નદ્ર થયું.

ત્વયા (મૂં તુઅદ) = તારાથી.

તદ્ = પ્રસિદ્ધાર્થક શીખર.

ધ્યાન = ધ્યાન.

જ્વલત્ (ધાં જ્વલ) = દેદીપ્તમાન, પ્રકાશતા.

જ્વલન = અગ્નિ.

જ્યોત્સ્ન = પ્રકાશમાન.

મય = પ્રચુરતાવાચક શીખર.

જ્યોત્સ્નમયેન = અત્યંત પ્રકાશમાન.

વિશ્વં (મૂં વિશ્વ) = સમસ્ત, સંપૂર્ણ.

જ્ઞાનેન (મૂં જ્ઞાન) = જ્ઞાન વડે.

સહ = સહિત.

ઉજ્જ્વલ = ઉજ્જ્વલ, નિર્મળ.

ગુણ = ગુણ.

સોજ્જ્વલગુણેન = ઉજ્જ્વલ ગુણોથી યુક્ત.

હિ = પાદપૂર્તિરૂપ અવ્યય.

પચ્ચમેન (મૂં પચમ) = પાંચમા.

સૂર્ય = સૂર્ય, રવિ.

અંશુ = કિરણ.

ભિન્ન (ધાં મિદ) = ભેદાયેલું.

સૂર્યાશુભિન્નં = સૂર્યનાં કિરણો વડે ભેદાયેલું.

ઇવ = જેમ.

શાર્વરં (મૂં શાર્વર) = રાત્રિસંગંધી.

અન્ધકારં (મૂં અન્ધકાર) = અંધારું.

પદાર્થ

કેવલજ્ઞાની પ્રભુએ કરેલ અજ્ઞાનનો નાશ—

“ જેમ રાત્રિ-સંગંધનો સમસ્ત ગાંઠ અંધકાર સૂર્યનાં કિરણોથી ભેદાતાં નાશ પામે છે, તેમ (શુદ્ધ) ધ્યાનરૂપી અતિશય દેદીપ્તમાન અગ્નિની પ્રકાશી વ્યાપ્ત તેમજ ઉજ્જ્વલ ગુણોએ

શ્રીલક્ષ્મીવિમલનો જીવન-વૃત્તાન્ત—

આ કવિરાજના જીવનના સંબંધમાં શ્રીશાન્તિભક્તામર કાવ્યના અંતિમ શ્લોક ઉપરથી તો એટલું જ જણાઈ શકાય છે કે તેઓ **ક્રીતિ-વિમલ**(ગણિ) મુનિરાજના શિષ્ય થતા હતા. વિશેષમાં આની ટીખ્યાવાળી પ્રતિમા અંતિમ ભાગમાં તે સં. ૧૮૪૭ માં લખાયાનો ઉલ્લેખ હોવાથી આ કાવ્ય તેની પૂર્વે તેમણે રચ્યું હશે એમ સહજ અનુમાન થાય છે, ન્યારે નીચે જીવનના એમના સંક્ષિપ્ત જીવન-ચરિત્ર તરફ નજર કરતાં આ કાવ્ય સૂરિ-પદ મળ્યા પૂર્વે એટલે વિ. સં. ૧૭૬૮ પૂર્વે તેમણે રચ્યું હશે એમ કલ્પના કરી શકાય છે.

સીતપુર નગરમાં 'પારવાડ' જ્ઞાતીના શેઠ ગોકુળ મહેતા રહેતા હતા. તેમને રમ્યા નામની પત્ની હતી. આ દમ્પતીને સંસાર-સુખ ભોગવતાં એક પુત્ર થયો. તેનું તેમણે **લખમીચંદ** નામ રાખ્યું. તેણે એક દિવસે પોતાના ગામમાં પધારેલા શ્રીક્રીતિ-વિમલ મુનિનો ઉપદેશ સાંભળ્યો. આથી એનામાં વૈરાગ્ય-વાસના ઉદ્ભવી. માતાપિતાની સમ્મતિ લઈ તેણે દીક્ષા લીધી. એમનું **લક્ષ્મીવિમલ** નામ રાખવામાં આવ્યું.

શાસ્ત્રાભ્યાસ અને વિહાર કરતા અનુક્રમે તેઓ **અમઠાવાદ** આવ્યા. ઉપદેશ આપી તેમણે છ વ્યક્તિઓને તો વૈરાગ્ય-રંગથી એવીગી કે તે છએ જણાએએ એમની પાસે દીક્ષા લીધી. ચોમાસુ ઉતરતાં તેઓ શંખેશ્વરની યાત્રાએ ગયા. શ્રીજ્ઞાનવિમલસૂરિના પદધર શ્રીસૌભાગ્ય(સાગર)-સૂરિના શિષ્ય શ્રીસુમતિસાગરસૂરિના તેમને મેળાપ થયો. તેમણે શ્રીલક્ષ્મીવિમલ મુનીશ્વરને સં. ૧૭૧૮ (૧૭૬૮) માં સૂરિપદ આપી **વિબુધવિમલસૂરિ** નામ પાડ્યું. સાંથી વિહાર કરી આ શ્રીવિબુધવિમલસૂરિએ શ્રાવકોના આગ્રહથી **પાલણુપુર**માં ચોમાસુ કર્યું. ત્યાર પછી આ સૂરિજીએ પોતાના વિહાર દરમ્યાન અનેક યાત્રાઓ કરી અને ધણાને દીક્ષા આપી. બુહાનપુરથી વિહાર કરી તેઓ સાદર ગયા. સાં એસવાળ જ્ઞાતિના **સારાંબાઈ**ના પુત્ર **મુળચંદ**ને દીક્ષા આપી તેમણે તેનું **ભાણુ-વિમલ** નામ પાડ્યું. એમણે **મીઠીબાઈ**ના આગ્રહથી **ઓ(નો)રંગાબાદ** ચોમાસુ કર્યું. સાં છ જણાએ દીક્ષા લીધી. એમણે સમયોચિત દેશના આપી કેટલાક નાંજર વાણીઓને શ્રાવક કર્યા. સાંના શ્રાવકોના આગ્રહથી સં. ૧૮૧૩ ક્રા.ગુ. સુદિ ૫ ના દિને **મહિમાવિમલ**ને સૂરિપદ આપ્યું. પછી શ્રીમહિમા-વિમલસૂરિને સાં રહેવા દઈ પોતે **જાલણે** પધાર્યા. સાંથી પાછા **ઓરંગાબાદ** આવી સં. ૧૮૧૪ના માગસર વદિ ત્રીજે દિને તેઓ સ્વર્ગવાસ પામ્યા.

શ્રીવિબુધવિમલસૂરિએ 'સમ્યક્ત્વ-પરીક્ષા' નામે પદ્યબંધ ગ્રંથ રચ્યો છે અને તેનો

૧ જૈન ઐતિહાસિક ગુર્જર કાવ્ય સંચય (૫૦ ૧૦)માં એનું વિશિષ્ટ વર્ણન છે. તે ઉપરથી આની રચૂલ ૧૨૨૨ના અત્ર આલેખવામાં આવી છે.

૨ બીજી પણ વાણીઓની નાતોમાં પૂર્વે જૈનધર્મ વશિક હતા એમ સપ્રમાણ ૨૨૦ મણીલાલ બક્ષેશ્વર વ્યાસના 'જૈન પ્રતિમાઓ ઉપરના લેખ—વશિક જ્ઞાતિઓ' એ લેખ ઉપરથી જણી શકાય છે (જુઓ શ્રીજૈન શ્વે. કો. હેરહડ પુ. ૧૧, પ. ૪૫૧-૪૫૪).

૩ શ્રીભાણુવિમલ મુનિવર માટે રચાયેલો આ ગ્રંથ વિ. સં. ૧૮૧૩ માં જ્યેષ્ઠ માસમાં શુકલ ત્રયોદશીને દિવસે પૂર્ણ કરવામાં આવ્યો હતો એમ એના નિમ્ન-લિખિત શ્લોક ઉપરથી જાણ થાય છે—

“શાકે નન્દશર્ષાપરિસવન્ન (૧૯૭૧) મિતે સ્વત્સરે જ્યેષ્ઠમાસિ ।

વહિવિષુવર્ષતત્ર (૧૮૧૩) મિતે વિક્રમસંવત્સરે શુક્રે ॥ ૭૭ ॥

કરીને યુક્ત એવા પંચમ (અર્થાત્ કેવલ) જ્ઞાન વડે તેં સુપ્રસિદ્ધ, સમસ્ત તેમજ કંઠણ એવા અજ્ઞાનનો સત્વર નાશ કર્યો.”—૭

* * * *

માન્યાનિ તાનિ વિબુઘૈઃ કમલ્લાનિ કાન્ત્યં

ગચ્છન્તિ ત્વત્પદમિતાનિ ચ યાનિ યોગ્યમ્ ।

ઉચ્ચં વિષક્તસુરનાથશિરઃ પરં ન

પદ્માકરેષુ જલજાનિ વિકાશમાજિ ॥ ૮ ॥

અન્વયઃ

યાનિ કમલ્લાનિ ઉચ્ચં વિષક્ત-સુર-નાથ-શિરઃ યોગ્યં ત્વત્-પદં હતાનિ તાનિ વિબુઘૈઃ માન્યાનિ કાન્ત્યં ચ ગચ્છન્તિ, પરં પદ્મ-આકરેષુ વિકાશ-માજિ જલજાનિ ન ।

શીખરાર્થ

માન્યાનિ (મૂ. માન્ય)=સ્વીકારવા લાયક.

તાનિ (મૂ. તદ્)=તે.

વિબુઘૈઃ (મૂ. વિબુઘ)=દેવો વડે.

કમલ્લાનિ (મૂ. કમલ)=કમળો.

કાન્ત્યં (મૂ. કાન્ત્ય)=મનોહરતાને.

ગચ્છન્તિ (ધા. ગમ્)=પામ છે.

પદ્મ=ચરણ.

ત્વત્પદં=તારા ચરણને.

હતાનિ (મૂ. હત)=આપત થયેલાં.

ચ=અને.

યાનિ (મૂ. યદ્)=એ.

યોગ્યં (મૂ. યોગ્ય)=યોગ્ય.

ઉચ્ચં=અત્યંતતાવાચક અભ્યય.

વિષક્ત (ધા. સજ્ઞ)=અત્યંત આસક્ત.

સુર=દેવ.

નાથ=સ્વામી.

શિરસ્=મસ્તક.

વિષક્તસુરનાથશિરઃ=અત્યંત આસક્ત છે મસ્તકને વિષે એવા.

પરં=પરંતુ.

ન=નહિ.

પદ્મ=ચરણ-કમળ.

આકર=આશુ.

પદ્માકરેષુ=સરોવરોને વિષે.

જલજાનિ (મૂ. જલજ)=કમળો.

વિકાશ=ખીલવું તે.

માજ=લજવું.

વિકાશમાજિ=વિકાશને લજનારાં.

પદાર્થ

“જે કમળો ઉચ્ચ તથા વળી સુરપતિનું મસ્તક જેને વિષે અત્યંત આસક્ત છે એવા તેમજ ચોચ એવા તારા ચરણને પામેલાં છે, તે (કમળો) વિબુધોને માન્ય છે તેમજ તે મનોહરતાને પામે છે, પરંતુ સરોવરોમાં વિકસ્વર થનારાં (કિન્તુ તારા ચરણનો આશ્રય ન લેનારાં એવાં) કમળો વિબુધોને માન્ય નથી તેમજ તે મનોહરતાને પામતા નથી.”—૮

* * * *

સુભરાતીમાં ટપ્પો પાણી પોતેજ કર્યો છે. તે ટપ્પાની પ્રશસ્તિમાં તેઓ પોતાની ગુરૂપરંપરાદિનું નીચે મુજબ નિવેદન કરે છે:—

“૬૧ મેં પાટ 'વિજયપ્રભસૂરિ, ૬૨ મેં પાટ 'જ્ઞાનવિમલસૂરિ થયા, ૬૩ મેં પાટ 'સૌભા-
અસૂરિ, ૬૪ મેં પાટ સુમતિસાગરસૂરિ પંચવિગયલાગી, વર્ષમાનાદિતપ કારક મહાતપસ્વી
થયા. અંથકાર વિબુધવિમલસૂરિને આચાર્ય-પદદાતા સુમતિસાગરસૂરિ હતા અને દીક્ષા-ગુરૂ
ક્રીર્તિવિમલગણિ તપસ્વી હતા. જમણે સં. ૧૭૧૦માં પાલણપુર પાસે ગોલાગ્રામે મહાવીર
પ્રજ્ઞની નિશ્ચયે ક્રિયાદ્વાર કર્યો. કાશીમાં ન્યાયશાસ્ત્ર ભણી પધારેલ યશોવિજય મહાપાધ્યાયના
સાહાય્યે શ્રીમદ્ધિવિમલગણિ ક્રિયા પાળતા. તેમના શિષ્ય ક્રીર્તિવિમલ તે અંથકારના ગુરૂ
થાય છે. અંથકાર શ્રીવિબુધવિમલસૂરિને સુમતિસાગરસૂરિએ સં. ૧૭૬૮માં વૈશાખ સુદિ ૩
શંખેશ્વરમાં સૂરિપદ આપ્યું. નોરંગાબાદમાં સં. ૧૮૧૩ના ફાગુણ સુદિ ૫ના દિને શાંતિનાથના દેહરા-
સરમાં શા. કપુરચંદ મોતીચંદ તથા દેવચંદ લાલજી પ્રમુખ સંધે મહિમાવિમલસૂરિ કર્યા. તેમના શિષ્ય
પં. શ્રીખાતિવિમલ પ્રમુખ અનેક શિષ્યયુક્ત અંથકારે આ અંથ રચ્યો. શોકે ૧૬૭૬ અને સં.
૧૮૧૩માં પૂર્ણ કર્યો. સુદિ ૧૩ સે દિને ભાનુવિમલના આગ્રહથી સં. ૧૮૧૪ના ફાગુણ વદિ ૭
વાર બૃહસ્પતિ દિને લિખિતે શ્રીનોરંગાબાદ મધ્યે.”

સમ્યક્ત્વ-પરીક્ષાના કર્તા શ્રીવિબુધવિમલસૂરિએ ‘ઉપદેશશતક પાણી રચ્યું છે એમ
એના નિમ્ન-લિખિત શ્લોક ઉપરથી જોઈ શકાય છે—

“વિમલકીર્તિધરો ધ્રુવિ તત્ત્વિજ્ઞ-વિમલકીર્તિગુરુગુણસાગરઃ ।

વિમલશિષ્યજનૈઃ પરગૌતમો, વિમલજ્ઞાસનશોભિતદેશનઃ ॥ ૧૦૭ ॥

શુદ્ધપક્ષે ત્રયોદશ્યાં, સમાસોડ્યં હિ ગ્રન્થકઃ ।

ખાનુાવમલસાખ્યૈ, મનિનાં મુલકારકઃ ॥ ૭૮ ॥”

૧ કમ્પ હેશના મનોહરપુરમાં સં. ૧૬૭૭ મહા સુદિ ૧૧ જન્મ, શિવગણ પિતા, ભાણી માતા, સં. ૧૬૮૬માં
વિજયદેવસૂરિ પાસે દીક્ષા. સં. ૧૭૦૧માં પંન્નાસ પદ, સં. ૧૭૧૦ વ. શુ. ૧૦ ગંધારમાં આચાર્યપદ અને
સં. ૧૭૪૬ વૈશાખ વદિ ૧૧ દિને અનશન કરી ૧૩ દિને દીવ બંદરમાં સ્વર્ગવાસ થયો.

એમના ગુરૂ શ્રીવિજયદેવસૂરિનું સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ નીચે મુજબ છે:—

સં. ૧૬૩૪માં ઇડરવાસી શેઠ શિરાની પત્ની રૂપાદેથી જન્મ. સં. ૧૬૪૩માં અમદાવાદમાં શ્રીવિજય-
સેનસૂરિ પાસે દીક્ષા. સં. ૧૬૫૫માં શિકંદરપુરમાં પંન્નાસપદ, સં. ૧૬૫૬માં ખંભાતમાં આચાર્ય-પદ, સં. ૧૬૫૮માં
પાટણમાં ગણાનુતા, સં. ૧૬૭૧માં ભદ્રારકપદ, અને સં. ૧૬૭૪માં મુગલ પાદશાહ જહાંગીરે તેમને મહાતપા
મિરઠ આપ્યું. સં. ૧૭૧૩ના અષાઢ સુદિ ૮મે અનશન કરી અગ્યારસને દિને દીવ નગરમાં સ્વર્ગવાસ.

૨-૩ એમના સંબંધમાં જુઓ શ્રીશાંભુનું મુનીશ્વરકૃત સ્તુતિચતુર્વિંશતીકાની મારી સંસ્કૃત ભૂમિકા.

૪ એજ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ તરફથી ૨૮ મા ગ્રન્થાંક તરીકે સમ્યક્ત્વ-પરીક્ષાની સાથે
પ્રસિદ્ધ ધર્મોદ્યા આ ગ્રન્થ વિ. ૦ સં. ૧૭૮૩ માં આવજી કૃષ્ણ પંચમીને દિને પત્તનપુર (પાટણ)માં રચાયેલો છે એમ
આના નીચે મુજબના અન્ન્ય પદ ઉપરથી જોઈ શકાય છે:—

“કુશાનુગન્દસુનિચન્ન(૧૭૧૩)-સિતેડવેદે શ્રાવણાસિતપચ્ચમ્યામ્ ।

ઉપદેશશતકાલ્પમન્થઃ સમાસોડ્યમ્ પત્તને ॥ ૧૦૯ ॥”

મર્ત્યોઽન્તિકે વ્રજતિ તેઽમૃતતાં મુનીન્દ્ર-

સ્યોત્પન્નસારગુણકેવલદર્શનસ્ય ।

મુક્તથદ્ગનારમણવારિધરસ્ય શુક્તૌ

મુક્તાફલદ્યુતિમુપૈતિ નનૂદવિન્દુઃ ॥ ૧ ॥

અન્વયઃ

(યથા) ઉદન્-વિન્દુઃ શુક્તૌ મુક્તાફલ-દ્યુતિ નનુ ઉપૈતિ, (તથા) મુનિ-ઇન્દ્રસ્ય ઉત્પન્ન-સાર-ગુણ-કેવલ-દર્શનસ્ય મુક્તિ-અદ્વના-રમણ-વારિધરસ્ય તે અન્તિકે મર્ત્યઃ અમૃતતાં વ્રજતિ ।

શીખરાર્થ

મર્ત્યઃ (મૂં મર્ત્ય)=માનવ.

અન્તિકે (મૂં અન્તિક)=સમીપમાં.

વ્રજતિ (વાં વ્રજ)=પામે છે.

તે (મૂં યુષ્મદ)=તારી.

અમૃતતાં (મૂં અમૃતતા)=મોક્ષપથાને.

મુનિ=સાધુ.

ઇન્દ્ર=શ્રેષ્ઠતાવાચક શબ્દ.

મુનીન્દ્રસ્ય=મુનિવરના.

ઉત્પન્ન (વાં પદ)=ઉત્પન્ન થયેલ.

ગુણ=શુભ.

કેવલ=કેવલ.

દર્શન=દર્શન.

ઉત્પન્નસારગુણકેવલદર્શનસ્ય=ઉત્પન્ન થયાં છે ઉત્તમ

શુભ અને કેવલદર્શન જેને વિષે એવા.

મુક્તિ=મોક્ષ.

અદ્વના=મહિલા, સ્ત્રી.

રમણ=ક્રીડા કરનાર.

વારિધર=મેઘ.

મુક્ત્યદ્ગનારમણવારિધરસ્ય=મુક્તિરૂપી મહિલાની સાથે ક્રીડા કરવામાં મેઘસમાન.

શુક્તૌ (મૂં શુક્તિ)=છીપમાં.

મુક્તાફલ=મોતી.

દ્યુતિ=તેજ.

મુક્તાફલદ્યુતિ=મોતીના તેજને.

ઉપૈતિ (વાં ઇ)=પામે છે.

નનુ=અગ્નિયત.

ઉદન્=જળ.

વિન્દુ=બિન્દુ, ટીપું.

ઉદવિન્દુઃ=જળનું બિન્દુ.

પદ્યાર્થ

“ (જેમ) જળનું બિન્દુ શુક્તિમાં મૌકિતકની પ્રમાણે પામે છે, (તેમ હે નાથ !) પુંડ જે મુનીશ્વર છે તથા વળી જેને વિષે ઉત્તમ શુભ અને કેવલદર્શન ઉત્પન્ન થયેલાં છે તેમજ જે શુક્તિરૂપી મહિલાની સાથે ક્રીડા કરવામાં મેઘસમાન છે તેની સમીપમાં માનવ મોક્ષપથાને પામે છે. ”—૯

ત્વત્પાદપદ્મમભિપૂજ્ય મજન્તિ પાદમ્યં

પદ્માનિ કિં તદુચિતં ન વિતીર્ણવિત્ ! ।

બ્રહ્મસ્વરૂપમય ! તસ્ય હિ સેવયા કિં

મૃત્યાઽઽશ્રિતં ય દ્વહ નાત્મસમં કરોતિ ? ॥ ૧૦ ॥

વિબુધવિમલસુરિસ્તચ્છિદ્રુઃ સર્વપ્રસેવી
સુમતિજલધિસૂરેર્લંબ્યસુરિત્વસંઘઃ ।

નિજપરહિતહેતોસ્તસ્ત્વસારોપદેશં

શતકમિતસુકાવ્યૈર્ગ્રન્યરૂપં વ્યવત્ ॥ ૧૦૮ ॥ ”

આ ઉપરથી કદાચ કોઈને એમ સ્ફુરે કે ‘ ઉપદેશ-શતકના કર્તા તો શ્રીકીર્તિવિમલ સુની-
શ્વરના શિષ્ય નથી, પરંતુ તેઓ તો શ્રીવિમલકીર્તિના શિષ્ય છે, તો તે ઠીક નથી; કેમકે એવો
ઉલ્લેખ તો છંદોભંગ ન થાય તે માટે કરવામાં આવ્યો હશે એમ ભાસે છે.
સમ્યક્ત્વપરીક્ષામાં તો નીચે સુજ્ઞાનો ઉલ્લેખ દૃષ્ટિગોચર થાય છે:—

“ ઘત્તે ન્યાયયશા યશોવિજયતાં શ્રીવાચકો નામનિ

સાહાય્યાદ્ બુધ ઋદ્ધિનામવિમલઃ સંવેગમાર્ગસ્થિતઃ ।

તચ્છિણ્યો ગુરુકીર્તિકીર્તિવિમલો બુદ્ધો ગુરુસ્તચ્છિદ્રુઃ

સુરિઃ શ્રીવિબુધામિધાનવિમલો ગ્રન્થં વ્યવચામુકમ્ ॥ ૭૫ ॥ ”

લક્ષ્મીવિમલ નામના સુનીશ્વરે ગૂર્જર ભાષામાં એક ચોવીસી લખી છે કે જેનો પ્રારંભિક
ભાગ એ છે કે—

“ તારક ઋષભ જિનેસર તું મિલ્યો, પ્રત્યક્ષ પૌત્ર સમાન હો,
તારક જે તુગ્રનિ અવલંબિયા, તેણે લહું ઉત્તમ સ્થાન હો. ”

ન્યારે જેનો અન્તિમ-ઉલ્લેખ એ છે કે—

“ વીર ધીર શાસનપતિ સાચો, ગાતાં કોડિ કલ્યાણ,

કીર્તિવિમલ પ્રભુ પરમ સોભાગી, લક્ષ્મી વાણી પ્રમાણુ રે ”

આ સુનીશ્વર તે પ્રસ્તુત કવિરાજ હોવા પૂરેપૂરો સંભવ છે. આવી પરિસ્થિતિમાં એમની ઉપલબ્ધ
કૃતિઓની સંખ્યા આરની ગણાય: (૧) શાન્તિ૦, (૨) ઉપદેશ૦, (૩) સમ્યક્ત્વ૦ અને
(૪) ચોવીસી.

શ્રીવિજયવિમલ સુનિરાજના શિષ્ય-રત્ન પંડિત લાલજી ગણિના શિષ્યનું નામ પણ કીર્તિવિમલ
છે એમ ‘ જૈન ગૂર્જર કવિઓ ’ (૫૦ પૃષ્ઠ)માં આપેલા ચતુર્વિંશતિ-જિન-સ્તવના નિમ્ન-લિખિત
ઉલ્લેખ ઉપરથી જોઈ શકાય છે.

“ શ્રીવિજયવિમલ વિમલવિબુધ સીસ સિરોમણિ પંડિત લાલજી ગણિ વર,

તસ સીસ પદ્મણ્ડે કીર્તિવિમલ યુધ ઋષી મંગલ કરૂ. ”

ગજસિંહકુમારના કર્તા તરીકે ઓળખાવેલા આ કીર્તિવિમલ સુનીશ્વર શાન્તિ-ભક્તા-
મરના કર્તાના ગુરૂ છે કે કેમ તેનો નિર્ણય વિશેષ સાધન વિના કરી શકાય તેમ નથી, એક ઉપરના

૧ આ તેમજ અંતિમ કહી ‘ જૈન ગૂર્જર કવિઓ ’ (૫૦ પૃષ્ઠ)ના આધારે આપી છે.

૨ વહાણુ.

અન્યથા :

(હે) વિતીર્ણ-વિત્ત ! (હે) બ્રહ્મન્-સ્વરૂપ-મય ! ત્વત્-પાદ-પદ્મં અભિપૂજ્ય પદ્માનિ પાદયં ભજન્તિ, કિં તદ્ ઉચિતં ન ? (અન્યથા) યઃ આશ્રિતં ભૂત્યા આત્મન્-સમં ન કરોતિ, તસ્ય હિ સેવયા કિમ્ ? ।

૧૭૦૬૧૦૧

પાદ=ચરણ, પગ.

પદ્મ=કમળ.

ત્વત્પાદપદ્મં=તારા ચરણ-કમળને.

અભિપૂજ્ય (ધાં પૂજ)=અર્ચન કરીને, પૂજીને.

ભજન્તિ (ધાં ભજ)=ભજે છે.

પાદયં (મૂં પાદય)=લક્ષ્મીને, શોભાને.

પદ્માનિ (મૂં પદ્મ)=સૂર્ય-કમળો.

કિં=શું.

તદ્ (મૂં તદ્)=તે.

ઉચિતં (મૂં ઉચિત)=યોગ્ય.

ન=નહિ.

વિતીર્ણ (ધાં તૃ)=અર્પણ કરેલ.

વિત્ત=ધન.

વિતીર્ણવિત્ત ! =અર્પણ કર્યું છે ધન જેણે એવા ! (સં.)

બ્રહ્મન્=જ્ઞાન.

સ્વરૂપ=સ્વરૂપ.

બ્રહ્મસ્વરૂપમય ! =હે જ્ઞાનસ્વરૂપી !

તસ્ય (મૂં તદ્)=તેની.

હિ=નિશ્ચયતાવાચક અવ્યય.

સેવયા (મૂં સેવા)=સેવાથી, આકરીથી.

ભૂત્યા (મૂં ભૂતિ)=સંપત્તિ વડે.

આશ્રિતં (મૂં આશ્રિત)=આશ્રય કરેલાને.

યઃ (મૂં યદ્)=જે.

હહ=અહિચ્છા, આ હુનિચામાં.

આત્મન્=આત્મા.

સમ=સુલ્ભ, સમાન.

આત્મસમં=પોતાના સમાન.

કરોતિ (ધાં કર)=કરે છે.

પદ્યાર્થ

“ જેણે (દીક્ષા સમયે એક વર્ષ સુધી) ધન અર્પણ કર્યું છે એવા (હે નાથ) ! હે બ્રહ્મસ્વરૂપી (પરમેશ્વર) ! તારાં ચરણ-કમળનું અર્ચન કરીને પદ્મો શોભાને પામે છે, તે શું યોગ્ય નથી ? (તે યોગ્ય છે; કમલ, નહિ તો) જ પોતાના સેવકને સંપત્તિ(રૂપ વિષય)માં પોતાના સમાન કરતો નથી, તેની સેવાથી શું ? (અર્થાત્ તેની સેવા કરવાથી સર્વું.) ”—૧૦

* * *

પીત્વા વચસ્તવ નૃભિર્ન પિપાસ્યતેઽન્યદ્

ધ્વસ્તાસમાનરસમાસનયં ગતાઘ ! ।

મિથ્યાદગુક્તમૃમુસિન્ધુપયઃપિબાનાં

ક્ષારં જલં જલનિધેરશિતું ક હચ્છેત્ ? ॥ ૧૧ ॥

અન્યથા :

(હે) ગત-અઘ ! તવ વચસ્ત-અસમાન-રસં આસ-નયં વચઃ પીત્વા નૃભિઃ અન્યત્ મિથ્યા-દગ્ધ-ઉક્તં ન પિપાસ્યતે । ક્રમુ-સિન્ધુ-પયસ્-પિબાનાં કઃ જલ-નિધેઃ ક્ષારં જલં અશિતું હચ્છેત્ ? ।

ઉલ્લેખમાંના 'વિમલવિયુધ' તરફ ધ્યાન આપતાં અને લાલજગણિને વિદ્યાગુરૂ ગણતાં આ કૃતિવિમલ પણ પ્રસ્તુત હોય એમ લાગે છે.

લક્ષ્મીવિમલ વિમલ નામના એક અન્ય મુનિરાજ પણ થઈ ગયા છે પરંતુ તેઓ કટપર (૧) ગચ્છીય શ્રીધર્મવિમલ મુનીશ્વરના શિષ્ય થાય છે, જ્યારે શ્રીરાજવિમલના તેઓ ગુરૂ થાય છે અને શ્રીસંઘવિમલના તેઓ દાદાગુરૂ થાય છે. આ હકીકત પાર્શ્વસ્તવન (ઉવસંગહરસ્તોત્ર), શાન્તિકરસ્તવન (સંતિકરસ્તોત્ર), ભયહરસ્તવન (નમિભીજસ્તોત્ર), અગ્નિશાન્તિસ્તવન, ભક્તામરસ્તોત્ર અને વૃદ્ધ (બૃહત્)શાન્તિ એ છ સ્તોત્રોની સં. ૧૭૮૬માં લખાયેલી અને રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટી (મુંબઈ)ની પ્રતિ ઉપરથી જાણી શકાય છે.

શ્રીપાર્શ્વભક્તામરનું પર્યાલોચન

શ્રીપાર્શ્વભક્તામર એ પં. વિનયલાભગણિજની કૃતિ છે. એમાં એકંદર ૪૫ શ્લોકો છે. તે પૈકી પ્રથમના ૪૪ શ્લોકો ભક્તામર-સ્તોત્રના ચતુર્થ ચરણની સમસ્યારૂપ છે, જ્યારે અંતિમ શ્લોક પ્રશસ્તિરૂપ છે. આ સમગ્ર કાવ્ય જૈનોના ત્રેવીસમા તીર્થંકર શ્રીપાર્શ્વનાથની સ્તુતિરૂપ છે એ વાતની આદ્ય તેમજ અન્તિમ શ્લોક સાક્ષી પૂરે છે; પરંતુ આ દ્વારા શ્રીપાર્શ્વનાથના જીવન-વૃત્તાન્ત ઉપર કંઈ પણ પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો નથી; ધણાખરા શ્લોકો તો ગમે તે બિનેશ્વરની સ્તુતિરૂપ ગણી શકાય તેવા છે. આથી કરીને જટલે અંશે શાન્તિ-ભક્તામર એ નામ સાર્થક છે, તેટલે અંશે પણ આ કાવ્યનું નામ સાન્વર્થ નથી. છતાં પણ શ્રીપાર્શ્વનાથના ચરિત્ર ઉપર પ્રકાશ પાડનારા અન્યોના ઉલ્લેખ કરવો અનાવશ્યક નહિ ગણાય, કેમકે આધુનિક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો શ્રીપાર્શ્વનાથને જૈન ધર્મના મૂળ સ્થાપક તરીકે સ્વીકારે છે, જ્યારે શ્રીમહાવીરસ્વામીને તો આ ધર્મના સુધારક-પ્રરૂપક તરીકે માને છે. આ ત્રેવીસમા તીર્થંકરના જીવન-વૃત્તાન્તની રૂપરેખા નીચેના અન્યોમાં આલેખાયેલી છે.

અન્ય	કર્તા	ભાષા	રચના-સમય	શ્લોક-સંખ્યા
(૧) પાર્શ્વનાથ-ચરિત્ર	પદ્મમુન્દર	સંસ્કૃત	૧૧૩૯	૧૦૨૪
(૨) "	દેવભદ્ર	પ્રાકૃત	૧૧૬૫	૬૦૦૦
(૩) "	"	"	"	ગાથા ૨૫૬૪
(૪) "	માણિક્યચન્દ્ર	"	૧૨૭૭	૫૨૭૮
(૫) "	ભાવદેવ	સંસ્કૃત	૧૪૧૨	૬૪૦૦
(૬) "	સર્વાનન્દ	"	"	તાડપત્રી ૩૪૫

૧ એમનું રમેલું પાર્શ્વનાથચરિત્ર શ્રીપરિવિજય અન્ધમાલા તરફથી ઇ. સ. ૧૯૧૨માં છપાઇ બહાર પડેલું છે. આના આધારે મી. બ્લૂમફીલ્ડ (Bloomfield) નામના પાશ્ચાત્ય વિદ્વાને પાર્શ્વનાથના જીવનની રૂપરેખા અંગ્રેજી ભાષામાં આલેખી છે. આ અન્યનું નામ The life and stories of the Jaina saviour Pārṣvnaṭha છે અને તે ઇ. સ. ૧૯૧૯ માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

શબ્દાર્થ

પીત્વા (પાં પા) = પાન કરીને, પીને.
 વચ્ચ : (મૂં વચ્ચ) = વચનને.
 તવ (મૂં ચુષ્વ) = તારા.
 મુનિઃ (મૂં નુ) = મનુષ્યો વડે.
 ન = નહિ.
 પિપાસ્યતે (પાં પા) = પીવાની ઇચ્છા કરાય છે.
 અન્યદ્ (મૂં અન્ય) = અન્ય, બીજું.
 ષ્વસ્ત (પાં ષ્વસ્) = નાથ કરેલ.
 અસમાન = અસમાન, સમાન નહિ એવો.
 રસ = રસ.
 ષ્વસ્તાસમાનરસં = નાથ કર્યો છે અસમાન રસનો જેણે એવો.
 આત્મ (પાં આપ) = પ્રાપ્ત કરેલ.
 મય = પ્રમાણમાં, મથાર્થે અભિપ્રાય.
 આપ્તનયં = પ્રાપ્ત કર્યા છે નયોને જેણે એવો.
 ગત (પાં ગમ્) = ગયેલા.
 અગ્ર = પાપ.

ગતાઘ ! = ગયેલાં છે પાપો જેનાં એવા ! (સં.)
 મિથ્યા = અસત્ય.
 દગ્ધ = દહિ.
 ઉક્ત (પાં વચ્ચ) = કહેલ.
 મિથ્યાદગ્ધુક્તં = મિથ્યાદહિએ કહેલું.
 ક્રમુ = દેવ.
 સિન્ધુ = નદી.
 પયસ્ = જળ.
 પિબ = પીનાર.
 ક્રમુસિન્ધુપયઃ પિવાનાં = ગંગાનું જળ પીનારા.
 ક્ષારં (મૂં ક્ષાર) = ખાર.
 જલં (મૂં જલ) = જળને.
 જલનિધેઃ (મૂં જલનિધિ) = સમુદ્રનું.
 અશિતું (પાં અશ્) = પીવાને.
 કઃ (મૂં કિમ્) = કોણ.
 દચ્છેત્ (પાં દચ્) = ઇચ્છે.

પદાર્થ

“ જેનાં (સમસ્ત) પાપો ગયેલાં છે એવા હે (નાથ) ! જેણે અસમાન રસનો નાથ કર્યો છે એવા તેમજ (સાત) નયોથી યુક્ત એવા તારા વચન (રૂપી અમૃત)નું પાન કર્યા પછી મનુષ્યો અન્ય મિથ્યા-દહિઓના વચન (રૂપી ખાર જળ) પીવાની ઇચ્છા રાખતા નથી (તે યુક્ત છે, કેમકે) ગંગા નદીના જળને પીનારામાંનો કોણ સમુદ્રનું ખાર જળ પીવાને ઇચ્છે ? ” — ૧૧

* * *

ચન્દ્રઃ કલક્રમદૃહર્પતિરેવ તાપ—

યુક્તઃ કિલાર્દતનુતાન્વિરુમાપતિશ્ચ ।

વિશ્વેષ્વદોષગુણભાક્ શમભાવપૂર્ણ

યત્ તે સમાનમપરં નહિ રૂપમસ્તિ ॥ ૧૨ ॥

અન્યથા:

યત્ ચન્દ્રઃ કલક્રમ-મૃત, અહર્પતિઃ તાપ-યુક્તઃ પૃથ્વ, ઉમા-પતિઃ ચ કિલ અર્ધ-તનુ-તાન્વિઃ, (તથા) તે સમાન અપરં વિશ્વેષુ અ-દોષ-ગુણ-ભાક્ શમ-ભાવ-પૂર્ણ રૂપં નહિ અસ્તિ ।

અન્ય	કર્તા	ભાષા	રચના-સમય	શ્લોક-સંખ્યા
(૭) પાર્શ્વનાથ-ચરિત્ર (ગદ્ય)	'ઉદયવીરગણિ	સંસ્કૃત		૫૫૦૦
(૮) "	વિનયચન્દ્ર	"		૩૯૮૫
	(૨વિપ્રભના શિષ્ય)			
(૯) "	હેમવિજયગણિ	"	૧૬૩૩	૩૧૦૭

ત્રેવીસમા તીર્થંકર શ્રીપાર્શ્વનાથનો ઐતિહાસિક વ્યક્તિ તરીકે સ્વીકાર કરવા હવે ઠોઠ વિદ્વાન બાએજી ના પાઠે એવી સ્થિતિ બાબી થઇ છે, તો તેમના સ્થૂલ સ્વરૂપ ઉપર પ્રકાશ પાડનારાં ચતુર્-વિંશતિગિનસ્તુતિસંગ્રહનાં નિમ્નલિખિત પદ્યોનો ઉલ્લેખ કરવો અસ્થાને નહિ ગણાય.

“ વિઘ્નઘાતવિવર્ત્તકર્ત્તનજગદ્વિખ્યાતવીરઘ્ન :

સ્વસ્તિશ્રેણીસમૃદ્ધિપૂરણવિધૌ કલ્પદ્રુમો વિશ્રુતઃ ।

પુણ્યપ્રૌઢિપદપ્રભાવપદુતાપ્રત્યક્ષપૂષા પ્રિયં

શ્રીપાર્શ્વઃ પરમોદયં જિનપતિઃ પુષ્પાતુ શામ્યશ્રિયમ્(યઃ ?) ॥ ૧ ॥

શ્રીવામારમણાશ્વસેનનૃપતિશ્રેષ્ઠાન્વયશ્રીકર !

પ્રેક્ષસ્ત્યાવનકાયકાન્તિવિજિતપ્રત્યગ્રધારાધર ! ।

પુષ્પપ્રાપ્યપદપ્રસાદ ! પરમશ્રીમૂલતાસાધન—

શ્લાઘ્ય ! શ્રીધરણેન્દ્રવન્ધચરણ ! ત્રાયસ્વ માં પામ્પનઃ ॥ ૨ ॥

સ્વાવાસાત્ સહસા સમેત્ય ચ ભવાન્ કારુણ્યતસ્તાત્ત્વિકા—

દુહધ્રે વિષમાજ્જ્વલન્તમુરગં દીનં યથા પાવકાત્ ।

તાં કારુણ્યદૃશં વિધાય ભગવન્ ! મામપ્પનન્યાશ્રયં

વિશ્વવ્યાપિકપાયભીષણદ્વાદાર્કર્ષ દેવ ! સ્વયમ્ ॥ ૩ ॥

કાર્યં કામઠવારિવાહપટલોપજ્જપ્રસર્પત્પયઃ—

પૂરઃ પ્લાવયતિ સ્મ લેશમપિ નો ત્વાં ધ્યાનગં નિર્ભયઃ(યમ્ ?) ।

તત્ કિં કૌતુકમત્ર મોહજલધિર્લોકત્રયવ્યાપકઃ

સોઽપિ શ્લોભયતિ સ્મ નો જિનપતે ! ત્વાં સંસૃતેસ્તારક ! ॥ ૪ ॥

જીરાપલ્લિ—ફલદ્વિં—કાશી(શિ)—મથુરા—શક્તેશ્વર—શ્રીપુર—

અ(ત્ર)મ્ભાવત્યપહિલ્લપત્તનમુખપ્રસ્થાતતીર્થેશ્વર ! ।

અશ્વજિત્રકમૂલિકેવ ભગવન્ ! પાર્શ્વ ! ત્વદીયાભિષા

કુર્યાન્મે ગુણકૌશલમસાવારાધ્યમાના ત્રિષા ॥ ૫ ॥ ”

૧ એમણે સંસ્કૃત ભાષામાં રચેલું શ્રીપાર્શ્વનાથ-ચરિત્ર જૈનધર્મપ્રસારક સભા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલું છે. વળી એનું ગુજરાતી ભાષાનંતર પણ આ સંસ્થા તરફથી બહાર પડેલું છે.

૨ એમની કૃતિ યુનિ ઓરિહનભાલજી જૈન ગ્રન્થમાલાના પ્રથમાંક તરીકે ઇ. સ. ૧૯૧૬માં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે.

ચન્દ્રઃ (મૂં ચન્દ્ર)=ચન્દ્ર.
 કલકુલ=કલંક.
 કલકુલમુલ=કલંકને ધારણ કરનારો.
 અહર્પતિઃ (મૂં અહર્પતિ)=અર્ધ.
 ઇવ=જ.
 તાપ=તાપ, ગરમી.
 યુક્ત (વાં યુજ)=યુક્ત, સહિત.
 તાપયુક્તઃ=તાપથી યુક્ત.
 કિલ્લ=ખરેખર.
 અર્ધ=અડધું.
 તનુ=શરીર.
 તન્વી=ભી.
 અર્ધતનુતન્વિઃ=જેનું અડધું શરીર ભીથી યુક્ત છે એવા.
 ઉમા=ઉમા, પાર્વતી.
 પતિ=નાથ.
 ઉમાપતિઃ=પાર્વતીના નાથ, મહાદેવ.
 ચ=અને.

વિમ્બેષુ (મૂં વિષ)=દુનિયાઓમાં.
 અશોષ=નિઃશેષ, સમસ્ત.
 ગુણ=શુષ.
 માજુ=ભગનાઈ.
 અશોષગુણમાજુ=સમસ્ત ગુણોને ભગનાઈ.
 શમ=શાન્તિ.
 માવ=ભાવ.
 પૂર્ણ (વાં પૂ)=પૂણ, ભરપૂર.
 શમમાવપૂર્ણ=શમ-ભાવથી ભરપૂર.
 યદુ=જે માટે.
 તે (મૂં યુષ્મદ)=તારૂં.
 સમાનં (મૂં સમાન)=સરખું.
 અપરં (મૂં અપર)=અન્ય.
 નહિ=નહિ.
 રૂપં (મૂં રૂપ)=રૂપ.
 અસ્તિ (વાં અસ્)=છે.

પદાર્થ

“ચન્દ્ર કલંકી છે અને સૂર્ય તાપયુક્તજ છે. વળી પાર્વતીના પતિના અર્ધ અંગમાં ખરેખર અર્ધાંગના છે. એથી કરીને દુનિયાઓમાં સમસ્ત ગુણોને ભગનાઈ તથા શમ-આવથી પરિપૂર્ણ એવું તારા જેવું અન્ય રૂપ નથી.”—૧૨

* * *

ख्यातं क्षितौ तव मतं यदबुद्धिना तत्

ज्ञातं न दोष इह तेऽपि न पश्यतीदम् ।

घूको रवेर्द्युतिमदेव हि मण्डलं च

यद् वासरे भवति पाण्डुपलाशकल्पम् ॥ ૧૩ ॥

અન્વયઃ

યદ્ તવ મતં ક્ષિતૌ ક્યાતં, તત્ અપિ અ-બુદ્ધિના ન જ્ઞાતમ્; इह ते दोषः न, हि यद् इदं द्युतिमतं च रवेः मण्डलं वासरे पाण्डु-पलाश-कल्पं भवति, तद् घूकः न एव पश्यति ।

શબ્દાર્થ

ख्यातं (મૂં ક્યાત)=પ્રસિદ્ધ.
 क्षितौ (મૂં ક્ષિતિ)=પૃથ્વી ઉપર.
 तव (મૂં યુષ્મદ)=તારૂં.
 मतं (મૂં મત)=મત, દર્શન, સિદ્ધાન્ત.
 यद् (મૂં યદ)=જે.

बुद्धि=મતિ.
 अबुद्धिना=બુદ્ધિ-રહિત વડે.
 तद् (મૂં તદ)=તે.
 ज्ञातं (મૂં જ્ઞાત)=જાણેલ.
 न=નહિ.

અર્થાત્—અશ્વિસેન એ શ્રીપાર્શ્વનાથના પિતાનું નામ છે, જ્યારે વામા એ તેમની માતાનું નામ છે. વળી ધરણેન્દ્ર તેમનો સેવક છે. પૂર્વ ભવમાં કમઠ તાપસ્વી અજ્ઞાન તપશ્ચર્યાના ભોગી બનેલા આ ભોગી (સર્પ)નું તેમણે સ્વહસ્તે અગ્નિથી રક્ષણ કર્યું હતું. આ ઉપરાંત કમઠ તાપસ મરીને વ્યંતર તરીકે ઉત્પન્ન થયો ત્યારે તેણે ત્રેવીસમા તીર્થકરને ઘેર જલવૃષ્ટિ દ્વારા ભયંકર ઉપસર્ગ કર્યો હતો. વિશેષમાં છુરાપદલી, ફલદિંદ્રિ ઇત્યાદિ નગરામાં શ્રીપાર્શ્વ પ્રજ્ઞની પ્રખ્યાતિ થયેલી છે. એમ અન્તિમ પદ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. છતાં તદ્દગત પ્રમુખ શબ્દથી શું સમજવું જોઈએ તે જાણવું બાકી રહે છે. અલગત આ વિષયના જિજ્ઞાસુ પોતાની ઇચ્છા તૃપ્ત કરવા માટે પરિશિષ્ટગત મુનિરાજ શ્રીશાન્તિકુશલરચિત પાર્શ્વનાથસ્તવન જોઈ શકે છે, છતાં પણ ત્યાં સૂચવેલાં ૧૦૮ નામોની સન્તુલના કરવામાં તેમને સહાયભૂત થઈ પડે તેટલા માટે ‘શ્રીઉત્તમવિજયકૃત પાર્શ્વદેવનાંમમાલા’પ રસ-સામગ્રી પીરસવા લલચાઈ છે.’

(કડખાની દેશી)

પાસ જિનરાજ મુણી આજ સંખેસરા, પરમ પરમેસરા વિશ્વ વ્યાપ્યો;

ભીડ ભાંગી જરા જાદવાની જઈ, થિર થઈ શંખપુરી નામ થાપ્યો.—પાસ૦ ૧

સાર કરિ સારિ મનોહારિ મહારાજ તું, માન મુત્ર પીનતી મત્ર માચી;

અવર દેવા તણી આસ કુણ કામની, સ્વામીની સેવના એક સાચી.—પાસ૦ ૨

વૃંહી અરિહન્ત ભગવન્ત ભવ તારણો, વારણો વિષમ ભય દુઃખ વાટ;

વૃંહી મુખ કારણો સારણો કાજ સહુ, વૃંહી મનોહારણો સાચ માટે.—પાસ૦ ૩

અંતરીક (૧) અમીઝરા (૨) પાસ પંચાસરા (૩) ભોયરા (૪) પાસ બાભા (૫) બટેવા (૬);

વિજયચિન્તામણિ (૭) સોમચિન્તામણિ (૮) સ્વામી સિંધા (શ્રીપાસ!) તણી કરો અરણુ સેવા.—

પાસ૦ ૪

ફલવર્ધિ (૯) પાસ મનમોહના (૧૦) મગસિયા (૧૧) તારસદલા (૧૨) નમું નાંહિ તોટા;

સક(શ્રી!)બલેયા (૧૩) પ્રજ્ઞ આસગુલ (૧૪) અર્જિયા (૧૫) યંભણા (૧૬) યંભણા (૧૭)

પાસ મોટા.—પાસ૦ ૫

૧ આ મુનિરાજ શ્રીજીઉત્તમવિજયના પ્રશિષ્ય થાય છે, જ્યારે ‘પુશાલવજયજ્ઞ’ના તો તેઓ શિષ્ય થાય છે. તેમણે આ પુરૂષાદાની પાર્શ્વદેવનાંમમાલા સં. ૧૮૮૧ ના કાગણુ વદ બીજીને દિવસે રચી છે.

૨ આ નામમાલામાં શ્રીપાર્શ્વનાથનાં ૧૦૮ નામોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. જૈનગ્રન્થાવલી (૫૦ ૨૮૬)માં ‘ભારતી ૧૦૮ નામ સ્તવન’ એવો ઉલ્લેખ છે એ ઉપરથી તેમજ આ પ્રસ્તાવનાના ૫૦ ૩૫-૩૬ ઉપરથી પણ સમજ શકાય છે કે સરસ્વતીનાં પણ ૧૦૮ નામો છે. અજૈન સાહિત્યમાં મહાદેવનાં ૧૦૮, વિષ્ણુનાં ૧૦૦ નામો, ગણ-પતિનાં ૧૦૮, રામનાં ૧૦૮ અને કૃષ્ણનાં પણ ૧૦૮ નામો છે એ વાતની ખુલ્લુંસ્તોત્રમુક્તાહારનાં ૩૦૧, ૫૧ મા, ૮૧ મા, ૧૩૪ મા અને ૧૪૬ મા સ્તોત્ર સાક્ષી પૂરે છે.

૩ અતિશય તીવ્ર જિજ્ઞાસુને તો ‘શ્રીપરોવિજય જૈન ગ્રન્થમાલા’ (ભાવનગર) તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા પ્રાચીન તીર્થમાળા-સંગ્રહના પ્રથમ ભાગમાં આવેલ મહોપાધ્યાય શ્રીમદ્વિજયગણિકૃત પાર્શ્વનાથ-નામમાલા (૫૦ ૧૪૯-૧૫૩), પં. કલ્યાણસાગરરચિત પાર્શ્વનાથ ચૈત્ય પરિપાટી તેમજ પં. રત્નકુ-શાલિરચિત પાર્શ્વનાથસંજ્ઞારતવન (૫૦ ૧૬૬-૧૭૦) જેવા લઘુમણુ કંઈ હું.

દોષઃ (મૂં દોષ)=દોષ, અપરાધ.

દ્વહ=અર્ધા.

તે (મૂં ગુપ્ત)=તારા.

અપિ=પણ.

પશ્યતિ (ધાં દશ)=જુએ છે.

દ્વં (મૂં દ્વમ્)=આ.

ધૂકઃ (મૂં ધૂક)=ધુવડ.

રવિઃ (મૂં રવિ)=સૂર્યનું.

દ્યુતિમત્=પ્રકાશયુક્ત.

પ્રવ=જા.

દ્વિ=૩મ્.

મણ્ડલં (મૂં મણ્ડલ)=મણડળ.

જ્વ=અને.

વાસરે (મૂં વાસર)=દિવસ.

ભવતિ (ધાં ભૂ)=થાય છે.

પાણ્ડુ=દિહા.

પલાશ=ખાખર.

કલ્પ=સમાન.

પાણ્ડુપલાશકલ્પં=દિહા ખાખરના સમાન.

પદાર્થ

“ (હે નાથ !) તારો જે સિદ્ધાન્ત પૃથ્વી ઉપર પ્રસિદ્ધ છે, તે પણ યુદ્ધિ-નહિત (જને) ન અણ્યોઃ તેમાં તારો દોષ નથી. દેમકે જે સૂર્યનું આ પ્રકાશમય માણ્ડલ દિવસે રવેતવર્ણી પદ્માશના (પત્રના) સમાન હોય છે, તેને ધ્રુવડ બોલેજ નથી.”—૧૩

* * *

શાન્ત્યન્યદેવમવ(વિ?)ગ્રોધયુતં ગુરં ચ

ધર્મં શ્રયન્ત્યવમતોન્નતશાસના યે ।

પુંસો વિઘૌતપરવાદ ! વિના ભવન્તં

કસ્તાન્ નિવારયતિ સઙ્ગરતો યથેષ્ટમ્ ? ॥ ૧૪ ॥

અન્વયઃ

યે અવમત-ઉન્નત-શાસનાઃ પુંસઃ શાન્તિ-અન્ય-દેવં અવગ્રોધ-યુતં ગુરં ધર્મં ચ શ્રયન્તિ, તાન્ યથા-ઈષ્ટં સઙ્ગરતઃ વિઘૌત-પર-વાદ ! ભવન્તં વિના કઃ નિવારયતિ ? ।

શબ્દાર્થ

શાન્તિ=શાન્તિ(નાથ), ઠંઠોના સોળમા તીર્થંકર.

અન્ય=અન્ય, બીજો.

દેવ=દેવ, સુર.

શાન્ત્યન્યદેવં=શાન્તિ(નાથ)થી અન્ય દેવને.

અવગ્રોધ=અસાન.

યુત (ધાં યુ)=યુક્ત.

અવગ્રોધયુતં=અસાનથી યુક્ત.

ગુરં (મૂં ગુર)=ગુરુને.

ધર્મ (મૂં ધર્મ)=ધર્મને.

શ્રયન્તિ (ધાં શ્રિ)=આશ્રય લે છે.

અવમત (ધાં મત)=નિર્વરત્કાર કરેલ.

ઉન્નત=ઉચ્ચ.

શાસન=શાસન, આચાર.

અવમતોન્નતશાસનાઃ=નિર્વરત્કાર કર્યો છે ઉન્નત શાસનના જેમણે એવા.

યે (મૂં યદ)=જેઓ.

પુંસઃ (મૂં પુંસ)=માનવો.

વિઘૌત (ધાં ઘૌ)=વિશેષે કરીને ઘોષ નાખેલ.

પર=અન્ય.

વાદ=વાદ.

વિઘૌતપરવાદ ! =વિશેષે કરીને ઘોષ નાખ્યો છે અન્ય વાદ જેણે એવા ! (સં)

વિના=વગર.

ભવન્તં (મૂં ભવત)=આપના.

તાન્ (મૂં તદ)=તેમને.

નિવારયતિ (ધાં વાર)=નિવારે છે, રોકે છે.

સઙ્ગરતઃ (ધાં સઙ્ગ)=સંચાર કરતા.

યથા=જેમ.

ઈષ્ટ=વાંછિત.

યથેષ્ટં=મરજી મુજબ.

ગેખી (૧૮) ગોડી (૧૯) પ્રજી નીલકંઠા (૨૦) નમું હલધરા (૨૧) સાંમલા (૨૨) પાસ ખ્યારા; સુરસરા (૨૩) કંકણા (૨૪) પાસ દાદા (૨૫) વલી સ્ત્રજમંડણુ (૨૬) નમું તરણુતારા.

—પાસ૦ ૬

જગતવલ્લભ (૨૭) કલિકુંડ (૨૮) ચિંતામણિ (૨૯) લોહણા (૩૦) સેરિસા (૩૧) સ્વામિ નમિયે;

નાકાડા (૩૨) ઉન્હાવલા (૩૩) કલિયુગા (૩૪) રાવણા (૩૫) પોસીના (૩૬) પાસ નમિ કુ:ખ દમિયે.—પાસ૦ ૭

સ્વામિ માણિક (૩૭) નમું નાથ સીરિડિયા (૩૮) નાકુંડા (૩૯) જોરવાડી (૪૦) જગેશા; કાપડી (૪૧) દોલતી (૪૨) પ્રમસીયા (૪૩) મુંજપુરા (૪૪) ગાડરીયા (૪૫) પ્રજી ગુણુગિરે(ગણુ?)શા.—પાસ૦ ૮

હમીરપુર (૪૬) પાસ પ્રણમું વલી નવલખા (૪૭) ભીડભંજન (૪૮) પ્રજી ભીડ ભાગે; કુ:ખભંજન (૪૯) પ્રજી ડોકરીયા (૫૦) નમું પાસ જરાવલા (૫૧) જગત જગે.—પાસ૦ ૯
અવંતી (૫૨) ઉજ્જેણિયે (૫૩) સહસકણા (૫૪) સાહેબા મહિમદાવાક (૫૫) કોકિા (૫૬) કંડેરા (૫૭);

નારિંગા (૫૮) ચંચૂ (૫૯) ચલ્લા (૬૦) ચવલેસરા (૬૧) તવલી (તીવરી?) (૬૨) ક્ષલવિહાર (૬૩) નાગેદનેરા. (૬૪)—પાસ૦ ૧૦

પાસ કલ્યાણુ (૬૫) ગંગાણિયા (૬૬) પ્રજીમિયે પલીવિહાર (૬૭) નાગેન્દ્રનાથા; કુર્કેટશરા (૬૮) પાસ છાપા અહિ (૬૯) કમઠ દેવે નમ્યા શક સાથા.—પાસ૦ ૧૧
તિમરી (૭૦) ગોગો (૭૧) પ્રજી દૂધિયા (૭૨) વલ્લભા (૭૩) શંખલ (૭૪) મૃતકલ્લોલ (૭૫) ખૂદા (૭૬);

ધીંગાડમલ્લાર (૭૭) પ્રજી પાસ ઝોટિંગલ (૭૮) જસ મહિમા નહીં જગત ગૂદા.—પાસ૦ ૧૨
ચોરવાડી (૭૯) જિનરાજ ઉદામણિ (૮૦) પાસ અજગ્રા(જહ)વરા (૮૧) નેવ નંગા; કાપેડરા (૮૨) વજ્રેળા (૮૩) પ્રજી છિછલી (૮૪) મુખસાગર (૮૫) તણા કરો સંગા.

—પાસ૦ ૧૩

વિજ્જુલા (૮૬) કરકુંડ (૮૭) મંડલીકા (૮૮) વલી મુહુરિયા (૮૯) શ્રીકલોધી (૯૦) અનિદા (૯૧);

ઔઆ (૯૨) કુલપાક (૯૩) કંસારિયા (૯૪) ઉંબરા (૯૫) અનિયલા (૯૬) પાસ પ્રણમું આનંદા.—પાસ૦ ૧૪

નવસારી (૯૭) નવપલ્લવા (૯૮) પાસજી શ્રીમહાદેવ (૯૯) વરકાણુવાસી (૧૦૦); પરાકલા (૧૦૧) ટાંકલા (૧૦૨) નવખંડા (૧૦૩) નમું ભવ તણી જય જેહુથી ઉદારી.

—પાસ૦ ૧૫

મજવંછિત (૧૦૪) પ્રજી પાસજીને નમું વલી નમું નાથ સાથા નગીના (૧૦૫);

પદ્યાર્થ

“ (સ્પાદવાદ્દૃષી) ઉત્તર શાસનની જેમણે અવગણના કરી છે એવા જે માનવો શાન્તિ (નાથ) થી અન્ય દેવને, બોધ વિનાના ગુણને તેમજ (અજ્ઞાનમય) ધર્મને માને છે, તેવા મરણ મુગ્ધ ચાલનારાને, પરના વાદનું જેણે વિશેષતઃ ખણ્ડન કર્યું છે એવા હે નાથ ! આપ સિવાય કોણ રોકે ? ”—૧૪

* * *

અભ્રારવેણ ન જિતં ભવતઃ સ્વરં તત્

કિં ભૂતવહ્નિમિતગિર્ગુણભારપૂર્ણમ્ ।

પ્રાસ્તોપતાપવિષદાહમનેન વાગ્મિઃ

કિં મન્દરાદ્રિશિખરં ચલિતં કદાચિત્ ? ॥ ૧૫ ॥

અન્વયઃ

અનેન અભ્ર-આરવેણ ભૂત-વહ્નિ-મિત-ગિર્-ગુણ-ભાર-પૂર્ણ વાગ્મિઃ પ્રાસ્ત-ઉપતાપ-વિષ-દાહં ભવતઃ તત્ સ્વરં કિં ન જિતમ્ ? । કિં મન્દર-અદ્રિ-શિખરં કદાચિત્ ચલિતમ્ ? ।

શીખરાર્થ

અભ્ર=મેઘ.

આરવ=ધ્વનિ, અવાજ.

અભ્રારવેણ=મેઘના ધ્વનિથી.

ન=નહિ.

જિતં (મૂં જિત)=જીતાયેલ.

ભવતઃ (મૂં ભવત)=આપનો.

સ્વરં (મૂં સ્વર)=સ્વર.

તત્=તે.

કિં=શું.

ભૂત=પાંચસંખ્યાવાચક શબ્દ.

વહ્નિ=ત્રણસંખ્યાવાચક શબ્દ.

મિત (વાં મા)=માપેલ.

ગિર્=વાણી.

ગુણ=ગુણ.

ભાર=સમૂહ.

પૂર્ણ=ભરપૂર.

ભૂતવહ્નિમિતગિર્ગુણભારપૂર્ણ=પાંચસંખ્યાવાણીના ગુણોના સમૂહથી પૂર્ણ.

પ્રાસ્ત (વાં અત્)=અત્યંત દૂર ફેંકેલ.

ઉપતાપ=સંતાપ.

વિષ=ઝેર.

દાહ=અગ્નિ.

પ્રાસ્તોપતાપવિષદાહં=અત્યંત નાશ કરે છે ઉપતાપ, વિષ અને દાહનો જેણે એવા.

અનેન (મૂં અદમ)=આથી.

વાગ્મિઃ (મૂં વાત)=વાણીઓ વડે.

મન્દર=મેરૂ.

અદ્રિ=પર્વત.

શિખર=શિખર.

મન્દરાદ્રિશિખરં=મેરૂ પર્વતનું શિખર.

ચલિતં (મૂં ચલિત)=ચલિત.

કદાચિત્=કદાપિ, કોઈ કાળે.

પદ્યાર્થ

“ પાંચીસ વાણીના ગુણ-સમૂહથી ભરપૂર તેમજ જેણે વાણીઓ દ્વારા સંતાપ, વિષ અને દાહને અત્યંત દૂર કર્યા છે એવા આપનો સ્વર શું આ મેઘની ગર્જનાથી જીતાયો નહિ ? (ના,

કુઃખ હોહુગ તણ સાધુ મારગ બજી કર્મના કેસરીથી ન ખીના.—પાસ૦ ૧૬
 અમૃતનૃપનન્દ કુલનન્દ્ર પ્રજા અલવરા (૧૦૬) ખીખડા (૧૦૭) પાસ કલ્યાણરાયા (૧૦૮);
 હોવે કલ્યાણ જસ નામથી જય હુવે જનની વામાને ધન જહ બયા.—પાસ૦ ૧૭
 એક શત આઠ (૧૦૮) પ્રજા પાસ નામૈં થુણ્યો સુખ સંપતિ લલો સર્વ વાતે;
 જાણિ યશ સંપદા સુખ શરીરે સદા નાહી મણા માહરે કોઈ વાતે.—પાસ૦ ૧૮
 સાચ જની સ્તવ્યો મત્ર માહરે ગમ્યો પાસ હૃદયે રમ્યો પરમ પ્રીતે;
 સમીહિત સિદ્ધિ નવ નિદ્ધિ પામ્યો સહુ મુઝ થકી જગતમાં ઠો ન જીતે.—પાસ૦ ૧૯
 કાજ સહુ સારજે શત્રુ સંહારજે પાસ સંખેસરા મૌજ પાર્થ;
 નિત્ય પરભાતિ હઠી નમું નાયજી ! તુઝ વિના અવર કુંણ કાજે ધ્યાઈ !—પાસ૦ ૨૦
 (સંવત) અદાર એકાસિયે (૧૮૮૧) ફાલગુણ માસિયે ખીજ કજ્જલ પખે છંદ કરિયા;
 ગૌતમ ગુરૂ તણ વિજયખુશાલને ઉત્તમૈં સંપદા સુખ વરિયા.—પાસ૦ ૨૧

પાઠ-વિચાર—

હવે પાછો પ્રસ્તુત કાવ્ય પરત્વે વિચાર કરીએ. પ્રથમ તો મૂળ કાવ્યમાં જે પાઠો ફેરવવામાં આવ્યા છે તે તરફ ઉઠતી નજર ફેંકીશું.

ત્રીજ પદમાં મુકુરમધ્વગતાસ્પર્શિન્ એવો પાઠ જોઇએ. એનો અર્થ ‘દર્પણના મધ્યમાં રહેલા મુખના ધિમ્બને’ એમ થાય છે.

૨૬ મામાં ધ્યાનનલોદ્રપિતદુર્મમતાલતાયને બદલે ધ્યાનનલોદ્રપિતદુર્મમતાલતાય એવો પાઠ છે. એનો અર્થ ‘ધ્યાનરૂપ અગ્નિ વડે દહન કર્યું છે દુર્મત્વરૂપ લતાનું જેણે એવાને’ એમ થાય છે.

૨૮ મામાં પદમાં દુષ્કમવપ્રકૃતે ને બદલે દુષ્કમઠપ્રકૃતે જોઇએ. આનો અર્થ એ છે કે દુષ્ટ કમઠ (નામના દૈત્યે) રચેલ.

૨૯ મામાં કિદુપ્રવિન્ને ને બદલે કિમૂપ્રવિન્ને પાઠ છે. કિમ્સુ અને ઉપ્રવિન્ને એ બેનો શું અને પ્રતાપી મણ્ડળ એ અનુક્રમે અર્થ છે.

પ્રયોગ-વિચાર—

શ્રીપાર્શ્વભક્તામરના ૧૨ મા શ્લોકમાં સન્દહ્યા પ્રયોગ નજરે પડે છે. આ પ્રયોગ શુદ્ધ છે કે અશુદ્ધ તેનો વિશેષ વિચાર કરવામાં આવે તે પૂર્વે પ્રથમ તો બૃહસ્પતિનાં “શાન્તિમુદ્ગોષયિત્વા શાન્તિપાનીયં મસ્તકે દાતવ્યમિતિ” એ પાઠમાં આ પ્રયોગને મળતું આવતું ઉદ્ગોષયિત્વા રૂપ દષ્ટિગોચર થાય છે તેની નોંધ લઇએ.

મહર્ષિ પાણિનિકૃત અષ્ટાધ્યાયીના નિમ્ન-લિખિત—

‘મૃગાદિમ્યો મુખ્યષ્વેલોપશ્ચ હલઃ’ (૩-૧-૧૨)

—સૂત્રની સિદ્ધાન્ત-કૌમુદી નામની ટીકામાં જોદાયેલો એવું રૂપ દષ્ટિગોચર થાય છે ખરું, પરંતુ આ હકીકત સન્દહ્યા પરત્વે ધટી શકે તેમ જણાતું નથી. અલખત વૈદિક પ્રક્રિયા તરફ નજર

તે ન છતાયો તે વ્યાજબી છે, કેમકે) શું મેરૂ પર્વતનું શિખર કદાપિ (વાયુથી) ચલિત થયું છે ખરૂં ?"—૧૫

* * *

एकत्र जन्मनि पदे च गते त्वया हे

या चक्रवर्तिपदवी खलु सा च मुक्ता ।

इक्ष्वाकुभूपतिषु तीर्थकरोऽत एव

दीपोऽपरस्त्वमसि नाथ ! जगत्प्रकाशः ॥ ૧૬ ॥

અન્યથા:

(હે) નાથ ! ત્વયા ચ એકત્ર જન્મનિ હે પદે ગતે । યા ચક્રવર્તિન-પદવી સા ચ જલ્પ મુક્તા, અતઃ ત્વં એવ 'ઇક્ષ્વાકુ'-ભૂપતિષુ તીર્થકરઃ જગત્-પ્રકાશઃ અપરઃ દીપઃ અસિ ।

શબ્દાર્થ

एकत्र=એક.

जन्मनि (મૂં જન્મન્)=જન્મને વિષે.

पदे (મૂં પદ)=પદે.

च=વળી.

गते (મૂં ગત)=ગામ.

त्वया (મૂં તુમ્હા)=તારાથી.

हे (મૂં હિ)=એ.

या (મૂં યા)=એ.

चक्रवर्तिन=ચક્રવર્તી.

पदवी=પદવી.

चक्रवर्तिपदवी=ચક્રવર્તીની પદવી.

खलु=ખરેખર.

सा (મૂં તદ)=તે.

मुक्ता (મૂં મુક્તા)=સજ્જ દીધેલ.

इक्ष्वाकु=ઇક્ષ્વાકુ.

भूपति=રાજા.

इक्ष्वाकुभूपतिषु=ઇક્ષ્વાકુ (વંશના) રાજાઓને વિષે.

तीर्थकरः (મૂં તીર્થકર)=તીર્થકર.

अतः=એથી કરીને.

एव=જ.

दीपः (મૂં દીપ)=દીપક, દીવેલ.

अपरः (મૂં અપર)=અનન્ય.

त्वं (મૂં તુમ્હા)=તું.

असि (યાં અસ)=છે.

नाथ ! (મૂં નાથ)=હે નાથ !

जगत्=જગત.

प्रकाशः=પ્રકાશ, તેજ.

जगत्प्रकाशः=જગતના પ્રકાશરૂપ.

પદાર્થ

“હે નાથ ! વળી એક જન્મને વિષે તે (ચક્રવર્તીના તેમજ તીર્થકરના એમ) બે પદ પ્રાપ્ત કર્યાં. તેમાં વળી જે ચક્રવર્તીની પદવી હતી, તે તે ખરેખર ત્યજી દીધી. એથી કરીને ઇક્ષ્વાકુ (વંશના) રાજાઓમાં તુંજ તીર્થકર જગતના પ્રકાશરૂપ અનન્ય દીપક છે.”—૧૬

* * *

क्षित्याः पदैर्हततमः ! स्मरणेन शश्वत्

सद्ब्रह्मपयोजमवबोधमुपैत्यरं ते ।

કરતાં એવાં રૂપો ત્યાં માલુમ પડે છે, પરંતુ એ વાત પણ અત્ર લાગુ પડતી નથી. આથી કરીને 'સમ' એ ઉપસર્ગને દૃષ્ટા સાથે સંબંધ છે એમ ન માનીએ—તેને પૃથક્ ગણીએ તોજ આ પ્રયોગની શુદ્ધતા સંબંધી શંકા દૂર થઇ શકશે એમ લાગે છે.

શ્રીવિનયલાભગણિનો વૃત્તાન્ત—

શ્રીવિનયલાભગણિ પાઠક (ઉપાધ્યાય) શ્રીવિનયપ્રમોદના વિનેય (શિષ્ય) થાય છે અને તેમણે આ શ્રીભક્તામર-સ્તોત્રની સમસ્યાબંધ રચના કરી છે એટલી હુકીકત પ્રશસ્તિ ઉપરથી અણી શકાય છે. આ ઉપરાંત તેમના જીવન ઉપર પ્રકાશ પાડનાર કોઇ પણ સાધન મારા જ્ઞેવામાં કે જાણવામાં આવ્યું નથી.

અંતમાં પાઠક મહાશય આ પાર્શ્વભક્તામરના રચનારા શ્રીવિનયલાભગણિના નામગત વિનયનો વિશિષ્ટ લાભ મેળવવા લાચારાલી બને એટલું ઇચ્છતો તથા આ ગ્રન્થમાં જે કોઇ ત્રુટિઓ રહી ગઇ હોય તે બદલ સાક્ષર-સમુદાયની ક્ષમા યાચતો તેમજ તેમની તરફથી તદ્દર્શે યોગ્ય સૂચનાઓની આશા રાખતો હું આ પ્રસ્તાવના પૂર્ણ કરે તે પૂર્વે પરિશિષ્ટો સંબંધી થોડો ધણો વિચાર કરવા પ્રવૃત્ત થાઉં છું.

પ્રથમ પરિશિષ્ટમાંના ભારતી-વર્ણનની સમીક્ષા કરતાં તેના કર્તાની પ્રતિભા પ્રકટ થાય છે, પરંતુ ખેદની વાત એ છે કે આ સ્તોત્રના ૨૭ મા પદમાં જે રત્નવર્ધનનું નામ નજરે પડે છે, તે સુનિવર સંબંધી નિર્ણય કરવા માટે તેમના ગુરૂવર્ય, તેમના શિષ્યરત્ન કે તેમના સમય સંબંધી કોઇ ઉલ્લેખ મારા જાણવામાં નથી. આથી આ કવિરાજ ક્યારે થયા, આ સિવાય તેમની અન્ય કોઇ કૃતિ છે કે નહિ ઇત્યાદિ જિજ્ઞાસા અતુલ્ય રહે છે.

૧ 'एत्वापि छन्दसि' (૭-૧-૨૮) એ અષ્ટાધ્યાયીના વૈદિક પ્રક્રિયાના સૂત્રના સજમાનં પરિવાપયિત્વા એ ઉદાહરણમાં આવ્યું ૩૫ દર્શિગાયર થાય છે.

૨ આ ગ્રન્થનું શુદ્ધિપત્ર આપવામાં આવ્યું છે, છતાં "गच्छतः स्खलनं क्वापि भवत्येव प्रमादतः" એ મુજબ કોઇ કોઇ ભૂલ દર્શિપદમાં નહિ પણ આવી હોય. શ્રીભક્તામરસ્તોત્રની પાદપૂર્તિપ્રથમ વિભાગમાં બે ત્રણ અશુદ્ધિઓનો નિર્દેશ કરવો રહી ગયો છે, તો તે સંબંધમાં અત્ર ઉલ્લેખ કરવો અરથાને નહિ ગણાય.

(અ) ઉપોદ્ધાતના સાતમા પૃષ્ઠમાં લગભગ અન્તમાં "વળી આ સંબંધમાં.....પણ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે" એ પંક્તિ ભૂલથી દાખલ થઇ ગઇ છે, વાસ્તે તે કાઢી નાંખવી. એને બદલે "સહસ્રાવધાની શ્રીસુનિસુન્દરસુરિત ગુર્વાવલીના 'ભયં જિજ્ઞાંસી શરૂ થતા ૨૭૫મા પદના ચતુર્થ ચરણગત 'सरसाज्जुक्छिभिः'માં સામાસિક પદોમાં પણ સન્ધિ નહિ કરવાનું ઉદાહરણ વિચારી લેવું" એવો સુધારો કરવો. હજી સુધી આ ભૂલ તરફ તો કોઇએ માફે ધ્યાન ખેંચ્યું નથી, જ્યારે નિમ્ન-લિખિત બીજી બે ભૂલો તરફ માફે લક્ષ્ય પં. લાલચન્દ્રે પોતે લખી મોકલેલ અભિપ્રાય ક્ષારા ખેંચ્યું છે. આ બદલ હું તેમનો આભારી છું.

(આ) ૧૮૧ મા પૃષ્ઠમાં વાઙ્મયકાલકારના કર્તા તરીકે 'सुनिवाग्मटः' લખ્યું છે તેમાં 'સુનિ' શબ્દ ન બેઠ્યો.

(ઇ) ૧૮૨ મા પૃષ્ઠમાં પ્રભાવકચરિત્રના કર્તા તરીકે 'श्रीचन्द्रप्रमसुरिः' એવો જે ઉલ્લેખ નિર્ણયસાગરમાં છપાયેલ ગ્રન્થના મુખપૃષ્ઠ ઉપરથી કરવામાં આવ્યો છે તે અશુદ્ધ છે. શ્રીચન્દ્રપ્રભસુરિને બદલે તેમના શિષ્યરત્ન શ્રીમદ્વાચન્દ્રસુરિનું નામ બેઠ્યો.

ગોપાશનાશકરદર્શન ઇષ ચાત્ર

સૂર્યાતિશાયિમહિમાસિ મુનીન્દ્ર ! લોકે ॥ ૧૭ ॥

અન્વયઃ

(હે) મુનિ-ઇન્દ્ર ! પદ્મૈઃ ક્ષિત્યાઃ હત-તમઃ ! તે સ્મરણેન સત્-હૃદ્-પયોજં શશ્વત્ અરં અવબોધં ઉપૈતિ । ઇષઃ ગો-પાશ-નાશ-કર-દર્શનઃ (ત્વં) ચ અત્ર લોકે સૂર્ય-અતિ-શાયિન્-મહિમા અસિ ।

શીખદાર્થ

ક્ષિત્યાઃ (મૂં ક્ષિતિ)=પૃથ્વીના.

પદ્મૈઃ (મૂં પદ)=ચરણો વડે.

હત (ઘાં હન્)=નાશ કરેલ.

તમસ્=અજ્ઞાન.

હતતમઃ !=નાશ કર્યો છે અજ્ઞાનનો જેણે એવા ! (સંઃ)

સ્મરણેન (મૂં સ્મરણ)=સ્મરણથી.

શશ્વત્=સર્વદા.

સત્=સંજ્ઞાન.

હૃદ્=હૃદય.

પયોજ=કમળ.

સત્-હૃત્પયોજં=સંજ્ઞાનનોના હૃદયરૂપી કમળ.

અવબોધં (મૂં અવબોધ)=વિકાસ.

ઉપૈતિ (ઘાં ઇ)=પામે છે.

અરં=અત્યંત.

તે (મૂં યુસ્મદ્)=તારા.

ગો=વાણી.

પાશ=જાળ.

નાશ=નાશ, અન્ત.

કર=કરનાર.

દર્શન=દર્શન.

ગોપાશનાશકરદર્શનઃ=વાણીરૂપી જાળનો નાશ કરનાર દર્શન છે જેનું એવો.

ઇષઃ (મૂં ઇતદ્)=આ.

ચ=અને.

અત્ર=અહિંઆ.

સૂર્ય=સૂર્ય.

અતિશાયિન્=ચડિયાતો, અધિક.

મહિમન્=મહિમા, પ્રભાવ.

સૂર્યાતિશાયિમહિમા=સૂર્યથી અધિક પ્રભાવ છે જેનો એવો.

અસિ (ઘાં અસુ)=હું છે.

મુનિ=સાધુ.

ઇન્દ્ર=શ્રેષ્ઠતાવાચક શીખદ.

મુનીન્દ્ર !=હે મુનીશ્વર !

લોકે (મૂં લોક)=કુનિયામાં.

પદ્યાર્થ

“ હે મુનીશ્વર ! ચરણોથી (અર્થાત્ અનેક સ્થળોમાં વિહાર કરીને) પૃથ્વીમાંના અજ્ઞાન (રૂપ અધિકાર)નો જેણે નાશ કર્યો છે એવા હે (નાથ) ! તારા સ્મરણથી સંજ્ઞાનનું હૃદયરૂપી કમળ સર્વદા અત્યંત વિકાસ પામે છે. (કમળ અત્યંત ઉન્નાર્ગી બનેલી) વાણીરૂપી પાશનો નાશ કરનારા દર્શનવાળો એવો આ તું આ લોકમાં સૂર્યથી અધિક મહિમાવાળો છે.”—૧૭

* * *

આસ્યાર્ણવાદ્ રદનદીધિતિપૂતવર્ત્મા—

સદ્ધ્યુયસારગુણરત્નચયાદ્ વચસ્તે ।

ઉચ્છિન્નનાશમમૃતાચ્છિશિરં સ્વભાવૈ—

વિચોતયજ્જગદ્પૂર્વશશાઙ્કુવિમ્બમ્ ॥ ૧૮ ॥

બીજા અને ત્રીજા પરિશિષ્ટા સંબંધી તેમજ છઠા તથા સાતમા પરત્વે તો કર્તાના નામનો પણ નિર્દેશ થઈ શકે તેમ નથી.

ચોથા પરિશિષ્ટના કર્તા દાનવિજય હોવાનું જણાય છે (જુઓ નવમું પદ્ય), પરંતુ તેમનો વિશેષ પરિચય કરાવનાર સાધન ન મળવાથી તેમના જીવન ઉપર પ્રકાશ પાડવા હું અસમર્થ છું. અલબત્ત આ નામના અન્ય મુનિવરો છે, પરંતુ ક્ષત નામની ઐક્યતાથી શું સિદ્ધ થઈ શકે ?

પાંચમા પરિશિષ્ટગત શ્રીશારદા-સ્તોત્ર શ્રીવિજયકીર્તિના વિનય શ્રીમલયકીર્તિની કૃતિ છે. એમના જીવન ઉપર કોઈ સાધન પ્રકાશ પાડી શકે તેમ હોય તો તેનાથી હું અજ્ઞાત છું એટલે હું એમના સંબંધમાં કશો વિશેષ નિર્દેશ કરી શકતો નથી. જોકે આરવત વિચારના અંતમાં—ઠલશમાં વિજયકીર્તિનું નામ જોવાય છે, (પરંતુ એટલાજ ઉપરથી શો નિર્ણય થઈ શકે ?) કેમકે ત્યાં કંઈું છે કે—

“સંવત્ સત્તરૈ ચોતીસૈ (૧૭૩૪) સમઘરે મુલ મહૂતર મુલ વાર
સદ્ગુરુને વચને કરિ આદર્યાં રે ધરમઘ જય જય કાર હિવ શિ (?)

કલસ—ધ્ય ભાવસેતી મુણીય મુણીય ગુરૂ મુખિ આણિ મુઠી આસતા
જે ટાલિ દૂધણુ એહ બૂધણુ ધરૈ તમુ મુખ સાસતા;
વાચનાચારિજ વિજયકીરતિ સીસ પદ્મનિધાન એ.
તમુ પાસિ પૂરી શ્રાવિકાયઈ ધર્યાં વ્રત પરધાન એ
સંવત્ ૧૭૩૪ વર્ષે મિગસિર સુદિ ૩.”

અતિમ પરિશિષ્ટના કર્તા પરત્વે તો છેક આવી નિરાશાજનક પરિસ્થિતિ નથી એટલું સાન્નદ્ય કહી શકાય છે. કેમકે આ શ્રીપાર્શ્વનાથ-સ્તવનના કર્તા મુનિરાજ શ્રીશાન્તિકુશળ તપાગચ્છીય છે. તેમણે આ સ્તવનમાં તપગચ્છતિલક શ્રીવિજયસેનસૂરીશ્વરના ચરણ-કમલને તેમજ પોતાના ગુરૂવર્ય શ્રીવિનયકુશલને પ્રણામ કર્યો છે. વિ. સં. ૧૬૬૭ માં આ સ્તવન રચાયેલું છે.

મુનિરાજ શ્રીચતુરવિજયે હસ્ત-લિખિત પ્રતિ ઉપરથી આ ઉતારી મોકલ્યું ત્યારે મારા કે તેમના એ ધ્યાનમાં હતું નહિ કે આ ‘શ્રીયશૌવિજય c ન અન્યમાલા’ (ભાવનગર) તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા પ્રાચીન-તીર્થમાલા-સંગ્રહમાં સુદ્રિત થયેલું છે. આનું બીજી વારનું પ્રૂક તપાસતાં એ તરફ મારે લક્ષ્ય ગયું તેથી મેં સુદ્રિત પુસ્તકમાં જે પાઠલિખતા હતી તેનો ટિપ્પણ દ્વારા નિર્દેશ કર્યો છે. ગામોનાં નામો વિષે વિશેષ માહિતી નહિ હોવાથી આ સ્તવનમાં રખલના રહી ગઈ હશે તે બદલ હું ભૂગોલજ્ઞોની ક્ષમા ચાહું છું અને તેઓ યોગ્ય સૂચનાઓ કરવા કૃપા કરશે એમ તેમને વિનવું છું.

‘સરસ્વતિ સરસ વચન રસ મારું, તોરે પાયે લાગું’ થી શરૂ થતી સનતકુમાર સજ્જાત્ય પણ શ્રીશાન્તિકુશળની કૃતિ છે, કેમકે એની અન્તિમ કડીઓમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે—

૧. આને સ્તવન તરીકે ઓળખાવવામાં આવેલ છે, પરંતુ ખરી રીતે જોતાં તો એમાં શ્રીપાર્શ્વનાથનાં નામોનો મોટો ભાગે નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે, જ્યારે તેમની સ્તુતિ તો ઘણીજ થોડી કડીઓમાં અન્તમાં કરવામાં આવી છે.

૨. ‘જૈન:સૂત્રર કવિઓ’ (૫૦ ૪૭૨)માં તો ‘સરસતિ સામિષિ પામે લાગુ’ એવી પાઠ-લિખતા છે.

અન્વય:

(ત) અસહ્યેય-સાર-ગુણ-રત્ન-ત્રયાત્ આસ્ય-અર્ણવાત્ રવન-દીધિતિ-પૂત-વર્ત્મ ઉચ્છિન્ન-નાશં સ્વભાવૈઃ અમૃતાત્ શિશિરં જગદ્ વિદ્યોતયત્ તે વચઃ અપૂર્વ-શશાઙ્ક-વિમ્બં (અસ્તિ) ।

શીખદાર્થ

આસ્ય=મુખ.

અર્ણવ=સમુદ્ર.

આસ્યાર્ણવાત્=મુખરૂપી સમુદ્રમાંથી.

રવન=દાંત.

દીધિતિ=કિરણ.

પૂત (ધાં પૂ)=પવિત્ર કરેલ.

વર્ત્મનું=માર્ગ, રસ્તો.

રવનદીધિતિપૂતવર્ત્મનું=દાંતનાં કિરણો વડે પવિત્ર થયે છે માર્ગ જેનો એવું.

અસહ્યેય=જેની સંખ્યા ન થઇ શકે તેવા, અગણિત.

સાર=ઉત્તમ.

ગુણ=ગુણ.

રત્ન=રત્ન.

ત્રય=સમૂહ.

અસહ્યેયસારગુણરત્નત્રયાત્=અગણિત ઉત્તમ

ગુણરૂપી રત્નો સમૂહ છે જેમાં એવા.

વચઃ (મૂં વચસ્)=વચન.

તે (મૂં યુષ્મદ્)=તારે.

ઉચ્છિન્ન (મૂં છિદ્)=નાશ કરેલ.

નાશ=નાશ, મૃત્યુ.

ઉચ્છિન્નનાશં=નાશ કર્યો છે મૃત્યુનો જેણે એવું.

અમૃતાત્ (મૂં અમૃત)=અમૃતથી.

શિશિરં (મૂં શિશિર)=શીતળ.

સ્વભાવૈઃ (મૂં સ્વભાવ)=સ્વભાવો વડે.

વિદ્યોતયત્ (ધાં દ્યુત્)=પ્રકાશિત કરનાર.

જગત્ (મૂં જગત્)=દુનિયાને.

અપૂર્વ=અસાધારણ.

શશાઙ્ક=ચન્દ્ર.

વિમ્બં=બિંબ.

અપૂર્વશશાઙ્કવિમ્બં=અસાધારણ ચન્દ્રનું બિંબ.

પદાર્થ

“ (હે નાથ !) અગણિત ઉત્તમ ગુણરૂપી રત્નના સમુદાયવાળા એવા તારા મુખરૂપી સમુદ્રમાંથી (નીકળતું) તારે વચન કે જેનો માર્ગ દાંતનાં કિરણો વડે પવિત્ર થયો છે, વળી જેણે મૃત્યુનો નાશ કર્યો છે તથા વળી જે સ્વભાવો વડે અમૃત કરતાં શીતળ છે તેમજ જે જગતને પ્રકાશિત કરે છે તે તારે વચન અસાધારણ ચન્દ્રના બિંબ (સમાન) છે.”—૧૮

* * *

વાહ્નીરેદૈઃ પ્રશમિતાઃ સદશોષજીવાઃ

પ્રક્ષાલિતાર્તિમલરાશિભિરેવ સન્તિ ।

નાથ ! પ્રફુલ્લવૃષકલ્પનગૈસ્તુ તે તત્ત્વ

કાર્યં કિયજ્જલધરૈર્જલભારનમ્નૈઃ ? ॥ ૧૯ ॥

અન્વય:

હે નાથ ! તે પ્રક્ષાલિત-અર્તિ-મલ-રાશિભિઃ પ્રફુલ્લ-વૃષ-કલ્પ-નગૈઃ વાચ્-નીરદૈઃ તુ સત્-અશોષ-જીવાઃ પ્રશમિતાઃ एव सन्ति, તત્ત્વ જલ-ભાર-નમ્નૈઃ જલધરૈઃ કિયત્ કાર્યમ્ ? ।

“શ્રીવિજયસેન સુરીધરવાણી તપગચ્છ રાજે બાણી;
વિનયકુશલ પંડિત વર ખાણી, તસ ચરણે ચિત્ત આણી. રં. ૭. મે. ૧૪.
વરસ સાતશે રોગ હીયાસી (?), સૂધી સંયમ પાલે;
મુનિ શાંતિકુશલ એમ પ્રજાપે, દેવલોક મીઠે સંભાલે. રં. ૭. મે. ૧૫.”

આ કૃતિ શ્રાવક બીમસિંહ માણેકે પ્રસિદ્ધ કરેલ સન્ન્યાયમાળા (ભા. ૧, પૃ. ૪૦૩-૪૦૪)માં છપાયેલી છે.

આ ઉપરાંત સં. ૧૬૭૭ વૈશાખ વદિ ૧૧ ને બુધવારે શ્યાંણામાં રચેલી ઝાંઝરીઆ ઋષિની સન્ન્યાય પણ તેમની કૃતિ છે. કેમકે આના અંતમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે—

સંવત સોલસતોતરે (૧૬૭૭), શ્યાંણા નગર મઝારિ હો,
વધશાખ વદિ એકાદસી, યુલિહિ મિ બુધવાર હો. ૧૦૦
વિજયદેવસૂરીસર, ગણધરપદ ગણધાર હો,
તપગચ્છનાયક ગુણ નિલહ, જિનસાસનહ સિણુગાર હો. ઝાં. ૧
વિનયકુશલ પંડિતવર, પંડિતપદ સિરતાજ હો,
શાંતિકુશલ ભાવિઈ ભાણું, સદ્ગત સદ્ગત દિન આજ હો. ૨

સ્વર્ગસ્થ શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયધર્મસૂરિસંકલિત પ્રશસ્તિ-સંગ્રહમાં નોંધેલ અર્જુનમાલિમુનિકથાના અન્તમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે—

“ સંવત્ ૧૭૪૫ વર્ષે કાર્તિકમાસે કૃષ્ણપક્ષે ચતુર્દસ્યાં તિથૌ હાજીષાળમખ્યે પં. ગણિશાન્તિકુશલ-ગણિતશિષ્ટિ (ચિહ્ન) ણ્ય આણંદલિખિતં ॥”

આમાં શ્રીશાન્તિકુશલગણિતું નામ નજરે પડે છે ખરું, પરંતુ તેજ પ્રસ્તુત સ્તવનના કંતાં છે કે નહિ તે તેમના ગુરૂના નામનો નિર્દેશ નહિ હોવાથી નિશ્ચયરૂપે કહી શકાય નહિ.

એ પ્રમાણે નિમ્ન-લિખિત—

“ હિતિ શ્રીતપાગચ્છે મદ્દારકશ્રીહીરવિજયસૂરિવિજયમાનરાજ્યે વૃષ્યપણ્ડિતશ્રીલક્ષ્મીલક્ષ્મિગણિશિષ્ય-પણ્ડિતશ્રીવિમલકુસ(શ)લગણિશિષ્યપણ્ડિતવિનયકુસ(શ)લગણિવિરચિતે દાનાદિકુલકવતૃષ્કમાલાવબોધે ચતુર્થ-માવનાકુલકમાલાવબોધે(ધ:) સમાપ્ત: । સં. ૧૭૬૧ વર્ષે મી(મિ)તિ શ્રી ૧”

—પ્રશસ્તિમાં વિનયકુશલતું નામ જોવાય છે, પરંતુ ત્યાં ૧૭૬૧ની સાલ આપેલી હોવાથી અર્થાત્ પ્રસ્તુત સ્તવનમાં ૧૬૬૭ની સાલ હોવાથી ગુરૂ શિષ્ય પછી પણ લગભગ સો વર્ષ જીવ્યા હોય એ વાત ધટી શકતી નથી એમ શંકા ઉદ્ભવે, પરંતુ તે અસ્થાને છે. કેમકે શ્રીહીરવિ-જયસૂરિના રાજ્યપત્નો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે બૂલવું જોઈએ નહિ. ૬મી સં. ૧૭૬૧ તે લિપિ-કાલ છે, પરંતુ રચના-સમય નથી.

વિશેષમાં આ મુનીશ્વરે ૩૩ કરીતું ભારતી-સ્તોત્ર પણ ગુજરાતીમાં રચ્યું છે એમ ‘ જૈન ગૂર્જર કવિઓ ’ના ૪૭૨મા પૃષ્ઠ ઉપરથી બાણી શકાય છે. એનો પ્રારંભ નીચે મુજબ છે:—

શીઘ્રાર્થ

વાન્ન=વાણી.
 નીરવ=મેધ.
 વાન્નનીરવૈ=વાણીરૂપી મેધોથી.
 પ્રશામતા: (મૂં પ્રશમિત)=શાંત કરેલ.
 સન્=સાધુ.
 અરોષ=સમસ્ત.
 જીવ=પ્રાણી, જીવ.
 સ્વરોષજીવાઃ=સમસ્ત સાધુ જીવો.
 પ્રક્ષાલિત (ધાં ક્ષલ)=પ્રક્ષાલન કરેલ, ધોઈ નાખેલ.
 મર્તિ=પીડા.
 મલ=મેલ.
 રાશિ=દશભો.
 પ્રક્ષાલિતાર્તિમલરાશિભિઃ=ધોઈ નાખ્યો છે પીડારૂપી
 મેલના દશભોને જોડે એવા.
 યવ=જ.
 સન્તિ (ધાં અસ્)=છે.

નાથ ! (મૂં નાથ)=હે નાથ !
 પ્રફુલ્લ=વિકસરત થયેલ.
 વૃષ=ધન.
 કલ્પ=કલ્પ.
 નગ=શક્ષ.
 પ્રફુલ્લવૃષકલ્પનગૈઃ=વિકસરત થયું છે ધનરૂપી કલ્પ.
 શક્ષ જ્યથી એવા.
 તુ=વિશેષતાવાચક અભ્યય.
 તે (મૂં વુષ્મદ)=તારાં.
 તત્=તેથી કરીને.
 કાર્ય (મૂં કાર્ય)=કાર્ય.
 કિયત્ (મૂં કિયત)=કવચું.
 જલધરૈઃ (મૂં જલધર)=મેધો વડે.
 જલ=જળ, પાણી.
 માર=ભાર.
 નમ્ર=નમી થયેલ.
 જલમારમદ્ભેઃ=જળના ભાર વડે નમી થયેલ.

પદ્યાર્થ

“ હે નાથ ! જોણે પીડારૂપી મલના સમુદાયનું પ્રક્ષાલન કર્યું છે એવાં તથા વળી જથી ધર્મરૂપી કલ્પવૃક્ષ વિકસરત થયું છે એવાં તારાં વચનરૂપી મેધો વડે સમસ્ત સાધુ જીવો શાંત થયા છેજ (ઉપશમ પામ્યા છેજ), તેથી જળના ભાર વડે નીચા નમેલા એવા મેધોનું (હવે) શું કામ છે ? ” — ૧૯

પ્રીતિર્યથા ત્વદુદિતે સમયે મુનીનાં
 કર્મિસ્તથા ન ગતરાગ ! વિરોધવાચિ ।
 જ્યોસ્નાપ્રિયસ્ય વિધુરોચિષિ મુદ્ યથાઽસ્તિ
 નૈવ તુ કાચશકલે કિરણાકુલેઽપિ ॥ ૨૦ ॥

અન્વયઃ

(હે) ગત-રાગ ! યથા ત્વત્-ઉદિતે સમયે મુનીનાં પ્રીતિઃ અસ્તિ, તથા વિરોધ-વાચિ કસ્મિન્ ન ।
 યથા જ્યોસ્ના-પ્રિયસ્ય વિધુ-રોચિષિ મુત્ અસ્તિ, પર્વં તુ કિરણ-આકુલે અપિ કાચ-શકલે ન ।

શીઘ્રાર્થ

પ્રીતિઃ (મૂં પ્રીતિ)=સ્નેહ, પ્રેમ.
 યથા=જેમ.
 ઉદિત (ધાં ઉદ)=કહેલ.
 ત્વદુદિતે=તે કહેલા.

સમયે (મૂં સમય)=સંકાન્તને વિષે.
 મુનીનાં (મૂં મુનિ)=સાધુઓની.
 કસ્મિન્ (મૂં કિમ્)=કેાઈકને વિષે.
 તથા=તેમ.

“સરસ વચન સમતા મન આંહી, ડાંકાર પહિલો ધુરિ અંહી”

અન્તમાં કલશગત એવો ઉદ્દેશ્ય છે કે—

સુલલિત સરસ સાકર સમી, અધિક અનોપમ વાંહી,
વિનયકુશલ પાંડિત તણી, કરી સેવ મેં લાધી વાંહી,
કવિ શાત(તિ)કુશલ ભલટ ધરી, નિજ હીયેડં આહી,
ક્રીધો છંદ મન રંગદં ડાંકાર, સમરી શારદા વખાંહી,
તવ બોલી શારદા બે છંદ ક્રીધો, ભલી ભગતેં વાચા માહરી,
હું તૂહી મેં વર દીધો તું લીલા કરિસ, આસ ફલસી તાહરી. ૩૩

—ચેલા વે(ખે)તસી વાચનાર્થ.

આ પ્રમાણે યથામતિ હું પ્રસ્તાવના પૂર્ણ કરું છું અને સાથે સાથે શ્રીવાગ્બલાલકારની શ્રીજિનવર્ધનસૂરિકૃત ‘કાવ્યકુમુદ્યન્દ્રિકા’ નામની વૃત્તિના નિમ્ન-લિખિત—

“શ્રીમાન્ શ્રીઆદિનાથઃ શ્રિયમિહ દિશતુ શ્રેયસીં ભૂયસીં વો

વિભ્રાણઃ સૌરમેયં હૃદયમતશિવઃ શઙ્કરઃ શઙ્કરામઃ ।

સદ્યો ભૂતૈર્વિભૂત્યા પરિકલિતતતુર્વર્ણનીયો હ્રદીનૈ—

વિંમ્રદ્ વર્ણં સુવર્ણં તુહિનશિલરિણા ભાતિ યઃ કામજેતા ॥૧૧॥”

—આવ પદ્ય દ્વારા હે પાઠક-વર્ગ ! તારે તેમજ સમગ્ર બ્રહ્માગુહનું કલ્યાણ ધ્યક્ષતા વિરમું છું.

ગુખાઈ,
વેશ્યામ શુક્લ ત્રયોદશી
વિક્રમ સંવત્ ૧૯૮૩.

}

સુતચરણપાસક
હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા.

ન=નહિ.

ગત (ધાં ગમ્)=ગયેલો.

રાગ=રાગ, રનેહ.

ગતરાગ ! =ગયેલો છે રાગ જેનો એવા ! (સં)

વિરોધ=વિરોધ, વિપરીતપણું.

ધાન્ન=વાણી.

વિરોધધાન્નિ=વિરોધ છે જેની વાણીમાં એવા.

ઝયોત્સ્ના=ચન્દ્રપ્રભા, ચાંદરણી.

પ્રિય=વલ્લભ.

ઝયોત્સ્નાપ્રિયસ્ય=ચન્દ્રપ્રભા છે પ્રિય જેને એવાની.

વિષુ=ચન્દ્ર.

રોચિસ્=કિરણ.

વિષુરોચિષિ=ચન્દ્રના કિરણને વિષે.

મુદ્ (મૂં મુદ્)=દર્પ.

અસ્તિ (ધાં અસ્)=છે.

પર્વ=એ પ્રકારે.

તુ=વિશેષતાવાચક અન્વય.

કાચ=કાચ.

શકલ=કકડો, ટુકડો.

કાચશકલે=કાચના કકડાને વિષે.

કિરણ=કિરણ.

આકુલ=વ્યામ.

કિરણાકુલે=કિરણોથી વ્યામ.

અપિ=પણ.

પદ્યાર્થ

“હે વીતરાગ ! આપે કહેલા સિદ્ધાન્તને વિષે જેવી મુનિઓને પ્રીતિ છે, તેવી વિરોધી વચનવાળા (અન્ય) કહાડને વિષે નથી. જેવી ચન્દ્ર-પ્રભાના વલ્લભને ચન્દ્રના કિરણને વિષે પ્રીતિ છે, તેવી પ્રીતિ (તેને) કિરણથી વ્યામ એવા પણ કાચના કકડાને વિષે (થતી) નથી.”—૨૦

* * *

આરોપિતં સમયપર્વતસાનુદર્યાં

હૃદૈસ્તવોચ્છલિતચિત્તજચિત્રકાયામ્ ।

સંભાવ્ય તદ્વિષયતસ્કરકાન્ ન તેષાં

કશ્ચિન્મનો હરતિ નાથ ! ભવાન્તરેડપિ ॥ ૨૧ ॥

અન્વય:

(હે) નાથ ! યૈ: તદ્-વિષય-તસ્કરકાન્ સંભાવ્ય તવ ડચ્છલિત-ચિત્ત-ચિત્તજ-ચિત્રકાયાં સમય-પર્વત-સાનુ-દર્યાં હૃદ્ આરોપિતં, તેષાં મનઃ ભવ-અન્તરે અપિ કશ્ચિન્ ન હરતિ ।

શીખદાર્થ

આરોપિતં (મૂં આરોપિત)=આરોપણ કરેલ.

સમય=સિદ્ધાન્ત.

પર્વત=પર્વત, ગિરિ.

સાનુ=શિખર.

દરી=ચુકા.

સમયપર્વતસાનુદર્યાં=સિદ્ધાન્તરૂપી પર્વતના શિખર-રની ગુફામાં.

હૃદ્ (મૂં હૃદ)=હૃદય, ચિત્ત.

યૈ: (મૂં યદ્)=જેઓથી.

તવ (મૂં તુવ્)=તારા.

ડચ્છલિત (ધાં ચલ)=ચાલ્યો ગયેલ.

ચિત્તજ=કામદેવ, મદન.

ચિત્રક=ચિત્રો.

ડચ્છલિતચિત્તજચિત્રકાયાં=ચાલ્યો ગયો છે કામદેવ-રૂપી ચિત્રો જેમાંથી એવા.

સંભાવ્ય (ધાં ભાવ)=વિચાર કરીને.

તદ્=તે.

વિષય=વિષય.

તસ્કર=ચોર.

તદ્વિષયતસ્કરકાન્=તે વિષયરૂપી ચોરાને.

ન=નહિ.

તેષાં (મૂં તદ્)=તેમનું.

કશ્ચિન્ (મૂં કિમ્)=કાંઈ.

મનઃ (મૂં મનસ)=મનને, ચિત્તને.

હરતિ (ધાં હ)=હરે છે.

નાથ ! (મૂં નાથ)=હે નાથ, હે પ્રભુ !

ભવ=જન્મ.

અન્તર=અન્ન.

ભવાન્તરે=અન્ન જન્મમાં.

અપિ=પણ.

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૪ ૩	શ્રીઙ્ઘેલાના	શ્રીઙ્ઘેલાના
૧૬ ૨૬	તેમની	તેમના
૧૮ ૬	પાથ-ભક્તામર	પાથ-ભક્તામર
૧૮ ૨૦	જેષ્ઠ	જ્યેષ્ઠ
૨૦ ૨૭	૧૫૮૦	૧૬૮૦
૨૦ ૩૫	૧૭૨૮	૧૭૨૯
૨૦ ૩૫	૧૭૨૯	૧૭૧૯
૨૧ ૩૭	સુનિરાજે	સુનિરાજ
૨૨ ૧૫	ચમતકાર.	ચમતકાર
૨૬ ૨૬	ચકાર ચકાસામ્	ચકારચકાસામ્
૨૭ ૨૩	આવે	આવો
૨૯ ૧૯	એ કયા સંગીત- શાસ્ત્રનો ઉલ્લેખ છે	એ પ્રમાણે વૈજયંતીકાશ(પૃ.૧૪૫, શ્લો. ૧૧૦)માં નજરે પડતો ઉ- લ્લેખ કાષ્ઠ સંગીત- શાસ્ત્રનો છે કે કેમ
૩૦ ૩૦	૯૩	૮૯
૩૧ ૧૬	ચિતરતો	ચિતરતો
૩૧ ૨૬	૯૩	૮૯
૩૨ ૨	૦	૧
૩૨ ૩૪	બ્રહ્મકુરાણ	બ્રહ્મકુરાણ
૩૨ ૨૦	વિબુધિત	વિબુધિત તથા ' તિલકમંજરી '
		(શ્લો. ૩૨) માં
		સૂચવ્યા સુજન્ય
		' તાસગણ 'ના કર્તા
૪૦ ૨૮	(સુદિત)	(અન્ય પ્રકાશક સભા અમદાવાદ તરફથી ૬૨૬૬-પ્રક-

પૃષ્ઠ પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
		૨જી પૃ. ૧૬૧-
		૧૬૧ માં સુદિત.)
૪૩ ૧૫	તેમજ	૦
૪૩ ૩૦	„	અસુદિત
૪૫ ૧૧	શ્રીકૃતિવીમલ	શ્રીકૃતિવીમલ
૪૫ ૧૪	એવીગી	એવી રંગી
૪૭ ૬	કે	કે
૪૮ ૭	(સતિકરસ્તોત્ર, (સતિકરસ્તોત્ર),	
૪૮ ૮	અને	૦
૨ ૧૮	તજ્જર્જા	તજ્જર્જા-
૩ ૧૬	ચિદ્વં	ચિદ્વં
૩ ૧૯	કિવિશિષ્ટ	કિં વિશિષ્ટાં
૪ ૫	લેપે	લેપ
૪ ૧૦	સચક	સચક
૫ ૨૩	મોગવચતા	મોગવચિતા
૬ ૪૦	જ્ઞાતવ્યમ્	જ્ઞાતવ્યો
૭ ૩૪	જ્ઞાતવ્યમ્	જ્ઞાતવ્યો
૯ ૨૦	ત્વા	ત્વાં
૧૩ ૧૯	સ્થગિતયુ	સ્થગિત-મૂં
૧૪ ૬	જુમંડલનું	જુમંડલનું
૧૫ ૩૩	શ્રીપદસાગર-	પં. શ્રદિવાવિમલ-
	ગણિકૃત	ગણિકૃત
૧૫ ૩૩	શ્રીવલ્લભ-	શ્રીહિમવિજયગણિ-
	ગણિકૃત	એ (સ. ૧-૧૬)
		તથા શ્રીગુણવિજય-
		ગણિએ (સ. ૧૭-
		૨૧) રચેલ
૧૭	નૈવધીય ચરિત	નૈવધીયચરિત ઉપ-
	ઉપરાંત અન્ય	રાંત ચતુર્થાદિ સ-
	કાષ્ઠઅન્ય રચ્યો	ગના અન્તિમ

૧ પ્રસ્તાવના ૭૫પાઠ ૨હી ત્યાં સુધી પ્રસ્તાવના તેમજ પરિશિષ્ટો પરત્વે રા. લનાનનિર્દેશ સંબંધી પ્રસાદીની મે' શ્રીવિજયજ્ઞાનસુરિ તરફથી આજ્ઞા રાખી હતી, પરંતુ સમયાદિની સાબુકલતા ન હોવાથી તેમની તરફથી મારી આજ્ઞા અત્યુત્તર રહી એટલે આ સંબંધમાં જે કાષ્ઠ અશુદ્ધિઓ મારી નજરે પડી, તેનો જ ઉલ્લેખ કરી મારે સતોષ માનવો પડ્યો છે.

૨ સુદૃઢ-સમયે, પ્રયાદિ બીજાઓ ખરિડત થઈ જવાથી આવી અશુદ્ધિઓ ઉપસ્થિત થઈ છે.

૩-૫ વિશેષ માટે જુઓ અભિપ્રાય (પૃ. ૭-૮).

પદ્યાર્થ

“ પ્રસિદ્ધ વિષયરૂપી ચોરોનો વિચાર કર્યા પછી હે નાથ ! જ્યાંએ પોતાના હૃદયને તારા સિદ્ધાન્તરૂપી પર્વતના શિખરની યુક્તિમાં કે જ્યાંથી કંઠર્પરૂપી ચિત્તો નાસી ગયો છે, તેમાં આરોપણ કર્યું, તેમના મનને ભવાંતરમાં પણ ઢાઢ હરનાર નથી.”—૨૧

* * *

ચૈતન્યમાસ ! વિદુષાં નિજકં વ્યનક્તિ

ત્વદ્વાગ્ વૃષાઞ્ચિતપદી ચિરકાલનષ્ટમ્ ।

મીનાકરસ્ય નિશિ નન્દધિયા મુધાંશું

પ્રાચ્યેવ દિગ્ જનયતિ સ્ફુરદંશુ જાલમ્ ॥ ૨૨ ॥

અન્વય:

(હે) આત ! વૃષ-અશ્વિત-પદી ત્વદ્-વાચ્ વિદુષાં ચિર-કાલ-નષ્ટ નિજકં ચૈતન્યં વ્યનક્તિ । નિશિ મીનાકરસ્ય નન્દ-ધિયા પ્રાચી એવ દિગ્ સ્ફુરત્-અંશુ-જાલં મુધાંશું જનયતિ ।

રાખદાર્થ

ચૈતન્યં (મૂ. ચૈતન્ય) = ચૈત-મને.
આત ! (મૂ. આત) = હે વિશ્વાસને પાત !
વિદુષાં (મૂ. વિદ્વસ્) = પણ્ડિતોના.
નિજકં (મૂ. નિજક) = પોતાના.
વ્યનક્તિ (ધા. અશ્) = મક્ત કરે છે.
વાચ્ = વાણી.
ત્વદ્વાગ્ = તારી વાણી.
વૃષ = ધર્મ.
અશ્વિત = યુક્ત.
પદ = પદ.
વૃષાશ્વિતપદી = ધર્મ યુક્ત પદવાળી.
ચિર = લાંબો.
કાલ = સમય.
નષ્ટ (ધા. નશ) = નાશ પામેલા.

ચિરકાલનષ્ટ = લાંબા સમયથી નાશ પામેલા.

મીનાકરસ્ય (મૂ. મીનાકર) = સમુદ્રની.

નિશિ (મૂ. નિશ) = રાતને વીધે.

નન્દ = શુદ્ધિ.

ધો = મુદ્ધિ.

નન્દધિયા = શુદ્ધિની બુદ્ધિપૂર્વક.

મુધાંશુ (મૂ. મુધાંશુ) = ચન્દ્રને.

પ્રાચી (મૂ. પ્રાહ) = પૂર્વે.

એવ = જ.

દિગ્ (મૂ. દિશ) = દિશા.

જનયતિ (ધા. જન્) = ઉત્પન્ન કરે છે.

સ્ફુરત્ (ધા. સ્ફુર) = દેદીપ્તમાન.

અંશુ = કિં. ભુ.

જાલ = સમૂહ.

સ્ફુરદંશુ જાલં = દેદીપ્તમાન છે કિરણોના સમૂહ જેને વિષે એવા.

પદ્યાર્થ

“ હે આત ! ધર્મ વડે યુક્ત એવાં પદવાળી તારી(જ) વાણી પણ્ડિતોના ધણા સમયથી નષ્ટ (તિરોહિત) થયેલા ચૈતન્યને પ્રકટ કરે છે. (આ હરીકૃત થોવ્ય છે) કેમકે રાત્રે સમુદ્રની વૃદ્ધિની બુદ્ધિથી પૂર્વજ દિશા સ્ફુરાયમાન કિરણોના સમૂહવાળા ચન્દ્રને જન્મ આપે છે.”—૨૨

* * *

પૃષ્ઠ પંક્તિ	અમુક	શુદ્ધ
	હોય તો તે	શ્લોકમાં સૂચવેલા
	જોવામાં આ-	અન્ધો રમ્યા છે,
	વતો નથી.	જેમાં ખંડનખંડ
		સુપ્રસિદ્ધ છે.
૧૮ ૮	કાલદાસાદિક	કાલિદાસાદિક
૧૮ ૨૫	ભારાવિનેજ	ભારવિનેજ
૧૮ ૨૭	અખ-ધયિ-તા-	અખ-ધયિ-તામણિ
૧૮ ૨૭	કાલિ-	કાલિ-
૧૮ ૨૯	શ્રીહર્ષ	શ્રીહર્ષ
૨૦ ૨૫	શાભારહિત	શાભારહિત
૨૨ ૧૧	ચચવ્યું	સૂચવ્યું
૨૨ ૧૫	પાશ્વ	પાશ્વ
૨૪ ૧	પ્રાતવાદીપણું	પ્રતિવાદીપણું
૨૫ ૨૫	પ્રસિદ્ધિ	પ્રસિદ્ધિ
૨૫ ૨૬	શ્રીહર્ષને	શ્રીહર્ષને
૨૫ ૨૬	એન કહે	એમ કહે
૨૬ ૨૬	દણ	દણ
૨૮ ૨૬	સ્તોત્રના	સ્તોત્રના
૨૯ ૩૨	ક્ષીરિદાધનું	ક્ષીરિદાધનું
૩૧ ૭	રૂપના	રૂપની
૩૧ ૧૩	જેનો	જેનો
૩૧ ૧૪	બ્રાહ્મી	બ્રાહ્મી
૩૪ ૩	મૂર્જતાવિદોષન	મૂર્જતાવિદોષન
૩૯ ૧૮	સુબ	સુબ
૪૧ ૬	કિરણોનો	કિરણોના
૫૨ ૨૭	પૂર્વે	પૂર્વે
૫૨ ૨૭	બહુઅનિતમાં	બહુઅનિતમાં
૫૮ ૨૭	માર્ગ્ય	માર્ગ્ય સૂત્રોક્તાર્ય-
		પ્રપચકમ્
૬૨ ૨૦	નીચલો	નીચલો
૬૪ ૩	શાન	શાન
૬૬ ૨૩	નાભચ્છાસાદીતિ	નાભચ્છાસાદીતિ
૬૬ ૨૬	અસજ	અસજ
૭૨ ૧૬	હરત	હરત
૭૮ ૩૦	મદતા	મદતા
૮૭ ૨	સુપ્રસિદ્ધ	સુપ્રસિદ્ધ
૮૯ ૧૭	પામે છે	પામે છે
૯૫ ૮	(મુન્નિ)	(મુન્નિ)
૧૦૭ ૧૬	વેતન	વેતન

પૃષ્ઠ પંક્તિ	અમુક	શુદ્ધ
૧૦૮ ૭	સત્ય ન:	સત્ય ન
૧૧૨ ૨૨	સર્પના	સર્પના
૧૧૨ ૩૦	નવાસ	નિવાસ
૧૧૩ ૧૯	વનપચન્દ્ર	વિનયચન્દ્ર
૧૧૫ ૨૦	સદશ્વોના	સદશ્વોના
૧૧૫ ૨૮	ત્વત	ત્વત
૧૧૬ ૧૭	ઉપતિ	ઉપતિ
૧૨૦ ૩૪	છાવત	છાવિત
૧૨૨ ૨૧	શાન્ત	શાન્તિ
૧૨૩ ૧	શ્રીભાગિ-	શ્રીવિનયભાગિ
	નયગણિ	
૧૨૫ ૪	મુકુરમધ્યગતરમ્	મુકુરમધ્યગતરમ્
૧૨૫ ૭	ભમાહાત	વિમાહાત
૧૨૫ ૮	ગતરમ્	ગત-આરમ્
૧૨૫ ૧૫	મુકુરમધ્યગતરમ્=મુકુરમધ્યગત=	
	દર્પણના મધ્યમાં દર્પણના મધ્યમાં	
	ગયેલાના ગયેલા	
૧૨૫ ૧૬	અિમ્ (મુન્નિ) આરયઅિમ્=	
	અિમ્)=(સર્પના મુખમધ્યગતને	
	અથવા ચંદ્રના)	
	મધ્યગતને	
૧૨૫ ૨૬	(સર્પ) અથવા મુખમધ્યગતને	
	ચંદ્રના) મધ્યગતને	
૧૨૭ ૩૨	સચવવા	સૂચવવા
૧૩૦ ૨૭	નવલિન્દુ:	નવલિન્દુ:
૧૩૩ ૨૬	દેપનો	દેપનો
૧૩૬ ૭	નર	નર
૧૩૮ ૬	રવર્ગ	રવર્ગ
૧૪૧ ૨૦	આધિક	અધિક
૧૪૩ ૧૦	જ્ઞાનાચિરસ્થિત-	જ્ઞાનાચિરસ્થિત-
૧૪૩ ૧૩	શાન	શાન
૧૪૪ ૯	અમ્બજ	અમ્બજ
૧૪૫ ૮	(માતૃપક્ષ અને	(કુલપક્ષ અને
	પિતૃપક્ષ)	કુલપક્ષ)
૧૪૭ ૮	સન્મદાનંદમય	સન્મદાનંદમય
૧૪૭ ૨૧	સુખો અપનાર	સુખો અપનાર
૧૪૯ ૪	પરિતાડનવધા	પરિતાડનવધા
૧૫૩ ૩૨	મહુલકર્મવધાત	મહુલકર્મવધાત

સિદ્ધાન્તવર્ત્મનિ પલાયિતદુર્મનીષ-

વસ્યૌ તવાગુરમૃતં નનુ યાન્તિ ભૂત્વા ।

एष्यन्ति ये स्वगुणभारभृता हि नाथ !

नान्यः शिवः शिवपदस्य मुनीन्द्र ! पन्थाः ॥ २३ ॥

અન્વયઃ

(હે) નાથ ! યે સ્વ-ગુણ-ભાર-ભૂતાઃ, (તે) તવ પલાયિત-દુર-મનીષ-વસ્યૌ સિદ્ધાન્ત-વર્ત્મનિ ભૂત્વા નનુ અમૃતં અગુઃ યાન્તિ ઇષ્યન્તિ (જી) હિ (હે) મુનિ-ઇન્દ્ર ! અન્યઃ શિવ-પદસ્ય શિવઃ પન્થાઃ ન (વતેતે) ।

શબ્દાર્થ

સિદ્ધાન્ત=સિદ્ધાન્ત, મેવચન, આગમ.

વર્ત્મન=માર્ગ, રસ્તો.

સિદ્ધાન્તવર્ત્મનિ=સિદ્ધાન્તરૂપી માર્ગને વિષે.

પલાયિત (પાં અય)=પલાયન કરી ગયેલ, નાસ્તી ગયેલ.

દુર્મનીષ=દુર્મતિ, દુષ્ટ ભુદિવાળો.

વસ્યુ=ચોર.

પલાયિતદુર્મનીષવસ્યૌ=પલાયન કરી ગયો છે દુર્મ-તિષ્ઠ ચોર જ્યાંથી એવા.

તવ (મૂં યુષ્મદ્)=તારા.

અગુઃ (પાં ઇ)=અમા.

અમૃતં (મૂં અમૃત)=મોક્ષે.

નનુ=પરેખર.

યાન્તિ (પાં યા)=જાય છે.

ભૂત્વા (પાં મૂ)=થઈને.

ઇષ્યન્તિ (પાં ઇ)=જશે.

યે (મૂં ચદ્)=જેઓ.

સ્વ=નિજ, પોતાના.

ગુણ=શુભ.

માર=ભાર, સમૃદ્ધ.

મૃત (પાં મૃ)=મરેલ.

સ્વગુણમારમૃતાઃ=પોતાના શુભના ભારથી મરેલા.

હિ=કેમકે.

નાથ ! (મૂં નાથ)=હે નાથ !

ન=નહિ.

અન્યઃ (મૂં અન્ય)=બીજો.

શિવઃ (મૂં શિવ)=કલ્યાણકારી.

શિવ=મોક્ષ.

પદ=સ્થાન.

શિવપદસ્ય=મોક્ષરૂપી સ્થાનનો.

મુનિ=યોગી.

ઇન્દ્ર=ઉત્તમતાવાચક શબ્દ.

મુનીન્દ્ર ! =હે યોગીશ્વર.

પન્થાઃ (મૂં પથિન્)=માર્ગ.

પદ્યાર્થ

“જ (જીવો) પોતાના (જ્ઞાનાદિક) શુભના સમૃદ્ધથી ભરપૂર છે, તેઓ જ્યાંથી દુર્મતિષ્ઠ ચોર પલાયન કરી ગયો છે એવા તારા સિદ્ધાન્તને માર્ગે થઈને પરેખર મોક્ષે ગયા છે, જ્યાં છે અને જશે; કેમકે હે યોગીશ્વર ! (આ સિવાય) બીજો કોઈ મોક્ષ-માર્ગનો કલ્યાણકારી માર્ગ નથી.”—૨૩

*

*

*

પૃષ્ઠ	પાંક્તિ	અમરુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૫૪	૧૪	સુદ્ધમ	સુદ્ધમ
૧૫૪	૧૫	તરીક	તરીક
૧૫૪	૧૭	વનસ્પતિકાય	વનસ્પતિકાય
૧૫૫	૧૭	નવ સમયનું	બસે ને છપન
			આવલિકાનું.
૧૫૭	૨૮	કુલ્લવમ્બલુપ્તો	કુલ્લવમ્બલુપ્તો
		(કલ્પે ?)	
૧૫૮	૨૭	કિદ્દ (કદ્દ ?)	કિસુમ્બિમ્બ
		મિમ્બ	
૧૬૧	૧૯	દેવાધિદેવ	દેવાધિદેવ
૧૬૩	૯	દેશનામુવિ	દેશનામુવિ
૧૬૩	૨૪	આતલીનિ	આતનોતિ
૧૬૩	૩૨	ભવમા	ભાવમા
૧૬૪	૩	(, ૧, ૪ કૈન	(, ૧, ૪ કૈન
૧૬૮	૭	કવિ-સમય	કવિ-સમય
૧૬૯	૩	ભાષીવિ	ભાષવિ
૧૭૨	૩૪	કર	કર
૧૭૫	૧૨	પ્રયોગનવચાર	પ્રયોગ-વિચાર
૧૭૮	૩૩	જેમનું એ.	જેમનું એવા.
૧૮૩	૨૩	વિનયલાભ	વિનયલાભ
૧૮૩	૩૦	ચતુર	ચતુર્થ
૧૮૩	૩૦	શ્રીપાશ્વના-	શ્રીપાશ્વના-
૧૮૪	૧૯	કવિ-સમ્રાટ	કવિ-સમ્રાટ
૧૮૬	૯	અત- (યાન)	શ્રુત (યાન)
૧૮૬	૧૬	અતની	શ્રુતની
૧૮૬	૨૬	અતલદંધી:	શ્રુતલદંધી:

પૃષ્ઠ	પાંક્તિ	અમરુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૮૬	૨૯	ઉપર	ઉપરનાં (ભુઓ
			૪. ૧૮૫)
૧૮૬	૩૩	માળ	માલ
૧૮૮	૮	મનોહર.	મનોહર,
૧૯૦	૭	અત-સાગરની	શ્રુત-સાગરની
૧૯૦	૯	શ્રુવન શ્રુતની	શ્રુવન-શ્રુતની
૧૯૨	૯	પવિત્રમાનવોથી	પવિત્ર માનવોથી
૧૯૨	૧૧	એવી	એવી !
૧૯૨	૧૩	દેવી !	દેવી) !
૧૯૩	૩	સ્વામીઓએ	સ્વામીઓએ,
૧૯૩	૨૪	જ્ઞ જ્ઞ:	જ્ઞ જ્ઞ:
૧૯૩	૨૫	વ્યક્તિઓ મીઠાશિ	વ્યક્તિઓ મીઠાશિ.
૧૯૪	૫	• વિન્દે ! !	• વિન્દે !
૧૯૪	૭	• યુક્તે ! !	• યુક્તે !
૧૯૪	૧૦	(દેવી !)	(દેવી) !
૧૯૪	૨૦	દન્દ્રો	દન્દ્રો
૧૯૫	૨૧	ગાઠ	ગાઠ
૧૯૬	૯	સવદા	સવદા
૧૯૬	૯	સવગ્રામી	સવગ્રામી
૧૯૯	૧૩	હરતવાળી)	હરતવાળી
૧૯૯	૨૮	મે ડમિમતાનિ	મેડમિમતાનિ
૧૯૯	૨૯	ચાનની	ચાનની)
૨૦૦	૫	વીટાયેલી	વીટાયેલી
૨૦૦	૨૧	શ્રુતની	શ્રુતની
૨૦૦	૧૨	• સ્તવ:	• સ્તવ:
૨૦૨	૧૫	સાહિત્યને	સાહિત્યને
૨૦૩	૭	૥૧૦૥	૥૧૦૥—નિહિ-
			વિશેષકથ
૨૦૩	૨૩	(શારદા)	(શારદા) !

આરાધ્ય શાસનમપાસ્તકુશાસનં તે—

ઽન્યે જ્ઞાનિનઃ સ્યુરપિ વિસ્મય ઇષ નૌર્હન્ ! ।

અન્યેભ્ય એકમિદમેવ પૃથગ્વિધં યં (યદ્) ?

જ્ઞાનસ્વરૂપમમલં પ્રવદન્તિ સન્તઃ ॥ ૨૪ ॥

અન્વયઃ

(હે) અર્હન્ ! યં (યત્) સન્તઃ જ્ઞાન-સ્વરૂપં અમલં એકં વદન્તિ, (તત્) તે અપાસ્ત-કુ-શાસનં શાસનં આરાધ્ય અન્યે અપિ જ્ઞાનિનઃ સ્યુઃ । ઇષ ન વિસ્મયઃ (યદ્) હદં એવ અન્યેભ્યઃ પૃથક્-વિધમ્ ।

શબ્દાર્થ

આરાધ્ય (ધા• રાધ્)=આરાધન કરીને, અગ્રી.

શાસનં (મૂ• શાસન)=શાસનને.

અપાસ્ત (ધા• અસ્)=દૂર દેહી દીપેલ.

કુ=અનિષ્ટતાવાચક શબ્દ.

શાસન=આરાધન.

અપાસ્તકુશાસનં=દૂર દેહી દીપું છે કુશાસનને જેણે એતું.

તે (મૂ• યુષ્મદ્)=તારા.

અન્યે (મૂ• અન્ય)=બીજા.

જ્ઞાનિનઃ (મૂ• જ્ઞાનિન્)=જ્ઞાનીઓ.

સ્યુઃ (ધા• અસ્)=થાય.

અપિ=પણ.

વિસ્મયઃ (મૂ• વિસ્મય)=આશ્ચર્ય, અચંબો.

ઇષઃ (મૂ• ઇતદ્)=એ.

ન=નહિ.

અર્હન્ ! (મૂ• અર્હન્)=હે અર્હન્, હે તીર્થંકર !

અન્યેભ્યઃ (મૂ• અન્ય)=બીજાઓથી.

એકં (મૂ• એક)=અદ્વિતીય, અસાધારણ.

હદં (મૂ• હદમ્)=આ.

એવ=૦૪.

પૃથક્=ભૂદ્.

વિધ=ભાવ, પ્રકાર.

પૃથગ્વિધં=ભૂદી ભતતું.

યદ્ (મૂ• યદ્)=જેને.

જ્ઞાન=જ્ઞાન.

સ્વરૂપ=સ્વરૂપ, આત્મા.

જ્ઞાનસ્વરૂપં=જ્ઞાન છે સ્વરૂપ જેનું એવા.

અમલં (મૂ• અમલ)=નિમગ્ન.

પ્રવદન્તિ (ધા• વદ્)=કહે છે.

સન્તઃ (મૂ• સન્)=મહાત્માઓ.

પદ્યાર્થ

“હે તીર્થંકર ! સન્ત (પુરુષો) જેને જ્ઞાનસ્વરૂપી તેમજ (અથ્થ કર્મરૂપી) મળથી રહિત તથા અદ્વિતીય કહે છે, તેવા તારા શાસનને કે જેણે કુશાસનને પરાસ્ત કર્યું છે તેને આરાધીને અન્ય (અજ્ઞેનો) પણ જ્ઞાનીઓ થાય તેમાં (કંઈ) આશ્ચર્ય નથી. (કેમકે) અન્ય (શાસનો) થી આજ (શાસન) જુદી ભતતું છે.”—૨૪

* * *

ત્વાં સેવતે દિનનિશં નિજકેવલશ્રીઃ

પ્રક્ષીણમોહદનુજં સસુદર્શનં સા ।

निर्वाणकलिकायाम् —

“श्रुतदेवतां गुरुव्याणां संस्थापनां चतुर्भुजां परमकमलान्विता-
र्वाक्षणाकरां पुष्पकाशमालान्वितवामवरां वेति ।”

અધ્યાસિતોપશમસાગરમધ્યમસ્માદ્

વ્યક્તં ત્વમેવ ભગવન્ ! પુરુષોત્તમોઽસિ ॥ ૨૫ ॥

અન્વયઃ

સા નિજ-કેવલ-શ્રીઃ પ્રક્ષીણ-મોહ-દ્વનુજં સ-સુ-દર્શનં અધ્યાસિત-ઉપશમ-સાગર-મધ્ય ત્વાં દિન-નિશં સેવતે, અસ્માત્ (હે) ભગવન્ ! વ્યક્તં ત્વં એવ પુરુષોત્તમઃ અસિ ।

શીખરાર્થ

ત્વાં (મૂં કુષ્મદ્)=તને.

સેવતે (ધાં સેવ)=સેવે છે.

દિન=દિવસ.

નિશા=રાત્રિ.

દિનનિશં=અહોનિશ, દિવસ ને રાત.

નિજ=પોતાની.

કેવલ=કેવલ (જ્ઞાન) .

શ્રી=લક્ષ્મી.

નિજકેવલશ્રીઃ=પોતાની કેવલજ્ઞાનરૂપી લક્ષ્મી.

પ્રક્ષીણ (ધાં શિ)=ક્ષય કરેલ.

મોહ=મોહનીય કર્મ.

દ્વનુજ=દ્વાનવ, અસુર.

પ્રક્ષીણમોહદ્વનુજં=નાશ કર્યો છે મોહરૂપી અસુરનો જીણે એવા.

સહ=સહિત.

સુદર્શન=(૧) સુંદર દર્શન; (૨) સુદર્શન (ચક્ર).

સસુદર્શનં=સુદર્શનથી યુક્ત.

સા (મૂં તદ્)=તે.

અધ્યાસિત (ધાં આમ્)=મેઠેલ.

ઉપશમ=ઉપશમ, શમ, દમ.

સાગર=સમુદ્ર.

મધ્ય=મધ્યે ભાગ.

અધ્યાસિતોપશમસાગરમધ્યં=મેઠેલ છે ઉપશમરૂપી સાગરના મધ્યમાં જે એવાને.

અસ્માત્ (મૂં હમ્)=આથી કરીને.

વ્યક્તં=પ્રકટી રીતે.

ત્વં (મૂં કુષ્મદ્)=તું.

એવ=૭૮.

ભગવન્ ! (મૂં ભવત્)=હે ભગવાન્ !

પુરુષોત્તમઃ (મૂં પુરુષોત્તમ)=(૧) પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ;

(૨) પુરુષોત્તમ, નારાયણ.

અસિ (ધાં અસ્)=હે.

પદ્યાર્થ

“જીણે મોહરૂપ અસુરનો અંત આણ્યો છે, વળી જે (કેવલદર્શનરૂપી) સુદર્શનથી યુક્ત છે તેમજ જે ઉપશમરૂપી સાગરના મધ્યમાં બેઠો છે એવા તને સુપ્રસિદ્ધ નિજ કેવલ (જ્ઞાન) રૂપી લક્ષ્મી અહોનિશ સેવે છે; આથી કરીને સ્પષ્ટ રીતે તું પુરુષોત્તમ છે.”—૨૫

દેવાઃ પરે સ્વમપિ તારયિતું ન હીશા

આત્માશ્રિતાન્ કથમિમે પ્રભવેયુરત્ર ? ।

નત્યાદિ તેપુ ચ વૃથાઽઽશ્રિતવૈમવાય

તુમ્યં નમો જિન ! મવોદધિશોષણાય ॥ ૨૬ ॥

અન્વયઃ

પરે દેવાઃ સ્વં અપિ તારયિતું હિ હીશાઃ ન (સાન્ત), અત્ર હમે આત્મન્-આશ્રિતાન્ (તારયિતું) કથં પ્રભવેયુઃ ? । (તસ્માત્) તેપુ ચ નતિ-આદિ વૃથા । (હે) જિન ! આશ્રિત-વૈમવાય મવ-ઉદ્ધિ-શોષણાય તુમ્યં નમઃ ।

परमात्मने नमः ।

१

श्रीधर्मसिंहसूरिविरचितं

॥ सरस्वती-भक्तामरम् ॥

—ॐ नमः—

भक्तामरभ्रमरविभ्रमवैभवेन

लीलायते क्रमसरोजयुगो यदीयः ।

निम्नन्नरिष्टभयभिच्छिमभीष्टभूमा—

बालम्बनं भवजलेपततां जनानाम् ॥ १ ॥—वसन्ततिलका

मत्त्वैव यं जनयितारमरंस्त हस्ते

या संश्रितां विशदवर्णलिपिप्रसूत्या ।

‘ब्राह्मी’मजिह्वगुणगौरवगौरवर्णा

स्तोष्ये किलाहमपि तं प्रथमं जिनेन्द्रम् ॥ २ ॥—पुग्मम्

मातर् ! मतिं सति ! सहस्रमुखीं प्रसीद

नालं मनीषिणि मयीश्वरि ! भक्तिवृत्तौ ।

वक्तुं स्तवं सकलशास्त्रनयं भवत्या

मन्यः क इच्छति जनः सहसा ग्रहीतुम् ? ॥ ३ ॥

त्वां स्तोतुमत्र सति ! चारुचरित्रपात्रं

कर्तुं स्वयं गुणदरीजलदुर्विगाह्यम् ।

एतत् त्रयं विडुपगूहयितुं सुराद्रिं

को वा तरीतुमलमम्बुनिधिं भुजाभ्याम् ? ॥ ४ ॥

शब्दार्थ

देवाः (मू० देव)=देवा.

परे (मू० पर)=अन्य.

स्वं (मू० स्व)=पोताने.

अपि=पण्य.

तारयितुं (घा० तृ)=तारवाने.

न=नहि.

हि=निश्चयतावाचक अन्य.

ईशाः (मू० ईश)=समर्थ.

आत्मन्=आत्मा.

आश्रित (घा० श्रि)=आश्रय लीधिल.

आत्माश्रितान्=पोतानो आश्रय लीधिलाने.

कथं=केवी रीते.

इमे (मू० इदम्)=अ.

प्रभवेयुः (घा० भू)=शक्तिमान् थाय.

अत्र=अहि आ.

नति=नभन.

आदि=शब्द आत.

नत्यादि=नभन विगरे.

तेषु (मू० तव)=तेभने विषे.

स्व=वणी.

वृथा=झागट.

आश्रित (घा० श्रि)=आश्रय लीधिल.

वैभव=संपत्ति.

आश्रितवैभवाय=आश्रय लीधि छे संपत्तिमे जेने
जेवा.

तुभ्यं (मू० युष्मद्)=तने.

नमस्=नभस्कार हो.

जिन ! (मू० जिन)=हे वीतराग, हे तीर्थकर !

भव=ससार.

उद्धृति=समुद्र.

शोषण=शोषी नाभुवुं ते.

भवोद्धृतिशोषणाय=ससार-समुद्रने शोषनारा.

पदार्थ

“ (ज्यारै) अन्य देवा पोताने पण (संसार-सागरमांथी) तारवाने समर्थ नथी, (तो पछी) तेभनो आश्रय लीधिका (जेवने) तो अ (देवा) केवी रीते तारवाने शक्तिमान् थाय ! (ज्येथी करीने) तेभने विषे नभन (वन्दन, पर्युपासन, अर्पण, अनुमान) छत्यादि झागट छे; (वास्ते) हे वीतराग ! जेनो (केवलज्ञानरूपी) संपत्तिमे आश्रय लीधि छे जेवा तेभन संसार-सागरना शोषनारा जेवा तने (भारे) नभस्कार (हो).”—२६

ये त्वां विमुच्य परकीयविभून् भजन्त्य-

विज्ञाततत्त्वमधुरैर्वरतत्त्वकीर्णः ।

नाम्ना प्रशान्तभविपापजसाध्वस्तैः

स्वमान्तरेऽपि न कदाचिदपीक्षितोऽसि ॥ २७ ॥

अन्वयः

(हे माय !) ये त्वां विमुच्य परकीय-विभून् भजन्ति, तैः अविज्ञात-तत्त्व-मधुरैः (जनैः) नाम्ना प्रशान्त-भविन्-पाप-जन्-साध्वस्तैः वर-तत्त्व-कीर्णैः (त्वं) स्वजन्-अन्तरे अपि कदाचित् अपि ईक्षितः न असि ।

त्वद्वर्णनावचनमौक्तिकपूर्णमेक्ष्य

मातर ! न भक्तिवरटा तव मानसं मे ।

प्रीतेर्जगन्नयजनध्वनिसत्यताया

नाभ्येति किं निजशिशोः परिपालनार्थम् ? ॥ ५ ॥

वीणास्वनं स्वसहजं यदवाप मूर्च्छां

श्रोतुर्न किं त्वयि सुवाक् ! प्रियजल्पितायाम् ।

जातं न कोकिलरवं प्रतिकूलभावं

तच्चारुचूतकलिकानिकरैकहेतुः ॥ ६ ॥

त्वन्नाममन्त्रमिह भारतसम्भवानां

भक्त्यैति भारति ! विशां जपतामघौघम् ।

सद्यः क्षयं स्थगितभूवलयान्तरिक्षं

सूर्याशुभिन्नमिव शार्वरमन्धकारम् ॥ ७ ॥

‘श्रीहर्ष’-‘माघ’-वर‘भारवि’-‘कालिदास’-

‘वाल्मीकि’-‘पाणिनि’-‘ममट्ट’महाकवीनाम् ।

साम्यं त्वदीयचरणाब्जसमाश्रितोऽयं

मुक्ताफलद्युतिमुपैति ननूदधिन्दुः ॥ ८ ॥

विद्यावशारसिकमानसलालसानां

चेतांसि यान्ति सुदृशां धृतिमिष्टमूर्ते ! ।

त्वय्यर्यमत्विषि तथैव नवोदयिन्यां

पद्माक्रेषु जलजानि विकाशभाञ्जि ॥ ९ ॥

त्वं किं करोषि न शिवे ! न समानमानान्

त्वत्संस्तवं पिपठिषो त्रिदुषो गुरुहः ।

किं सेवयन्नुपकृतेः सुकृतैकहेतुं

भूत्याश्रितं य इह नात्मसमं करोति ? ॥ १० ॥

શબ્દાર્થ

યે (મૂં યદ્)=જેઓ.
 ત્વાં (મૂં યુષ્મદ્)=તને.
 વિમુચ્ય (ધાં મુચ્)=સજી દબને.
 પરકીય=અન્ય, અપર.
 વિમુ=દેવ.
 પરકીયવિમુન્=અન્ય દેવોને.
 મજન્તિ (ધાં મજ્)=ભજે છે, સેવે છે.
 અવિજ્ઞાત=નહિ જાણેલ.
 તસ્વ=તરવ.
 મધુર=માધુર્ય, મીઠાશ.
 અવિજ્ઞાતતસ્વમધુરૈઃ=નથી જાણ્યું તરવનું માધુર્ય
 જેમણે એવા.
 ઘર=ઉત્તમ.
 કીર્ણ (ધાં કૃ)=વ્યાપ્ત.
 ઘરતસ્વકીર્ણઃ=ઉત્તમ તરવો વડે વ્યાપ્ત.
 નામ્ના (મૂં નામન્)=નામ વડે.

પ્રશાન્ત (ધાં શમ્)=અત્યંત શાંત કરેલ.
 મધિન્=અન્ય, મોક્ષે જનાર.
 પાપ=પાપ.
 જન્=ઉત્પન્ન થયું.
 સાધ્વસ=ભય.
 પ્રશાન્તમધિપાપજસાધ્વસઃ=અત્યંત નાશ કર્યો છે
 અન્યોના પાપથી ઉત્પન્ન થતા ભયનો જેણે એવો.
 તૈઃ (મૂં તદ્)=તેઓથી.
 સ્વપ્ન=સ્વપ્ન.
 અન્તર=મધ્ય.
 સ્વપ્નાન્તરે=સ્વપ્નમાં.
 અપિ=પણ.
 ન=નહિ.
 કવાચિત્=કદાપિ.
 રૈશિતઃ (મૂં રૈશિતઃ)=જેવાયેલ.
 અસિ (ધાં અસૃ)=છે.

પદાર્થ

“ (હે નાથ !) જેઓ તને મૂકીને અન્ય દેવોને ભજે છે, તે (તારા) તરવના માધુર્યથી અપરિચિત (જનોએ) નામ વડે જેણે અન્યના પાપથી ઉત્પન્ન થતા ભયનો અત્યંત અંત આપ્યો છે એવા તેમજ ઉત્તમ તરવોથી વ્યાપ્ત એવા તને સ્વપ્ને પણ કદાપિ જોયો નથી. (કેમકે જેઓ તારા તરવને પણ જાણતા ન હોય, તેમને તને જોવાની ઇચ્છા પણ ન થાય એ સ્વાભાવિક છે). ”—૨૭

દુર્મન્યવિગ્રહિવપુર્જલતીહ નાથા-

મ્યાસે કથં તવ ચિતામૃતસારશીતે ? ।

જ્ઞાતો મયાઽસ્ય સહજો ન મવેત્ કિમુષ્ણં

ચિમ્બં રવેરિવ પયોધરપાર્શ્વવર્તિ ? ॥ ૨૮ ॥

અન્વયઃ

(હે) નાથ ! તવ ચિત-અમૃત-સાર-શીતે અમ્યાસે કથં દુર્મન્ય-વિગ્રહિન્ વપુઃ દદ્ધ જ્ઞલતિ ? ।
 મયા અસ્ય સહજઃ જ્ઞાતઃ, કિં પયોધર-પાર્શ્વ-વર્તિ રવેઃ ચિમ્બં દદ્ધ વર્ણં ન મવેત્ ? ।

यत् त्वत्कथामृतरसं सरसं निपीय
मेधाविनो नवमुधामपि नाद्रियन्ते ।
क्षीरार्णवाणं उचितं मनसाऽप्यवाप्य
क्षारं जलं जलनिधेरशितुं क इच्छेत् ? ॥ ११ ॥

जैना वदन्ति वरदे ! सति ! साधुरूपां
त्वामामनन्ति नितरामितरे 'भवानीम्' ।
सारस्वतं मतविभिन्नमनेकमेकं
यत् ते समानमपरं न हि रूपमस्ति ॥ १२ ॥

मन्ये प्रभूतकिरणौ श्रुतदेवि ! दिव्यौ
त्वत्कुण्डलौ किल विडम्बयतस्तमायाम् ।
मूर्ते दशामविषयं भविभोश्च पूष्णो
यद् वासरे भवति पाण्डुपलाशकल्पम् ॥ १३ ॥

ये व्योमवातजलवह्निमृदां चयेन
कार्यं प्रहर्षविमुखांस्त्वद्वते श्रयन्ति ।
जातानवाग्ध ! जडताद्यगुणानणून् मां
कस्तान् निवारयति सञ्चरतो यथेष्टम् ? ॥ १४ ॥

अस्मादृशां वरमवाप्ताभिदं भवत्याः
'सत्या'व्रतोरु विकृतैः सरणिं न यातम् ।
किं चोद्यमैन्द्रमनघे ! सति ! 'सारदे'ऽत्र
किं मन्दराद्रिशिखरं चलितं कदाचित् ? ॥ १५ ॥

निर्माय शास्त्रसदनं यतिभिर्यैकं
प्रादुष्कृतः प्रकृतितीव्रतपोमयेन ।
उच्छेदितांहउलपैः सति ! गीयसे चिद्-
दीपोऽपरस्त्वमसिनाऽथ जगत्प्रकाशः ॥ १६ ॥

શીખદાર્થ

તુર્મગ્ય=દીર્ઘસંસારી.
વિગ્રહિન=કલેશકારી.
વપુસ્=દેહ.
તુર્મગ્યવિગ્રહિવપુઃ=દુર્ભવ્યનો કલેશકારી દેહ.
જ્વલતિ (ધાં જ્વલ)=અળે છે.
હહ=અહિંઆ.
નાથ ! (મૂં નાથ)=હે સ્વામિન !
અમ્યાસે (મૂં અમ્યાસ)=સમીપમાં.
કયં=કેમ.
તવ (મૂં વપ્પમ્)=તારી.
ચિત (ધાં ચિ)=પુષ્ટ.
અમૃત=અમૃત, સુધા.
સાર=અળ.
શીત=શીતળ.
ચિતામૃતસારશીતે=પુષ્ટ અમૃતના અળે કરીને શીતળ.

જ્ઞાતઃ (મૂં જ્ઞાત)=જાણ્યો.
મયા (મૂં અસ્મદ્)=મારાથી.
અસ્ય (મૂં હદમ્)=એનો.
સહજઃ (મૂં સહજ)=સ્વભાવ.
ન=નાહિ.
અવેત્ (ધાં મૂ)=થાપ.
કિમ્=શું.
ઉષ્ણં (મૂં ઉષ્ણ)=ગરમ.
ચિમ્બં (મૂં ચિમ્બ)=ગિરમ.
રવેઃ (મૂં રવિ)=સૂર્યનું.
હવ=પાદપૂર્તિરૂપ અવ્યય.
પયોધર=મેધ.
પાર્શ્વ=બાજુ.
વર્તિન્=હોનાર.
પયોધરપાર્શ્વવર્તિ=મેધની બાજુમાં હોનાર.

પદાર્થ

“ હે નાથ ! પુષ્ટ અમૃતના અળે કરીને શીતળ એવા તારી સમીપમાં કેમ આ સંસારમાં દુર્ભવ્યનો કલેશકારી દેહ અળે છે ? (ઠીક) એનો સ્વભાવ મેં અણુયો. (કેમકે) સૂર્યનું મેધની સમીપ રહેનાર બિમ્બ ઉપર ન થાય ! ”—૨૮

ત્વત્તોઽન્યવાદિનિચયો હિ દર્શયસોઽપિ

મીત્વા પ્રણયતિ નિરીહ ! વિદર્પસિંહાત્ ।

અંશ્વેતિતાવનિતલાગ્રતમોમરઃ કિં

તુઙ્ગોદયાદિશિરસીવ સહસ્રરશ્મયઃ ॥ ૨૯ ॥

અન્વયઃ

(હે) નિર્-રૂઢ ! કિં તુઙ્ગ-ઉદય-અદિ-શિરસિ (સ્થિતાત્) સહસ્ર-રશ્મયઃ અ-શ્વેતિત-અવનિ-તલ-અગ્ર-તમસ્-મરઃ હવ દર્શયસઃ અપિ વિ-દર્પ-સિંહાત્ ત્વત્તઃ મીત્વા અન્ય-વાદિન્-નિચયઃ હિ પ્રણયતિ ? ।

શીખદાર્થ

ત્વત્તઃ=તારાથી.
અન્ય=બીજો, અપર.
વાદિન્=વાદી.
નિચય=સમુદાય, સમૂહ.
અન્યવાદિનિચયઃ=અન્ય વાદીઓનો સમુદાય.

હિ=નિશ્ચવાચક અવ્યય.
દર્શયસઃ (મૂં દર્શયસ)=વધારે દૂર.
અપિ=પણ.
મીત્વા (ધાં મી)=બીજો.
પ્રણયતિ (ધાં નાદ)=વિનાશ પામે છે.

૧ ' નિરીહવિદર્પ' સ્વપિ સમ્મવતિ ।

यस्या अतीन्द्रगिरि 'राङ्गिरस'प्रशस्य-
 स्त्वं शाश्वती स्वमतसिद्धिमही महीयः ।
 ज्योतिष्मयी च वचसां तनुतेज आस्ते
 सूर्यातिशायि महिमाऽसि मुनीन्द्रलोके ॥ १७ ॥

स्पष्टाक्षरं सुरभि सुभ्रु समृद्धशोभं
 जेगीयमानरसिकप्रियपञ्चमेष्टम् ।
 देदीप्यते सुमुखि ! ते वदनारविन्दं
 विद्योतयज्जगदपूर्वशशाङ्कबिम्बम् ॥ १८ ॥

प्राप्नोत्यमुत्र सकलावयवप्रसङ्गि-
 निष्पत्तिमिन्दुवदने ! शिशिरात्मकत्वम् ।
 सित्तं जगत् त्वदधरामृतवर्षणेन
 कार्यं कियज्जलधरैर्जलभारनम्रैः ? ॥ १९ ॥

मातस्त्वयी मम मनो रमते मनीषि-
 मुग्धागणे न हि तथा नियमाद् भवत्याः ।
 त्वस्मिन्नमेयपणरोचिषि रत्नजातौ
 नैवं तु काचशकले किरणाकुलेऽपि ॥ २० ॥

चेतस्त्वयि श्रमणि ! पातयते मनस्वी
 स्याद्वादिनिम्ननयतः प्रयते यतोऽहम् ।
 योगं समेत्य नियमव्यवपूर्वकेन
 कश्चिन्मनो हरतिनाऽथ भवान्तरेऽपि ॥ २१ ॥

ज्ञानं तु सम्यगुदयस्यनिशं त्वमेव
 व्यत्याससंशयधियो मुखरा अनेके ।
 गौराङ्गि ! सन्ति बहुभाः ककुभोऽर्कमन्याः
 प्राच्येव दिग् जनयति स्फुरदंशुजालम् ॥ २२ ॥

નિરીહ ! (મૂં નિરીહ) = હે નિરપૃહ, હે ઇન્દ્ર-રહિત !

વિ=વિયોગવાચક અન્વય.

વર્ષ=ગર્વ, અભિમાન.

વિવર્ષ=નિરભિમાની.

સિંહ=સિંહ, ઉત્તમતાસૂચક શબ્દ.

વિવર્ષસિંહાસન=નિરભિમાનીને વિષે સિંહ (સમાન).

અશ્વેતિત (મૂં શ્વેત) = કાળો બનાવેલ.

અવનિ=પૃથ્વી.

તલ=તળી.

અગ્ર=આગળો ભાગ.

તમસ્=અંધકાર.

મર=સમુદાય.

અશ્વેતિતાવનિતલાગ્રતમોમર=કૃષ્ણ બનાવ્યો છે પૃથ્વી-તલાગ્રને જેણે એવો અંધકારનો સમૂહ.

કિં=યં.

તુલ્લ=ઉચ્ચ, જાણો.

ઉદય=ઉદય.

અદ્રિ=અચળ, પર્વત.

શિરસ્=મસ્તક, શિખર.

તુલ્લોદ્યાદ્રિશિરસિ=ઉચ્ચ ઉદયાચળના શિખર ઉપર.

દિવ=દેવ.

સહસ્ત્ર=હજાર.

રશ્મિ=કિરણ.

સહસ્રરશ્મે=સૂર્યના.

પદાર્થ

“ હે નિરપૃહી ! જેણે પૃથ્વી-તલાગ્રને સ્થાપ બનાવ્યો છે એવો અંધકારનો સમૂહ (પણ) ઉચ્ચ ઉદયાચળના શિખર ઉપર (રહેલા) સૂર્યથી બધા પાશીને જામ નાશ પામે છે તેમ વધારે દૂર એવા પરંતુ નિરભિમાનીને વિષે સિંહસમાન એવા તારાથી બધા પાશીને શું અન્ય (પાખંડીય) વાદીઓનો સમુદાય ખરેખર વિનાશ પામે છે ? ” —૨૯

* * * * *

અંદ્રિઘ્વયં સુરવરા અવમન્ય નાકં

સંસારકૃચ્છ્રમિદુરં નિવસન્તિ નિત્યમ્ ।

નાનાંદ્રિપીઠસુમનોરચિતાગ્રભાગ—

મુચ્ચૈસ્તટં સુરગિરેરિવ શાતકૌમ્ભમ્ ॥ ૩૦ ॥

અન્વય:

(હે નાથ !) નાકં અવમન્ય સુર-ગિરે: શાતકૌમ્ભં ઉચ્ચૈ: તટં દિવ (તવ) સંસાર-કૃચ્છ્ર-મિદુરં નાના-અંદ્રિ-પીઠ-સુમનસ્-રચિત-અગ્ર-ભાગં અંદ્રિ-ઘ્વયં નિત્યં સુર-વરા: નિવસન્તિ ।

શબ્દાર્થ

અંદ્રિ=ચરણ, પગ.

ઘ્વય=યુગ્મ, બેનું બેડકું.

અંદ્રિઘ્વયં=ચરણ-યુગ્મને.

સુર=દેવ.

વર=ઉત્તમ.

સુરવરા=દેવોમાં ઉત્તમ, ઇન્દ્ર.

અવમન્ય (ધાં મન્) = અવમન્યતા કરીને.

નાકં (મૂં નાક) = દેવલોકને.

સંસાર=સંસાર.

કૃચ્છ્ર=કષ્ટ.

મિદુર=બેદનાઈ.

સંસારકૃચ્છ્રમિદુરં=સંસારના કષ્ટને બેદનાઈ.

નિવસન્તિ (ધાં વસ) = નિવાસ કરે છે, રહે છે.

નિત્યં=સર્વદે, હંમેશાં.

નાના=વિવિધ.

અંદ્રિપીઠ=પાદપીઠ.

સુમનસ્=પુષ્પ, ફૂલ.

રચિત (ધાં રચ) = રચેલ.

અગ્ર=આગળનો.

ભાગ=ભાગ.

નાનાંદ્રિપીઠસુમનોરચિતાગ્રભાગં=વિવિધ પ્રકારનાં

यो रोदसीमृतिजनी गमयत्युपास्य
 जाने स एव सुतनु ! प्रथितः पृथिव्याम् ।
 पूर्वं त्वयाऽऽदिपुरुषं सदयोऽस्ति साध्वि !
 नान्यः शिवः शिवपदस्य मुनीन्द्रपन्थाः ॥ २३ ॥

दीव्यद्वयानिलयमुन्मिषदक्षिपद्वां
 पुण्यं प्रपूर्णहृदयं वरदे ! वरेण्यम् ।
 त्वद्भूषणं सघनरश्मि महाप्रभावं
 ज्ञानस्वरूपममलं प्रवदन्ति सन्तः ॥ २४ ॥

कैवल्यमात्मतपसाऽखिलविश्वदर्शि
 चक्रे ययाऽऽदिपुरुषः प्रणयां प्रमायाम् ।
 जानामि विश्वजननीति च देवते ! सा
 व्यक्तं त्वमेव भगवन् पुरुषोत्तमोऽसि ॥ २५ ॥

सिद्धान्त एधिफलदो बहुराज्यलाभो
 न्यस्तो यया जगति विश्वजनीनपन्थाः ।
 विच्छिन्नचित्ते भवततेरिव देवि ! मन्था-
 स्तुभ्यं नमो जिनभवो दधिशोषणाय ॥ २६ ॥

मध्या कालविहृतौ सवितुः प्रभायां
 सैवेन्दिरे ! गुणवती त्वमतो भवत्याम् ।
 दोषांश इष्टचरणैरपैरभिज्ञैः
 स्वप्नान्तरेऽपि न कदाचिदपीक्षितोऽसि ॥ २७ ॥

हारान्तरस्थमयि ! कौस्तुभमत्र गात्र-
 शोभां सहस्रगुणयत्युदयास्तगिर्योः ।
 वन्द्याऽस्यतस्तव सतीमुपचारि रत्नं
 बिम्बं रवेरिव पयोधरपार्श्ववर्ति ॥ २८ ॥

પાદપીઠા ઉપરનાં પુષ્પો વડે રચાયે છે અથવા ભાગ
જેનો એવા.
ઉચ્ચ=ઉચ્ચ.
તટ (મૂં તટ)=તટ.

મિરિ=પર્વત.
સુરમિરિ=મિરિ પર્વતના.
રવ=રવ.
શાતકૌમ્ભ (મૂં શાતકૌમ્ભ)=સુવર્ણમય.

પદ્યાર્થ

“ હે નાથ ! સ્વર્ગના તિરસ્કાર કરીને સુરેન્દ્રો સંસારના કષ્ટને બેઠનારા એવા તેમજ
વિવિધ પ્રકારનાં પાદ-પીઠા ઉપર (રહેલાં) પુષ્પો વડે જેનો અથવા ભાગ રચાયે (વ્યાપ્ત)
છે એવા તથા વળી મિરિ પર્વતના સુવર્ણમય ઉચ્ચ તટના જેવા એવા તારા ચરણ-યુગલમાં સર્વદા
વસે છે.”—૩૦

આત્વાપચેતનમહો ! પ્રસવીયવૃન્દં

ત્વાં સ્મેરતાં લમત એવ કથં વિહસ્ય ? ।

પત્રૈઃ પરશ્રિયમતો દિવિ ભો ! ત્વદીયં

પ્રખ્યાપયત્ ત્રિજગતઃ પરમેશ્વરત્વમ્ ॥ ૩૧ ॥

અન્યથા:

મોસ (નાથ !) અતઃ ત્રિવિ ત્વદીયં ત્રિ-જગતઃ પરમેશ્વરત્વં પ્રખ્યાપયત્ અપ-ચેતનં પ્રસવીય-વૃન્દં
અહો પર-શ્રિયં ત્વાં આત્વા પત્રૈઃ વિહસ્ય સ્મેરતાં કથં લમતે એવ ? ।

શીખદાર્ય

આત્વા (ધાં આ)=પ્રાપ્ત કરીને, મેળવીને.
અપ=હૃદયમાં અન્યથા.
ચેતન=ચેતન્ય.
અપચેતન=ચેતન્ય-રહિત.
અહો=અહો !
પ્રસવીય=પુષ્પસંબંધી.
વૃન્દ=સમૂહ, દગથો.
પ્રસવીયવૃન્દ=પુષ્પોના દગલો.
ત્વાં (મૂં વુમ્હ)=તને.
સ્મેરતાં (મૂં સ્મેરતા)=વિકસ્વરતાને, વિકાસને.
લમતે (ધાં લમ)=પામે છે.
એવ=અ.
કથં=કેમ.
વિહસ્ય (ધાં હસ)=વિકાસ પામીને.

પત્રૈઃ (મૂં પત્ર)=પાદપીઠા વડે.
પર=ઉત્તમ.
શ્રી=શોભા.
પરશ્રિયં=ઉચ્ચ છે શોભા જેનું એવા.
અતઃ=એથી કરીને
દિવિ (મૂં દિવ)=સ્વર્ગમાં.
મોસ=સંબોધનસૂચક શીખ, હે.
ત્વદીયં (મૂં ત્વદીય)=તારા.
પ્રખ્યાપયત્ (ધાં હ્યા)=પ્રસિદ્ધ કરનાર.
ત્રિ=ત્રણ.
જગત્=ત્રિલોક.
ત્રિજગતઃ=ત્રિલોકવનના, ત્રેલોક્યના.
પરમેશ્વરત્વં (મૂં પરમેશ્વરત્વ)=પરમેશ્વરપણાને.

પદ્યાર્થ

“ હે (નાથ) ! એથી કરીને સ્વર્ગમાં પણ તારું ત્રેલોક્યનું પરમેશ્વરપણું પ્રસિદ્ધ કરનારા
એવો ચેતન્ય-રહિત પુષ્પોના સમૂહ (પણ) ઉત્તમ શોભાવાળો એવા તને પ્રાપ્ત કરીને (અર્થાત્
તારા આશ્રય લેવાથી) અહો વિકસ્વર થઈને પત્રો વડે કેમ વિકાસ પામે છે ? ”—૩૧

अज्ञानमात्रतिमिरं तव वाग्विलासा

विद्याविनोदिविदुषां महतां सुखाग्रे ।

निघ्नन्ति तिग्मकिरणा निहिता निरीहे !

तुङ्गोदयाद्रिशिरसीव सहस्ररश्मेः ॥ २९ ॥

पृथ्वीतलं ह्यमपाधि पवित्रयित्वा

शुभ्रं यशो धवल्यत्यधुनोर्ध्वलोकम् ।

प्राग् लङ्घयत् सुमुखि ! ते यदिदं महिम्ना—

मुच्चैस्तटं सुरगिरेरिव शातकौम्भम् ॥ ३० ॥

रोमोर्मिभिर्भुवनमातरिव त्रिवेणी—

सङ्गं पवित्रयति लोकमदोऽङ्गवर्ति ।

विभ्राजते भगवति ! त्रिवलीपथं ते

प्रख्यापयत् त्रिजगतः परमेश्वरत्वम् ॥ ३१ ॥

भाष्योक्तियुक्तिगहनानि च निर्मिमीषे

यत्र त्वमेव सति ! शास्त्रसरोवराणि ।

जानीमहे खलु सुवर्णमयानि वाक्य-

पद्मानि तत्र विबुधाः परिकल्पयन्ति ॥ ३२ ॥

वाग्वैभवं विजयते न यथेतरस्या

‘ ब्राह्मि ! ’ प्रकामरचनारुचिरं तथा ते ।

ताडङ्क्योस्तव गभस्तिरतीन्दुमान्यो-

स्तादृक् कुतो ग्रहगणस्य विकाशिनोऽपि ? ॥ ३३ ॥

कल्याणि ! सोपनिषदः प्रसभं प्रगृह्य

वेदानतीन्द्रजदरो जलधौ जुगोप ।

भीष्मं विधेरसुरमुग्ररूपाऽपि यस्तं

दृष्ट्वा भयं भवति नो भवदाश्रितानाम् ॥ ३४ ॥

સમ્ભાવ્ય મદ્ર ! ભવદીયગુણાન્ શ્રિતાસ્ત્વા-

મર્ચ્યા ભવેયુરપિ નૈતદસત્યમત્ર ।

યત્ તે ક્રમૌ શ્રયતિ પીઠમતિપ્રણિમ્નં

પદ્માનિ તત્ર વિબુધાઃ પરિકલ્પયન્તિ ॥ ૩૨ ॥

અન્વયઃ

(હે) મદ્ર ! ભવદીય-ગુણાન્ સમ્ભાવ્ય ત્વાં શ્રિતાઃ અત્ર અર્ચ્યાઃ અપિ ભવેયુઃ, एतद् अ-सत्यं नः यद् अति-प्रणिम્नं પીઠં તે ક્રમૌ શ્રયતિ, તત્ર વિબુધાઃ પદ્માનિ પરિકલ્પયન્તિ ।

શીખરાર્થ

સમ્ભાવ્ય (ધા० માદ્ર)=ભાવીને.

મદ્ર ! (મૂ० મદ્ર)=હે કલ્યાણકારી !

ભવદીય=આપના.

ભવદીયગુણાન્=આપના ગુણોને.

શ્રિતાઃ (મૂ० શ્રિત)=આશ્રય લીધેલા.

ત્વાં (મૂ० ત્વાદ્ર)=તને.

અર્ચ્યાઃ (મૂ० અર્ચ્ય)=પૂજનીય.

ભવેયુઃ (ધા० મૂ)=ધામ.

અપિ=પણ.

ન=નહિ.

एतद् (મૂ० एतद्)=એ.

असत्यं (મૂ० असत्य)=ખોટું.

અત્ર=અહિં આ.

यद्=રેથી કરીને.

તે (મૂ० ત્વાદ્ર)=તારાં.

ક્રમૌ (મૂ० ક્રમ)=ચરણોને.

શ્રયતિ (ધા० શ્રિ)=આશ્રય લે છે.

પીઠં (મૂ० પીઠ)=પાદપીઠ.

અતિ=અતિશયવાચક અભ્યય.

નિમ્ન=નીચું.

અતિપ્રણિમ્નં=અતિશય નીચું.

પદ્માનિ (મૂ० પદ્મ)=કમળો.

તત્ર=ત્યાં.

વિબુધાઃ (મૂ० વિબુધ)=હેવો.

પરિકલ્પયન્તિ (ધા० कल्प)=રચે છે.

પદાર્થ

“ હે કલ્યાણકારી (જિનેશ્વર) ! આપના ગુણોની ભાવના ભાવ્યા બાદ આપનો આશ્રય લીધેલા એવા (જીવો) આ દુનિયામાં પૂજનીય પણ બને એ (કથન) કંઈ ખોટું નથી; કેમકે અતિશય નીચું એવું જે પાદ-પીઠ તારાં ચરણોના આશ્રય લે છે, તે પાદ-પીઠના ઉપર ફેવતાઓ પણ રચે છે. ”—૩૨

સાલોકલોકમણિહારસુનાયકસ્ય

યાદક્ પ્રતાપ इह दीव्यति ते सखेऽलम् ।

ધમાતાન્યશાસ્ત્રમદ ! સોષ્ણકરસ્ય તાપ-

સ્તાદક્ કુતો પ્રહગણસ્ય વિકાશિનોઽપિ ? ॥ ૩૩ ॥

અન્વયઃ

(હે) સખે ! ધમાત-અન્ય-શાસ્ત્ર-મદ ! સ-આલોક-લોક-મણિ-હાર-સુ-નાયકસ્ય તે પ્રતાપઃ इह अलं दीव्यति; स-उष्ण-करस्य यादक् तापः, तादक् विकाशिनः अपि प्रह-गणस्य कुतः ? ।

गर्जद्घनाघनसमानतनूगजेन्द्र-

विष्कम्भकुम्भपरिरम्भजयाधिरूढः ।

द्वेष्ट्योऽपि भूप्रसरदश्वपदातिसैन्यो

नाक्रामति क्रमयुगाचलसंश्रितं ते ॥ ३५ ॥

मांसासृगस्थिरसशुकसलज्जमज्जा-

स्नायूदिते वपुषि पित्तमरुत्कफाद्यैः ।

रोगानलं चपलितावयवं विकारै-

स्त्वन्नामकीर्तनजलं शमयत्यशेषम् ॥ ३६ ॥

मिथ्याप्रवादनिरतं व्यधिकृत्यसूय-

मेकान्तपक्षकृतकक्षविलक्षितास्थम् ।

चेतोऽस्तभीः स परिमर्दयते द्विजिह्वं

त्वन्नामनागदमनी हृदि यस्य पुंसः ॥ ३७ ॥

प्राचीनकर्मजनितावरणं जगत्सु

मौढ्यं मदाढ्यदृढमुद्रितसान्द्रतन्द्रम् ।

दीपांशुपिष्टमयि ! सद्वासु देवि ! पुंसां

त्वत्कीर्तनात् तम इवाशु भिदामुपैति ॥ ३८ ॥

साहित्यशाब्दिकरसामृतपूरितायां

सत्तर्ककर्कशमहोर्मिमनोरमायाम् ।

पारं निरन्तरमशेषकलन्दिकायां

त्वत्पादपङ्कजवनाश्रयिणो लभन्ते ॥ ३९ ॥

संस्थैरुपर्युपरि लोकमिलौकसो ज्ञा

व्योम्नो गुरुज्ञकविभिः सह सख्यमुच्चैः ।

अन्योऽन्यमान्यमिति ते यदवैमि मात-

स्नासं विहाय भवतः स्मरणाद् व्रजन्ति ॥ ४० ॥

શબ્દાર્થ

સહ=સહિત.
 બાલોક=પ્રકાશ.
 લોક=લોક.
 મણિ=રત્ન.
 હાર=હાર.
 સુ=શ્રેષ્ઠતાવાચક શબ્દ.
 નાયક=સ્વામી.
 સાલોકલોકમણિહારસુનાયકસ્ય=પ્રકાશયુક્ત લોક-
 રૂપી રત્નના હારના સુનાયકનો.
 યાદક્ (મૂં યાદક્)=તેડલો.
 પ્રતાપ (મૂં પ્રતાપ)=પ્રતાપ, મહિમા.
 હહ=અહિંઆ.
 દીવ્યતિ (ધાં દિવ)=દીપે છે.
 તે (મૂં યુષ્મદ્)=તારો.
 સસે ! (મૂં સસિ)=હે મિત્ર !
 અલં=અલંતતાવાચક શબ્દ.
 ધમાત (ધાં ધ્મા)=દૂર ફેંકી દાઢેલ.

અન્ય=અપર.
 શાસ્ત્ર=શાસ્ત્ર.
 મદ્=મદ, અભિમાન.
 ધમાતાન્યશાસ્ત્રમદ્ != દૂર ક્યો છે અન્ય શાસ્ત્રોનો
 ગર્વ જોઈએવા ! (સં)
 ઉષ્ણ=ગરમ.
 કર=કરેલું.
 સોષ્ણકરસ્ય=સૂર્યનો.
 તાપ (મૂં તાપ)=તાપ, ગરમી.
 તાદક્ (મૂં તાદક્)=તેડલો.
 કુત=કર્તાથી.
 પ્રહ=પ્રહ.
 ગણ=સમૂહ.
 પ્રહગણસ્ય=પ્રહના સમૂહનો.
 વિકાશિનઃ (મૂં વિકાશિન્)=વિકાશી, પ્રકાશિત.
 અપિ=પણ.

પદ્યાર્થ

“જોઈએ અન્ય શાસ્ત્રોનો ગર્વ દળી નાખ્યો છે એવા હે મિત્ર ! પ્રકાશયુક્ત લોકરૂપી
 રત્નના હારના સુનાયક એવા તારો પ્રતાપ આ દુનિયામાં અત્યંત પ્રકાશે છે. કેમકે સૂર્યનો જોવા
 તાપ છે, તેવો વિકાશી એવા પ્રહના સમુદાયનો પણ ક્યાંથી હોય !”--૩૩

સાટોપકોપંશિતિરોપનિરોધકારં

મોહપ્રવેશપિહિતારિસન્નિમં તે ।

દિવ્યં કુતશ્ચન યથાર્થતયા સ્વરૂપં

દૃષ્ટ્વા ભયં ભવતિ નો ભવદાશ્રિતાનામ્ ॥ ૩૪ ॥

અન્વયઃ

(હ નાથ !) તે સ-આટોપ-કોપ-શિતિ-રોપ-નિરોધ-કારં મોહ-પ્રવેશ-પિહિત-અરિ-સન્નિમં
 સ્વરૂપં યથાર્થતયા દૃષ્ટ્વા ભવત્-આશ્રિતાનાં ભયં કુતશ્ચન નો ભવતિ ।

देवा इयन्त्यजनिमम्ब ! तव प्रसादात्
 प्राप्नोत्यहो प्रकृतिमात्मनि मानवीयाम् ।
 व्यक्तं त्वचिन्त्यमहिमा प्रतिभाति तिर्यङ्
 मर्त्या भवन्ति मकरध्वजतुल्यरूपाः ॥ ४१ ॥

ये चानवद्यपदवीं प्रतिपद्य पद्मे !
 त्वच्छिक्षिता वपुषि वासरतिं लभन्ते ।
 नोऽनुग्रहात् तव शिवास्पदमाप्य ते यत्
 सद्यः स्वयं विगतबन्धभया भवन्ति ॥ ४२ ॥

इन्दोः कलेव विमलाऽपि कलङ्कमुक्ता
 गङ्गेव पावनकरी नजलाशयाऽपि ।
 स्यात् तस्य भारति ! सहस्रमुखी मनीषा
 यस्तावकं स्तवभिर्म मतिमानधीते ॥ ४३ ॥

योऽहञ्जयेऽकृत जयोऽगुरुषेऽमकर्ण-
 पादप्रसादमुदि तो गुरुधर्मसिंहः ।
 वाग्देवि ! भूमिन् भवतीभिरभिज्ञसङ्घे
 तं मानतुङ्गमवशा समुपैति लक्ष्मीः ॥ ४४ ॥

श्लोकार्थ

सह=सहित.
आटोप=आटोप, वयन-प्रहार.
कोप=कोप, शस्त्रो.
शिति=शुद्धि, क्षमा.
रोष=आरोप.
निरोध=रोधुं ते.
कार (वा० कृ)=करना.
साटोपकोपशितिरोपनिरोधकारं=वयन-प्रहारथी
युक्त एवा कोपश्च कृष्य आरोपने रोधना.
मोह=मोहनीय कथं.
प्रवेश=क्षम्यथ युं ते.
पिहित (वा० पा)=क्षी दीधिल.
अररि=आवरण, दक्षिण.
सन्निभ=समान.

मोहप्रवेशपिहितारसन्निभं=मोहना प्रवेशने क्षी
देनारा दक्षिण समान.
ते (मू० युष्मत्)=तारा.
दिव्यं (मू० दिव्य)=सुशोभित.
कुतश्चन=कथांथी.
यथार्थतया=यथार्थपणे.
स्वरूपं (मू० स्वरूप)=स्वरूपने.
दृष्ट्वा (वा० दृष्ट)=लोभने.
भयं (मू० भय)=भय, भीड.
भवति (वा० भू)=थाय छे.
नो=नहि.
भवत्=आप.
आश्रित (वा० श्रि)=आश्रय लीधिल.
भवदाश्रितानां=आपना आश्रिताने.

पदार्थ

“ (हे नाथ !) वयन-प्रहारथी युक्त एवा कोपश्च कृष्य आरोपने निरोध करना तेमज
मोहना प्रवेशने अटकावना आवरण समान एवा तारा स्वरूपं वास्तविक रीते दर्शन कथां
पक्षी तारा आश्रिताने कथांथी पक्ष भय थतो नथी.”—३४

* * *
कन्दर्पसर्पपतिदाहसुपर्णरूप !

नष्टज्वलत्स्मयहुताशन ! लोलुपाऽपि ।

तृष्णिभगा स्वयमतीर्थमिषाम्मुपकू

नाक्रामति कमयुगाचलसंश्रितं ते ॥ ३५ ॥

अन्वयः

(हे) कन्दर्प-सर्प-पति-दाह-सुपर्ण-रूप ! नष्ट-ज्वलत्-स्मय-हुताशन ! अतीर्थ-मिष अम्मु-
पका स्वयं लोलुपा अपि तृष्-निभगा ते कम-युग-अचल-संश्रितं न आक्रामति ।

श्लोकार्थ

कन्दर्प=कामदेव.
सर्प=साप.
पति=नाथ.
दाह=आणयुं ते.
सुपर्ण=गर्ज.
रूप=स्वरूप.

कन्दर्पसर्पपतिदाहसुपर्णरूप ! = हे कामदेवश्च सर्प-
राजने आणयामां गर्ज समान !
नष्ट (वा० नष्ट) = नाश पावेल.
ज्वलत् (वा० ज्वल) = प्रकाशमान.
स्मय=भय, अभिमान.
हुताशन=अग्नि, आग.

२

श्रीलक्ष्मीविमलमुनिवर्यविरचितम्

॥ शान्ति-भक्तामरम् ॥

श्री'शान्ति'मङ्गलसमवायहितं सुरेन्द्रा
 लोकान्तिका इति गिराऽभिदधुर्यमाशु ।
 तीर्थे विधेहि परिहाय नृराज्यभोगा-
 बालम्बनं भवजले पततां जनानाम् ॥ १ ॥ - वसन्ततिलका
 'शक्रा'र्च्यपादकमलं विमलप्रतापं
 व्यापादिताखिलखलारिनृपेन्द्रवर्गम् ।
 क्षीणाष्टकर्मवरचक्रभृतां त्रयाणां
 स्तोष्ये किलाहमपि तं प्रथमं जिनेन्द्रम् ॥ २ ॥ - युगमसु
 श्रुत्वेति वार्षिकमदाः प्रतिपादनं त्वं
 भव्याय पापवनवहन्यमृतायमानम् ।
 सारं स्वभावसुखदं जिन ! तत्र दान-
 मन्यः क इच्छति जनः सहसा ग्रहीतुम् ? ॥ ३ ॥
 आचं व्रतं युगरस(६४)प्रमितं सहस्रं
 स्त्रीणां त्वया निहितमुक्तिहृदा विहाय ।
 त्वामन्तरेण वनितोदभृतं किलान्यः
 को वा तरीतुमलमम्बुनिधिं भुजाभ्याम् ? ॥ ४ ॥
 आदाय नाथ ! चरणं त्रिजगत्पिता त्वं
 मोहाधिमत्तनुमतोऽपि चिकित्ससि स्म ।

મહાવલરસ્મયહૃતાશન ! નાશ કર્યો છે પ્રકાશમાન

અર્વરૂપ અગ્નિનો જેણે એવા ! (સં.)

હોહુપા (મૂ. હોહપ) = લાલયુ.

અપિ = પશુ.

તુષ = તૃષ્ણા.

નિમ્નગા = નદી.

તૃષ્ણિમ્નગા = તૃષ્ણાશ્રી નદી.

સ્વયં = પોતાની મેળે, જાતે.

અતીર્થ = કૃતીર્થ.

મિષ = ડળ, કપટ.

અમ્બુ = જળ.

પક્ક = કાઠવ, કચરો.

અતીર્થમિષામ્બુપક્કા = કૃતીર્થ તેમજ કપટશ્રી જળનો કચરો છે જેને વિષે એવી.

ન = નહિ.

આકામતિ (ધા. કમ) = આક્રમણ કરે છે.

ક્રમ = ચરણ.

યુગ = યુગલ, જેનું જોડકું.

અચ્ચલ = પવેત.

સંશ્રિત (ધા. શ્રિ) = આશ્રિત.

કમયુગાચ્ચલસંશ્રિત = ચરણ-યુગલશ્રી પર્વતનો આશ્રય લીધેલો.

તે (મૂ. યુષ્મદ) = તારા.

પદાર્થ

“ હે કંદર્પશ્રી સર્પરાજને બાળવામાં ગરૂડ સમાન ! (જેણે) જળવદ્યમાન અભિમાન-શ્રી અગ્નિનો નાશ કર્યો છે એવા હે (નાથ) ! કૃતીર્થ તથા કપટશ્રી જળના કચરાવાળી તેમજ સ્વયં લાલયુ એવી તૃષ્ણા-નદી તારા ચરણ-યુગલશ્રી પર્વતનો આશ્રય લીધેલા (જીવ)નું આક્રમણ કરતી નથી.”—૩૫

સ્પષ્ટીકરણ

કંદર્પ-વિચાર—

શ્રીમદ્ધ્વલદ્વિસૂરિરૂત ચતુર્વિંશતિકાના ૩૪ મા પદના સ્પષ્ટીકરણમાં કંદર્પની કુટિલતાનો થોડે ધણે અંશે વિચાર કરેલો હોવાથી તે સંબંધમાં વિશેષ કહેવાનું ખાસ બાકી રહેતું નથી, પરંતુ આ કંદર્પ યાને અનંગની કુર્જયતાનું શ્રીવિનયચન્દ્ર મુનિવરે આલેખેલું સ્વરૂપ નિમ્ન-લિખિત અષ્ટક ઉપરથી વિશેષતઃ સ્ફુટ થતું હોવાથી તે અત્ર લાખાન્તર સહિત આપવામાં આવે છે.

શ્રીવિનયચંદ્રમુનિવર્યકૃતં

॥ અનન્નઃકુર્જયાષ્ટકમ્ ॥

સુલભમરિશ્વતાનાં નાશનં પ્રોક્ષતાનાં

સુલભમનશનં વા ધારણં વૃત્તમત્ર ।

સુલભમુદનિષેવોલ્લુપ્તનં વા મુજાભ્યા-

મતિકઠિનમનન્નં મારણં માનુષાણામ્ ॥ ૧ ॥—માલિની

चित्रं न तत्र गदिनोऽपि हि नैव वैद्यं

नाभ्येति किं निजशिशोः परिपालनार्थम् ? ॥ ५ ॥

सर्वव्रतं क्षितिभृतो जगद्गुस्तवानु

तत्कारणं करणनागहरे ! त्वमेव ।

आह्लादयत्यपि वनं सुरभिर्जनान् यत्

तच्चारुचूतकलिकानिकरैकहेतुः ॥ ६ ॥

अज्ञानमाशु कठिनं दलितं त्वया तद्

ध्यानज्वलज्ज्वलनज्योत्स्नमयेन विश्वम् ।

ज्ञानेन सोऽज्ज्वलगुणेन हि पञ्चमेन

सूर्योऽभिलभिव शर्वरमन्धकारम् ॥ ७ ॥

मान्यानि तानि विबुधैः कमलानि कान्त्यं

गच्छन्ति त्वत्पदमितानि च यानि योग्यम् ।

उच्चं विषक्तः सुरनाथशिरः परं न

पद्माकरेषु जलजानि विकाशभाञ्जि ॥ ८ ॥

मर्त्योऽन्तिके व्रजति तेऽमृततां मुनीन्द्र-

स्योत्पन्नसारगुणकेवलदर्शनस्य ।

मुक्त्यङ्गनारमणवारिधिरस्य शुक्तौ

मुक्ताफलद्युतिमुपैति ननूदविन्दुः ॥ ९ ॥

त्वत्पादपद्ममभिपूज्य भजन्ति पादयं

पद्मानि किं तदुचितं न वितीर्णवित्त ! ।

ब्रह्मस्वरूपमय ! तस्य हि सेवया किं

भूत्याऽऽश्रितं य इह नात्मसमं करोति ? ॥ १० ॥

पीत्वा वचस्तव नृभिर्न पिपास्यतेऽन्यद्

ध्वस्तासमानरसमासनयं गताथ ! ।

સેંકડો ઉઘ દુરમનોનો નાશ કરવો, અનશન કરવું, વ્રત ધારણ કરવું કે સમુદ્રને બે હાથ વડે તરી જવો એ મનુષ્યોને માટે સુલભ છે, પરંતુ મદનને મારવો તે અતિશય કઠિન છે.—૧

સુલભમનલમધ્યે મજ્જનં વાડશનં વા

સુલભમશિતરશ્મેશ્વશ્લુષા રશ્મિપાનમ્ ।

સુલભમિશ્વરૈરાયોષનં મધ્યમતૈ—

રતિકઠિનમનઙ્ગં મારણં માનુષાણામ્ ॥ ૨ ॥

અશ્વિમાં રેનાન કરવું, તેનું ભોજન કરવું, સૂર્યનાં કિરણોનું નેત્ર વડે પાન કરવું કે મદોન્મત્ત કુંજરરાજની સાથે યુદ્ધ કરવું તે મનુષ્યોને માટે સુકર છે, પરંતુ અનંગનો અત આણવો તે અતિશય કુષ્કર છે.—૨

સુલભમસુકાર્યાં કન્દરાયાં નિવાસઃ

સુલભમતુલશક્તેઃ પશ્ચવક્ત્રસ્ય વક્ત્રે ।

પ્રકટિતવહુમન્યોમી(ર્મી?)ષણે પાણિદાન—

મતિકઠિનમનઙ્ગં મારણં માનુષાણામ્ ॥ ૩ ॥

કષ્ટકારી શુદ્ધામાં નિવાસ કરવો કે અત્યંત ક્રોધાથમાન થયેલા તેમજ અસાધારણ બળવાળા એવા સિંહના ભયંકર વદનમાં હાથ નાખવો તે મનુષ્યોને માટે સુલભ છે, કિન્તુ મદનને મારવો તે ઘણું મુશ્કેલ છે.—૩

સુલભમશિતરશ્મેર્દર્શનં કૃષ્ણનકં

સુલભમનુદિનં વા દ્વાસનં કષ્ટકાનામ્ ।

સુલભમલકપાણાલુચ્ચનં સાનુભાવા—

દત્તિકઠિનમનઙ્ગં પ્રારણં માનુષાણામ્ ॥ ૪ ॥

કૃષ્ણ પક્ષની રાત્રિએ સૂર્યના દર્શન થવા, નિરન્તર કાંટાઓમાં બેસી રહેવું કે કેશના સમૂહનો લોચ કરવો તે મનુષ્યોને માટે સુલભ છે, પરંતુ કામદેવનો વધ કરવો તે ખરેખર અત્યંત કુષ્કર છે.—૪

સુલભમનુદિનં વા મોજનં મૈદ્યવૃત્ત્યા

સુલભમનુદિનં વાડકાશ્વમધ્યોદ્યયં વા ।

સુલભમનુદિનં વા મૃધરાત્રે નિવાસો

દત્તિકઠિનમનઙ્ગં મારણં માનુષાણામ્ ॥ ૫ ॥

સર્વદા બ્રીમ્બ માંગીને ભોજન કરવું, નિરન્તર આકાશની મધ્યમાં ઉડ્યા કરવું કે પર્વતના શિખર ઉપર સદા નિવાસ કરવો તે મનુષ્યોને માટે મુશ્કેલ નથી, પરંતુ પ્રધુમ્નના પ્રાણ લેવા તે કુશળ છે.—૫

मिथ्याद्वगुक्तमृमुसिन्धुपयःपिबानां
 क्षारं जलं जलनिधेरशितुं क इच्छेत् ? ॥ ११ ॥
 चन्द्रः कलङ्कभृदहर्पतिरेव ताप-
 युक्तः किलार्द्धतनुतन्विरुमापतिश्च ।
 विश्वेष्वशेषगुणभाक् शमभावपूर्णं
 यत् ते समानमपरं नहि रूपमस्ति ॥ १२ ॥
 ख्यातं क्षितौ तव मतं यदबुद्धिना तद्
 ज्ञातं न दोष इह तेऽपि न पश्यतीदम् ।
 घूको रवेर्द्युतिमदेव हि मण्डलं च
 यद् वासरे भवति पाण्डुपलाशकल्पम् ॥ १३ ॥
 शान्त्यन्यदेवमव(वि?)बोधयुतं गुरुं च
 धर्मं श्रयन्त्यवमतोन्नतशासना ये ।
 पुंसो विधौतपरवाद ! विना भवन्तं
 कस्तान् निवारयति सञ्चरतो यथेष्टम् ? ॥ १४ ॥
 अभ्रारवेण न जितं भवतः स्वरं तत्
 किं भूतवह्नि(३५)मितागिर्गुणभारपूर्णम् ।
 प्रास्तोपतापविषदाहमनेन वाग्भिः
 किं मन्दराद्रिशिखरं चलितं कदाचित् ? ॥ १५ ॥
 एकत्र जन्मानि पदे च गते त्वया द्वे
 या चक्रवर्तिपदवी खलु सा च मुक्ता ।
 'इक्ष्वाकु'भूपतिषु तीर्थकरोऽत एव
 दीपोऽपरस्त्वमसि नाथ ! जगत्प्रकाशः ॥ १६ ॥
 क्षित्याः पदैर्हततमः ! स्मरणेन शश्वत्
 सङ्कल्पयोजमवबोधमुपैत्यरं ते ।

સુલભમનુદિનં વા નીરસં શુક્તમેકં
સુલભમનુદિનં વા મીષણારણ્યવાસઃ ।
સુલભમનુદિનં વાઽઽગામ્બરત્વં વિધેય-
મતિકઠિનમનઙ્ગં મારણં માનુષાણામ્ ॥ ૬ ॥

પ્રતિદિન એક વાર નીરસ ભોજન કરવું, સર્વદા ભયંકર જંગલમાં રહેવું કે સદા દિગમ્બર-
પાશું આચરવું તે મનુષ્યોને માટે સુખદ છે, પરંતુ કામનો વિનાશ કરવો તે અતિશય દુઃખદ છે.—૬

સુલભમહિધરણ્યા ધારણં વિધયા વા
સુલભમહિશિરસ્કાદાનયં વા મણેર્વા ।
સુલભમતિતપસ્કં વા વિધેય(યં) સુધોરં
શતિકઠિનમનઙ્ગં મારણં માનુષાણામ્ ॥ ૭ ॥

વિધા વડે સર્પની નાડી પકડવી અથવા સર્પના મરતક ઉપરથી મણિ લેવું કે અતિશય ધૈર્ય
તપશ્ચર્યા કરવી તે મનુષ્યોને માટે સુલભ છે, પરંતુ મદનનો નાશ કરવો તે અત્યંત કઠિન છે.—૭

શ્વરસવસુચન્દ્રે (૧૮૬૫) વત્સરે માધવે ચ
વિમલધવલપક્ષે વાસરે તિગ્મરક્તમૌ ।
નિશ્ચિલહૃદયનન્દં સદ્ગુરોઃ સુપ્રસાદા-
શ્ચતુ મુનિ'વિનયેન્દુ'નાષ્ટકં પ્રોક્તમેતત્ ॥ ૮ ॥

૧૮૬૫ના વર્ષમાં વૈશાખ માસમાં (અથવા વસંત ઋતુમાં) નિર્ભળ શુક્લ પક્ષમાં,
૨વિવારે સફળગુણી મહાકૃપાથી (શ્રી)વિનયચન્દ્ર મુનિએ સમસ્ત (લોક)ના હૃદયને પ્રેમર
આનંદ આપનારૂં આ અષ્ટક કહ્યું.—૮

* * * *

દિશ્યેત મુક્તિરિતિ વા નહિ સેવયાઽસ્ય
મિથ્યા વિમર્શનમદોઽસ્તિ મદોઽજિજ્ઞાતસ્ય ।
સંસારદુઃખનિષ્ઠિતં યદિ પાપવર્હિ
ત્વન્નામકીર્તનજલં શમયત્યશેષમ્ ॥ ૩૬ ॥

અન્વયઃ

(હે નાથ !) યદિ ત્વત્-નામ-કીર્તન-જલં સંસાર-દુઃખ-નિષ્ઠિતં અ-શેષં પાપ-વર્હિ શમયતિ,
(તાર્હિ) અસ્ય મદ-અજિજ્ઞાતસ્ય (તત્) સેવયા મુક્તિઃ દિશ્યેત નહિ વા इति મદઃ વિમર્શનં મિથ્યા
અસ્તિ ।

गोपाशनाशकरदर्शन एष चात्र
 सूर्यातिशायिमहिमाऽसि मुनीन्द्र ! लोके ॥ १७ ॥
 आस्यार्णवाद् रदनदीधितिपूतवर्मा-
 सङ्ख्येयसारगुणरत्नचयाद् वचस्ते ।
 उच्छिन्ननाशममृताच्छिशिरं स्वभावै-
 र्विद्योतयज्जगदपूर्वशशाङ्कबिम्बम् ॥ १८ ॥
 बाङ्गीरदैः प्रशमिताः सदशेषजीवाः
 प्रक्षालितार्तिमलराशिभिरेव सन्ति ।
 नाथ ! प्रफुल्लवृषकल्पनगैस्तु ते तत्
 कार्यं कियज्जलधरैर्जलभारनम्रैः ? ॥ १९ ॥
 प्रीतिर्यथा त्वदुदिते समये मुनीनां
 कस्मिंस्तथा न गतराग ! विरोधवाचि ।
 ज्योत्स्नाप्रियस्य विधुरोचिषि मुद् यथाऽस्ति
 नैव तु काचशकले किरणाकुलेऽपि ॥ २० ॥
 आरोपितं समयपर्वतसानुदर्शं
 हृद्यैस्तवोच्चलितचित्तजचित्रकायाम् ।
 सम्भाव्य तद्विषयतस्करकान् न तेषां
 कश्चिन्मनो हरति नाथ ! भवान्तरेऽपि ॥ २१ ॥
 चैतन्यमाप्त ! विदुषां निजकं व्यनक्ति
 त्वद्भाग् वृषाञ्चितपदी चिरकालनष्टम् ।
 मीनाकरस्य निशि नैन्दधिया सुधांशुं
 प्राच्येव दिग् जनयति स्फुरदंशुजालम् ॥ २२ ॥
 सिद्धान्तवर्त्मनि पलायितदुर्मनीष-
 दस्यौ तवागुरमृतं ननु यान्ति भूत्वा ।

શીઘ્રદાર્થ

દિશ્યેત (ધા० દિશ્)=મળે.
 મુક્તિઃ (મૂ० મુક્તિ)=મુક્તિ, મોક્ષ.
 પ્રતિ=એમ.
 સ્વા=અથવા.
 મહિ=નહિ.
 સેવયા (મૂ० સેવા)=સેવાથી.
 અસ્મ્ય (મૂ० હદમ્)=આના.
 મિથ્યા=ફેલ.
 વિમર્શનં (મૂ० વિમર્શન)=વિચાર.
 અદઃ (મૂ० અદસ)=એ.
 અસ્તિ (ધા० અસ)=છે.
 મદ=અવ.
 અજિજ્ઞાત (ધા० અજ્ઞ)=તપ્ત દીધેલ.
 મદોજિજ્ઞાતસ્ય=મદ-રહિત.

સંસાર=સંસાર.
 દુઃસ્વ=દુઃખ.
 નિવિત (ધા० નિ)=વ્યાપ્ત.
 સંસારદુઃસ્વનિવિતં=સંસારના દુઃખથી વ્યાપ્ત.
 યદિ=જો.
 પાપ=પાપ.
 વહ્નિ=અગ્નિ, આગ.
 પાપવહ્નિ=પાપરૂપી અગ્નિ.
 નામન્=નામ.
 કીર્તન=કીર્તન.
 જલ=જળ, પાણી.
 ત્વન્નામકીર્તનજલં=તારા નામના કીર્તનરૂપી જળ.
 શમયતિ (ધા० શમ્)=શાંત પાડે છે.
 અશેષં (મૂ० અશેષ)=સંપૂર્ણ.

પદાર્થ

નાથના નામ-કીર્તનનો પ્રભાવ—

“હે નાથ ! જો તારા નામના કીર્તનરૂપી જળ સંસારના દુઃખથી વ્યાપ્ત એવા સમસ્ત પાપરૂપી અગ્નિને ખૂણવી દે છે, તો પછી આ મદ-રહિત એવા તારી સેવાથી મુક્તિ મળે કે કેમ એવો વિચાર (કરવો) ફેલે છે.”—૩૬

* * *

ફૂત્કારનિર્ગતગરપ્રસરદ્વાગિ—

ધૂમ્રીકૃતત્રિજંગતીજનસદ્ગુણૌઘઃ ।

વંદશ્યતે જિન ! ન તં સ્મયદન્દશૂક—

સ્ત્વન્નામનાગદમની હૃદિ યસ્ય પુંસઃ ॥ ૩૭ ॥

અન્વયઃ

(હે) જિન ! યસ્ય પુંસઃ હૃદિ સ્વત્-નામન્-નાગ-દમની (વર્તે), તં ફૂત્કાર-નિર્ગત-ગર-પ્રસરત્-દ્વા-અગ્નિ-ધૂમ્રીકૃત-ત્રિ-જંગતી-જન-સત્-ગુણ-ઓઘઃ સ્મય-દન્દશૂકઃ ન વંદશ્યતે ।

एष्यन्ति ये स्वगुणभारभृता हि नाथ !

नान्यः शिवः शिवपदस्य मुनीन्द्र ! पन्थाः ॥ २३ ॥

आराध्य शासनमपास्तकुशासनं ते—

ऽन्ये ज्ञानिनः स्युरपि विस्मय एष नार्हन् ! ।

अन्येभ्य एकमिदमेव पृथग्विधं यं (यद् ?)

ज्ञानस्वरूपममलं प्रवदन्ति सन्तः ॥ २४ ॥

त्वां सेवते दिननिशं निजकेवलश्रीः

प्रक्षीणमोहदनुजं समुदर्शनं सा ।

अध्यासितोपशमसागरमध्यमस्माद्

व्यक्तं त्वमेव भगवन् ! पुरुषोत्तमोऽसि ॥ २५ ॥

देवाः परे स्वमपि तारयितुं न हीशा

आत्माश्रितान् कथमिमे प्रभवेयुरव ? ।

नत्यादि तेषु च वृथाऽऽश्रितवैभवाय

तुभ्यं नमो जिन ! भवोदधिषोषणाय ॥ २६ ॥

ये त्वां विमुच्य परकीयविभून् भजन्त्य-

विज्ञाततत्त्वमधुरैर्वरतत्त्वकीर्णः ।

नाम्ना प्रशान्तभविपापजसाध्वसस्तैः

स्वमान्तरेऽपि न कदाचिदपीक्षितोऽसि ॥ २७ ॥

दुर्भव्यविग्रहिवपुर्वलतीह नाथा-

भ्यासे कथं तव चितामृतसारशीते ? ।

ज्ञातो मयाऽस्य सहजो न भवेत् किमुष्णं

बिम्बं रवेरिव पयोधरपार्श्ववर्ति ? ॥ २८ ॥

त्वत्तोऽन्यवादिनिचयो हि दवीयसोऽपि

भीत्वा प्रणश्यति निरीह ! विदर्पसिंहात् ।

શીઘ્રદાર્થ

ફૂત્કાર=કુ'કાડો.

નિર્ગત (ધાં ગમ્)=નીકળેલ.

ગર=વિષ, એર.

પ્રસરત્ (ધાં વ)=પ્રસરતો.

દ્વવ=વન.

અગ્નિ=આગ.

ધૂમ્રીકૃત=ધૂમાડાના વણુવાળો કરેલ, કાળા અને રાતા વણુવાળો કરેલ.

ત્રિ=ત્રણ.

જગતી=દુનિયા, લોક.

જન=મનુષ્ય.

સદ્ગુણ=સદગુણ.

ઓષ=સમૂહ.

ફૂત્કારનિર્ગતગરપ્રસરત્ત્રિધૂમ્રીકૃતત્રિજગતી-

જનસદ્ગુણોષઃ=કુ'કાડામાંથી નીકળેલા એરમાંથી

પ્રસરતા દાવાનલ વડે ધૂમ્રવર્ણી કપો છે ત્રેલો-

કપના માનવના સદ્ગુણના સમૂહને જેણે એવો.

વંદયેતે (ધાં વદ્)=અતિશય કરડે છે.

જિન ! (મૂં જિન)=હે તીર્થંકર !

ન=નહિ.

તં (મૂં તદ્)=તેને.

સ્મય=હર્ષ, અભિમાન.

વંદશૂક=સર્પ, સાપ.

સ્મયવંદશૂકઃ=હર્ષરૂપી સર્પ.

નામન્=નામ.

નાગદમની=સાપને વશ કરનારી જડી.

ત્વચ્છામનાગદમની=તારા નામરૂપી નાગ-દમની.

હૃદિ (મૂં હૃદ્)=હૃદયમાં.

યસ્ય (મૂં યદ્)=જેના.

પુંસઃ (મૂં પુંસ)=પુરુષના.

પદ્યાર્થ

“ હે તીર્થંકર ! જે પુરુષના હૃદયમાં તારા નામરૂપી નાગ-દમની છે, તેને હર્ષરૂપી સર્પ કે જેણે કુ'કાડામાંથી નીકળેલા એરમાંથી પ્રસરતા દાવાનલ વડે ત્રેલોક્યના મનુષ્યના સદ્ગુણના સમૂહને ધૂમ્રવર્ણી બનાવ્યો છે તે કરડતો નથી.”—૩૭

* * *

નિર્દસ્યુમિત્રતર ! યદ્યસિ વીતરાગ—

સ્ત્વેદ્રાગિણાં કથમનન્તર્ભવોદ્ભવાક્તમ્ ।

આદિત્યતઃ કિમુ નં તુ ત્વદવાહ્મુસ્થાનાં

ત્વત્કીર્તનાત્ તમ ઇવાશુ મિદામુપૈતિ ? ॥ ૩૮ ॥

અન્વયઃ

(હે) નિર્-દસ્યુ-મિત્ર-તર ! યદિ (ત્વં) વીત-રાગઃ અસિ, (તર્હિ) કથં ત્વત્-અવાહ્-મુસ્થાનાં ત્વત્-રાગિણાં અનન્ત-ભવ-ઉદ્ભવ-અર્કં તમઃ ત્વત્-કીર્તનાત્ આદિત્યતઃ (તમઃ) ઇવ કિમુ ન તુ(તુ) મિદાં ઉપૈતિ ? ।

अश्वेतितावनितलाग्रतमोभरः किं
 तुङ्गोदयाद्रिशिरसीव सहस्ररश्मेः ॥ २९ ॥
 अङ्घ्रिद्वयं सुरवरा अवमन्य नाकं
 संसारकृच्छ्रभिदुरं निवसन्ति नित्यम् ।
 नानाङ्घ्रिपीठसुमनोरचिताग्रभाग-
 मुच्चैस्तटं सुरगिरेरिव शातकौम्भम् ॥ ३० ॥
 आस्वाऽपचेतनमहो ! प्रसवीयवृन्दं
 त्वां स्मेरतां लभत एव कथं विहस्य ? ।
 पत्रैः परश्रियमतो दिवि भो ! त्वदीयं
 प्रख्यापयत् त्रिजगतः परमेश्वरत्वम् ॥ ३१ ॥
 सम्भाव्य भद्र ! भवदीयगुणाञ्च श्रितास्त्वा-
 मर्च्या भवेयुरपि नैतदसत्यमत्र ।
 यत् ते क्रमौ श्रयति पीठमतिप्रणिम्नं
 पद्मानि तत्र विबुधाः परिकल्पयन्ति ॥ ३२ ॥
 सालोकलोकमणिहारसुनायकस्य
 यादृक् प्रताप इह दीव्यति ते सखेऽलम् ।
 ध्मातान्यशास्त्रमद ! सोष्णकरस्य ताप-
 स्तादृक् कुतो ग्रहगणस्य विकाशिनोऽपि ? ॥ ३३ ॥
 साटोपकोपशितिरोपनिरोधकारं
 मोहप्रवेशपिहिताररिसन्निभं ते ।
 दिव्यं कुतश्चन यथार्थतया स्वरूपं
 दृष्ट्वा भयं भवति नो भवदाश्रितानाम् ॥ ३४ ॥
 कन्दर्पसर्पपतिदाहसुपर्णरूप !
 नष्टज्वलत्स्मयहुताशन ! लोलुपाऽपि ।

શબ્દાર્થ

મિત્ર=અભાવપ્રસંગ અન્યથ.

દસ્તુ=દુરમન.

મિત્ર=રેનેડી, દોરેતદાર.

નિદેસ્તુમિત્રતર ! =દુરમન કે દોરેતદાર નથી જેને એવા !
યદિ=એ.

અસિ (ધા० અસ્)=તું છે.

વીતરાગઃ (મૂ० વીતરાગ)=વીતરાગ, રાગરહિત.

રાગિન્=રાગી.

ત્વદ્રાગિણાં=તારા રાગીઓનું.

કથં=કેમ.

અનન્ત=અનન્ત, અગણિત.

ભવ=ભવ, જન્મ.

ઉત્પન્ન=ઉત્પત્તિ.

અક્ક=અપાત.

અનન્તમવોદ્ભવાર્ક=અનન્ત ભવોની ઉત્પત્તિથી વ્યાપ્ત.

આદિત્યતઃ (મૂ० આદિત્ય)=સૂર્યથી.

કિમુ=યું.

ન=નહિ.

તુ=તું.

અવાચ્=નમ્ર, નીચું.

મુલ્લ=મુખ, વદન.

ત્વદવાક્ષુસ્વાનાં=તારા તરફ નમેલું છે મુખ જેમનું

એવા.

કીર્તન=કીર્તન.

ત્વત્કીર્તનાન્=તારા કીર્તનથી.

તમઃ (મૂ० તમસ્)=(૧) અતાન; (૨) અંધકાર.

ઇવ=જેમ.

આશુ=સઃવર, જલદી.

મિશ્રાં (મૂ० મિશ્રા)=નાશને.

ઉપતિ (ધા० દ)=પામે છે.

પદાર્થ

“ જેને (કોઇ) શત્રુ કે (કોઇ) મિત્ર નથી એવા હે (નાથ) ! જે તું વીતરાગ છે, તો પછી તારા પ્રતિ નમ્ર મુખવાળા તેમજ તારા રાગી એવા (જનો)નું અનન્ત ભવથી ઉત્પન્ન થયેલું અજ્ઞાન જેમ સૂર્યથી અંધકાર નાશ પામે છે તેમ કેમ ખરેખર સત્ત્વર નાશ પામે છે !—૩૮

* * *

સન્તસદીસતપનીયમનોહમૂર્તે !

ઉદ્ગચ્છદ્ધર્મિચલભાવવિનાશરૂપમ્ ।

સદ્ધ્યાનગન્ધમિહ કોવિદ્વચ્ચરીકા

સ્ત્વત્પાદપદ્મજવનાશ્રયિણો લમન્તે ॥ ૩૯ ॥

અન્વયઃ

(હે) સન્તસ-હીસ-તપનીય-મનોહ-મૂર્તે ! ત્વત્-પાદ-પદ્મજ-વન-આશ્રયિણઃ કોવિદ્-વચ્ચરીકાઃ
ઉદ્ગચ્છત્-ધર્મિ-ચલ-ભાવ-વિનાશ-રૂપં સત્-ધ્યાન-ગન્ધં ઇહ લમન્તે ।

શબ્દાર્થ

સન્તસ (ધા० તપ)=રૂઢી રીતે તપાવેલ.

હીસ (ધા० હીપ)=તેજસ્વી, ચળકતું.

તપનીય=સુવર્ણ, સોનું.

મનોહ=મનોહર.

મૂર્તિ=(૧) પ્રતિમા; (૨) દેહ.

સન્તસદીસતપનીયમનોહમૂર્તે ! =રૂઢી રીતે તપાવેલા

તેમજ ચળકતા સોનાના જેવી મનોહર મૂર્તિ છે
જેની એવા ! (સં०)

तृष्णिमग्नगा स्वयमतीर्थमिषाम्बुपङ्कजा
 नाक्रामति क्रमयुगाचलसंश्रितं ते ॥ ३५ ॥
 दिश्येत मुक्तिरिति वा नहि सेवयाऽस्य
 मिथ्या विमर्शनमदोऽस्ति मदोज्झितस्य ।
 संसारदुःखनिचितं यदि पापवर्हि
 त्वन्नामकीर्तनजलं शमयत्यशेषम् ॥ ३६ ॥
 फूत्कारनिर्गतगंरप्रसरद्वाम्नि—
 धूम्रीकृतत्रिजगती जनसद्गुणौघः ।
 दंश्यते जिन ! न तं स्मयदन्दशूक—
 स्त्वन्नामनागदमनी हृदि यस्य पुंसः ॥ ३७ ॥
 निर्दस्युमित्रतरं ! यद्यसि वीतराग—
 स्त्वद्रागिणां कथमनन्तर्भवेद्भवात्मम् ।
 आदित्यतः किमु न तु त्वदवाङ्मुखानां
 त्वत्कीर्तनात् तम इवाशु भिद्रामुपैति ? ॥ ३८ ॥
 सन्तसदीप्ततपनीयमनोज्ञमूर्त्ते !
 उद्गच्छदूर्मिचलभावविनाशरूपम् ।
 सद्ध्यानगन्धमिह कोविदचञ्चरीका—
 स्त्वत्पादपङ्कजवनाश्रयिणो लभन्ते ॥ ३९ ॥
 माहात्म्यमञ्जुतरं जिन ! तावकीर्नं
 कैश्चित् कुशाग्रमतिशालिभिरप्यगम्यम् ।
 निःसङ्गतां त्वयि सरागदृशोऽपि मर्त्या—
 स्नासं विहाय भवतः स्मरणाद् व्रजन्ति ॥ ४० ॥

१ 'गरासमुखाहिकान्त-' इति ख-पाठः । २ 'जगदेववचःमुधातव' इति ख-पाठः । ३ 'तस' इति क-पाठः ।
 ४ 'भवोद्गच्छ' इति क-ख-पाठः । ५ ख-ग-पाठस्तु यथा—

'माहात्म्यमत्र तव कैरपि चिन्तनीयं, न ध्येयगात्रतपसो(?)पुकरान् न केचित् ।

अस्तं अनुनिधनयोर्द्विगस्तु केऽपि-स्नासं(?) विहाय भवतः स्मरणाद् व्रजन्ति ॥

ઉદ્ગચ્છત્ (ધા ૦ ચ્મ)=ઉછળતું.

કુર્મિ=કલ્લોલ, મોલું.

ચલ=ચપલ.

માવ=સ્વભાવ.

વિનાશ=નાશ, ક્ષય.

રૂપ=સ્વભાવ.

ઉદ્ગચ્છદૂર્મિચલમાવવિનાશરૂપં=ઉછળતા છે કલ્લોલો જેમાં એવા તેમજ ચપળ સ્વભાવનો નાશ કરવાના સ્વભાવવાળા.

સત્=ઉત્તમ.

ધ્યાન=ધ્યાન.

ગન્ધ=સુવાસ.

સદ્ધ્યાનગન્ધં=ઉત્તમ ધ્યાનરૂપ સુગંધને.

દ્વ=આ લોકમાં.

કોવિદ્=વિદ્વાન, પંડિત.

ચચ્ચરીક=અમર, અમરો.

કોવિદ્ચચ્ચરીકાઃ=પંડિતરૂપી અમરાઓ.

પાદ્=ચરણ.

પદ્મજ=કમળ.

વન=વન.

આશ્રયિનુ=આશ્રય લેનાર.

ત્વત્પાદપદ્મજવનાશ્રયિણઃ=તારા ચરણ-કમલરૂપી વનના આશ્રય લેનારા.

હમન્તે (ધા ૦ હમ)=પામે છે.

પદ્યાર્થ

“ રૂડી રીતે તપાવેલા તેમજ ચળકતા સુવર્ણના જેવી મનોહર મૂર્તિવાળા (હે નાથ) ! તારા ચરણ-કમલરૂપ વનના આશ્રય લેનારા પણ્ડિતરૂપી અમરાઓ જેમાંથી કલ્લોલો ઉછળી રહ્યા છે એવા તેમજ ચપળ સ્વભાવનો નાશ કરવાના સ્વભાવવાળા એવા ઉત્તમ ધ્યાનરૂપી સુગંધને આ લોકમાં પામે છે.”—૩૯

* * *

માહાત્મ્યમદ્રુતતરં જિન ! તાવકીનં

કૈશ્વિત્ કુશાગ્રમતિશાલિભિરપ્યગમ્યમ્ ।

નિઃસદ્ગુતાં ત્વયિ સરાગદ્દશોઽપિ મર્ત્યા—

સ્નાસં વિહાય ભવતઃ સ્મરણાદ્ વ્રજન્તિ ॥ ૪૦ ॥

અન્વયઃ

(હે) જિન ! તાવકીનં અદ્ભુત-તરં માહાત્મ્યં કૈશ્વિત્ કુશા-અગ્ર મતિ-શાલિભિઃ અપિ અ-ગમ્યમ્ । (યતઃ) ત્વયિ સ-રાગ-દશઃ અપિ મર્ત્યાઃ ભવતઃ સ્મરણાત્ ત્રાસં વિહાય નિઃસદ્ગુતાં વ્રજન્તિ ।

૧ સ્ના-સ-પાઠસ્તુ યથા—

‘ માહાત્મ્યમત્ર તથ કૈરપિ ચિન્તનીયં

ન ધ્યેયગાત્રતપસો સુકરાન્ ન કેવિત્ ।

અન્તં જહુર્નિબનયોર્ગૃહિણસ્તુ કેઽપિ-

સ્નાસં (?) વિહાય ભવતઃ સ્મરણાદ્ વ્રજન્તિ ॥’

यैरापि ते विशदधर्मतटाकतीर—
 मुत्फुल्लबोधकमलं शुचि हंसतुल्यैः ।
 तेऽसारभोगपरिखां न तु भोक्तुमीशा
 मर्त्या भवन्ति मकरध्वजतुल्यरूपाः ॥ ४१ ॥
 स्वर्नर्मशर्मपरिभोगविपाकरूपो
 धर्मोऽस्ति योऽमितसुखाकर आपदस्तः ।
 तं प्राप्य कर्मनृपबद्धनिजस्वरूपाः
 सद्यः स्वयं विगतबन्धभया भवन्ति ॥ ४२ ॥
 स्वर्गस्य भोग इह हस्त इवास्ति तस्य
 भूयिष्ठपुण्यकणकीलितजीवितस्य ।
 कैवल्यनिर्वृतिवदान्यसमं प्रशस्तं
 यस्तावकं स्तवमिमं मतिमानधीते ॥ ४३ ॥
 उद्यन्ति चित्तसरसि स्तवतोयजानि
 'शान्ते'र्जिनस्य करुणाच्छजलौघभाजि ।
 नुर्यस्य सच्छतदलप्रमुखासनस्था
 तं मानतुङ्गमवशा समुपैति लक्ष्मीः ॥ ४४ ॥
 श्रीकीर्तिनिर्मलगुरोश्चरणप्रसादाद्
 भक्तामरस्तवनपादतुरीयमाप्त्वा ।
 पादत्रयेण रचितं स्तवनं नवीनं
 लक्ष्मीसितेन मुनिना विमलस्य शान्तेः ॥ ४५ ॥

શબ્દાર્થ

માહાત્મ્ય (મૂ. માહાત્મ્ય) = માહાત્મ્ય, પ્રભાવ.
 અન્નુત્તર (મૂ. અન્નુત) = નધારે આશ્ચર્યજનક,
 અતિશય અચંબો પ્રમાણનાર.
 જિન ! (મૂ. જિન) = હે વીતરાગ !
 તાવકીર્તિ (મૂ. તાવકીર્ત) = તારું.
 કૌશિલ (મૂ. કિમ્) = કોણ કથી.
 કુશ = કુશ, એક જાતનું ધાસ, દર્શ.
 અગ્ર = આગલો ભાગ.
 મતિ = મુદ્ધિ.
 શાલિન = (૧) યુક્ત; (૨) શોભનાર.
 કુશામ્રમતિશાલિમિ = કુશના અમ્રભાગ જેવી તીવ્રશુ
 શુદ્ધિવાળાઓથી.
 અપિ = પણ.

અગમ્ય (મૂ. અગમ્ય) = અગોચર, નહિ જાણી શકાય
 તેવું.
 નિઃસંજ્ઞતાં (મૂ. નિઃસંજ્ઞતા) = સંગરહિતપણાને,
 સુક્તિને.
 ત્વયિ (મૂ. યુષ્મદ્) = તારે વિષે.
 રાગ = રાગ, રેનેહ.
 હશ્ = હૃદિ.
 સરાગહશ્ = રાગયુક્ત છે હૃદિ જેમની એવા.
 મર્ત્યાઃ (મૂ. મર્ત્ય) = માનવો.
 ત્રાસં (મૂ. ત્રાસ) = ત્રાસને, ભયને.
 વિદાય (ધા. હા) = ડેડીને, લાગે.
 ભવતઃ (મૂ. ભવત્) = આપના.
 સ્મરણાત્ (મૂ. સ્મરણ) = સ્મરણથી.
 વ્રજન્તિ (ધા. વ્રજ) = પામે છે.

પદ્યાર્થ

“હે વીતરાગ ! તારા અતિશય આશ્ચર્યજનક પ્રભાવ કુશાય શુદ્ધિવાળા એવા ઢાઢેને
 પણ ગમ્ય નથી, (કેમકે) તારે વિષે સરાગ હૃદિવાળા એવા પણ માનવો તારા સ્મરણથી
 ત્રાસ તણને સુક્તિને પામે છે.”—૪૦

* * *

યૈરાપિ તે વિશદધર્મતટાકતીર—

મુત્કુલ્લબોધકમલં શુચિ હંસતુલ્યૈઃ ।

તેઽસારભોગપરિણાં ન તુ ભોક્તુમીશા

મર્ત્યા ભવન્તિ મકરધ્વજતુલ્યરૂપાઃ ॥ ૪૧ ॥

અન્વયઃ

યૈઃ હંસ-તુલ્યૈઃ (મર્ત્યૈઃ) તુ તે શુચિ મુત્કુલ્લ-બોધ-કમલં વિશદ-ધર્મ-તટાક-તીરં આપિ, તે
 મકર-ધ્વજ-તુલ્ય-રૂપાઃ મર્ત્યાઃ અસાર-ભોગ-પરિણાં ભોક્તું ન ર્શ્યાઃ ભવન્તિ ।

શબ્દાર્થ

યૈઃ (મૂ. યદ્) = જેઓથી.
 આપિ (ધા. આપ્) = પ્રાપ્ત થયો.
 વિશદ્ = નિર્મળ.
 ધર્મ = ધર્મ.
 તટાક = તળાવ.
 તીર = કાંઠો.

વિશદધર્મતટાકતીરં = નિર્મળ ધર્મરૂપી તળાવનો
 મુત્કુલ્લ = વિકસરવર.
 બોધ = જ્ઞાન.
 કમલ = કમળ.
 મુત્કુલ્લબોધકમલં = વિકસરવર જ્ઞાનરૂપી કમળ છે જેને
 વિષે એવા.

नमः श्रीपार्श्वपतये ।

३

श्रीविनयलाभगणिगुम्फितं
॥ पार्श्वभक्तामरम् ॥

(भक्तामरस्तोत्रस्य समस्याबन्धरचना)

पादारविन्दमकरन्दरसैकलुब्ध—

मुग्धेन्दिरप्रवरनिर्जरवृन्दबन्धम् ।

‘पार्श्वेश्वरं’ प्रविततश्रियमद्वितीय—

मालम्बनं भवजले पततां जनानाम् ॥ १ ॥

सत्कायसुन्दरमनोवचनप्रयोग—

सम्पूर्णसाधनविधानगुणैकदक्षैः ।

यः सेवितः परमधार्मिकसिद्धसङ्घैः

स्तोष्ये किलाहमपि तं प्रथमं जिनेन्द्रम् ॥ २ ॥ (युग्मम्)

नाथ ! त्वदीयगुणसंस्तवनं चिकीर्षु—

र्लप्स्ये विदग्धजनहास्यपदं विमोहात् ।

मूढादृते मुकुरमध्यगतास्यबिम्ब—

मन्यः क इच्छति जनः सहसा ग्रहीतुम् ? ॥ ३ ॥

कश्चिद् विपश्चिदिह नो जगति प्रभूणु—

र्यस्त्वद्गुणौघगणनां प्रकटीकरोति ।

શુચિ (મૂં શુચિ)=પવિત્ર.

હંસ=હંસ.

તુલ્ય=સમાન.

હંસતુલ્યૈઃ=હંસના સમાન.

તે (મૂં તત્)=તેઓ.

અસાર=નિઃસાર, સાર વિનાના.

ભોગ=ભોગ.

પરિચ્છા=ખાઈ.

અસારભોગપરિચ્છા=નિઃસાર ભોગરૂપી ખાઈને.

ન=નહિ.

તુ=વિશેષતાવાચક અવ્યય.

મોકું (વાં મુજ્)=ભોગવવાને.

ઈશાઃ (મૂં ઈશ)=સમર્થ.

મર્ત્યાઃ (મૂં મર્ત્ય)=માનવો.

भवन्ति (વાં મૂ)=થાય છે.

મકરજ્વજ=કામદેવ.

તુલ્ય=સમાન.

રૂપ=રૂપ.

મકરજ્વજતુલ્યરૂપાઃ=કામદેવના જેવું રૂપ છે.

જેમું એવા.

પદાર્થ

“હંસના જેવા જે માનવોએ પવિત્ર તથા વિકસ્વર જ્ઞાન-કમલવાળા એવા નિર્મળ ધર્મરૂપી તળાવના તીરને પ્રાપ્ત કર્યું છે, તે મદન સમાન રૂપવાળા માનવો નિઃસાર ભોગરૂપી ખાઈને ભોગવવાને સમર્થ નથી.”—૪૧

* * *

સ્વર્નર્મશર્મપરિભોગવિપાકરૂપો

ધર્મોઽસ્તિ યોઽમિતસુખાકર આપદસ્તઃ ।

તં પ્રાપ્ય કર્મનૃપવદ્નિજસ્વરૂપાઃ

સઘઃ સ્વયં વિગતબન્ધભયા ભવન્તિ ॥ ૪૨ ॥

અન્વયઃ

યઃ સ્વર્-નર્મન્-કર્મન્-પરિભોગ-વિપાક-રૂપઃ ધર્મઃ અમિત-સુખ-આકરઃ આપદ્-અસ્તઃ અસ્તિ તં પ્રાપ્ય કર્મનૃ-નૃપ-વદ્-નિજ-સ્વરૂપાઃ સઘઃ સ્વયં વિગત-બન્ધ-ભયાઃ ભવન્તિ ।

શીઘ્રાર્થ

સ્વર્=સ્વર્ગ.

નર્મન્=ક્રીડા.

કર્મન્=કર્મ.

પરિભોગ=ભોગવવું તે.

વિપાક=વિપાક, ઉદય.

રૂપ=રૂપ.

સ્વર્નર્મશર્મપરિભોગવિપાકરૂપઃ=સ્વર્ગની ક્રીડાના

કર્મના પરિભોગના ઉદયરૂપ.

ધર્મઃ (મૂં ધર્મ)=ધર્મ.

અસ્તિ (વાં અસ્)=છે.

યઃ (મૂં યદ્)=જે.

અમિત=અપરિમિત, અપાર.

સુખ=સુખ.

આકર=આકર્ષ.

અમિતસુખાકરઃ=અપરિમિત સુખની આકર્ષ.

આપદ્=વિપતિ.

અસ્ત (વાં અસ્)=હર કરેલ.

આપદસ્તઃ=આપતિને દૂર કરનાર.

को लङ्घयेद् गगनमाशु पदैः प्रसह्य ?

को वा तरीतुमलमम्बुनिधिं भुजाभ्याम् ? ॥ ४ ॥

मन्दोऽप्यहं गुणनिधे ! निजबुद्धिशक्त्या

त्वद्वर्णनां रचयितुं परमं यतिष्ये ।

धीरा द्रु(द्र?)वन्ति समरे हि तथाऽबलोऽपि

नाभ्येति किं निजशिशोः परिपालनार्थम् ? ॥ ५ ॥

त्वत्कीर्तिकीर्तनविधौ हि मनो मदीयं

हृल्लेखतां व्रजति तत्र तवानुभावः ।

गुञ्जन्ति षट्पदगणाः सुरभौ मदान्धा-

स्तच्चारुचूतकलिकानिकरैकहेतुः ॥ ६ ॥

भास्वत्प्रभानिचयचिन्मय ! सत्प्रकाशाद्

ध्यानात् तव प्रबलसन्तमसं हृदिस्थम् ।

दूरे प्रयाति विलयं खलु मोहजातं

सूर्याशुभिन्नमिव शार्वरमन्धकारम् ॥ ७ ॥

ज्ञानं तथाविधमधीश ! न निर्मलं मे

प्रद्योतयिष्यति गुणस्तुतिशुद्धसङ्गः ? ।

प्रार्थयथा हरिमरीचियुतं(तः) कुशाग्रे

मुक्ताफलधुतिमुपैति ननूदबिन्दुः ॥ ८ ॥

दोषानुषङ्गिपरदेवगणानपास्य

लीनानि योगिहृदयानि त्वयि प्रकामम् ।

हित्वैव दुष्टजलभूमिमतो भवन्ति

पद्माकरेषु जलजानि विकाशभाञ्जि ॥ ९ ॥

मिथ्यावशेन किल पूर्वभवे कुदेव-

सेवा कृता जिन ! मया न हिताय जाता ।

સં (મૂં તદ્)=તેને.

પ્રાપ્ય (ઘાં બાપ્)=મેળવીને.

કર્મનુ=કર્મ.

હુપ=રાગ.

બન્ધ (ઘાં બન્ધ્)=બાંધેલ.

નિજ=પોતાનું.

સ્વરૂપ=સ્વરૂપ, ધર્મ.

કર્મનુપવહનિજસ્વરૂપાઃ=કર્મરાગ વડે બાંધાયું છે પોતાનું સ્વરૂપ એવા.

સયસુ=એકદમ.

સ્વયં=પોતાની મેળે.

વિગત (ઘાં ગમ્)=વિશેષે કરીને ગમેલો.

બન્ધ=બન્ધન.

મય=પીક.

વિગતબન્ધમયાઃ=વિશેષે કરીને ગમે છે બન્ધનનો ભય જેમનો એવા.

મયન્તિ (ઘાં મૂ)=થાય છે.

પદ્યાર્થ

“સ્વર્ગની ક્ષીડાના સુખના પરિભોગના વિપાકરૂપ જે ધર્મ સુખની પ્રાણરૂપ છે તેમજ આપ-સિને દૂર કરનારો છે, તે ધર્મને પામીને કર્મરાગ વડે પોતાનું સ્વરૂપ બાંધાયું છે (અર્થાત્ આચ્છાન્નિત થયું છે) એવા જ્યો સત્વર પોતાની મેળે બન્ધનના ભયથી મુક્ત બને છે.”—૪૨

* * *

સ્વર્ગસ્ય ભોગ इह हस्त इवास्ति तस्य

भूयिष्ठपुण्यकणकीलितजीवितस्य ।

कैवल्यनिर्वृतिवदान्यसमं प्रशस्तं

यस्तावकं स्तवमिमं मतिमानधीते ॥ ૪૩ ॥

અન્વયઃ

યઃ મતિમાન્ इमं પ્રશસ્તં કૈવલ્ય-નિર્વૃત્તિ-વદાન્ય-સમં તાવકં સ્તવં અધીતે, તસ્ય ભૂયિષ્ઠ-પુણ્ય-કણ-કીલિત-જીવિતસ્ય હસ્તે इव સ્વર્ગસ્ય ભોગઃ इह અસ્તિ ।

શબ્દાર્થ

સ્વર્ગસ્ય (મૂં સ્વર્ગ)=સ્વર્ગના.

ભોગઃ (મૂં ભોગ)=ભોગ, મેળ.

इह=આ દુનિયામાં.

હસ્તે (મૂં હસ્ત)=હાથમાં.

इव=જેવે.

अस्ति (ઘાં અસ્)=છે.

तस्य (મૂં તદ્)=તેના.

भूयिष्ठ (મૂં બહુ)=ધણીજ, અત્યંત.

पुण्य=પુણ્ય.

कण=કણ.

कीलित=બાંધેલ.

जीवित=જીવત, જીવન, આયુષ્ય.

भूयिष्ठपुण्यकणकीलितजीवितस्य=અત્યંત પુણ્યના કણો વડે બાંધાયું છે આયુષ્ય જેવું એવા.

कैवल्य=કેવલજ્ઞાન.

निर्वृति=સંપૂર્ણ.

वदान्य=દાતા.

सम=સમાન.

कैवल्यनिर्वृतिवदान्यसमं=કેવલજ્ઞાનના સુખના દાતા સમાન.

प्रशस्तं (મૂં પ્રશસ્ત)=પ્રશંસાને પાત્ર.

यः (મૂં યદ્)=જે.

तावकं (મૂં તાવક)=તારા.

स्तवं (મૂં સ્તવ)=સ્તોત્રને.

इमं (મૂં इदम्)=આ.

मतिमान् (મૂં મતિમાન)=શુદ્ધિશાળી.

अधीते (ઘાં ઇ)=અધ્યયન કરે છે, પઠે છે.

किं तेन विश्वजनवन्द्य ! निषेवितेन
 भूत्याऽऽश्रितं य इह नात्मसमं करोति ? ॥ १० ॥
 त्वद्भारतीं मरणजन्मजदोषहन्त्रीं
 श्रुत्वा सुधीः प्रकुरुतेऽन्यगिरः क इच्छाम् ? ।
 आकण्ठमद्भुतसुधारसपानतृप्तः
 क्षारं जलं जलनिधे रसितुं क इच्छेत् ? ॥ ११ ॥
 अत्यद्भुतं सुभगरूपधरं नरं सन्-
 दृष्ट्वाऽनुरज्यति वशा वचनं न मिथ्या ।
 त्वय्याश्रिता त्रिजगतः कमला हि तस्मात्
 यत् ते समानमपरं नहि रूपमस्ति ॥ १२ ॥
 त्वत्कीर्तिशुभ्रगुणसंन्तुलितुं(लने ?) प्रवृत्त-
 श्वन्द्रो निजांशुभिरहर्निशमल्पतेजाः ।
 दोषाकरस्य न च सिद्धिमुपैति बिम्बं
 यद् वासरे भवति पाण्डुपलाशकल्पम् ॥ १३ ॥
 स्वर्गापवर्गमुखदानविधैकदक्षात्
 त्राणच्युतान् चतुरशीतिकलक्षयोनौ ।
 धर्माद्वते तव पृथग्भवदुःस्थजन्तून्
 कस्तान् निवारयति सञ्चरतो यथेष्टम् ? ॥ १४ ॥
 'रुद्रा'दिदैवतगणः क्षुभितः 'स्मरे'ण
 रोमोद्गमोऽपि न कृतस्तव तेन कश्चित् ।
 सर्वेऽचलाः प्रदलिताः प्रलयार्कतापात्
 किं 'मन्दरा'द्रिशिखरं चलितं कदाचित् ? ॥ १५ ॥
 श्रेयोदशोल्लसितशान्तरसप्रपूर्णः
 प्लुष्टान्तरारिशलभोऽप्यतिनिष्कलङ्कः ।

પદ્યાર્થ

“જે પુદ્ધિશાળી (માનવ) કેવલજ્ઞાનના સુખના દાતા સમાન તથા પ્રશંસાને પાત્ર એવા આ તારા સ્તોત્રનું અધ્યયન કરે છે, તે અત્યંત પુણ્યના કણો વડે આધેક્ષા આયુષ્યવાળા (જન)ના હરેતમાં બધે સ્વર્ગના ભોગ આ હુનિયામાં (આવી રહે) છે.”—૪૩

* * *

उद्यन्ति चित्तसरसि स्तवतोयजानि

‘शान्ते’जिनस्य करुणाच्छजलौघभाजि ।

नुर्यस्य सच्छतदलप्रमुखासनस्था

तं मानतुङ्गमवशा समुपैति लक्ष्मीः ॥ ૪૪ ॥

અન્વયઃ

यस्य नुः करुणा-अच्छ-जल-ओघ-भाजि चित्त-सरसि शान्तेः जिनस्य स्तव-तोयजानि उद्यन्ति, तं मान-तुङ्गं (नरं) सत्-शतदल-प्रमुख-आसन-स्था अवशा लक्ष्मीः समुपैति ।

શબ્દાર્થ

उद्यन्ति (पा० इ)=ઉડે છે.

चित्त=મન.

सरस्=સરોવર.

चित्तसरसि=મનરૂપી સરોવરને વિષે.

स्तव=સ્તોત્ર, સ્તવન.

तोयज=કમળ.

स्तवतोयजानि=સ્તોત્રરૂપી કમળો.

शान्तेः (मू० शान्ति)=શાન્તિ (નાથ)ના.

जिनस्य (मू० जिन)=તીર્થંકરના.

करुणा=કરૂણા, દયા.

अच्छ=નિર્મળ.

जल=જળ, પાણી.

ओघ=સમૂહ.

भाज्=ભજનાર.

करुणाच्छजलौघभाजि=દયારૂપી નિર્મળ જળને

ભજનાર.

नुः (मू० नृ)=મનુષ્યના.

यस्य (मू० यद्)=જેના.

सत्=રહે.

शतदल=સો પાંખડીવાળું કમળ.

प्रमुख=પ્રમુખ.

आसन=આસન.

स्था=રહેવું.

सच्छतदलप्रमुखासनस्था=રહા કમળ પ્રમુખ આસન

ઉપર બેઠેલી.

तं (मू० तद्)=તેને.

मान=મન.

तुङ्ग=ઉંચો.

मानतुङ्गं=મન વડે ઊંચો.

अवशा (मू० अवश)=સ્વતંત્ર.

समुपैति (पा० ई०)=સમીપ આવે છે.

लक्ष्मीः (मू० लक्ष्मी)=લક્ષ્મી.

પદ્યાર્થ

“જે મનુષ્યના દયારૂપી નિર્મળ જળના સમુદાયને ભજનારા ચિત્તરૂપી સરોવરને વિષે (સોળમા) તીર્થંકર શાન્તિ(નાથ)નાં સ્તવનરૂપી કમળો ઊગે છે, તે અભિમાનથી ઉચ્ચ મનુષ્યની સમીપ રહા કમળ પ્રમુખ આસન ઉપર બેઠેલી તેમજ સ્વતંત્ર એવી લક્ષ્મી આવે છે.”—૪૪

* * *

ज्ञानार्चिरस्तमितमोहतमप्रपञ्चो

दीपोऽपरस्त्वमसि नाथ ! जगत्प्रकाशः ॥ १६ ॥

जाग्रद्दिवारजनिसाम्यविधिप्रकाशः

सङ्ख्यातिरिक्तभुवनाद(त्र)धिकप्रचारः ।

कुर्वन् विवेकिहृदयाम्बुजसत्प्रबोधं

सूर्यातिशायिमहिमाऽसि मुनीन्द्र ! लोके ॥ १७ ॥

पक्षद्वयाधिककलं निशि वासरेषु

तुल्यप्रभावमकलङ्कमनन्तमान्यम् ।

मार्तण्डराहुघनभीतिभिदं तवास्थं

विद्योतयज्जगदपूर्वशशङ्कबिम्बम् ॥ १८ ॥

कोऽर्थः सुरद्रु-मणि-कामगवीभिरीश !

प्राप्तो मया स यदि ते परमप्रसादः ? ।

नित्योल्लसत्सुरसरिज्जलपूर्णदेशे

कार्यं कियज्जलधरैर्जलभारनम्रैः ? ॥ १९ ॥

मुक्त्यैषकस्त्वयि निवेशयति स्वचित्तं

नैवान्यदैवतगणे घनदोषयुक्ते ।

यादृग् रमेत हृदयं चतुरस्य रत्ने

नैवं तु काचशकले किरणाकुलेऽपि ॥ २० ॥

निर्णीततत्त्वपदनिश्चलमानसानां

त्वत्पादपद्मपरिचारणतत्पराणाम् ।

पुंसामिहत्यकतिचित्सुखदो न देवः

कश्चिन्मनो हरति नाथ ! भवान्तरेऽपि ॥ २१ ॥

प्रज्ञा तवैव परमोच्चगुणाश्रया या

प्रादुश्चकार विमलद्युति केवलारुख्यम् ।

श्रीकीर्तिनिर्मलगुरोश्चरणप्रसादाद्

भक्तामरस्तवनपादतुरीयमास्वा ।

पादत्रयेण रचितं स्तवनं नवीनं

लक्ष्मीसितेन मुनिना विमलस्य शान्तेः ॥ ४५ ॥

अन्वयः

श्री-कीर्तिनिर्मल-गुरोः चरण-प्रसादाद् लक्ष्मी-सितेन मुनिना भक्तामर-स्तवन-पाद-तुरीयं
आस्वा पाद-त्रयेण विमलस्य शान्तेः नवीनं स्तवनं रचितम् ।

शेषार्थ

श्री=भानवायक शेष.

कीर्तिनिर्मल=कीर्तिविभल.

गुरु=गुरु, व्यापक.

श्रीकीर्तिनिर्मलगुरोः=श्रीकीर्तिविभल गुरुना.

चरण=चरण, पग.

प्रसाद=कृपा.

चरणप्रसादात्=चरणानी कृपायी.

भक्तामर=भक्तामर.

स्तवन=स्तोत्र.

पाद=चरण.

तुरीय=चतुर्थ.

भक्तामरस्तवनपादतुरीयं=भक्तामरस्तोत्रं चतुर्थं

चरण.

आप्त्वा (वा० आप्)=प्राप्ति.

त्रय=त्रयुता सप्त.

पादत्रयेण=त्रयु चरणेषु वडे.

रचितं (मू० रचित)=रचायेल.

स्तवनं (मू० स्तवन)=स्तोत्र.

नवीनं (मू० नवीन)=नूतन, नवीन.

लक्ष्मी=लक्ष्मी.

सित (वा० सो)=पवित्र.

लक्ष्मीसितेन=लक्ष्मी वडे पवित्र.

मुनिना (मू० मुनि)=मुनि वडे.

विमलस्य (मू० विमल)=निर्भल.

शान्तेः (मू० शान्ति)=शान्ति (नाथ)ना.

पदार्थ

“ श्रीकीर्तिविभल गुरुनी चरण कृपायी लक्ष्मीविभल मुनिने ‘ भक्तामर ’ स्तोत्रं चतुर्थं
चरणे त्रयु (नवीन) चरणेषु वडे निर्भल शान्ति (नाथ)नं स्तोत्र स्तुथुं.”—४५

सन्तीन्दुतारकभृतोऽन्यदिशोऽर्कबिम्बं

प्राच्येव दिग् जनयति स्फुरदंशुजालम् ॥ २२ ॥

प्राग्भूतसातिशययोगिजनप्रगीताद्

दुष्टाष्टकर्मचयचङ्क्रमणैकलक्षात् ।

युष्मत्प्रवर्तितपथः परितोऽनवधा—

ज्ञान्यः शिवः शिवपदस्य मुनीन्द्र ! पन्थाः ॥ २३ ॥

भावावभासनपराद्भुतशुद्धबुद्ध्या

निर्णीय तत्त्वमखिलं सकलागमस्य ।

त्वां विश्वनायकमनन्तसुखानुषक्तं

ज्ञानस्वरूपममलं प्रवदन्ति सन्तः ॥ २४ ॥

केचित् सुराः परुषभावपरीतचिच्छा

बाढं परे स्फुरदनङ्गनिषङ्गवस्थाः ।

मुक्तः सदैव भवभूरुहबीजसङ्गाद्

व्यक्तं त्वमेव भगवन् ! पुरुषोत्तमोऽसि ॥ २५ ॥

घौताष्टकर्मदलकश्मल ! निर्मलाय

ध्यानानलोद्भुषितदुर्ममतालताय ।

विश्वत्रय(यी)कृतगुणस्तुतिमङ्गलाय

तुभ्यं नमो जिन ! भवोदधिशोषणाय ॥ २६ ॥

सूक्ष्मेतरेषु च भवेषु निगोदजेषु

तिष्ठन्त्यनन्तरकालमतीव दुःस्थाः ।

तैर्जन्तुभिर्बहुलकर्मवशाज्जिन ! त्वं

स्वप्मान्तरेऽपि न कदाचिदपीक्षितोऽसि ॥ २७ ॥

चञ्चलमालदलकज्जलनीलभासि

नीरन्ध्रसन्तमासि दुष्कमठप्रकल्लप्ते ।

३

श्रीलाभविनयगणिगुम्फितं ॥ पार्श्वभक्तामरम् ॥

(भक्तामरस्तोत्रस्य समस्याधन्धरचना)

नमः श्रीपार्श्वपतये ।

पादारविन्दमकरन्दरसैकलुब्ध-

मुग्धेन्द्रप्रवरनिर्जरवृन्दवन्द्यम् ।

‘पार्श्वेश्वरं प्रविततश्रियमद्वितीय-

मालम्बनं भवजले पततां जनानाम् ॥ १ ॥

सत्कायसुन्दरमनोवचनप्रयोग-

सम्पूर्णसाधनविधानगुणैकदक्षैः ।

यः सेवितः परमधार्मिकसिद्धसङ्घैः

स्तोष्ये किलाहमपि तं प्रथमं जिनेन्द्रम् ॥ २ ॥ (युग्मम्)

अन्वयः

यः सत्-काय-सुन्दर-मनस्-वचन-प्रयोग-सम्पूर्ण-साधन-विधान-गुण-एक-दक्षैः परम-धार्मिक-सिद्ध-सङ्घैः सेवितः, तं पाद-आरविन्द-मकरन्द-रस-एक-लुब्ध-मुग्ध-इन्द्र-प्रवर-निर्जर-वृन्द-वन्द्यं प्रवितत-श्रियं भव-जले पततां जनानां अ-द्वितीयं आलम्बनं प्रथ-मं जिन-इन्द्रं ‘पार्श्वेश्वरं’ अहं अपि किल (प्रथमं) स्तोष्ये ।

श्लो० ६१

पद=५२शु, ५३.

आरविन्द=३५७.

मकरन्द=५३२-६, ३५७नुं ३५२.

रस=२५.

एक=अद्वितीय, आसाधारण.

लुब्ध (धा० लृप्)=५४.

मुग्ध=५६२.

इन्द्र=५३२, ५३३.

प्रवर=६१५.

निर्जर=६५.

वृन्द=५३५.

वन्द्य=५३५-६, ५३६ ३२५ ५३५.

पादारविन्दमकरन्दरसैकलुब्धमुग्धेन्द्रप्रवरनि-

र्जरवृन्दवन्द्यं=५२शु-३५७नुं ३५२ता २५३

तस्मिन् विभाति वदनं परमं त्वदीयं
बिम्बं रवेरिव पयोधरपार्श्ववर्ति ॥ २८ ॥

धर्मध्वजोपरिलसत्कनकस्य कुम्भं
त्वत्प्रातिहार्यजनितां सुजनाः समीक्ष्य ।
तुल्योपमां विदधतीति किमुग्रबिम्बं
तुङ्गोदयाद्रिशिरसीव सहस्ररश्मेः ॥ २९ ॥

यस्मिन् गृहे सुकृतिनः कुरुषे निरीहः
सत्पारणां भवमहोदधितारणां त्वम् ।
कुर्वन्ति दैवतगणाः कनकस्य वृष्टि-
मुच्चैस्तटं सुरगिरेरिव शातकौम्भम् ॥ ३० ॥

अत्युज्ज्वलं तव यशः प्रथितं त्रिलोक्यां
शेषार्णवेन्दुमिषतः कृतरूपभेदम् ।
पातालमर्त्यदिवि सञ्चरते यथेष्टं
प्रख्यापयत् त्रिजगतः परमेश्वरत्वम् ॥ ३१ ॥

त्वज्जन्ममज्जनविधिं सविधिं सुमेरौ
कुर्वन्त एव वरतीर्थसमुद्भवानि ।
मृत्स्नादिमङ्गलमहौषधिजीवनानि
पद्मानि तत्र विबुधाः परिकल्पयन्ति ॥ ३२ ॥

त्वत्केवलानुभवतेजतुलां लभेत
ज्ञानं न चेतुरसुरस्य कषायवश्यात् ।
यादृग् मरीचिरचना हि सहस्ररश्मे-
स्तादृक् कुतो ग्रहगणस्य विकाशिनोऽपि ? ॥ ३३ ॥

गर्भाशयादनुसमुद्रतयोनियन्त्र-
पीडाकदम्बककदर्थितजन्तुराशिम् ।

વિષે અસાધારણ લંપટ એવા સુન્દર ભ્રમરના
સમાન ઉત્તમ સુરોના સમૂહને પૂજવા લાયક.

પાર્શ્વ=પાર્શ્વ (નાથ), જૈનોના ત્રેવીસમા તીર્થકર.

ઈશ્વર=પરમેશ્વર, નાથ.

પાર્શ્વેશ્વર=પાર્શ્વનાથને.

પ્રવિતત (ધાં તન્)=અત્યંત વિસ્તાર કરેલ.

શ્રી=લક્ષ્મી.

પ્રવિતતશ્રિયં=(૧) અત્યંત વિસ્તાર કર્યો છે લક્ષ્મીનો

જેણે એવાને; (૨) અત્યંત વિસ્તારવાળી છે

શોભા જેની એવાને.

અદ્વિતીય (મૂં અદ્વિતીય)=અસાધારણ.

આલમ્બનં (મૂં આલમ્બન)=આધાર.

ભવ=સંસાર.

જલ=સમુદ્ર.

મહાજલ=સંસાર-સમુદ્રમાં.

પતતાં (મૂં પતતાં)=પડતા.

જનાનાં (મૂં જન)=લોકોના.

સત્=સુન્દર.

કાય=દેહ, શરીર.

સુન્દર=સુન્દર, શુભ.

મનસ્=મન, ચિત્ત.

વચન=વચન, બોલ.

પ્રયોગ=પ્રયોગ.

સમ્પૂર્ણ=સંપૂર્ણ, પૂર્ણ.

સાધન=સાધન.

વિધાન=કાય.

ગુણ=શુભ.

દક્ષ=ચતુર.

સત્કાયસુન્દરમનોવચનપ્રયોગસમ્પૂર્ણસાધનવિધા-
નગુણૈકદક્ષૈઃ=સુન્દર શરીર, શુભ ચિત્ત અને વચનના

પ્રયોગો વડે સંપૂર્ણ સાધનના વિધાનરૂપ શુભમાં
અસાધારણ ચતુર.

યઃ (મૂં યદ્)=જે.

સેવિતઃ (મૂં સેવિત)=સેવાયેલ.

પરંત=અત્યંત.

ધાર્મિક=ધાર્મિક, ધર્મનિષ્ઠ.

સિદ્ધ=(૧) ગાનસિદ્ધ; (૨) પ્રસિદ્ધ.

સદ્ગુણ (૧) સાધુ, સાધવી, આવક અને આવિકાને,
સમુદાય; (૨) પ્રથમ ગણધર.

પરમધાર્મિકસિદ્ધસદ્ગુણૈઃ=ઉત્તમ ધાર્મિક, સિદ્ધના
સંઘો વડે.

સ્તોષ્યે (ધાં સ્તુ)=હું સ્તુતિ કરીશ.

કિલ=પરંપર.

અહં (મૂં અહમ્)=હું.

અપિ=પણ.

તં (મૂં તદ્)=તેને.

પ્રથ=વિસ્તીર્ણ, વિશાળ.

મા=(૧) લક્ષ્મી; (૨) શોભા.

પ્રથમં=(૧) વિસ્તીર્ણ છે લક્ષ્મી જેની એવા; (૨)
વિશાળ છે શોભા જેની એવા.

જિન=સામાન્યેવર્થી.

હન્દ્=ઉત્તમતાવાચક શબ્દ.

જિનેન્દ્=જિન-પતિને, જિનેશ્વરને.

પદ્યાર્થ

“સુન્દર શરીર, શુભ ચિત્ત અને (વિશુદ્ધ) વચનના પ્રયોગો વડે સંપૂર્ણ સાધનના
વિધાનરૂપ શુભમાં અસાધારણ ચતુર એવા અત્યંત ધાર્મિક સિદ્ધના સંઘો વડે જે સેવાયેલા છે, તે
ચરણ-કમલના કેસરના રસને વિષે અદ્વિતીયપણે લંપટ એવા મનોહર ભ્રમરના સમાન ઉત્તમ
સુરોના સમૂહને પૂજનીય એવા, લક્ષ્મીનો અતિશય વિસ્તાર કરનારા, વળી સંસાર-સમુદ્રમાં પડતા
(ડૂબતા) જનોના અદ્વિતીય આધારરૂપ તથા વળી વિશાળ શોભાવાળા એવા જિનેશ્વર પાર્શ્વ-
નાથની હું પણ પરંપર સ્તુતિ કરીશ.”—૧-૨

भीमं चेतुष्टयगतिप्रभवोप्रनागं
दृष्ट्वा भयं भवति नो भवदाश्रितानाम् ॥ ३४ ॥
येन प्रचण्डतरमूर्तिधरावनीश—
मुख्याऽप्यनन्तजनता सकला प्रजग्धा ।
हिंस्रोप्रकालकुलसाध्वसदुर्मृगारि—
र्नाक्रामति क्रमयुगाचलसंश्रितं ते ॥ ३५ ॥
यस्मिन्नभिज्वलति द(दे)ह्यतिसारभूत—
मिष्टार्थनाशकमनर्थकरं परं च (तम्) ।
क्रोधानलं विमलशान्तरसप्रमोषं
त्वन्नामकीर्तनजलं शमयत्यशेषम् ॥ ३६ ॥
वैषम्यदोषविषदूषितजीववर्गो
विद्विष्टदुष्टमदनाख्यमहोरगेन्द्रः ।
विश्वत्रयप्रभविता विलुठेन्न तस्य
त्वन्नामनागदमनी हृदि यस्य पुंसः ॥ ३७ ॥
अन्तर्गतप्रबलदुर्जयमोहसैन्यं
कामादिकोटिभटलुण्ठितधर्मधैर्यम् ।
चैतन्यविप्लुतिकरं च यथाऽर्कतापात्
त्वत्कीर्तनात् तम इवाशु भिदामुपैति ॥ ३८ ॥
प्रागुग्रयोगधरयोगिविधूतधैर्यं
प्रौढाष्टकर्मभटभञ्जनघोरयुद्धे ।
तस्मिन्नभूतविजयं गुणसङ्घमुख्या—
स्त्वत्पादपङ्कजवनाश्रयिणो लभन्ते ॥ ३९ ॥
भूयिष्ठजन्मनिधनोरुगभीरनीर—
योगापयोगलहरीगदमीनभर्तुः ।

नाथ ! त्वदीयगुणसंस्तवनं चिकीर्षु-

लप्स्ये विदग्धजनहास्यपदं विमोहात् ।

मूढाद्वते मुकुरमध्यगतस्य बिम्ब-

मन्यः क इच्छति जनः सहसा ग्रहीतुम् ? ॥ ३ ॥

अन्वयः

(हे) नाथ ! त्वदीय-गुण-संस्तवनं चिकीर्षुः (अहं) विमोहात् विदग्ध-जन-हास्य-पदं लप्स्ये, (वतः) मूढात् क्वते कः अन्यः जनः मुकुर-मध्य-गतस्य बिम्बं सहसा ग्रहीतुं इच्छति ? ।

शेषार्थ

नाथ ! (मू० नाथ)=हे प्रभु !

त्वदीय=तारा.

गुण=शुषु.

संस्तवन=संकीर्तन, प्रशंसा.

त्वदीयगुणसंस्तवनं=तारा शुषुना संकीर्तनने.

चिकीर्षुः (धा० कृ)=करवानी पञ्चावाणो.

लप्स्ये (धा० लभ्)=हुं पाप्मीश.

विदग्ध=पण्डित, यतुर.

जन=जन, लोक.

हास्य=हस्य.

पद=स्थान.

विदग्धजनहास्यपदं=यतुर जनना हस्यना स्थानने.

विमोहात् (मू० विमोह)=विशेष अज्ञानने वीधे.

मूढात् (मू० मूढ)=भूर्भना.

क्वते=सिवाय.

मुकुर=आहस्य, दृष्य.

मध्य=मध्यलो भाग.

गत (धा० गम्)=गयेल.

मुकुरमध्यगतस्य=दृष्यशुना मध्यभां गयेलाना.

बिम्बं (मू० बिम्ब)=(सूर्यना अथवा चन्द्रना) मण्डलने.

अन्यः (मू० अन्य)=ग्रीजे.

कः (मू० किम्)=कथो.

इच्छति (धा० इष्)=छच्छे.

जनः (मू० जन)=भनुष्य.

सहसा=अकस्म.

ग्रहीतुं (धा० ग्रह्)=पकडवाने.

पदार्थ

“ हे प्रभु ! तारा शुषुना संकीर्तन करवानी अभिक्षापावाणो हुं अतिशय अज्ञानने वीधे यतुर जनाना हास्यना स्थानने पाप्मीश. (केभके) भूर्भ सिवाय कथो अन्य भनुष्य दृष्यशुना मध्यने प्राप्त थयेला (सूर्यना अथवा चन्द्रना) मण्डलने अकस्म अदृशु करवा छच्छे ! ”—३

* * *

कश्चिद् विपश्चिदिह नो जगति प्रभृणु-

र्यस्त्वद्गुणौघगणनां प्रकटीकरोति ।

को लङ्घयेद् गगनमाशु पदैः प्रसह्य ?

को वा तरीतुमलम्बुनिधिं भुजाम्याम् ? ॥ ४ ॥

पारं त्वदीप्सितजना भवसागरस्य

त्रासं विहाय भवतः स्मरणाद् व्रजन्ति ॥ ४० ॥

श्वित्रोपचित्रितविरूपनिरूपिताङ्गाः

स्वोपात्तदुर्ललितकर्मविपाकविद्धाः ।

तेऽपि त्वदीयपदपद्मपरीष्टिपुण्या-

न्मर्त्या भवन्ति मकरध्वजतुल्यरूपाः ॥ ४१ ॥

ये त्वामनन्यमनसः परमार्थरक्ता-

श्वित्ते चिदेकनिलयं परिचिन्तयन्ति ।

घोरानुभावधनकर्मजपाशबन्धात्

सद्यः स्वयं विगतबन्धभया भवन्ति ॥ ४२ ॥

दन्ती(?) मृगारिदववह्निभुजङ्गयुद्ध-

बारीशदुष्टगदबन्धनजं भयौघम् ।

तस्यान्तरङ्गमपि नश्यति दुःखजालं

यस्तावकं स्तवभिर्म मतिमानधीते ॥ ४३ ॥

इत्थं जिनेन्द्रगुणसंस्तुतिमद्भुतार्थी

श्रुत्वा नरः श्रवणभूषणतां करोति ।

इष्टार्थसाधनपरा परिवर्धमाना

तं मानतुङ्गमवशा समुपैति लक्ष्मीः ॥ ४४ ॥

एवं श्री'मानतुङ्गी' कृतिरतिरुचिरा सत्समस्यापदैस्तैः

सन्दृब्धा 'पार्श्व'नाथस्तुतिरसमिलिताऽऽनन्दसन्दोहसारा ।

श्रीमच्छ्रीपाठकानां गुरुतर'विनया'द्य'प्रमोदा'भिधानां

शिष्येण प्राप्य सेवां 'विनय'पदयुजा 'लाभ'नाम्ना सुखेन ॥ ४५ ॥

અન્વય:

(હે નાથ !) યઃ સ્વદ્-ગુણ-ઓષ-ગણનાં પ્રકટીકરોતિ, (સઃ) કશ્ચિત્ પ્રમૂળ્યુઃ વિપશ્ચિત્ જગતિ નોઃ (હિ) કઃ રૂઢ પદૈઃ ગગનં આશુ પ્રસહ્ય લઙ્ઘયેત્, કઃ વા અમ્બુ-નિધિં મુજામ્ભ્યાં તરીતું અલમ્ ? ।

શબ્દાર્થ

કશ્ચિત્ (મૂં કિમ્ + ચિત્)=કોઈક.

વિપશ્ચિત્ (વિપશ્ચિત્)=પરિણત.

રૂઢ=આ દુનિયામાં.

નો=નહિ.

જગતિ (મૂં જગત્)=દુનિયામાં.

પ્રમૂળ્યુઃ (મૂં પ્રમૂળ્યુઃ)=(૧) પ્રભાવશાળી; (૨) સમર્થ.

યઃ (મૂં યદ્)=જે.

ગુણ=ગુણ.

ઓષ=સમૂહ.

ગણના=ગણતરી.

સ્વદૃગ્બોધગણનાં=તારા ગુણોના સમૂહની ગણતરીને.

પ્રકટીકરોતિ=પ્રકટ કરે છે.

કઃ (મૂં કિમ્)=કોણ.

લઙ્ઘયેત્ (ધાં લઙ્ઘ)=એળંગી બીધ.

ગગનં (મૂં ગગન)=આકાશને.

આશુ=જલદી.

પદૈઃ (મૂં પદ)=પગો વડે.

પ્રસહ્ય=પ્રભાવકારથી.

વા=(૧) અથવા; (૨) તેમજ.

તરીતું (ધાં તૃ)=તરી જવાને.

અલં=સમર્થતાવાચક અવ્યય.

અમ્બુ=જળ.

નિધિ=ભંડાર.

અમ્બુનિધિ=જળના ભંડારને, સમુદ્રને.

મુજામ્ભ્યાં (મૂં મુજ)=મે હાથો વડે.

પદાર્થ

“ (હે નાથ !) તારા ગુણોના સમૂહની ગણનાને જે પ્રકટ કરે એવો કોઈ પ્રભાવશાળી [અથવા સમર્થ] વિદ્વાન્ જગત્માં નથી; (કેમકે) આ દુનિયામાં કોણ પગ વડે જલદી ગગનનું બળાત્કારપૂર્વક ઉલ્લંઘન કરે અથવા કોણ મે હાથ વડે સમુદ્ર તરી જવાને સમર્થ છે ! ”—૪

સ્પષ્ટીકરણ

ઈશ્વરના ગુણોના ગણના—

ઈશ્વરના ગુણો અગણિત છે—અનન્ત છે એટલે તેની ગણના થઈ શકે તેમ નથી. સકળ વસ્તુને જાણનારા અને એથી કરીને ઈશ્વરના સમગ્ર ગુણોથી પરિચિત એવા સર્વજ્ઞ પણ તેની ગણના કરી શકે તેમ નથી, કેમકે એ કાર્ય અશક્ય—અસંભવિત છે. એક વસ્તુને જાણવી એ જુદી વાત છે અને તેને પ્રકટ કરવી તે જુદી વાત છે. કેટલીક વાર તો જાણેલી વસ્તુ અગણિત ન હોવા છતાં પણ તે પ્રકટ કરી શકાતી નથી, કેમકે તે વાત દર્શાવનારા શબ્દ નથી. દરેક મનુષ્ય ધીનો સ્વાદ કંવો છે તે જાણે છે; પરંતુ જણે ધીનો કોઈ પણ દિવસ સ્વાદ લીધો ન હોય, તેની આગળ તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ વાણી દ્વારા કોણ વર્ણવી શકે ?

એવી રીતે સર્વજ્ઞ જો વાણી દ્વારા ઈશ્વરના અનન્ત ગુણોને પ્રકટ કરવાનું કાર્ય હાથ ધરે, તો તે કાર્ય પોતાના જીવન દરમિયાન અરે એવા સંકટો જીવનને ધારણ કરે તો પણ તે દરમિયાન તે નજ પૂરું કરી શકે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો અગણિત—અનન્ત ગુણોને પ્રકટ કરવા માટે અનન્ત કાળ જોઈએ.

भक्तामरसमस्यामथकाव्यसङ्ग्रहस्य द्वितीये विभागे—

श्रीधर्मसिंहसूरिविरचितं

॥ सरस्वती-भक्तामरम् ॥

(स्वोपज्ञवृत्तिसमलङ्कृतम्)

स्वस्तिकर्तुरभिवन्द्य पदाब्जं
सद्गुरोर्विशदवाग्मुदसिन्धोः ।
दुर्मुखामिष्टसिन्धुरसिंहीं

तां त्वस्य विवृणोमि सुवृत्तिम् ॥ १ ॥—स्वर्गताच्छन्दः
'मुदि हर्षे' मोदनं मुदः, वाचां मुदो वाग्मुदः—वाग्विलासः, विशदश्चासौ वाग्मुदश्च
विशदवाग्मुदः, तस्य सिन्धुः—समुद्रः योऽसौ विशदवाग्मुदसिन्धुः, तस्य विशदवाग्मुदसिन्धोः,
गुरोर्विशेषणम् । मुदशब्दोऽत्राकारान्तः, न तु हसन्त इति ॥

भक्तामरभ्रमरविभ्रमवैभवेन

लीलायते क्रमसरोजयुगो यदीयः ।

निमग्नरिष्टभयभित्तिमभीष्टभूमा—

बालम्बनं भवजलेपततां जनानाम् ॥ १ ॥—वसन्ततिलका
मत्त्वैव यं जनयितारमरंस्त हस्ते

या संश्रितां विशदवर्णलिपिप्रसूत्या ।

ब्राह्मीमजिह्वगुणगौरवगौरवर्णा

स्तोष्ये किलाहमपि तं प्रथमं जिनेन्द्रम् ॥ २ ॥—युग्मम्

१ स्वागतालक्षणम्—

“स्वागता रनमौगुङ्गा य ।”

२ वसन्ततिलकालक्षणम्—

“उक्ता वसन्ततिलका तभक्ता जगौ यः ।”

३ युग्मलक्षणम्—

“द्वार्या युग्ममिति श्लोकं, त्रिभिः श्लोकैर्विशेषकम् ।

कस्तूर्यं वदुमिः स्वात्, तदूर्ध्वं कुलं स्थितम् ॥ १ ॥”

કદાચ સમુદ્રને બે હાથ વડે તરી જવામાં કે કુશાચ વડે તેના જળને માપવામાં કે સ્વર્થ-ભૂરમણ નામના અંતિમ સમુદ્રનું પાન કરી જવામાં કે બે જીભ વડે પૃથ્વીને ઉપાડવામાં કે આકાશમાં ઉછળી ચંદ્રનું ઉલ્લંઘન કરવામાં કે મેરૂ પર્વતને હાથ વડે કંપાવવામાં કે મસ્તક વડે પર્વતને તોડવામાં કે ગતિ વડે વાયુને પણ પરાસ્ત કરવામાં કે આ સમગ્ર કાર્ય કરવામાં કોઈ સમર્થ હોઈ શકે, પરંતુ પરમેશ્વરના ગુણોને ગણવામાં તો કોઈ સમર્થ હતું નહિ, છે નહિ અને થશે નહિ; કેમકે તે ગુણો અગણિત-અનન્ત છે. આ સંબંધમાં શ્રીપુષ્પદંતે રચેલા નિમ્ન-લિખિત શ્લોક દિવ્ય પ્રકાશ પાડે છે, કેમકે ત્યાં કહ્યું છે કે—

“ અસિતગિરિસમં સ્યાત્ કજ્જલં સિન્ધુપાત્રે

સુરતરુવરશાખા લેખની પત્રમુખી ।

લિખતિ યદિ પૃહીત્વા શારદા સર્વકાલં

તદપિ તવ ગુણાનામીશ ! પારં ન યાતિ ॥—” ભાલિની

—શિવમહિમ્નસ્તોત્ર, શ્લોક ૩૨

અર્થાત્ સમુદ્રરૂપ પાત્ર (ખડિયા)માં કાળા પર્વત સમાન કાજળ (નાંખી સાહી બનાવી) હોય અને દેવવૃક્ષની ઉત્તમ શાખાઓ લેખિની(રૂપે) હોય અને પૃથ્વી(રૂપ) વિશાળ પત્ર હોય અને તે અહણ કરીને (સ્વયં) સરસ્વતી (દેવી) સર્વદા લખ્યા કરે તોપણ હે ઈશ્વર ! તારા ગુણોના પાર આવે તેમ નથી.

આના કરતાં પણ શ્રીભુવનસુન્દરસૂરિકૃત ‘શ્રીઅર્જુનમણ્ડનશ્રીયુગાદિદેવ-શ્રીનેમિનાથ-સ્તવન’નો તૃતીય શ્લોક વિશેષ પ્રકાશ પાડે છે, કેમકે તેમાં કહ્યું છે કે—

“ પત્રં વ્યોમ મપી મહાઃકુચિસરિકુલ્યાદિકાનાં જલં

લેખિન્યઃ સુરમૂરુહાઃ સુરમણાસ્તે લેખિતારઃ સમે ।

આયુઃ સામરકોટયો બહુતરાઃ સ્યુશ્વેત તથાપિ પ્રમો !

નૈકસ્યાપિ ગુણસ્ય તે જિન ! ભવેત્ સામસ્ત્યતો લેખનમ્ ॥”

અર્થાત્ આકાશ (જવડું લેખન) પત્ર હોય, મહાસાગર, નદી, નહેર વિગેરેના જળ (જટલી) સાહી હોય, દેવવૃક્ષો (રૂપ) લેખિનીઓ હોય, સુપ્રસિદ્ધ સમસ્ત સુરોના સમૂહો લેખકો હોય અને સાગરોપમની અનેક કોટીઓ (જટલું) આયુધ્ય હોય તો પણ હે નાથ ! હે જિન ! તારા એક પણ ગુણનું સંપૂર્ણ વર્ણન થઈ શકે નહિ.”

પ્રયોગ-વિચાર—

આ પદ્યમાં પદ્મૈઃ રૂપ વાપરીને બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે વાસ્તવિક નથી, કેમકે મનુષ્યને બેજ પગ હોય છે તેથી ‘પદમ્યાં’ એવું દ્વિવચનાત્મક રૂપ વાપરવું જોઈતું હતું એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. પરંતુ આનું સમાધાન એ છે કે વૈદ્ય લખિયથી અનેક પગો વિકુર્વી શકનાર કોઈ સુર પણ અનન્ત આકાશનું ઉલ્લંઘન નહિ કરી શકે એમ સચવવા દ્વિવચનને બદલે

टीका

किलेति सत्ये । अहमपि तां ब्राह्मीं स्तोष्ये । यच्चदोनित्यसम्बन्धात् तामितिपदं गृही-
तम् । ब्रह्मणो-ज्ञानस्येयं मूर्तिर्ब्राह्मी-श्रुतदेवता । अथवा ब्रह्मचर्येण-शीलेन ख्याता ब्राह्मी-
ऋषभदेवपुत्री, ब्राह्मीसुन्दरीत्यभिधानात् । अथवा बृंहते-शब्दायते अथवा बृहते-वर्धते मा-ज्ञानं
अनेनेति ब्रह्मः-वर्णात्मकः समुदायः, स च द्विपञ्चाशदक्षराणां न्यासो-लिपिरूपस्तेन ब्रह्मन्यासेन
जाता ब्राह्मी अक्षरात्मिका लिपिरिति व्यक्तार्थचतुष्टयप्रतिपादिकां तां ब्राह्मीं मुख्यत्वाच्छ्रुतदेवतामेव
स्तौति शास्त्रकृतं, यत आप्तोक्तिः-“नमो बंभीए लिविए,” “अंहवा नमो सुयदेवयाए भगवतीए”
इत्याख्यानदर्शनाद्यैः संशयापन्नः । पूर्वोक्तार्थचतुष्टयसंपन्नामपि तां स्तौति, चरितार्थवैचित्र्येण
कवीनां रचनायोगाच्चेति विवेकः । किलेत्यन्ययम् । अहमिति कर्ता । ब्राह्मीमिति द्वितीयान्तं कर्म ।
स्तोष्ये इति क्रियापदम् । कर्तृक्तिरियम् । किंविशिष्टां ब्राह्मीं-श्रुतदेवतां ? ‘अजिह्वगुणगौरवगौ-
रवर्णा’ अजिह्वः-सरलः गुणानां गौरवः-अनन्तज्ञानदर्शनपर्यायात्मकस्तेनाजिह्वगुणगौरवेण गौर-
वर्णः-शुभ्रप्रकाशो यस्याः साऽजिह्वगुणगौरवगौरवर्णा तां, ज्ञानस्य शुभ्रप्रकाशत्वात्, प्रथमोऽर्थः १ ।
अथवा किंविशिष्टां ब्राह्मीं-सरस्वतीं ? अजिह्वः-अकुटिलो गुणगौरवः-वरदानलक्षणस्तेन गौर-
वर्णः-सुन्दररूपं यस्याः सा तां, वरदानगुणेन गौरवरूपत्वाद्, द्वितीयोऽर्थः २ । अथवा किंविशिष्टां
ब्राह्मीं-ऋषभपुत्रीं ? अजिह्वगुणगौरवेण-क्षान्त्यादिगुणमहत्त्वेन गौरो-निर्मलः वर्णनं-वर्णः-
स्तुतिर्यस्याः सा तां, क्षान्त्यादिमहत्त्वेन निर्मलस्तुतित्वात्, तृतीयोऽर्थः ३ । अथवा किंविशिष्टां
ब्राह्मीं-अक्षरलिपिं ? अजिह्वानि-सरलानि गुणगौरवेण-दक्षिणकरलिखनन्यासेन गौराणि-उज्ज्वा-
लानि वर्णानि-अक्षराणि यस्याः सा तां, सरलाक्षरन्यासां, चतुर्थोऽर्थः ४ । पुनः किंविशिष्ट-
ब्राह्मीं ? तं प्रथमं जिनेन्द्रं संश्रिताम्-आश्रितां, श्रुतदेवतापक्षे तं प्रथमं प्रथु विस्तारे प्रथनं प्रथो-
विस्तरो मा-ज्ञानं यस्य स (तं) प्रथमं जिनेन्द्रं-तीर्थनाथं, जयति रागादीनिति, तीर्थकृत्पक्षे
जिनानां-सामान्यकेवलानां इन्द्रो जिनेन्द्रस्तं जिनेन्द्रं, जिनाः सामान्यकेवलिनः कथ्यन्तेऽहंत्वमपि
च । सरस्वतीपक्षेऽप्येवं, तमेव वायूपत्वेन संश्रिताम्, अथवा मतान्तरे जिनो-विष्णुः स चासावि-
न्द्रश्च जिनेन्द्रः, त्रयाणां ब्रह्मविष्णुरुद्राणामेकत्वकथनेन सर्वेषां जिनेन्द्रतापत्तिः, तथापि मुख्य-
त्वाद् ब्रह्मणः प्रथमजिनेन्द्रत्वं प्रतिपादितम् । तेन प्रथमं जिनेन्द्रं-ब्रह्माणमेवेति फलितोऽर्थः, तं
संश्रिताम् । ब्राह्मीसाध्वीपक्षे लिपिपक्षे च तं प्रथमं जिनेन्द्रं-श्रीधर्मनाथं ऋषभदेवं संश्रितां,
सदृष्टमत्वाच्चेति निर्णयः, तं प्रथमं जिनेन्द्रं संश्रिताम् । कया ? (विशद) वर्णलिपिप्रसूत्या वर्ण्यते इति
वर्णः-प्रकाशः, लिपिः-अक्षरन्यासः, तयोः प्रसूतिः-उत्पादस्तया, श्रुतप्रकाशक्षरजननेनेति । श्रुतदेव-
तापक्षे वर्णः, सरस्वतीपक्षे लिपिः, ब्राह्मीशब्दद्वयार्थपक्षे वर्णानाम्-अक्षराणां लिपिः-न्यासो वर्ण-
लिपिः, सा चासौ प्रसूतिश्च तया, प्रसूतिः-उत्पादः सन्तानश्च पुत्रीभावत्वेनाश्रितां इति विशेषण-
पदं स्थितम् । तां कां ? या ब्राह्मी पूर्वोक्तार्थचतुष्टयात्मिका । तं कं ? यं पूर्वोक्तं प्रथमं जिनेन्द्रं
अनभितारं-उत्पादयितारं अर्थात् पितरं मत्वा-ज्ञात्वा एव इस्ते-करविषयेऽन्तः-सोद्भासं रेमे-

બહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો હોય એમ લાગે છે. અથવા તો 'પદ'નો અર્થ 'પદ-ન્યાસ' (પગલું) કરવાથી પણ આનું સમાધાન થઈ જાય છે, કેમકે 'પદૈકદેશે પદસમુદાયોપચારઃ' એ સુપ્રસિદ્ધ હકીકત છે.

* * *
મન્દોડપ્યહં ગુણનિધે ! નિજબુદ્ધિશક્ત્યા

ત્વદ્વર્ણનં રચયિતું પરમં યતિષ્યે ।

ધીરા દુ(દ્ર?)વન્તિ સમરે હિ તથાઅવલોડપિ

નામ્યેતિ કિં નિજશિશોઃ પરિપાલનાર્થમ્ ? ॥ ૫ ॥

અન્વયઃ

(હે) ગુણ-નિધે ! પરમં નિજ-બુદ્ધિ-શક્ત્યા મન્દઃ અપિ અહં ત્વદ્-વર્ણનં રચયિતું યતિષ્યે, હિ (યથા) ધીરાઃ સમરે દુ(દ્ર)વન્તિ, તથા અવલઃ અપિ કિં નિજ-શિશોઃ પરિપાલન-અર્થે ન અમ્યેતિ ? ।

શીખદાર્થ

મન્દઃ (મૂં મન્દ)=મ-દ.

અપિ=પણ.

અહં (મૂં અસ્મદ્)=હું.

ગુણ=શુભ.

નિધિ=ભંડાર.

ગુણનિધે ! = હે શુભોના ભંડાર.

નિજ=પોતાની.

બુદ્ધિ=મતિ.

શક્તિ=શક્તિ, બળ.

નિજબુદ્ધિશક્ત્યા=પોતાના મતિ-બળ વડે.

વર્ણનં=રચિત.

ત્વદ્વર્ણનં=તારી રચિતને.

રચયિતું (ધાં રચ)=રચવાને.

પરમં=અનુસૂચક અવયવ.

યતિષ્યે (ધાં યત્)=પ્રયત્ન કરીશ.

ધીરાઃ (મૂં ધીર)=પરાક્રમી, બળવાળા.

દુ(દ્ર)વન્તિ (ધાં દુ)=દોડે છે.

સમરે (મૂં સમર)=યુદ્ધમાં, લડાઈમાં.

હિ=કેમકે.

તથા=તેવી રીતે.

અવલઃ (મૂં અવલ)=નિબળ, અદ્ય શક્તિવાળો.

ન=નહિ.

અમ્યેતિ (ધાં અ)=સામે જાય છે.

કિં=શું.

શિશુ=બાળક.

નિજશિશોઃ=પોતાના બાળકના.

પરિપાલન=રક્ષણ, બચાવ.

અર્થે=પ્રયોગને.

પરિપાલનાર્થે=રક્ષણને માટે.

પદાર્થ

“ હે શુભોના ભંડાર ! તારી અનુજ્ઞા અનુસાર મારી બુદ્ધિ-બળ વડે મન્દ એવો પણ હું તારી સ્તુતિ રચવાનો હું પ્રયાસ કરીશ; કેમકે જેમ પરાક્રમી (યુદ્ધમાં) યુદ્ધમાં દોડે છે તેમ નિર્બળ (મનુષ્ય) પણ શું પોતાના બાળકના રક્ષણાર્થે સામે જતો નથી ?—પ

* * *
ત્વત્કીર્તિકીર્તનવિધૌ હિ મનો મદીયં

હૃદ્યેસ્વતાં વ્રજતિ તત્ર તવાનુભાવઃ ।

ગુજ્ઞન્તિ ષટ્પદગણાઃ સુરભૌ મદાન્ધા—

સ્તચ્ચારુચૂતકલિકાનિકરૈકહેતુઃ ॥ ૬ ॥

क्रीडति स्म । एवमशब्दोऽत्रावधारणार्थे निश्चये च । लोकेऽपि वर्णलिपयः सन्तानानि च हस्ते रम-
माणा इन्द्रिम् इयन्तीति भावः । पुनस्तां कां ? यदीयः क्रमसरोजयुगो यस्या ब्राह्म्या अयं यदीयः
चरणकमलयुगलं लीलायते-लीलां करोतीति, लीलां कुर्वन् प्रवर्तते इत्यर्थः । अत्र युगशब्दः पुन-
र्पुंसकलिङ्गः स्वाभाविकस्तेन पुंसि । यानार्थपूर्वपदात् केवलं युगशब्दः पुंस्त्वेति हेमलिङ्गानु-
शासने बोध्यम् । केन ? 'भक्तामरेति' सेवकवैभवेन भक्ता-भक्तिशालिनो येऽमरा-देवास्ते एव
अमरास्तेषां विभ्रमो-विलासस्तस्य वैभवः-समृद्धिर्भक्तामरअमरविभ्रमवैभवस्तेन भक्तामरअमर-
विभ्रमवैभवेन, सेवकसुरमधुकरविलाससमृद्ध्या सेवितमस्तीत्यर्थः । यदीयः क्रमसरोजयुगः किं
कुर्वन् ? जनानां-भक्तसेवकानाम् अरिष्टभयभित्तिं निघ्नन्-नाशयन्-दूरीकुर्वन् । दुष्टप्रहङ्कृतोपद्रवो-
ऽरिष्टः, स्वचक्रपरचक्रकृतं भयं, तद्वा भित्तिः-कुडयं ताम् अरिष्टभयभित्तिं निघ्नन्-रंहसा पात-
यत्, अभीष्टकार्यावरोधिनी सुदृढाऽपि भित्तिः पादाभ्यां व्याहन्यते इत्यर्थः । किंविशिष्टः क्रमसरो-
जयुगः ? अभीष्टभूमौ आलम्बनम्-इष्टकार्यसिद्धौ आलम्बनम्-आधारभूतम्, अजहलिङ्गत्वादालम्बनं
(इति) शब्दः । किंविशिष्टामरिष्टभयभित्तिः ? 'भवजलेपततां' भवात्-संसाराज्जातो भवजः-
संसारोत्पन्नो लेपः-कर्मकर्मस्तेन तता-व्याप्ता भवजलेपतता तां भवजलेपततां, लेपव्याप्तत्वेन
सुदृढमित्यर्थः । अथ च शास्त्रादौ समीहितसिद्धये मङ्गलमभिधातव्यं, तच्चात्र काव्ययुग्मेनैव
सिद्धं, यतो देवतानां स्तवननमनानुध्यानाद्यमेव प्रथमं प्रथितं मङ्गलं, ग्रन्थारम्भे चाभिधेयादित्रयं
वाच्यं तत्र ब्राह्मीत्यभिधेयं, प्रयोजनं च सज्ज्ञानतापत्तिः, अभिधेयप्रयोजनयोश्च साध्यसाधनभा-
वश्च संबन्ध इति युक्तिलेशः । इति युग्मविवृतम् ॥ १-२ ॥

अन्वयः

यदीयः क्रम-सरोज-युगः अभीष्ट-भूमौ आलम्बनं जनानां भव-ज-लेप-तताम् अरिष्ट-भय-भित्तिं
निघ्नन् भक्त-अमर-अमर-विभ्रम-वैभवेन लीलायते, या यं जनयितारं मत्वा एव हस्ते अरंस्त, तं
प्रथमं (प्रथमं) जिन-इन्द्रं विषाद-वर्ण-लिपि-प्रसूत्या संश्रिताम्, अ-जिह्व-गुण-गौरव-गौर-वर्णी
ब्राह्मीम् अहम् अपि किल स्तोष्ये ।

शिल्पार्थ

भक्त=भक्तिशाली, भक्त्यन्शील.

अमर=धृ३, देव.

अमर=अमर, अभरौ.

विभ्रम=विधास.

वैभव=संपत्ति, समृद्धि.

भक्तामरअमरविभ्रमवैभव=भक्त्यन्शील सुरे ३पी

अभरौना विधासनी समृद्धि व३.

लीलायते (मू० लीला)=लीलायुं आयरथु करे छे.

क्रम=यरथु.

सरस=सुरेश्वर, तणाव.

अनू=उत्पन्न थलुं.

सरोज=सुरेश्वरभां उत्पन्न थाय ते, कभण.

युग=युगल, जोडकुं.

क्रमसरोजयुगः=यरथु-कभलनुं युगल.

यदीयः (मू० यदीय)=येनुं.

निघ्नन् (वा० हन्)=छथुनाइं, नाथ करेनाइं.

अरिष्ट=उपद्रव.

भय=भीड.

भित्ति=भौत.

अरिष्टभयभित्ति=उपद्रव अने भय३पी भौतने.

अभीष्ट=वांछित.

भूमि=विषय.

અન્વય:

(હે નાથ !) મદીયં મનઃ ત્વત્-કીર્તિ-કીર્તન-વિધૌ હ્રલેખતાં હિ વ્રજતિ, તત્ર તવ અનુભાવઃ ।
મદ-અન્ધાઃ વદ્વપદ-ગણાઃ સુરમૌ ગુઞ્જન્તિ, તત્ ચારુ-ચૂત-કલિકા-નિકર-અક-હેતુઃ ।

શીખરાર્થ

કીર્તિ=કીર્તિ, આશ્ચર્ય.

કીર્તન=કીર્તન, શુભ-ગાન.

વિધિ=કાર્ય.

ત્વત્કીર્તિકીર્તનવિધૌ=તારી કીર્તિના કીર્તનના કાર્યને વિષે.

હિ=અરેઅર.

મનઃ (મૂં મનસ્)=મન, ચિત્.

મદીયં (મૂં મદીય)=માફ.

હ્રલેખતાં (મૂં હ્રલેખતા)=જ્ઞાનપશુને, બોધતાને.

વ્રજતિ (ધાં વ્રજ)=પામે છે.

તત્ર=તેમાં.

તવ (મૂં તુવ)=તારે.

અનુભાવઃ (મૂં અનુભાવ)=માહત્ત્વ, પ્રભાવ.

ગુઞ્જન્તિ (ધાં ગુઞ્જ)=ચુંચરવ કરે છે.

વદ્વપદ=અમર, અમરો.

ગણ=સમૂહ.

વદ્વપદગણાઃ=અમરોના સમૂહો.

સુરમૌ (મૂં સુરમિ)=વસંતમાં.

મદ=માફ.

અન્ધ=અધિગો.

મદાન્ધાઃ=માફ, મદોન્મત્.

તત્=તે સંબંધે.

ચારુ=મનોહર.

ચૂત=આશ્ર, આશિ.

કલિકા=મંજરી, કળી.

નિકર=સમૂહ.

અક=અદિતીય, અસાધારણ.

હેતુ=કારણ.

ચારુચૂતકલિકાનિકરૈકહેતુઃ=મનોહર આશ્ર-મંજરીના સમુદાયનું અદિતીય કારણ.

પદાર્થ

“(હે પરમેશ્વર !) તારી કીર્તિના કીર્તનના કાર્યને વિષે માફ મન જ્ઞાનતાને પામે છે તે તારે પ્રભાવ છે. મદાન્ધ અમરોના સમૂહો વસંત (ક્રતુ)માં ચુંચરવ કરે છે તેમાં મનોહર આશ્ર-મંજરીના સમુદાયરૂપ અસાધારણ હેતુ છે.”—૬

* * *

ભાસ્વત્પ્રમાનિચયચિન્મયસત્પ્રકાશાદ્

ધ્યાનાત્ તવ પ્રવલસન્તમસં હૃદિસ્થમ્ ।

દૂરે પ્રયાતિ વિલયં ચલુ મોહજાતં

સૂર્યાશુભિન્નમિવ શાર્વરમન્ધકારમ્ ॥ ૭ ॥

અન્વય:

(હે નાથ !) તવ ભાસ્વત્-પ્રમા-નિચય-ચિત્-મય-સત્-પ્રકાશાત્ ધ્યાનાત્ મોહ-જાતં હૃદિ-સ્થં પ્રવલ-સન્તમસં સૂર્ય-અંશુ-ભિન્ન શાર્વરં અન્ધકારં દૃષ્ટ્વ દૂરે વિલયં ચલુ પ્રયાતિ ।

અમીહ-શૂઘ્રૈ=વાંછિત વિષયને વિષે.

આકાશ્વર્ગ (મૂં આકાશવન)=આધાર.

અશ્વ=સંસાર.

હપે=લેપ, કાદવ.

તત (વાં તત્)=આપ.

અવજલેપતતાં=સંસારથી ઉત્પન્ન થયેલા લેપ વડે વ્યાપ્ત.

જનાનાં (મૂં જન)=મનુષ્યોના.

અશ્વા (વાં મત્)=માનીને.

શ્વ=નિશ્ચવાચક અથવા અવધારણુચક અવ્યય.

યં (મૂં ચદ્)=જેને.

જનયિતારં (મૂં જનયિત્)=જનક, જન્મ દાતા.

અરંસ્ત (વાં રત્)=રમતી હવી.

હસ્તે (મૂં હતા)=હાથને વિષે.

યા (મૂં ચદ્)=જે.

સંશિતાં (મૂં સંશિતા)=આશ્રય લીધેલી.

વિશાવ્=નિર્મળ.

વર્ણ= (૧) પ્રકાશ; (૨) અક્ષર; (૩) રત્નિ;

(૪) રૂપ.

ક્ષિપિ=લિપિ, અક્ષર-આસ.

પ્રલુતિ= (૧) જન્મ; (૨) સંતાન.

વિશાવર્ણલિપિપ્રલુત્યા= (૧) નિર્મળ વર્ણ અને

લિપિની ઉત્પત્તિ વડે.

પ્રાક્ષીં (મૂં પ્રાક્ષી)= (૧) શ્રુત-દેવતાને; (૨)

સરસ્વતીને; (૩) બ્રાહ્મીને, ઋષભ-પુત્રીને;

(૪) અક્ષર-લિપિને.

અક્ષર=વક્ર, કુટિલ.

અક્ષિહ્ન=સરસ.

ગુણ=યુષ્મ.

ગૌરવ=મહત્વ.

ગૌર= (૧) સુન્દર; (૨) નિર્મળ.

અક્ષિહ્નગુણગૌરવગૌરવર્ણ= (૧) સરસ ગુણોના

ગૌરવ વડે ગૌર છે પ્રકાશ જેનો તેને; (૨) સરસ

ગુણ-ગૌરવ વડે સુન્દર છે રૂપ જેનું તેને; (૩)

સરસ ગુણોના મહત્ત્વને લખને નિર્મળ છે રત્નિ જેની

તેને; (૪) સરસ ગુણ-ગૌરવ વડે ઉજ્જવલ છે

અક્ષરો જેનો તેને.

સ્તોષ્યે (વાં સ્તુ)=સ્તુતિ કરીશ.

ક્ષિહ્ન=સત્વતાવાચક અવ્યય.

અહમ્ (મૂં અસ્મદ્)=હું.

અપિ=પશુ.

તં (મૂં તદ્)=તેને.

પ્રથમ=વિસ્તાર.

મા=માન.

પ્રથમં (મૂં પ્રથમ)= (૧) વિશાળ છે માન જેનું

એવાતે; (૨) પ્રથમને, પહેલાને.

જિન= (૧) સામાન્ય કેવલી; (૨) વિષ્ણુ.

દન્દ્ર=સુખ્ય.

જિનેન્દ્ર= (૧) સામાન્ય કેવલીઓમાં સુખ્યને, તીર્થકરને;

(૨) બ્રહ્માને; (૩) વિષ્ણુને; (૪) શિવને.

પદ્યાર્થ

“વાંછિત વિષયને વિષે આધારભૂત એવું જેનું ચરણ-કમલનું યુગલ સંસારથી ઉત્પન્ન થયેલા (કર્મ-) લેપ વડે વ્યાપ્ત એવી મનુષ્યોની ઉપદ્રવરૂપી તેમજ ભૈયરૂપી ભીંતોના નાશ કરનારે હોઠ કરીને ભક્ત દેવતારૂપી શ્રમરોના વિદ્યાસની સમૃદ્ધિ વડે લીલાનું આચરણ કરે છે (અર્થાત્ જેનું ચરણ-યુગલ અનેક સુરાસુર વડે સેવિત છે) તેમજ વળી જે જેને જનક માનીનેજ જેના હસ્તમાં રમી, તે વિશાળ જ્ઞાનવાળા તીર્થકરનો નિર્મળ પ્રકાશ અને લિપિરૂપી ઉત્પત્તિ દ્વારા આશ્રય લીધેલી તેમજ (અનન્ત જ્ઞાન-દર્શનરૂપ) સરસ ગુણના ગૌરવ વડે ગૌર પ્રકાશવાળી એવી (તે) શ્રુત-દેવતાને હું પશુ ખચિત સ્તવીશ. ”

અથવા

“વાંછિત વિષયને.....હસ્તમાં રમી, તે વિશાળ જ્ઞાનવાળા [અથવા પ્રથમ] જિનેશરો (અર્થાત્ બ્રહ્માને) નિર્મળ વર્ણવાળી લિપિરૂપી ઉત્પત્તિ દ્વારા આશ્રય લીધેલી એવી

૧ કર્મના સ્વરૂપ સાર જુઓ શ્રીશ્યામનમુનીશ્વરજી સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (૫૦ ૬-૭).

૨ ભખના અકારો માટે જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (૫૦ ૭૩).

૩ શ્રુત-દેવતાના સ્વરૂપ સાર જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (૫૦ ૨૭).

શબ્દાર્થ

માસ્વત્=તેજસ્વી.

પ્રમા=કાન્તિ.

નિચય=સમૃદ્ધ.

ચિત્=ચૈતન્ય, જ્ઞાન.

મય=પ્રચુરતાવાચક શબ્દ.

ચિન્મય=સંપૂર્ણ ચૈતન્ય.

સત્=સુન્દર.

પ્રકાશ=પ્રકાશ, તેજ.

માસ્વત્પ્રમાનિચયચિન્મયસત્પ્રકાશાત્=તેજસ્વી કાન્તિના સમૃદ્ધિ સંપૂર્ણ ચૈતન્યનો સુન્દર પ્રકાશ છે જેને વિષે એવા.

ધ્યાનાત્ (મૂં ધ્યાન)=ધ્યાનથી.

તત્ (મૂં બુદ્ધિ)=તારા.

પ્રચલ=અત્યંત દૃઢ.

સન્તમસ=શાંત અગ્નિ.

પ્રચલસન્તમસં=અત્યંત દૃઢ તેમજ શાંત એવું અગ્નિ.

હૃદ્=અંતઃકરણ, હૃદય.

સ્થા=રહેતું.

હૃદિસ્થં=હૃદયમાં રહેલું.

દૂરે=દૂરથી.

પ્રયાતિ (ધાં ચા)=પામે છે.

વિલયં (મૂં વિલય)=વિનાશને.

સ્વલુ=લક્ષી.

મોહ=(૧) મોહનીય કર્મ; (૨) અજ્ઞાન.

જાત (ધાં જન્)=ઉત્પન્ન થયેલું.

મોહજાતં=મોહથી ઉત્પન્ન થયેલું.

સૂર્ય=સૂર્ય, રવિ.

અંશુ=કિરણ.

મિશ્ર (ધાં મિશ્ર)=મેદાયેલું.

સૂર્યોશુમિશ્રં=સૂર્યનાં કિરણોથી મેદાયેલું.

દૃઢ=જેમ.

શાર્વરં (મૂં શાર્વર)=રાત્રિ સંબંધી.

અન્ધકારં (મૂં અન્ધકાર)=અંધારું.

પદાર્થ

“(હે ઈશ્વર !) મોહથી ઉત્પન્ન થયેલું, હૃદયમાં રહેલું, અત્યંત દૃઢ તેમજ શાંત એવું અજ્ઞાન તેજસ્વી કાન્તિના સમૃદ્ધિ સંપૂર્ણ ચૈતન્યના સુન્દર પ્રકાશથી યુક્ત એવા તારા ધ્યાનથી સૂર્યનાં કિરણોથી મેદાયેલા રાત્રિના અંધકારની જેમ દૂરથી ખરેખર વિનાશ પામે છે.”—૭

* * *

જ્ઞાનં તથાવિધમધીશ ! ન નિર્મલં મે

પ્રયોતયિષ્યતિ ગુણસ્તુતિશુદ્ધસદ્ગુઃ ? ।

પ્રાતર્યથા હરિમરીચિયુતં(તઃ) કુશાગ્રે

મુક્તાફલધુતિમુપૈતિ નનૃદવિન્દુઃ ॥ ૮ ॥

અન્વયઃ

(હે) અધીશ ! યથા કુશ-અગ્રે હરિ-મરીચિ-યુતઃ ઉદન્-વિન્દુઃ મુક્તાફલ-ધુતિ નનુ ઉપૈતિ, તથા-વિધં મે નિર્મલં જ્ઞાનં ગુણ-સ્તુતિ-શુદ્ધ-સદ્ગુઃ ન પ્રયોતયિષ્યતિ ? ।

શબ્દાર્થ

જ્ઞાનં (મૂં જ્ઞાન)=જ્ઞાનને, બોધને.

તથાવિધં (મૂં તથાવિધ)=તેથી જ્ઞાનના.

અધીશ ! (મૂં અધીશ)=હે નાથ !

ન=નહિ.

નિર્મલં (મૂં નિર્મલ)=નિર્મળ, શુદ્ધ.

મે (મૂં અસ્મદ્)=મારા.

પ્રયોતયિષ્યતિ (ધાં યુત્)=પ્રકાશ પાડશે.

ગુણ=ગુણ.

સ્તુતિ=સ્તુતિ, પ્રશંસા.

શુદ્ધ=શુદ્ધ, નિર્મળ.

તેમજ (વરદાન દેવારૂપ) સરલ ગુણુ-ગૌરવ વડે સુન્દર રૂપવાળી તે (બ્રહ્માની પુત્રી) સારસ્વતીની હું પણ નક્કી સ્તુતિ કરીશ. ”

અથવા

“વાંછિત વિષયને.....રમી, તે પ્રથમ જિનેશ્વર (ઋષભદેવ)નેા અક્ષરોની લિપિરૂપી પ્રસૂતિ દ્વારા આશ્રય લીધેલી એવી તેમજ (ક્ષમાદિક) સરલ ગુણુના મહત્ત્વ વડે નિર્મળ સ્તુતિવાળી તે (ઋષભદેવની પુત્રી) બ્રાહ્મીને હું પણ ખરેખર સ્તરીશ. ”

અથવા

“વાંછિત વિષયને.....આશ્રય લીધેલી એવી તેમજ સરલ ગુણુ-ગૌરવને લીધે (અર્થાત્ જમણા હાથ વડે લખાતી હોવાને લીધે) ઉચ્ચવલ અક્ષરવાળી બ્રાહ્મી (નામની અક્ષર-લિપિ)ને હું પણ નક્કી સ્તરીશ. ”—૧-૨

રૂપપીકરણુ

અંદાર લિપિઓ—

જૈન શાસ્ત્ર પ્રમાણુ આ ઐવસપિણ્ણીમાં થઇ ગયેલા ચોતીસ ^૧તીર્થંકરો પૈકી પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવે રાજ્યારૂઢ થયા પછી પોતાની સુમંગલા સ્ત્રીના ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલી બ્રાહ્મી નામની પુત્રીને જમણા હાથ વડે અંદાર લિપિઓ બતાવી. આ અંદાર લિપિઓના સ્વરૂપનું વર્ણન તો જૈન આગમમાં કોઇ સ્થલે જોવામાં આવ્યું નથી એટલે તેનો નિર્દેશ થઇ શકે તેમ નથી એમ શ્રીસંભવાયાંગના વૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિજી કહે છે. પ્રશ્નચાકરણુમાંથી બ્રાહ્મી લિપિનું સ્વરૂપ મળી આવે છે (જૈનોના દશમા અંગ તરીકે જોળખાતો ગ્રંથ આનાથી ભિન્ન છે). આ સ્વરૂપની રૂપરેખા આલેખવામાં આવે તે પૂર્વે સંભવાયાંગમાં આપેલાં અંદાર લિપિઓનાં નામે તરફ ઉઠતી નજર દૈકી લઇએ. આ અંગના અંદારમા રચાનમાં નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ છે:—

“^૧સમીપ ણં લિવોપ અદ્ધારસવિદે લેલ્લવિહાણે પજ્જતે, તંજહા—^૨વંમી ૧ જઞ્જાલિયા ૨ કોસા-કરિયા ૩ સરોદિયા ૪ સરસાવિયા ૫ પહારદિયા ૬ ડહ્હતરિયા ૭ અક્કલરપુદિયા ૮ મોગલ્લયા ૯ જ્ઞેણતિયા ૧૦ ગિણ્ણદિયા ૧૧ મંકલિવી ૧૨ ગણિજલિવી ૧૩ ગંચજલિવી ૧૪ આરંસલિવી ૧૫ માદે-સરીલિવી ૧૬ દામિલિવી ૧૭ લોલિલિલિવી ૧૮”

૧ જેમ જૈન શાસ્ત્રમાં અંદાર લિપિઓનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે, તેમ અંદાર લાપાઓ પણ માનવામાં આવી છે અને એ અંદાર દેશી લાપાઓના સમિશ્રણરૂપ જૈન આગમની લાપા છે એમ લાખ્યકારો કહે છે.

૨-૫ આની રચલ માહિતી સ્તુતિ-અતુર્વિરતિકાના અનુક્રમે ૮મા, ૧૪મા અને ૧૫મા તેમજ ૯મા તથા ૨૨મા પૃષ્ઠ જોવાથી મળી શકશે.

૬ અભિધાન-રાજેન્દ્રમાં સંભવાયાંગમાંથી ટાંચણરૂપે આપેલા ઉલ્લેખમાં તેમજ શ્રીમતી આગમોદય સમિતિ દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલા સંભવાયાંગના ઉલ્લેખમાં લિપિનાં નામેના સંગ્રહમાં ભિન્નતા હોવા ઉપરાંત તેની સંખ્યામાં પણ ભિન્નતા છે, કેમકે અભિધાન-રાજેન્દ્રમાં તો ૧૮ નાં છે, જ્યારે ઉપર્યુક્ત સંભવાયાંગમાં ૨૦ નાં છે અને ‘મૂલલિવી’નો પણ ત્યાં ઉલ્લેખ છે.

૭ છાયા—

માઘ્યા લિપ્યા અઘાદશવિધં લેલ્લવિધાનં પ્રજ્ઞસમ્, તદ્ યથા—બ્રાહ્મી ચંચલાલિકા લોપોરિકા સરોદિકા સરણાલિકા પ્રહારાલિકા ડહ્હતરિકા અક્કરટ્ટિકા મોગલલિકા લેનલિકા નિહલિકા અક્કલિપિઃ ઘણિતલિપિઃ ગચ્ચલલિપિઃ આરંસલિપિઃ માદેચરીલિપિઃ દામીલિપિઃ લોલિન્દીલિપિઃ ।

સન્ન=સંગ, પ્રસંગ.

ગુણસ્તુતિશુદ્ધસન્ન=યુધ્ધની પ્રશંસાનો નિર્ભગ પ્રસંગ.

પ્રાતઃ=સવારે.

યથા=જેમ.

હરિ=સુધ.

મરીચિ=કિરણ.

યુત (ધાં યુ)=જોડાયેલ, યુક્ત.

હરિમરીચિયુત (તઃ)=સૂર્યનાં કિરણથી યુક્ત.

કુશ=એક ગાતનું ધાસ.

અગ્ર=આગલો ભાગ.

કુશાગ્રે=કુશના અગ્ર ભાગ ઉપર.

મુકાફલ=મોકિતક, મોતી.

સુતિ=પ્રભા, તેજ.

મુકાફલસુતિ=મોકિતકની પ્રભાને.

ઉપૈતિ (ધાં હ)=પામે છે.

નનુ=ખરેખર.

ઉદન્=જળ.

ચિન્દુ=ચિન્દુ, દીપ્ત.

ઉદચિન્દુ=જળનું ચિન્દુ.

પદાર્થ

“હે નાથ ! જીવી રીતે કુશના અગ્ર ભાગ ઉપરનું જળનું ચિન્દુ સૂર્યનાં કિરણથી યુક્ત થતાં મોકિતકની પ્રભાને પામે છે, તેવી રીતે મારા નિર્ભગ જ્ઞાનને (પશુ) શું તારા યુધ્ધની સ્તુતિને શુદ્ધ પ્રસંગ પ્રકાશિત નહિ કરે ?” — ૮

દોષાનુષઙ્ગિપરદેવગણાનપાસ્ય

લીનાનિ યોગિહૃદયાનિ ત્વયિ પ્રકામમ્ ।

હિતૈવ દુષ્ટજલભૂમિમતો ભવન્તિ

પદ્માકરેષુ જલજાનિ વિકાશમાઙ્ગિ ॥ ૧ ॥

અન્વયઃ

દોષ-અનુષઙ્ગિન્-પર-દેવ-ગણાન્ અપાસ્ય યોગિન્-હૃદયાનિ ત્વયિ એવ પ્રકામં લીનાનિ (ભવન્તિ), અતઃ દુષ્ટ-જલ-ભૂમિં હિત્વા જલજાનિ પદ્મ-આકરેષુ (એવ) વિકાશ-માઙ્ગિ ભવન્તિ ।

શીઘ્રાર્થ

દોષ=દોષ, દુષ્ટ.

અનુષઙ્ગિન્=(૧) જોડાયેલ, યુક્ત; (૨) વ્યાપ.

પર=અ-પ.

દેવ=દેવ, સુર.

ગણ=સમૂહ.

દોષાનુષઙ્ગિપરદેવગણાન્=દોષોથી યુક્ત એવા અ-અ સુરોના સમૂહોને.

અપાસ્ય (ધાં અસ)=દૂર તથા.

લીનાનિ (મૂં લીન)=લીન, આસક્ત.

યોગિન્=યોગી.

હૃદય=હૃદય, અંતઃકરણ.

યોગિહૃદયાનિ=યોગીઓનાં હૃદયો.

ત્વયિ (મૂં ત્વય)=તારે વિષે.

પ્રકામં=અસંત.

હિત્વા (ધાં હા)=ત્યાગ કરીને.

એવ=જ.

દુષ્ટ=દુષ્ટ, ખરાબ.

જલ=જળ, પાણી.

ભૂમિ=ભૂમિ, સ્થળ.

દુષ્ટજલભૂમિ=દુષ્ટ જલ-ભૂમિને.

અતઃ=એથી કરીને.

ભવન્તિ (ધાં ભૂ)=થાય છે.

પદ્માકરેષુ (મૂં પદ્માકર)=સરોવરોમાં.

જલજાનિ (મૂં જલજ)=કમળો.

વિકાશ=વિકાસ, ખીલવું તે.

માઙ્ગ=ભજનાર.

વિકાશમાઙ્ગિ=વિકાસને ભજનાર.

શ્રીજિનભદ્રગણિશ્વરમાશ્રમભૂકૃત વિરોધાવરથક-ભાષ્યની ૪૬૪મી ગાથાની શ્રીમદ્ભવારી હેમચન્દ્રસૂરિએ રચેલી દીકામાં અદ્વાર લિપિઓનાં જુદાં નામો જતાવ્યાં છે એ વાત ધ્યાનમાં આવે તેટલા માટે તેનો પણ અત્ર ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે.

“હંસલિપી ૧ ખૂયલિપી ૨, જક્ષ્મી ૩ તદ્વય રક્ષ્મસી ૪ ય બોધવ્યા ।

ઉદ્ધી ૫ જલ્પણી ૬ તુરુક્કી ૭, કીરી ૮ દ્વિલક્ષી ૯, ય સિંચવિયા ૧૦ ॥ ૧ ॥

માલવિણી ૧૧ નડિ ૧૨ નાગરી ૧૩, છાડલિપી ૧૪ પારસી ૧૫ ય બોધવ્યા ।

તદ્વ અનિમિત્તી ૧૬ ય લિપી, જ્વાળકી ૧૭ મૂલદેવી ૧૮ ય ॥ ૨ ॥”

હવે પ્રશ્ન-વ્યાકરણમાં ૧૬મી તથા ૧૪૯ થી ૧૫૧ સુધીની ગાથામાં બ્રાહ્મી લિપિની વર્ણમાળાનું જે સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે તેનો અનુક્રમે ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે.

“વંદમો તદ્વય ય સરો, સત્તમ જવમો ય તિરિયમત્તાડ ।

મૂલસર ઉદ્ધુમત્તા, પંચમ છદ્ધા ય અહોમત્તા ॥”

અર્થાત્ પહેલા, ત્રીજા, સાતમા અને નવમા એ સ્વરો એટલે કે અ, ઇ, એ અને ઓ એ સ્વરો તિર્યક્-માત્રિક છે. ઇ, એ અને ઓ એ મૂળ સ્વરો ઊર્ધ્વ-માત્રિક છે, જ્યારે ઉ અને ઊ એ બે પાંચમા અને છઠ્ઠા સ્વરો અધો-માત્રિક છે.

“દોહા વદ્ધા તંસા, ચડરંસા આયયા ય સંઠાળા ।

કલ્પમાદિણો ડ વમ્મા, મિસ્સા મિસ્સેલુ જાયવ્વા ॥”

અર્થાત્ ક, ઝ, ડ, ડા, ડુ, ડૂ અને ડૂ એ સાત વર્ણો લાંબા આકારવાળા છે; ડુ, છ, હ, ટ, ઠ અને ટુ એ સાત વર્ણો ગોળાકાર છે; ડા, ડુ, ક, દ, ડા, ડૂ અને ડૂ એ સાત વર્ણો ત્રિકોણાકાર છે; ડ, ડ, ડ, ડ, ડુ, ડુ અને ડુ એ સાત વર્ણો ચતુષ્કોણાકાર છે; અને ક, ડ, ડુ, ડુ અને ડુ એ પાંચ અનુનાસિકા લંબાકાર છે.

“દો વદ્ધા દો દોહા, દો તંસા દો ય હોતિ ચડરંસા ।

દોશિ ય હોતિ તિકોળા, દો વંકસરત્તિ જાયવ્વા ॥”

અર્થાત્ બે સ્વર ગોળ, બે દીર્ઘ, બે વ્યંજન (તાંસા), બે ચતુરસ્ર, બે ત્રિકોણ અને બે વક્ર આકારનાં જાણવાં.

૧. આ ઉલ્લેખ આવરથક-નિર્ધુક્તિની ઉપોદ્ધાત-નિર્ધુક્તિમાં પણ જોવામાં આવે છે.

૨ છાયા—

હંસલિપિમૂલલિપિયાંકી તથા રાક્ષસી ચ બોધવ્યા ।

ઉદ્ધી યવની તુરુક્કી કીરી દ્રાવિડી ચ સિંચવીયા ॥

માલવિની નટી નામરી છાટલિપિ: પારસી ચ બોધવ્યા ।

તથાડનિમિત્તી ચ લિપિજ્વાળાકી મૂલદેવી ચ ॥ ૨ ॥

૩ છાયા—

પ્રથમસ્તૂતીયથ સ્વર: સપ્તમો નવમથ તિર્યગ્માત્રિક: ।

મૂલ સ્વરા ઊર્ધ્વમાત્રા: પશ્ચમપટ્ટી ચાધોમાત્રિકૌ ॥

૪ ‘વીઓ’ इति पाठान्तरम् ।

૫-૬ છાયા—

દોષો વક્રાસ્ત્યસ્થાચતુરસ્રા આયતાથ સંસ્થાના: ।

કજાદયસ્તુ વર્ગો મિશ્રા મિથેષુ જ્ઞાતવ્યા: ॥

દ્વો જ્ઞતૌ દ્વો દીર્ઘૌ દ્વો વ્યંજૌ દ્વો ચ મન્વતચતુરસ્રૌ ।

દ્વો ચ મન્વતચ્ચિકોળી દ્વો વક્ત્રી સ્વરી इति જ્ઞાતવ્યમ્ ॥

પદાર્થ

“દોષોથી યુક્ત [અથવા બ્યાપ] એવા અન્ય સુરોના સમૂહોને દૂર તજીને થોગીઓનાં દંદથો (હે નાથ !) તારે વિષેજ લીન થાય છે, કેમકે કુદ જલ-ભૂમિને તજી દઇને કમળો સરો-વરોમાં (જ) વિકાસને ભજનારા બને છે (અર્થાત્ ખીલે છે).”—૯

મિથ્યાવશોન કિલ પૂર્વભવે કુદેવ—

સેવા કૃતા જિન ! મયા ન હિતાય જાતા ।

કિં તેન વિશ્વજનવન્ધ ! નિષેવિતેન

મૂલ્યાઽઽશ્રિતં ય ઇહ નાત્મસમં કરોતિ ? ॥ ૧૦ ॥

અન્વયઃ

(હે) જિન ! પૂર્વ-ભવે મિથ્યા-વશોન મયા કૃતા કુ-દેવ-સેવા હિતાય કિલ ન જાતા । (હે) વિશ્વ-જન-વન્ધ ! કિં તેન નિષેવિતેન યઃ ઇહ આશ્રિતં મૂલ્યા આત્મન્-સમં ન કરોતિ ? ।

શીખ-દાર્થ

મિથ્યા=અસલ.

વશ=(૧) તાબેદારી; (૨) તાબેદારી.

મિથ્યાવશોન=મિથ્યાત્વને વશ થઇને.

કિલ=ખરેખર.

પૂર્વ=પૂર્વ, પહેલો.

ભવ=ભવ, જન્મ.

પૂર્વભવે=પૂર્વ જન્મમાં.

કુ=અનિષ્ટતાવાચક શબ્દ.

દેવ=દેવ.

સેવા=સેવા, ભક્તિ.

કુદેવસેવા=કુદ દેવની સેવા.

કૃતા (ધા. કૃ)=કરવામાં આવી.

જિન ! (મૂ. જિન)=હે વીતરાગ, હે તીર્થંકર !

મયા (મૂ. અસ્મદ્)=મારાથી.

ન=નહિ.

હિતાય (મૂ. હિત)=કલ્યાણને માટે.

જાતા (ધા. જન્)=ગતી.

કિં=શું.

તેન (મૂ. તદ્)=તેનાથી.

વિશ્વ=(૧) દુનિયા; (૨) સમસ્ત.

જન=લોક.

વન્ધ=પૂજનીય.

વિશ્વજનવન્ધ ! =હે વિશ્વના લોકના (અથવા સમસ્ત દુનિયાના) પૂજનીય !

નિષેવિતેન (મૂ. નિષેવિત)=અસંત સેવિત.

મૂલ્યા (મૂ. મૂલિ)=સંપત્તિ વડે.

આશ્રિતં (મૂ. આશ્રિત)=આશ્રય લીધેલ.

યઃ (મૂ. યદ્)=જે.

ઇહ=આ દુનિયામાં.

આત્મન્=આત્મા.

સમ=સમાન, તુલ્ય.

આત્મસમં=પોતાના સમાન.

કરોતિ (ધા. કૃ)=કરે છે.

પદાર્થ

“હે તીર્થંકર ! પૂર્વ જન્મમાં મિથ્યાત્વને વશ થઇ મેં જે કુદેવની સેવા કરી તે ખરેખર કલ્યાણાર્થ ન થઇ. હે વિશ્વના લોકને પૂજનીય (પરમેશ્વર) ! જે આ દુનિયામાં આશ્રિતને (સેવકને) સમૃદ્ધિ વડે પોતાના સમાન બનાવતો નથી, તેની સેવા કરવાથી શું ?”—૧૦

૧ અન્ય દેવોનાં દૂષણોના વર્ણન માટે જુઓ દિગંબર મુનિરાજ શ્રીઆમિતગતિનો સુભાષિતરત્નસંગ્રહ (૩૦ ૨૬).

“ अहं बह्ना आई दीहा, उए तंसा ऊये चतुरसा ।

ओमं तिकोणा औमः वंकसरसि जायम्वा ॥”

अ अने ए अ ये गेण, आ अने ई अ ये दीर्घ, उ अने ओ अ ये त्रांसा, छ अने
अ अ ये चतुरस्र, ओ अने अं अ ये त्रिकोणाकार अने औ अने अः अ ये वक् स्वरो अक्षरा.

आ प्रमाणेन वल्लभाणां स्वरूप विचारतां अम तो कहेतुं पडेशे के आरनी वल्लभाणां
स्वरूप साथे आ अतिशय प्राचीन वल्लभाणां स्वरूप जराये भणतुं आवतुं नथी, परंतु तेथी आ
असत्य सिद्ध थतुं नथी.

आ बिपिनं प्रकरणं पूर्णं कर्ता पूर्वं अष्टतुं उमेरतुं अनावश्यक नहु गल्लाय ड (Bühler)
ने भारतीय ब्राह्म वल्लभाणां उत्पत्ति (On the origin of the Indian Brāhma alphabet)
अ नामने लेख तेमज वणी आ लेखना अंतमां ‘ अशोषूरी वल्लभाणा ’ अने ‘ ब्राह्मीना अक्षर-
अंक ’ (letter-numerals of the Brāhmī) अ विषयने लगतां आपेक्षां ये परिशिष्टा पणु अनन
करवां जवां छे.

* * * * *

मातर ! मतिं सति ! सहस्रमुखीं प्रसीद
नालं मनीषिणि मयीश्वरि ! भक्तिवृत्तौ ।

वक्तुं स्तवं सकलशास्त्रनयं भवत्या

मन्यः क इच्छति जनः सहसा प्रहीतुम् ? ॥ ३ ॥

टीका

हे मातः ! श्रुतदेवताया महनीयत्वान्मानार्थकयकस्य मातृपदस्य सम्बोधनम् । हे
सति ! साध्व्याः शीलप्रधानत्वाच्चैतत् पदं, पुनरक्षरात्मिकाया लिपेः सदा विद्यमानत्वेनाविनाशात्
सतीति सम्बोधनपदम् । हे ईश्वरि ! वरप्रदानातिशयाभ्युपगमादीश्वरि (इति) पदं सम्बोधनम् ।
श्रीष्वेकार्थान्यपि सम्बोधनपदानि परस्परार्थगुरुत्वेन महत्त्वोपचारात् हे मातः ! हे सति ! हे ईश्वरि !
त्वं मयि विषये सहस्रमुखीं मतिं-बुद्धिं प्रसीद-प्रसादं कुरु, मया सहस्रप्रवाहां प्रज्ञां प्रदेहीत्यर्थः ।
कथंभूते मयि ? सहसा-त्वरितं सकलशास्त्रनयं सकलानां-समस्तानां शास्त्राणां-श्रुतीनां नयो-
मार्गो नैगमादिसप्तवारूपः सकलशास्त्रनयस्तं प्रहीतुं-ज्ञातुं-आत्मसात्कृतुं स्तवं-स्तोत्रम् अभीष्टदे-
वतागुणरूपं वक्तुं-कथयितुं इच्छति-वाञ्छति, इच्छतीति इच्छन् तस्मिन् इच्छति-वाञ्छमाने ।
पुनः किंविशिष्टे मयि ? भक्तिवृत्तौ मनीषिणि-त्रिविधपर्युपासनायां कुशले, तत्परे इत्यर्थः । भक्त-
जने सहस्रधा मेधाप्रसादनमुचितमेवेति । पुनरुक्तार्थं समर्थयति-हे मातर ! भवत्या-त्वया मन्यः
‘ मनु ज्ञाने ’ मन्यते आत्मतयेति मन्यः-सत्कारपरः-सुदृष्टया स्तुतः सन् को मल्लक्षणो जनः-
सेवकः नालं-न समर्थः ? अपि तु समर्थ एव भवति, त्वत्प्रसन्नतासत्कृतः सर्वशास्त्रनयानादातुं
देवतां स्तोतुं च समर्थो भवत्येवेति भावः ॥ ३ ॥

१ छाया—

अहं बह्ना आई दीर्घो उए अक्षरी ऊये चतुरस्रौ ।

ओमं त्रिकोणी औमः वक्त्री स्वरास्ति हातम्यम् ॥

સ્પષ્ટીકરણ

દેવ-દિગ્દર્શન—

આ પદ્યમાં ‘કુદેવ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તો એથી કરીને કુદેવ એટલે શું અને તે સંબંધમાં શી જૈન માન્યતા છે એવો સહજ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો હોવાથી અત્ર તેની સ્થૂળ રૂપરેખા આલેખવામાં આવે છે.

‘દેવ’ શબ્દના અનેક અર્થો થાય છે—જેમકે (૧) દેવતા, (૨) રાજ, (૩) મેધ, (૪) પારો, (૫) દિયર, (૬) ઈશ્વર વિગેરે. પરંતુ પ્રસ્તુતમાં આમાંના પ્રથમ અને અન્તિમ અર્થો તરફજ દષ્ટિપાત કરવો બસ થશે. તેમાં પણ વળી અત્ર ‘દેવ’ શબ્દથી સામાન્ય દેવતા કે સુર ન સમજતાં દેવાધિદેવ, પરમેશ્વર, પરમાત્મા, ભગવાન્ ઇત્યાદિ અર્થસૂચક મહાવ્યક્તિ સમજવાની છે. પરંતુ અત્ર એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે કાણુ આવા અપૂર્વ નામને લાયક ગણી શકાય અર્થાત્ સુદેવ અને કુદેવનાં લક્ષણો કયાં છે ? આ સંબંધમાં કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહિમચન્દ્રસૂરિના ઉદ્ગારો વિચારીએ. તેમણે કહ્યું છે કે—

“સર્વજ્ઞો જિતરાગાદિ-દોષસૈલોક્ચપૂજિતઃ ।

યથાસ્થિતાર્થવાદી ચ, દેવોર્હન્ પરમેશ્વરઃ ॥”

—યોગશાસ્ત્ર સં. ૨, સ્લો. ૪

અર્થાત્ સમગ્ર પદાર્થોના જ્ઞાતા, રાગ (દ્વેષ) વિગેરે દોષોના વિજિતા, ત્રૈલોક્યને પૂજ્ય, જેવો જ પદાર્થ હોય તેવીજ તેની પ્રરૂપણા કરનારા તે દેવ, અર્હન્ યા પરમેશ્વર છે અથવા તે પરમ અર્થસ્થિતાર્થવાદી દેવ ‘અર્હન્’ છે.

આ સંબંધમાં ધણું વિવેચન થઇ શકે તેમ છે, પરંતુ અન્ય-ગૌરવના ભયથી અત્ર ટુંકમાંજ ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. રાગ અને દ્વેષનો સંપૂર્ણ ક્ષય કર્યા વિના અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ સમતા સંપાદન કર્યા વિના સર્વજ્ઞતા સંભવતી નથી તેમજ સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત કર્યા વિના સત્યવક્તા બની શકાતું નથી તેમજ સત્યવક્તા થયા વિના ત્રૈલોક્યમાં પૂજ્યતા પ્રાપ્ત થતી નથી. વાસ્તે આ ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે સંસારરૂપ ચતુર્ગતિમાં શ્રમણ કરાવનારા રાગ અને દ્વેષનો જેણે સર્વથા ક્ષય કર્યો છે તે વ્યક્તિ સુદેવ છે, પરમાત્મા છે, ઈશ્વર છે, પરમેશ્વર છે, પરબ્રહ્મ છે, સચ્ચિદાનન્દ છે. આ ઉપરથી એ ફલિતાર્થ થાય છે કે જે દેવમાં રાગ અને દ્વેષનો થોડે ધણે અંશે પણ સંભવ છે, તે તો પરમાત્મા યાને સુદેવ તો નહિજ કહી શકાય અને વળી જનામાં રાગ-અને દ્વેષની અધિકતા હોય તેને ‘કુદેવ’ સંબોધવા એમજ એ સદેહાધર્મી સમગ્ર શકાય છે.

આ પ્રમાણે જોઈ કુદેવનું સ્વરૂપ ધ્યાનમાં આવી શકે તેમ છે, છતાં પણ તેનો સ્ફુટ બોધ થાય તેટલા માટે શ્રીહિમચન્દ્રાચાર્ય કુદેવનાં લક્ષણ પરત્વે નીચે મુજબનો પોતાનો અભિપ્રાય બહેર કરે છે:—

अन्वयः

(हे) मातः ! सति ! ईश्वरि ! सहसा सकल-शास्त्र-नयं ग्रहीतुं स्तवं (व) वक्तुं इच्छति भक्ति-वृत्तौ मनीषिणी मयि सहस्र-मुखी मतिं प्रसीद । भवत्या मन्यः (सन्) कः जनः न भलम् ? ।

शेषार्थ

मातः ! (मू० मातृ)=हे जननी, हे माता !

मतिं (मू० मति)=शुद्धिने.

सति ! (मू० सती)=(१) हे साध्वी !; (२) हे विद्यमान !

सहस्र=हजार.

मुख=हृद.

सहस्रमुखी=हजार प्रकारनी.

मनीषी (वा० सव्)=प्रसन्न भा.

न=नहि.

भलं=समर्थतावाचक अन्वय.

मनीषिणि (मू० मनीषिन्)=कृशण.

मयि (मू० भस्माद्)=भारे विधे.

ईश्वरि ! (मू० ईश्वरी)=हे धर्मिनी !

भक्ति=भक्ति, उपासना.

वृत्ति=प्रवृत्ति.

भक्तिवृत्तौ=भक्तिनी प्रवृत्तिने विधे.

वक्तुं (वा० वच्)=कहेवाने.

स्तवं (मू० स्तव)=स्तोत्रने.

सकल=समस्त.

शास्त्र=शास्त्र.

नय=मार्ग.

सकलशास्त्रनयं=समस्त शास्त्राना मार्गने.

भवत्या (मू० भवती)=आप वडे.

मन्यः (मू० मन्य)=मान-य, सत्कार पात्रेले.

कः (मू० किम्)=को.

इच्छति (मू० इच्छत्)=छाने.

जनः (मू० जन)=भनुष्य.

सहसा=अेकदम.

ग्रहीतुं (वा० गृह्)=ग्रहण करवाने.

पदार्थ

“ हे : माता ! हे (उत्तम शीशवाणी होवाने लीधे) साध्वी (अथवा अक्षर रूप सिपिना शाश्वतपक्षुमे करीने हे सती) ! हे (वरदानादिक देवावाणी होवाने लीधे) ईश्वरी ! अेकदम समस्त शास्त्राना (नैगमादिक सात प्रकारना नैयड्डी) मार्गने अडुलु करवानी (अर्थात् जलु-वानी) तेमज (अलीष्ट देवताना गुणरूप) स्तोत्र कहेवानी छत्रा राखनारा अेवा तेमज भक्तिनी प्रवृत्तिभां कृशण (अर्थात् भक्ति करवाभां तत्पर) अेवा भारे विधे तुं सहस्रमुखी शुद्धि आप (अर्थात् तुं भने हजार प्रकारनी प्रज्ञाथी विभूषित कर), (कभेके) आपथ्री वडे सत्कारायेला क्यो भनुष्य (अनेके शास्त्राना जलुकार थवाभां तेमज छष्ट देवनी स्तुति करवाभां अेभर्थ (थतो) नथी ! ”—३

* * * * *

त्वां स्तोतुमत्र सति ! चारुचरित्रपात्रं

कर्तुं स्वयं गुणदरीजलदुर्विगाढम् ।

एतत् त्रयं विदुपगृहयितुं सुराद्रिं

को वा तरीतुमलमम्बुनिधिं भुजाभ्याम् ? ॥ ४ ॥

टीका

हे सति ! हे देवते ! अत्र-अस्मिन् स्तवनारम्भे महाविचारे वा प्रारम्भप्रस्तावे को विद-विदधोऽपि मानव एतत् सदा विद्यमानपदार्थानां त्वद्गुणसङ्ग्रहेरुणां त्रयं स्वयम्-आत्मना कर्तु-

१ नैगमादिक सात नयानी स्थूल रूपरेखा सार लुभो स्तुति-अनुविंशतिका (५० १८-२२).

“યે સ્ત્રીસ્ત્રાક્ષસૂત્રાદિ-રાગાઘઙ્ગકલક્રિતાઃ ।
 નિગ્રહાનુગ્રહપરા-સ્તે દેવાઃ સ્યુર્ન મુક્તયે ॥
 નાઢ્યાદૃહાસસજ્જીતા-સુપ્તલવવિસંસ્પુલાઃ ।
 લમ્ભયેયુઃ પદં શાન્તં, પ્રપન્નાન્ પ્રાણિનઃ કથમ્ ? ॥”

—યોગશાસ્ત્ર પ્ર૦ ૨, શ્લો. ૬-૭

અર્થાત્ જે દેવો સ્ત્રી, શસ્ત્ર, જપમાળા ઇત્યાદિ રાગાદિ ચિહ્નોથી કલ્પક્રિત છે તેમજ જેઓ (નિન્દકાને) નિગ્રહ કરવામાં અને (ભક્ત જનો ઉપર) અનુગ્રહ કરવામાં તત્પર છે તે દેવો (ની ભક્તિ) મુક્તિને માટે થાય નહિ.

વળી જે દેવો નાટક, અદહાર્ય, સંગીત ઇત્યાદિ ઉપદ્રવોથી અસ્થિર બન્યા છે—આત્મ-સ્વરૂપથી પતિત થયા છે, તેઓ શરણાગત જીવોને કૃત્રી રીતે શાન્ત સ્થાન (મોક્ષ) પ્રાપ્ત કરાવી શકે ?

કહેવાની મતલબ એ છે કે જે દેવો સ્ત્રીથી યુક્ત છે, તે કામદેવના સપાટામાં આવી ગયેલા છે એ સુરપદ હકીકત છે; કેમકે નહિ તો તેમને સ્ત્રી રાખવાનું શું પ્રયોજન છે ? આથી કરીને તો જે જે દેવો સ્ત્રીયુક્ત છે તે સુદેવ નથી એવો ધ્વનિ નીકળે છે.

વળી જે દેવો શસ્ત્ર ધારણ કરે છે, તેમનામાં દ્રેષાગ્નિ પ્રબલિત થયેલો છે એમ સમજી શકાય છે. કેમકે ડાઘક શત્રુનો શિરચ્છેદ કરવા માટેજ તેમને શસ્ત્ર રાખવાની જરૂર પડી હશે. આ ઉપરથી તો વળી તેવા દેવો ભયભીત છે એમ પણ સૂચન થાય છે અને જે સર્વથા નિર્ભય ન હોય તે સર્વજ્ઞ પણ ન હોય એ તરફ ધ્યાન આપતાં જોઈ શકાય છે કે આવા દેવોને સુદેવ નજ કહી શકાય.

વળી જે દેવો જપમાળા રાખે છે તે ઉપરથી તેઓ અપૂર્ણ હોવાનું પણ અનુમાન થાય છે, કેમકે શું જપમાળા રાખ્યા વિના તેઓ જનું ધ્યાન ધરવા માંગે છે, તેનું ધ્યાન ન ધરી શકે ? શું કદાચ ભૂલચૂક થઈ જવાના ભયથી તેઓ જપમાળા રાખે છે ?

વળી જ્યારે તેઓ પણ ડાઘ મોટા દેવના નામની માળા ફેરવી રહ્યા છે, તો પછી તેમને મૂકીને તેઓ જેમના ગુણ ગાવા કટિબદ્ધ બન્યા છે તેમનીજ ઉપાસના કરવી તે શું વાસ્તવિક નથી ? જે સ્વયં હરિદ્રી હોય તે બીજાને ધનાઢ્ય બનાવી શકે ખરો ?

પોતાના રાગી જનો ઉપર તુષ્ટ થવું અને દ્રેષી જનો ઉપર ક્રુષ્ટ થવું અર્થાત્ પોતાના ગુણ ગાનારનો અનુગ્રહ કરવો અને પોતાની નિન્દા કરનારનો નિગ્રહ કરવો એ સુદેવને તો નજ શોભે; કેમકે આણું કાર્ય તો રાગ-દ્રેષથી યુક્ત જીવજ કરી શકે અને જનામાં રાગ-દ્રેષનો અંશ પણ રહેલો હોય—જે સર્વથા વીતરાગ ન હોય તે સુદેવ—પરમેશ્વર કહેવાયજ કેમ ?

વળી નાટક, ચેટક કે સંગીતમાં જે દેવને રસ પડે છે, તે આત્મ-રમણતાથી બહિર્મુખ છે એમ સૂચન થાય છે. હજી એને કંઈ નવીન એવાનું, જણવાનું કે સાંભળવાનું બાકી હોય એમ

स्वयङ्गुष्ठाञ्जुमापयितुं—एतावानेवेति निर्णेतुम् अलं—समर्थः ? अपि तु न कोऽपि समर्थः । अत्यर्थ-
पर्याप्तिभूतासमर्थार्थविशेषेषु अलमित्यव्ययम् । वा—अथवा को—ब्रह्मा—विधाता एतत् त्रयं—विव-
क्षितवस्तुत्रयं कर्तुमलं—समर्थः, नान्यः । किंविशिष्टो ब्रह्मा ? 'विद्' विशतीति विद्, सर्वव्यापक
इत्यर्थः । विश प्रवेशने क्तिबन्तः । पुनरावृत्त्य द्वितीयवारेणान्वयोऽयं व्याख्यातः किमेतत् त्रयं कर्तुं
तदाह—त्वां—ब्राह्मीं स्तोतुं—तदाद्यन्ताभ्यां वर्णयितुं—त्वद्गुणपारं गमयितुम् । शब्दान्तरवशादनुक्त-
चकारप्रहणेन पुनः सुराद्रिं—लक्षयोजनोन्नतं सुमेरुगिरिं उपगृहयितुं—आलिङ्गितुं पुनर्ब्रह्माभ्यां-
बाहुभ्यामम्बुनिधिं—समुद्रं तरीतुं कोऽलं ?—कः समर्थः ? अपि तु न कोऽपि । यदि स्यात्, तर्हि क
एवालं—ब्रह्मैव शक्तः, तस्याधिकशक्तित्वात्, नापरः । किंविशिष्टां त्वां ? 'चारुचरित्रपात्रं' चारुच-
रित्राणां—मनोहरगुणानां पात्रं—भाजनम् । पात्रशब्दस्याजहलिङ्गत्वात्पुंसकता । तथा किंविशिष्ट-
मेतत् त्रयं ? 'चारुचरित्रपात्रं' मनोज्ञतोन्नतिगाम्भीर्यादिगुणाधारमिति च सुबोधम् । पुनः किंवि-
शिष्टमेतत् त्रयं ? 'गुणदरीजलदुर्विगाढं' गुणा औदार्यादयः दर्यः—गुहाः जलं—वारि, गुणाश्च दर्यश्च
जलं च गुणदरीजलानि, तैः दुःखेन विगाढत इति दुर्विगाढं तद् गुणदरीजलदुर्विगाढम् ।
गुणैस्त्वं, दरीभिः सुमेरुः, जलेनाम्बोधिः, त्रयोऽपि दुर्विगाढा इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अन्वयः

(हे) सति ! अत्र कः विद् चारु-चरित्र-पात्रं त्वां स्तोतुं सुर-अद्रिं उपगृहयितुं अम्बु-निधिं
भुजाभ्यां तरीतुं—एतत् (चारु-चरित्र-पात्रं) गुण-दरी- जल-दुर्विगाढं त्रयं वा स्वयं कर्तुं अलम् ?
(वा कः) ।

शेषार्थ

त्वा (म० बुध्वा)=तने.
स्तोतुं (वा० स्तु)=स्तुति करवाने.
अत्र=अर्द्धिं आ.
सति ! (म० सती)=हे सती !
चारु=मनोहर.
चरित्र=अशु.
पात्र=भाजन.
चारुचरित्रपात्रं=मनोहर अशुभाना भाजन.
कर्तुं (वा० कृ)=करवाने.
स्वयं=पैतानी भेजे.
गुण=अशु.
दरी=अशु.
जल=जल, पाणी.
दुर्विगाढ (वा० गाढ)=दुःपेयी पार पमाय भेजे.
गुणदरीजलदुर्विगाढ=अशु, अशु आने जल वडे
दुःपेयी पार पमाय तेवा.

एतत् (म० एतद्)=अ.
त्रयं (म० त्रय)=त्रयाना समुदायने.
विद् (म० विश)=(१) परिअतः; (२) सर्वव्यापक.
उपगृहयितुं (वा० गृह)=आश्रित करवाने.
सुर=देव.
अद्रि=पर्वत.
सुराद्रि=देवाना पर्वतने, भेजेने.
कः (म० किम्)=(१) कौशु; (२) अशु.
वा=अथवा.
तरीतुं (वा० तू)=तरी करवाने.
अल=समर्थतावायक अव्यय.
अम्बु=जल, पाणी.
निधि=अशु.
अम्बुनिधि=समुद्रने.
भुजाभ्यां (म० भुज)=भे दाथ वडे.

पद्यार्थ

“ हे सती ! मनोहर अशुभाना भाजनइय भेची तारी स्तुति करवाने, (लाभ येज्जननी ज्ञाया-
धवाणा) भेजे पर्वततुं आश्रित करवाने तेमज्य भे दाथ वडे समुद्रने तरी करवाने भे त्रय (कार्यो)

१ भेजे सं'धी रक्ष भद्रिती भाटे लुभे स्तुति-अनुविशति (५० ३३) आने तेनी विशेष भाद्रिती
साह लुभे ज्ञानदीप-भद्रिती (पत्रिक ३५६-३७५).

લાગે છે અર્થાત્ તેવા દેવમાં કૃતકૃત્યતાની પરાકાષ્ઠાનો અભાવ છે અને એથી કરીને એવાને ઈશ્વર નજ કહેવાય.

અદ્દહાસ્થ કરનારો દેવ અદપત્ત છે એ દેખીતી વાત છે, કેમકે હાસ્થ એ અજ્ઞાનજન્ય ચેષ્ટા છે. આથી આના સંબંધમાં વિશેષ વિચાર કરવો બાકી રહેતો નથી.

આ ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે સર્વથા વીતરાગ તેજ સુદેવ છે અને તેનીજ ઉપાસના તે મુક્તિ-માર્ગ છે. પછી બલેને આ દેવને બ્રહ્મા કહો કે બુદ્ધ કહો, શિવ કહો કે વીર કહો, કૃષ્ણ કહો કે કાઈસ્ત કહો. આ વાત શ્રીઆનંદધનજી મહારાજ સુરપટ શબ્દોમાં રજુ કરતાં કહ્યું છે કે—

“રામ કહો રહેમાન કહો, કાઈ કહાન કહો મહાદેવ રી
પારસનાથ કહો કાઈ બ્રહ્મા, સકળ શુદ્ધસ્વરૂપ રી”

ત્વદ્ધારતી મરણજન્મજદોષહન્ત્રી

શ્રુત્વા સુધીઃ પ્રકુરતેજન્યગિરઃ ક ઇચ્છામ્ ? ।

આકળ્ઠમદ્ભુતસુધારસપાનતૃપ્તઃ

ક્ષારં જલં જલનિધે રસિતું ક ઇચ્છેત્ ? ॥ ૧૧ ॥

અન્વયઃ

મરણ-જન્મન્-જન્-દોષ-હન્ત્રી ત્વદ્-મારતી શ્રુત્વા કઃ સુધીઃ અન્ય-ગિરઃ ઇચ્છાં પ્રકુરતે ? ।
આ-કળ્ઠં અદ્ભુત-સુધા-રસ-પાન-તૃપ્તઃ કઃ જલ-નિધેઃ ક્ષારં જલં રસિતું ઇચ્છેત્ ? ।

શીખદાર્થ

મારતી=વાણી.
ત્વદ્ધારતી=તારી વાણીને.
મરણ=મરણ.
જન્મન્=જન્મ, ઉત્પત્તિ.
જ=ઉત્પન્ન થનાર.
દોષ=દોષ.
હન્ત્રી=હણનારી.
મરણજન્મજદોષહન્ત્રી=મરણ અને જન્મથી ઉત્પન્ન થતા દોષોને હણનારી.
શ્રુત્વા (ધાં શ્રુ)=સંભળીને.
સુધીઃ (મૂં સુધી)=સુમતિ, સુન્દર શુદ્ધિવાળો.
પ્રકુરતે (ધાં કુ)=કરે છે.
અન્ય=અન્ય, અપર.
ગિર્=વાણી.
અન્યગિરઃ=(૧) બીજી વાણીની; (૨) બીજાની વાણીની.
કઃ (મૂં કિમ્)=કયો.

ઇચ્છાં (મૂં ઇચ્છા)=ઇચ્છાને, અભિલાષાને.
આ=મર્યાદાવાચક શબ્દ.
કળ્ઠ=કપ્પડ, ગળું.
આકળ્ઠં=કપ્પડ સુધી.
અદ્ભુત=અદ્ભુત, નવાઈ જેવું.
સુધા=અમૃત.
રસ=રસ.
પાન=પીવું તે.
તૃપ્ત (ધાં તૃપ્)=તૃપ્ત, ધરાયેલ.
અદ્ભુતસુધારસપાનતૃપ્તઃ=અદ્ભુત અમૃતના રસના પાનથી તૃપ્ત.
ક્ષારં (મૂં ક્ષાર)=ખારા.
જલં (મૂં જલ)=જળને, પાણીને.
જલનિધેઃ (મૂં જલનિધિ)=સમૃદ્ધતા.
રસિતું (ધાં રસ)=રસાદ લેવાને.
ઇચ્છેત્ (ધાં ઇચ્)=ઇચ્છે.

કે જે (મનોહતા, ઉત્પતિ, ગંભીરતા ઇત્યાદિ) મનોહર ગુણોના આધારભૂત છે તેમજ જે (હૃદયરતાદિક) ગુણો, ગુણો અને જળ વડે મુરકેલીથી પાર પામી શકાય તેમ છે તેને સ્વયં કરવાને (અર્થાત્ પોતાની મતિ વડે તેનો નિશ્ચય કરવાને) અત્ર (અર્થાત્ આ સ્તોત્રના પ્રારંભને વિષે અથવા મહાન્ વિચાર કરવા જેવી વસ્તુઓને વિષે) કથો પડિહત સમર્થ (થાય) ! [અથવા (જે કોઈ પણ સમર્થ હોય, તો તે) સર્વવ્યાપક બ્રહ્મા છે.] ”—૪

ત્વદ્વર્ણનાવચનમૌક્તિકપૂર્ણમેક્ષ્ય

માતર્ન ભક્તિવરટા તવ માનસં મે ।

પ્રીતેર્જગત્રયજનધ્વનિસત્યતાયા

નામ્બ્યેતિ કિં નિજાશિશોઃ પરિપાલનાર્થમ્ ॥ ૫ ॥

ટીકા

હે માતઃ ! હે વરદે ! તવ ભક્તિવરટા-ભક્તિહંસી, ભક્તિરૂપા વરટા ભક્તિવરટા, ભક્તિરેવ વરટા-રાજહંસી ભક્તિવરટા મે-મમ માનસં-ચિત્તં માનસં સરોવરં કિં નામ્બ્યેતિ-નાગચ્છતિ ? અપિ તુ સોત્કર્ણં સંમુલ્લમાયાત્યેવ । યત્ર માનસં તત્ર હંસીપ્રાપ્તિમુચિતમેવ । કિમર્થ ? પ્રીતેઃ-સ્નેહસ્ય પરિપાલનાર્થ-નિર્વાહાર્થમ્ । કિંવિશિષ્ટાયાઃ પ્રીતેઃ ? ‘જગત્રયજનધ્વનિસત્યતાયાઃ’ વિશ્વ-ત્રયજનસ્ય ધ્વનિઃ સત્યતા-યથાર્થતા યસ્યાસ્તસ્યાઃ । હંસીમાનસયોનિતરાં પ્રીતિરિતિ લોકોક્તેઃ સુતરાં કરણાર્થમ્ । કિંવિશિષ્ટસ્ય મમ ? નિજાશિશોઃ-સ્વસ્તનન્ધયસ્ય, નિજપુત્રસ્યેવેત્યર્થઃ । પુત્રં મત્તૈવ પ્રીતિં નિર્વાહયતીતિ શ્રુતિઃ । કિં કૃત્વાઽમ્બ્યેતિ ? ‘ત્વદ્વર્ણનાવચનમૌક્તિકપૂર્ણમ્ એક્ષ્ય’ ત્વદ્વર્ણનાયાઃ-ત્વદીયસ્તુતેઃ-પ્રશંસાયા વચનમૌક્તિકાનિ-વાક્યાન્યેવ મુક્તાફલાનિ તૈઃ પૂર્ણ-શ્રુતં ત્વદ્વર્ણનાવચનમૌક્તિકપૂર્ણ માનસમ્ એક્ષ્ય-વિલોક્ય ત્વરિતમમ્બ્યેતીતિ તાત્પર્યમ્ ॥ ૫ ॥

અન્વયઃ

(હે) માતઃ ! તવ ભક્તિ-વરટા નિજ-શિશોઃ (હવ) મે માનસં સ્વત્-વર્ણના-વચન-મૌક્તિક-પૂર્ણ એક્ષ્ય જગત્-ત્રય-જન-ધ્વનિ-સત્યતાયાઃ પ્રીતેઃ પરિપાલનાર્થં કિં ન ન અમ્બ્યેતિ ? ।

શીખડાર્થ

વર્ણના=રંગુતિ.

વચન=વચન, વાક્ય.

મૌક્તિક=મુકતાદિ, મોતી.

પૂર્ણ=અરપૂર.

ત્વદ્વર્ણનાવચનમૌક્તિકપૂર્ણ=તારી રંગુનિર્વા વચને.

૩૫ મુકતાદિયથા પરિપૂર્ણ.

એક્ષ્ય (ધા० ફક્ષ)=જોષને.

માતઃ ! (મૂ० માતુ)=હે બાળી !

નન્નહિ.

ભક્તિ=સેવા.

વરટા=હંસી.

ભક્તિવરટા=ભક્તિરૂપી હંસી.

તવ (મૂ० યુષ્મદ)=તારી.

માનસં (મૂ० માનસ)=(૧) ચિત્તને; (૨) માનસ

(સરોવર)ને.

મે (મૂ० અક્ષમ્)=મારા.

પદ્યાર્થ

“(હે નાથ !) મરણ અને જન્મથી જન્મતા દોષોને હણનારી એવી તારી વાણીને સાંભળ્યા પછી કયો સુબુદ્ધિશાળી (મનુષ્ય) બીજની [અથવા બીજી] વાણીની ધજ્યા કરે ? કણ્ઠ સુધી અદ્ધૃત અશ્વત્થસના પાનથી તૃપ્ત અનેલો કાણુ સમુદ્રના ખારા જળનો આસ્વાદ લેવા ઇચ્છે ? ”—૧૧

* * * * *

અત્યઠ્ઠતં સુભગરૂપધરં નર સન્—

દૃષ્ટ્વાનુરજ્યતિ વશા વચનં ન મિથ્યા ।

ત્વય્યાશ્રિતા ત્રિજગતઃ કમલા હિ તસ્માત્

યત્ તે સમાનમપરં નહિ રૂપમસ્તિ ॥ ૧૨ ॥

અન્વયઃ

અતિ-અઠ્ઠતં સુ-ભગ-રૂપ-ધરં નરં સમ્-દૃષ્ટ્વા વશા અનુરજ્યતિ (હતિ) વચનં મિથ્યા ન । તસ્માત્ ત્રિ-જગતઃ કમલા ત્વયિ હિ આશ્રિતા, યત્ તે સમાનં અપરં રૂપં નહિ અસ્તિ ।

શીખરાર્થ

અતિ=અત્યંતતાવાચક શબ્દ.

અદ્ધૃત=અદ્ધૃત, આશ્ચર્યકારી.

સુભગ=(૧) વહાલું, (૨) આંખને આનંદ આપે એવું.

રૂપ=રૂપ, સૌન્દર્ય.

ધર=ધરનાર.

સુભગરૂપધરં=સુભગ સૌન્દર્યને ધારણ કરનારા.

નરં (મૂં નર)=પુરુષને.

સમ્=૩૩૫૫૫૫ અતાવનાર અવ્યય.

દૃષ્ટ્વા (વાં દૃષ્ટ)=જોઇને.

અનુરજ્યતિ (વાં રજ્ય)=અનુરાગી બને છે, રનેહી બને છે.

વશા=એવી, નારી.

વચનં (મૂં વચન)=વચન, કથન.

ન=નહિ.

મિથ્યા=અસત્ય, જૂઠું.

ત્વયિ (મૂં ચુખ્મદ)=તારે વિષે.

આશ્રિતા (મૂં આશ્રિત)=આશ્રય લીધેલ.

ત્રિ=ત્રણ.

જગત્=દુનિયા, લોક.

ત્રિજગતઃ=ત્રેલોક્યની.

કમલા=લક્ષ્મી.

હિ=ખરેખર.

તસ્માત્=તેથી કરીને.

યદ્=જે માટે.

તે (મૂં ચુખ્મદ)=તારા.

સમાનં (મૂં સમાન)=સમાન, દુલ્લ.

અપરં (મૂં અપર)=ખીલું.

નહિ=નહિ.

રૂપં (મૂં રૂપ)=રૂપ.

અસ્તિ (વાં અસ્)=છે.

પદ્યાર્થ

“અત્યંત અદ્ધૃત તેમજ સુભગ સૌન્દર્યને ધારણ કરનારા એવા નરને રૂપી રીતે જોઇને નારી તેની અનુરાગિણી બને છે (એ) વચન અસત્ય નથી, તેથી કરીને (તો) ત્રેલોક્યની લક્ષ્મીએ ખરેખર તારા આશ્રય લીધો છે, કમલે તારા સમાન અન્ય રૂપ નથી.”—૧૨

प्रीतेः (म० प्रीति)=रनेहना।

जगत्=इतिहास।

वय=नखुनो सधुदाय।

जन=मानव, लोक।

ध्वनि=उक्ति।

सत्यता=यथार्थता।

जगत्त्रयजनध्वनिसत्यतायाः=त्रिधुवनना लोकानां सत्य-
निनी सत्यता छे छेने विषे तेवी।

अभ्येति (वा० इ)=आवे छे।

किं=युं।

निज=पोताना।

शिशु=आणक, अ२युं।

निजशिशोः=पोताना आणकना।

परिपालनार्थे=पालने अर्थे, रक्षयने भाटे।

पदार्थ

“ हे जननी ! तारा आणक केवा भारा मानसने तारी स्तुतिनां वयनोइपी मुक्ताइणथी परिपूर्णुं जेधने त्रिधुवनना लोकानां उक्तिनी सत्यतावाणी प्रीतिनो निर्वाह करवाने अर्थे शुं तारी अक्तिइपी हुंसी ते मानस प्रति आवती नथी के ! (अर्थात् आवे छे, केभे मानस सरोवर प्रति राजहुंसी अय छे, अये वात तो आआल-गोपाल-प्रसिद्ध छे) । ”—प

वीणास्वनं स्वसहजं यदवाप मूर्च्छां

श्रोतुर्न किं त्वयि सुवाक् ! प्रियजल्पितायाम् ।

जातं न कोकिलरवं प्रतिकूलभावं

तच्चारुचूतकलिकानिकरैकहेतुः ॥ ६ ॥

टीका

हे सुवाक् ! सुष्ठु-शोभना वाद्य-वाणी यस्याः सा सुवाक् तस्याः संबोधनं हे सुवाक् ! हे देवते ! त्वयि-भवत्यां प्रियजल्पितायां-मधुरभाषितायां सत्यां यत् स्वसहजं स्वेन-आत्मना सह जातं स्वसहजं-स्वाभाविकम्-अकृत्रिमं वीणास्वनं-तन्त्रीशब्दं मूर्च्छां दशाम् अवाप-प्राप । सङ्गीते-“सप्त स्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्च्छेनाश्चैकविंशतिः” इति प्रणीतत्वादिति, मूर्च्छामूर्च्छेनाशब्दावेकार्थावेव, प्रत्ययान्तरभेदादभेद एव । “मोहो मूर्च्छा मतेर्भ्रमः” इति कोशः । मतेर्भ्रमत्वं प्रापेत्यर्थः । तर्हि तत् कोकिलरवं-पिकशब्दं प्रतिकूलभावं-श्रवणकटुत्वं किं न जातं ? अपि तु जातमेव । कथंभूतं तत् ? ‘चारुचूतकलिकानिकरैकहेतुः’ चारु-सुस्वादुमत् चूतानाम्-आम्राणां कलिकानिकरं-मञ्जरीसमूहं तदेवैकहेतुः-(अद्वितीय)कारणं यस्य तत् । अत एव कृत्रिमं कोकिलशब्दं, कृत्रिमाकृत्रिमयोरकृत्रिम-स्याविषयात् कथं (कृत्रिमं) श्रवणसुभगं स्यात्, इति त्वद्वाणीमाधुर्यं वीणाकोकिलरवयोरनुपममिति भावः । कस्य ? ‘श्रोतुः’ शृणोति वागमृतं स श्रोता तस्य श्रोतुः, त्वद्वाणीश्रवणानुरक्तस्य विदुष इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अन्वयः

(हे) सु-वाक् ! त्वयि प्रिय-अजल्पितायां (सत्यां) यद् स्व-सहजं वीणा-स्वनं मूर्च्छां अवाप, तद् चारु-चूत-कलिका-निकर-एक-हेतुः कोकिल-रवं श्रोतुः प्रतिकूल-भावं किं न न जातम् ? ।

१ ‘ हे भेद एव ’ इति क-पाठः ।

ત્વત્કીર્તિશુભ્રગુણસન્તુલિતું(લને ?) પ્રવૃત્ત-

ચન્દ્રો નિજાંશુભિરહર્નિશમલ્પતેજાઃ ।

દોષાકરસ્ય ન ચ સિદ્ધિમુપૈતિ વિમ્બં

યદ્ વાસરે ભવતિ પાણ્ડુપલાશકલ્પમ્ ॥ ૧૩ ॥

અન્વયઃ

અલ્પ-તેજાઃ ચન્દ્રઃ નિજ-અંશુભિઃ ત્વત્-કીર્તિ-શુભ્ર-ગુણ-સન્તુલિતું(લને ?) અહન્-નિશં પ્રવૃત્તઃ (પરન્તુ અસ્ય) દોષા-કરસ્ય વિમ્બં ન ચ સિદ્ધિં ડપૈતિ, યદ્ વાસરે પાણ્ડુ-પલાશ-કલ્પં ભવતિ ।

શબ્દાર્થ

કીર્તિ=કીર્તિ, આખર.

શુભ્ર=તેજસ્વી.

ગુણ=શુભ.

સન્તુલિતું (ધા• તુલ)=સરખામણી કરવા માટે.

ત્વત્કીર્તિશુભ્રગુણસન્તુલિતું(લને ?)=તારી કીર્તિના જેવા તેજસ્વી શુભ્રાની તુલના કરવા માટે.

પ્રવૃત્તઃ (મૂ• પ્રવૃત્ત)=પ્રવૃત્તિથી યુક્ત, કામમાં શુચા-ગ્રેલા.

ચન્દ્રઃ (મૂ• ચન્દ્ર)=ચન્દ્ર.

નિજ=પોતાના.

અંશુ=કિરણ.

નિજાંશુભિઃ=પોતાનાં કિરણો વડે.

અહર્નિશ=દિવસ અને રાત.

અલ્પ=ઓછું.

તેજસુ=તેજ, પ્રકાશ.

અલ્પતેજાઃ=ઓછું છે તેજ જેવું એવો.

દોષાકરસ્ય (મૂ• દોષાકર)=(૧) ચન્દ્રનું ; (૨) દોષોના અંકારનું.

ન=નહિ.

ચ=વળી.

સિદ્ધિં (મૂ• સિદ્ધિ)=સિદ્ધિને.

ડપૈતિ (ધા• ડ)=પામે છે.

વિમ્બં (મૂ• વિમ્બ)=મંડળ.

યદ્ (મૂ• યદ્)=જે.

વાસરે (મૂ• વાસર)=દિવસે.

ભવતિ (ધા• મૂ)=થાય છે.

પાણ્ડુ=કિષ્કું.

પલાશ=ખાખર.

કલ્પ=સમાન.

પાણ્ડુપલાશકલ્પં=કિષ્કા ખાખરના (પાંદડાના) સમાન.

પદાર્થ

“વળી અલ્પ તેજવાળો ચન્દ્ર પોતાનાં કિરણો વડે તારી કીર્તિના જેવા શુભ્ર શુભ્રાની સંતુલના કરવા માટે દિવસ અને રાત મંડ્યો રહે છે. પરંતુ (એ) ચન્દ્રનું મંડળ સિદ્ધિને પામતું નથી, કેમકે તે દિવસે કિષ્કા પલાશના (પત્ર) જેવું બને છે.”—૧૩

સ્વર્ગાપવર્ગમુલ્લેખાનવિધૈકદક્ષાત્

પ્રાણચ્યુતાન્ ચતુરશીતિકલ્લક્ષયોનૌ ।

ધર્માદૃતે તવ પ્રથગ્મવદુઃસ્થજન્તૂન્

કસ્તાન્ નિવારયતિ સચ્ચરતો યથેષ્ટમ્ ? ॥ ૧૪ ॥

શબ્દાર્થ

બીજા=વીણા.

સ્વર=શબ્દ.

બીજાસ્વર=વીણાનો શબ્દ.

સ્વ=નિર્ગ.

સ્વરૂપ=સ્વરૂપે ઉત્પન્ન થયેલ.

સ્વસદૃશ=પોતાની સાથે ઉત્પન્ન થયેલ, સ્વાભાવિક.

બદ્ધ=ને.

જવાબ (જા• જાવ)=આમ થતો હવે.

મૂર્છા (મૂ•મૂર્છા)= (૧) મૂર્છાનાને; (૨) મતિ-ભ્રમને.

ઓતુ: (મૂ• ઓતુ)=ઓતાવા, સાંભળનારાના.

ન=નહિ.

કિં=થું.

સ્વાયિ (મૂ• સુચ્ચ)=તું.

સુ=પ્રેક્ષતાવાચક અવ્યય.

વાચ્=વાણી.

સુવાક! =હે સુંદર છે વાણી જેની એવી ! (સં•)

મિય=મિય.

જલ્પિત (જા• જલ્પ)=ખોલેલ.

મિયજલ્પિતાયાં=મિય ખોલતી.

જાતં (મૂ• જાત)=થયું.

કોકિલ=કાવલ.

રવ=શબ્દ.

કોકિલરવં=કાવલનો શબ્દ.

પ્રતિકૂલ=પ્રતિકૂલ.

માવ=સંભાર.

પ્રતિકૂલમાવં=પ્રતિકૂળપણાને.

તદ્=(૧) પ્રસિદ્ધ; (૨) તે.

સૂત=આમ, આમે.

કલિકા=મંજરી, કળી.

નિકર=સમુદાય.

एक=અદિતીય, અસાધારણ.

हेतु=કારણ.

વાચ્યતકલિકાનિકરૈકહેતુ: =મનોહર આમની મંજરીઓના સમુદાય છે અદિતીય કારણ જેનું તેવે.

પદ્યાર્થ

“ જેની વાણી સુંદર છે એવી હે (શ્રુત-દેવતા) ! તું પ્રિય બોલે છે, ત્યારે જો વીણાનો સ્વાભાવિક સ્વર (પણ) મૂર્છાને પામ્યો તો પછી જેનું પ્રસિદ્ધ મનોહર આમની મંજરીઓના સમુદાય અદિતીય કારણ છે. એવો તે કોકિલાનો શબ્દ (અર્થાત્ તેનો ટહુકો) શું ઓતાને પ્રતિકૂલ ન લાગે ? (અર્થાત્ તારા મધુર શબ્દરૂપી અશ્રુતનું પાન કર્યા પછી વીણાનો સ્વર તેમજ કોકિલાનો ટહુકો કંટુ લાગે એમાં શું નવાઈ ?) ”—૬

સ્પષ્ટીકરણ

મૂર્છાના—

વીણામાં જે એકવીસ પિત્તળના તાર હોય છે, તે ‘ મૂર્છાના ’ કહેવાય છે. ‘ મૂર્છાના ’નો ખીજો અર્થ ‘ બેસાન થવું ’ પણ થાય છે. એ વાતની શ્રીપાલરાજાના રાસની ત્રીજી પંડની પાંચમી ઢાલની નીચે મુજબની રીઝમી કરી સાક્ષી પૂરે છે:—

“ દાખી દાપ સમારી વીણુ તે આશવે હોવાશ
હોઇ આમની મૂર્છાના કિંપિ નહો ચવે. ”

* * * *

ત્વન્નામમન્ત્રમિહ ભારતસમ્ભવાનાં

મક્ત્યૈતિ ભારતિ ! વિશાં જપતામઘૌષમ્ ।

સઘઃ ક્ષયં સ્થગિતમૂવલયાન્તરિક્ષં

સુર્યાશુભિન્નમિવ શાર્વરમન્વકારમ્ ॥ ૭ ॥

અન્વય:

ચતુરશીતિક-લક્ષ-યોનો યથા-ઈદં સચ્ચરતઃ ત્રાણ-ચ્યુતાન્ તાન્ પૃથક્-ભવ-દુર-સ્થ-જન્તુન્ તવ સ્વર્ગ-અપવર્ગ-સુખ-દાન-વિધા-૯ક-દક્ષાત્ ધર્માત્ શ્રુતે કઃ નિવારયતિ ? ।

શીખદાર્થ

સ્વર્ગ=સ્વર્ગ.
અપવર્ગ=મોક્ષ.
સુખ=સુખ.
દાન=આપવું તે.
વિધા=કાર્ય.
૯ક=અદ્વિતીય, અસાધારણ.
દક્ષ=ચતુર.
સ્વર્ગાપવર્ગસુખદાનવિધૈકદક્ષાત્=સ્વર્ગ અને મોક્ષ-ના સુખના દાનની ક્રિયામાં અદ્વિતીય ચતુર.
ત્રાણ=રક્ષણ.
ચ્યુત (ધાં ચ્યુ)=પડેલ.
ત્રાણચ્યુતાન્=રક્ષણથી બદ.
ચતુરશીતિક=ચોપાસી.
લક્ષ=લાખ.
યોનિ=ઉત્પત્તિ-સ્થાન.

ચતુરશીતિકલક્ષયોનો=ચોપાસી લાખ યોનિમાં.
ધર્માત્ (મૂં ધર્મ)=ધર્મથી.
ઈદં=સિવાય.
તવ (મૂં તુમ્હા)=તારા.
પૃથક્=જુદા.
ભવ=ભવ, સંસાર.
દુઃસ્થ=દુઃખી.
જન્તુ=પ્રાણી, જીવ.
પૃથગ્ભવદુઃસ્થજન્તુન્=જુદા જુદા ભવોમાં દુઃખે કરીને રહેલા જીવોને.
કઃ (મૂં કિમ્)=કોણ.
તાન્ (મૂં તદ્)=પ્રસિદ્ધ.
નિવારયતિ (ધાં વૃ)=રોકે.
સચ્ચરતઃ (મૂં સચ્ચરત્)=ફરનારાને.
યથેદં=મરજી મુજબ.

પદાર્થ

“ચોપાસી લાખ યોનિમાં મરજી મુજબ ફરનારા, શરણ-રહિત, જુદા જુદા (અર્થાત્ અનેક) ભવમાં દુઃખે કરીને રહેલા એવા પ્રસિદ્ધ જીવોને સ્વર્ગ અને મોક્ષના સુખ અર્પણ કરવામાં અસાધારણ રીતે ચતુર એવા તારા ધર્મ વિના કોણ (કુકર્મથી) અટકાવે?—૧૪

સ્પષ્ટીકરણ

યોનિ-વિચાર—

યોનિનો અર્થ ઉત્પત્તિ-સ્થાન થાય છે. રૂપ, રસ, ગન્ધ વગેરેમાં જે જે યોનિનું સ્વરૂપ મળતું આવે તે બધી યોનિઓ એક પ્રકારની ગણવામાં આવે છે; એનાથી ભિન્ન સ્વરૂપવાળી યોનિ તે બીજા પ્રકારની ગણાય છે. આ પ્રમાણે વિચારતાં અર્થાત્ યોનિઓના સાધર્મ્ય-વૈધર્મ્યને ધ્યાનમાં લેતાં તેના ૮૪ લાખ પ્રકારો પડે છે (આ કંઈ જીવોની સંખ્યા નથી એ જાણવા જેવું નથી). આ પ્રકારે નીચે મુજબ છે:—

પૃથ્વી-કાય, જલ-કાય, અગ્નિ-કાય અને વાયુ-કાય જીવોની સાત સાત લાખ યોનિઓ છે.

૧ જે જીવનું સરીર પૃથ્વી છે તે ‘પૃથ્વી-કાય’ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે જલ-કાય વિગેરેના સંબંધમાં થટાવી લેવું.

ટીકા

હે ભારતિ !-હે શાસનદેવતે !-હે સરસ્વતિ ! હહ-લોકે વિશાં-મનુષ્યાણાં મક્તજનાનામ્
‘અષોઘ’ અષસ્ય-દુષ્કૃતસ્ય ઓઘં અષોઘં-પાપસમૂહં સઘઃ-તત્કાલં ક્ષયં-વિનાશમેતિ-પ્રાપ્નોતિ ।
કિંવિશિષ્ટાનાં વિશાં ? ‘ભારતસમ્મવાનાં’ ભારતક્ષેત્રે સમ્મવા-ઉત્પન્નાઃ-સમ્યગાર્યભૂમૌ જાતા ભારત-
સમ્મવાસ્તેષાં ભારતસમ્મવાનાં, ભારતક્ષેત્રજનિતાનામેવાસ્યાઃ શાસનાધિષ્ઠાન્યા ઉચિતત્વાત્ । પુનઃ
વિશાં કિં કુર્વતાં ? ‘ત્વન્નામમન્ત્રં’ તવ નામ ત્વન્નામ તદેવ મન્ત્રો-જાપસ્તં ત્વન્નામમન્ત્રં જપતામ્, અમીષ્ટ-
દેવતાસ્મરણં કુર્વતામિત્યર્થઃ । કિંવિશિષ્ટમષોઘં ? ‘સ્થગિતભૂવલયાન્તરિક્ષં’ સ્થગિતે-આચ્છાદિતે
ઊર્ધ્વગતિપ્રાપ્યહેતુકે ભૂવલયાન્તરિક્ષે-પૃથ્વીમણ્ડલાકાશે-મનુષ્યલોકસ્વર્ગલોકાં યેન તત્ સ્થગિતભૂ-
વલયાન્તરિક્ષં-મનુજ(લોક)સ્વર્ગનિરોધકં, કેવલમધોગતિહેતુકમિત્યર્થઃ । તદષોઘં કિમિવ ક્ષયમેતિ ?
શાર્વરમન્ધકારં હવ-રાત્રિમવં તમ હવ, શર્વર્યાં-રાત્રૌ મવં શાર્વરં તમઃ ‘સૂર્યાશુભિર્ચં’ સૂર્યાશુભિઃ-સૂર્ય-
કિરણૈર્મિર્ચં-વિદારિતં તમિર્ચં સઘઃ ક્ષયમેતિ । કીદૃશં તમઃ ? સ્થગિતભૂવલયાન્તરિક્ષમ્-આચ્છા-
દિતથાવાશૂમિકમિતિ ॥ ૭ ॥

અન્યથા:

(હે) ભારતિ ! હહ મક્ત્યા ત્વદ્-નામન્-મન્ત્રં જપતાં, ભારત-સમ્મવાનાં વિશાં સ્થગિત-ભૂ-
વલય-અન્તરિક્ષમ્ અઘ-ઓઘં શાર્વરં સૂર્ય-અંશુ-મિર્ચં (સ્થગિત-ભૂ-વલય-અન્તરિક્ષં) અન્ધકારમ્ હવ
સઘઃ ક્ષયમ્ પતિ ।

શબ્દાર્થ

નામન્=નામ.
મન્ત્રં=મન્ત્ર.
ત્વન્નામમન્ત્રં=તારા નામરૂપી મન્ત્રને.
હહ=અહિ આ, આ લોકને વિશે.
ભારત=ભારતક્ષેત્ર.
સમ્મવા=ઉત્પત્તિ.
ભારતસમ્મવાનાં=ભારતક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા.
મક્ત્યા (મૂં મક્તિ)=ભક્તિપૂર્વક.
પતિ (પાં હ)=પામે છે.
ભારતિ ! (મૂં ભારતી)=હે સરસ્વતી !
વિશા (મૂં શિષ)=મનુષ્યોના.
જપતાં (મૂં જપત)=જપતારા.
અઘ=પાપ.
ઓઘ=સમૂહ.
અષોઘ=પાપનો સમૂહ.
સઘસ્ત=તઃકથઃ તરતઃ.

હયં (મૂં હય)=ક્ષયને, નાશને.
સ્થગિત (પાં સ્થગ)=આચ્છાદિત, ઢાંકી દીધેલ.
મૂં=પૃથ્વી.
વલય=મંડળ.
અન્તરિક્ષ=(૧) સ્વર્ગ; (૨) આકાશ.
સ્થગિતભૂવલયાન્તરિક્ષં=(૧) નિરોધ કર્યા છે મનુષ્ય-
લોકનો અને સ્વર્ગ-લોકનો જેણે એવા; (૨)
આચ્છાદિત કર્યા છે જુએડળને તેમજ આકાશને
જેણે એવા.
સૂર્ય=સૂર્ય, રતિ.
અંશુ=કિરણ.
મિર્ચ (પાં મિર્)=બેદાયેલ.
સૂર્યાશુભિર્ચં=સૂર્યનાં કિરણોથી બેદાયેલ.
હવ=જમ.
શાર્વર=રાત્રિ સંબંધી.
અન્ધકાર=અંધકાર, અંધારું.
શાર્વરમન્ધકારં=રાત્રિસંબંધી અંધકાર.

સાધારણ વનસ્પતિ-કાય તેમજ મનુષ્યોની ચૈદ ચૈદ લાખ થોનિઓ છે જ્યારે પ્રત્યેક વનસ્પતિ-કાયની દશ લાખ છે. વળી નારકી, દેવોની અને તિર્યચ પંચેન્દ્રિયની ચાર ચાર લાખ થોનિઓ છે, જ્યારે બે, ત્રણ અને ચાર ઇન્દ્રિયોવાળા જીવોની બધી લાખ છે. આ વાતની જીવ-વિચારની ૪૫ થી ૪૭ સુધીની ગાથા સાક્ષી પૂરે છે.

આ થોનિઓના ત્રણ રીતે ત્રણ પ્રકાર પાડેલા છે:—(૧) સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર; (૨) શીત, ઉષ્ણ અને મિશ્ર; અને (૩) સંવૃત્ત, વિવૃત્ત અને મિશ્ર. પરંતુ અન્ય-ગૌર-વના કાયથી આ બધાનું સ્વરૂપ અત્ર વિચારવામાં આવતું નથી. એના જિજ્ઞાસુએ પ્રજ્ઞાપના-સૂત્ર, લોકપ્રકાશ વિગેરે અન્યો જોવા.

*

*

*

*

૧ જે વનસ્પતિનાં કણુસળાં, સાંધાની નસો અને પર્વ-ગાંઠો ગૂઢ હોય, જેને ભાંગવાથી બે સરખા ભાગ થઈ શકતા હોય, જેમાં તાંતણા ન હોય અને જેને છેદીને વાવવામાં આવે તો ફરીથી ઉગે તે કંદમૂલાદિક ‘સાધારણ વનસ્પતિકાય’ કહેવાય છે. આ વાનની શ્રીરામ્નિત્સુરિકૃત જીવવિચારની બારમી ગાથા સાક્ષી પૂરે છે, કેમકે ત્યાં કહ્યું છે કે—

“ગૃહસિરસંધિપર્વં, સમમંગમહીરંગં ચ છિન્નઘર્દં ।

સાદ્યારણં સરીરં, તત્ત્વિવરીઝં તુ પત્તેઝં ॥”

[ગૃહસિરસંધિપર્વં સમમંગમહીરકં ચ છિન્નઘર્દમ્ ।

સાદ્યારણં સરીરં તદ્વિપરીતં તુ પ્રત્યેકમ્ ॥]

વાચક શ્રીમેદનન્દનના સિમ્બરલ શ્રીપાઠકરેત્નાકરે આ ગાથાની વૃત્તિમાં સૂચવે છે તેમ સાધારણ વનસ્પતિ-કાયનું નીચે મુજબ પણ લક્ષણ છે :—

“ચર્કં વ મજ્જમાણસ્સ જસ્સ મંઠી દહિવ્વં તુણ્ણવળો ।

તં પુહ્ણસિરસમેયં અણંતજીવં વિયાણાદિ ॥”

[ચક્રમિવ મજ્જમાણસ્સ યસ્ય પ્રત્થિમંવેલ્લુણ્ણવનઃ ।

તત્ત્વૃષિવૌસદ્દશમેદમનન્તજીવં વિજાનીહિ ॥]

આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે તેમ સાધારણ વનસ્પતિ એક શરીરમાં અનંત જીવવાળી વનસ્પતિ છે. આથી કરીને આને ‘અનંતકાય’ પણ કહેવામાં આવે છે. વળી આને ‘નિગોદ’ એ નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. આનાથી વિપરીત લક્ષણુવાળી વનસ્પતિ ‘પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય’ કહેવાય છે.

૨ જે વૃક્ષના એક શરીરમાં એકજ જીવ હોય તે ‘પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય’ કહેવાય છે. આ વનસ્પતિકાયને ફળ, ફૂલ, જાલ, કાષ્ઠ, મૂળ, પત્ર અને બીજ એમ સાત સ્થાનમાં જૂદા જૂદા જીવ હોય છે. જીવવિચારની ૧૩ મી ગાથામાં કહ્યું પણ છે કે—

“અગસરીરે અગો, જીવો જેસિં ચ તે ડ પત્તેયા ।

ફલ કૂલ છલ્લિકાઘા—મૂલકપત્તાણિ બીયાણિ ॥”

[અક્ત્તિમ્ન શરીરે અકો જીવો યેષાં ચ તે ડ પ્રત્યેકાઃ ।

ફલપુણ્ણલ્લિકાઘામૂલકપત્તાણિ બીજાણિ ॥]

૩ નરકમાં ઉત્પન્ન થયેલો જીવ ‘નારકી’ કહેવાય છે.

૪ પંચેન્દ્રિય જીવો અર્થાત્ સામઢી, જીભ, નાક, આંખ અને કાન એ પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા જીવો પૈકી (૧) મનુષ્યો, (૨) દેવો અને (૩) નારકી જીવોને બાદ કરતાં જે જીવો રહે તે ‘તિર્યચ પંચેન્દ્રિય’ કહેવાય છે. એમાં ટોર, જામવર, પશુ, પંખીનો સમાવેશ થાય છે.

પદ્યાર્થ

“હે સરસ્વતી ! આ લોકને વિષે ભક્તિપૂર્વક તારા નામરૂપી મન્ત્રને બપ બપનારા એવા તેમજ ભરતક્ષેત્રમાં જન્મેલા એવા મનુષ્યોના પાપ-સમૂહ કે જેણે મનુષ્યલોકને તેમજ સ્વર્ગલોકને નિરોધ કર્યો છે (અર્થાત્ જેણે જીર્ધ ગતિને નિરોધ કર્યો છે) તે પાપ-સમૂહ જુમંડળનું તેમજ આકાશનું આચ્છાદન કરીને રહેલા એવા તેમજ રાત્રિસંબંધી એવા સૂર્યનાં કિરણોથી ભેદાયેલા અંધકારની જમ નાશ પામે છે. ”—૭

* * * * *

શ્રીહર્ષ-માઘ-વર-ભારવિ-કાલિદાસ—

વાલ્મીકિ-પાણિનિ-મમટ્મહાકવીનામ્ ।

સામ્યં ત્વદીયચરણાબ્જસમાશ્રિતોઽયં

મુક્તાફલદ્યુતિમુપૈતિ નનૂદચિન્દુઃ ॥ ૮ ॥

ટીકા

હે વરદે ! હે સરસ્વતિ ! અયં—મલ્લશ્વળો જનઃ—સેવકઃ ત્વદીયચરણાબ્જસમાશ્રિતઃ સન્ તવેમૌ ત્વદીયૌ ચરણાબ્જૌ—ચરણકમલૌ સં—સમ્યક્ પ્રકારેણાશ્રિતઃ—સંપ્રાપ્તઃ શ્રીહર્ષમાઘવરભારવિકાલિદાસવાલ્મીકિપાણિનિમમટ્મહાકવીનાં સામ્યં—તુલ્યતામ્ ઉપૈતિ—પ્રાપ્નોતિ । શ્રીહર્ષશ્ચ માઘશ્ચ વરઃ—શ્રેષ્ઠો યોઽસૌ ભારવિર્વરભારવિશ્ચ કાલિદાસશ્ચ વાલ્મીકિશ્ચ પાણિનિશ્ચ મમટ્શ્ચ શ્રીહર્ષમાઘવરભારવિકાલિદાસવાલ્મીકિપાણિનિમમટ્ઃ તે ચ તે મહાકવયથ શ્રીહર્ષ૦, તેષાં શ્રીહર્ષાદિ-મહાકવીનાં, શ્રીહર્ષમાઘભારવિકાલિદાસા મહાકાવ્યકર્તારઃ, વાલ્મીકી રામાયણવક્તા, પાણિનિઃ સૂત્રકૃત્, મમટ્ઃ મહાભાષ્યવૃત્તિકારઃ, એતે મહાકવયસ્તેષાં તુલ્યત્વં પ્રાપ્નોતીત્યર્થઃ । યુક્તોઽયમર્થઃ । નનુ ઇતિ નિશ્ચયે । ઉદચિન્દુઃ—જલકણઃ, ઉદકસ્ય ચિન્દુઃ ઉદચિન્દુઃ, ઉદકસ્યોદભાદેશઃ । અબ્જસમાશ્રિતઃ—કમલપત્રાભિ (ચિ) રુઢઃ પાનીયચિન્દુઃ મુક્તાફલકાન્તિમુપૈતિ, તદ્દદયમપિ તેષાં સામ્યમુપૈતિ ॥ ૮ ॥

અન્વયઃ

(હે સરસ્વતિ !) ત્વદીય-ચરણ-અબ્જ-સમાશ્રિતઃ અયં (મલ્લશ્વળઃ જનઃ) શ્રીહર્ષ-માઘ-વર-ભારવિ-કાલિદાસ-વાલ્મીકિ-પાણિનિ-મમટ્-મહા-કવીનાં સામ્યં ઉપૈતિ, (યથા) અબ્જ-સમાશ્રિતઃ ઉદચિન્દુઃ મુક્તાફલ-દ્યુતિ નનુ ઉપૈતિ ।

રુદ્રાદિદૈવતગણઃ ક્ષુભિતઃ સ્મરેણ

રોમોદ્રમોઽપિ ન કૃતસ્તવ તેન કશ્ચિત્ ।

સર્વેઽચલાઃ પ્રદલિતાઃ પ્રલયાર્કતાપાત્

કિં મન્દરાદ્રિશિખરં ચલિતં કદાચિત્ ? ॥ ૧૧ ॥

અન્વયઃ

રુદ્ર-આદિ-દૈવત-ગણઃ સ્મરેણ ક્ષુભિતઃ તવ કશ્ચિત્ રોમન્-ઉદ્રમઃ અપિ તેન ન કૃતઃ । સર્વે
અચલાઃ પ્રલય-અર્ક-તાપાત્ પ્રદલિતાઃ, કિં મન્દર-અદ્રિ-શિખરં કદાચિત્ ચલિતમ્ ? ।

શીખરાર્થ

રુદ્ર=૩૬, મહાદેવ.

આદિ=૨૩આત.

દૈવત=દેવ, સુર.

ગણ=સમૂહ.

રુદ્રાદિદૈવતગણઃ=મહાદેવ પ્રમુખ સુરોતો સમૂહ.

ક્ષુભિતઃ (મૂ. ક્ષુભિત)=ક્ષોભ પમાડયો.

સ્મરેણ (મૂ. સ્મર)=કામદેવથી.

રોમન્=રૂપાંતી.

ઉદ્રમ=ઉદ્વેગ.

રોમોદ્રમઃ=રોમનો ઉદ્વેગ.

અપિ=પણ.

ન=નહિ.

કૃતઃ (મૂ. કૃત)=કરયો.

તવ (મૂ. તુમહ)=તારો.

તેન (મૂ. તદ)=તેનાથી.

કશ્ચિત્ (મૂ. કિમ્+ચિત્)=કશ્ચક.

સર્વે (મૂ. સર્વ)=સર્વ, બધા.

અચલાઃ (મૂ. અચલ)=પર્વતો.

પ્રદલિતાઃ (મૂ. પ્રદલિત)=દશી નંખાયા, નાશ પામ્યા.

પ્રલય=પ્રલય, સૃષ્ટિનો અંત, સંહાર-કાળ.

અર્ક=સૂર્ય.

તાપ=તાપ, ગરમી.

પ્રલયાર્કતાપાત્=પ્રલય (કાળ)ના સૂર્યના તાપથી.

કિં=શું.

મન્દર=મેરૂ.

અદ્રિ=પર્વત.

શિખર=શિખર.

મન્દરાદ્રિશિખરં=મેરૂ પર્વતનું શિખર.

ચલિતં (મૂ. ચલિત)=ચલિત, ખસેલું.

કદાચિત્=કદાપિ કાળે, કદાપિ.

પદાર્થ

“મહાદેવ પ્રમુખ દેવોના સમૂહને કામદેવે ક્ષોભ પમાડ્યો. (પરંતુ) તેનાથી તને (જરા પણ) રોમાંચ ન થયો. (આ વાત વાસ્તવિક છે, કેમકે) પ્રલય (કાળ)ના સૂર્યના તાપથી બધા પર્વતો નાશ પામે છે, (પરંતુ) શું મેરૂ પર્વતનું શિખર કદાપિ ચલાયમાન થાય છે ?” — ૧૧

સ્પષ્ટીકરણ

મહાદેવની મુખ્યતા—

આ પદમાં ‘રુદ્રાદિદૈવત૦’ એવો ઉલ્લેખ કરીને રૂદ્રની યાને મહાદેવની મુખ્યતા સૂચવી છે, તેનું શું કારણ એવો સહજ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. આના સમાધાનાર્થે એમ કહી શકાય કે રૂદ્રનું વર્ણન અથર્વણ-વેદ (કાં. ૧૧, ૫૦ ર)ના ૬૬મા મન્ત્રમાં તેમજ તૈત્તીર્યારણ્યકમાં હોવા ઉપરાંત (૧) બ્રાહ્મ, (૨) પાદ્ય, (૩) વૈષ્ણવ, (૪) શૈવ, (૫) ભાગવત, (૬) નાર-

શીખદાર્થ

ગ્રીહર્ષ=શ્રીહર્ષ.

માઘ=માઘ.

ભર=ભેદ.

ભારવિ=ભારવિ.

કાલિદાસ=કાલિદાસ.

વાલ્મીકિ=વાલ્મીકિ.

પાણિનિ=પાણિનિ.

મમદ્દ=મમદ્દ.

મહત્=મોટા.

કવિ=(૧) પરિક્ષિત; (૨) કાવ્ય રચનાર.

ગ્રીહર્ષમાઘભરભારવિકાલિદાસવાલ્મીકિ-

પાણિનિમમદ્દમહાકવિનાં=શ્રીહર્ષ, માઘ, ભેદ

ભારવિ, કાલિદાસ, વાલ્મીકિ, પાણિનિ અને

મમદ્દ જેવા મહાકવિઓની.

સામ્યં (મૂ. સામ્ય)=તુલનાને.

ત્વદ્વિય=તારા.

ચરણ=ચરણ, પગ.

અગ્ગ=કમળ.

સમાશ્રિત (ધા. જિ)=આશ્રય લીધેલ.

ત્વદ્વિયચરણાગ્ગસમાશ્રિતઃ=તારા ચરણ-કમળનો

આશ્રય લીધેલ.

અર્ચં (મૂ. દર્શન)=આ.

મુક્તાફલ=મોતી.

છુતિ=તેજ.

મુક્તાફલછુતિ=મોતીની પ્રભાને.

ઉર્પતિ (ધા. દ)=પાને છે.

નનુ=નહી.

ઉવન્ન=જળ.

ચિન્દુ=ચિન્દુ.

ઉદચિન્દુઃ=જળનું ચિન્દુ.

પદ્યાર્થ

“ જમ કમળનો આશ્રય લીધેલું જળનું ચિન્દુ સુક્રતાક્ષની પ્રભાને નક્કી પાને છે, તેમ (હે સરસ્વતી !) તારા ચરણ-કમળનો આશ્રય લીધેલો એવો આ (હું) તારો સેવક) ગ્રીહર્ષ, માઘ, ઉત્તમ ભારવિ, કાલિદાસ, વાલ્મીકિ, પાણિનિ અને મમદ્દ જેવા મહાકવિઓની તુલનાને પામું છું.”—૮

સ્પષ્ટીકરણ

કવીશ્વરો—

શ્રીહર્ષ, માઘ, ભારવિ અને કાલિદાસ એ ઉત્તમ કોટિના કવિઓ થઈ ગયા છે. તેમનાં રચેલાં કાવ્યો—જમકે ગ્રીહર્ષ કવીશ્વરે રચેલું ‘ નૈષધીય-ચરિત’, શ્રીમાન માઘે રચેલ શિશુ-પાલ-વધ, કવિવર ભારવિએ રચેલું ‘ કિરાતાળુ’નીય’ અને કવિરાજ કાલિદાસકૃત ‘રઘુવંશ’ અને ‘ કુમારસંભવ ’ એ પાંચ કાવ્યોને ‘મહાકાવ્ય’ ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે, એક આ કાવ્યો સાથે ટકકર ગ્રીહી શકે—અરે તેનાથી પણ ચડી જાય એવાં બીજાં કાવ્યો પણ છે. આ પાંચ મહાકાવ્યોનું આજે પણ ‘ યુ વિદ્વાનો પઠન-પાઠન કરે છે અને તેમાં તેઓ રઘુવંશ, પછી કુમાર-સંભવ, પછી કિરાતાળુનીય, ત્યાર બાદ શિશુપાલ-વધ અને અન્તમાં નૈષધીય-ચરિત એ અનુક્રમ સાચવે છે. આ પાંચ કાવ્યોની સાથે હરીફાઈમાં ઉતરી શકે એવાં જૈન કાવ્યો પૈકી શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિકૃત નાભ્યેનેમિ, શ્રીપદ્મસાગરગણિકૃત હીરસૌભાગ્ય, શ્રીવલ્લભગણિકૃત વિજયપ્રશસ્તિ અને ઉપાધ્યાય શ્રીમેઘવિજયકૃત સપ્તસન્ધ્યાન પાસે એવાં જવાં છે.

દ્વિય, (૭) માર્કણ્ડેય, (૮) આગ્નેય, (૯) ભવિષ્ય, (૧૦) બ્રહ્મવૈવર્ત, (૧૧) લૈંગ, (૧૨) વારાહ, (૧૩) સ્કાન્દ, (૧૪) વામન, (૧૫) કૌર્મ, (૧૬) માત્સ્ય, (૧૭) ગાઝ્ડ અને (૧૮) બ્રહ્માણ્ડ એ એકદર પુરાણો પૈકી દૈશ પુરાણોમાં પણ આવું હોવાથી મહાદેવની મુખ્યતા સંકારણ છે એમ સમજી શકાય છે. વળી મહાદેવે બ્રહ્માની પણ તેના પંચમ મુખનો વિનાશ કરીને ખબર લીધી છે તથા કામદેવ જ્વાને પણ ભસ્મીભૂત કર્યો છે એ વાતને ધ્યાનમાં લેતાં તેમની મુખ્યતા સ્પષ્ટ થાય છે.

પ્રલય-વિચાર—

શ્રીવેદવ્યાસે સ્વેશા ભાગવત પુરાણના બારમા સ્કંધના ચોથા અધ્યાયમાં (૧) નૈમિત્તિક, (૨) પ્રાકૃતિક, (૩) આત્યન્તિક અને (૪) નિત્ય એમ ચાર પ્રકારના પ્રલયનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. પ્રસ્તુતમાં આપણે પ્રાકૃતિક પ્રલયનું સ્થૂલ સ્વરૂપ વિચારીશું. જ્યારે બ્રહ્માના બે પરાધર્મ વર્ષ વ્યતીત થઇ જાય છે, ત્યારે મહત્ તત્ત્વ, અહંકાર અને પાંચ તન્માત્રાઓ લય પામે છે. આથી કરીને આ પ્રલય ‘પ્રાકૃતિક’ કહેવાય છે. આ પ્રલય દરમ્યાન સમગ્ર બ્રહ્માણ્ડ પણ લય પામે છે. આવો પ્રલય થતી વેળા સો વર્ષ સુધી પૃથ્વી ઉપર વરસાદ વરસતો નથી તેથી અત્તનો અભાવ થવાથી ક્ષુધાર્ત પ્રજા એક બીજાને ખાવા પાય છે અને ધીરે ધીરે નાશ પામે છે. તે પછી પ્રલય સમયનો સૂર્ય પોતાનાં ભયંકર કિરણો વડે સમુદ્રના, દેહના અને પૃથ્વીના સમસ્ત રસને પી જાય છે. ત્યાર પછી સંકર્ષણના વદનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો પ્રલય કાળનો અગ્નિ પવનથી પ્રોત્સાહિત થઇ પૃથ્વીના ઉજ્જડ થઇ ગયેલા પાતાલાદિક વિભાગોને ભસ્મીભૂત કરે છે. આ વખતે અગ્નિ તથા સૂર્યની શિખાઓથી ઉપર, નીચે અને ચારે બાજુ બળતું બ્રહ્માણ્ડ બગેલા છાણાના જેવું લાગે છે. ત્યાર પછી મહાપ્રયંડ પવન એક સો વર્ષથી કંઇક આંધક સમય સુધી ફુંકાય છે અને આકાશ ધૂળથી આચ્છાદિત બને છે. તે પછી વિવિધ વર્ણુવાળાં અનેક મેઘમંડળો સોટી ગર્જનાપૂર્વક જળની વૃષ્ટિ કરે છે. તેથી બ્રહ્માણ્ડરૂપી ગુફામાં રહેલું જગત્ જળમય બની જાય છે. (આમ થતાં પાણી પૃથ્વીના ગંધ ગુણને ગળી જાય છે એટલે પૃથ્વીના નાશ થાય છે. તે પછી પાણીના રસ-ગુણને તેજ, તેજના રૂપ ગુણને વાયુ, વાયુના સ્પર્શ ગુણને આકાશ અને આકાશના શબ્દ ગુણને તામસ અહંકાર ગળી જાય છે. આ પ્રમાણે જળાદિકનો નાશ થાય છે. તે પછી ઇન્દ્રિયો અને તેની વૃત્તિને રાજસ અહંકાર ગળી જાય છે અને ઇન્દ્રિયોના દેવતાઓને સાર્વિક અહંકાર સ્વાહા

૧ ભાગવતના ૧૨ મા સ્કંધમાં આ નામો આપેલાં છે તેમજ ત્યાં તેની શ્લોક-સંખ્યાનો પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

૨ સરખાવો—

“મદ્યાદશપુરાણેષુ, દશગિર્ગીયતે શિવઃ ।

વદુર્મિર્મગવાન્ બ્રહ્મા, દ્વામ્બાં દેવી તથા હરિઃ ॥”

—સ્કાન્દપુરાણ, દ્વાદશસ્કંધ, પ્રથમ અધ્યાય.

કાલિદાસ—

કાલિદાસ એ કવીશ્વર છે એ કથનને નીચિના શ્લોક પણ પુરવાર કરી આપે છે:—

“ કવયઃ કાલિદાસાદ્યાઃ, કવયો વયમપ્યમી ।
પર્વતે પરમાણાં ચ, પદાર્થત્વે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૧ ॥ ”

અર્થાત્ કાલિદાસ પ્રમુખ પણ કવિઓ છે અને અમે પણ કવિઓ છીએ; વળી પર્વત તેમજ પર્વમાણુ એ બંનેમાં પદાર્થત્વ પ્રતિષ્ઠિત છે (છતાં પણ જન્મ તે બેમાં અંતર છે, તેણે અંતર અમારામાં અને કાલિદાસાદિક કવીશ્વરોમાં છે).

આ સંબંધમાં એક બીજો શ્લોક પણ વિચારવો અનાવશ્યક નહિ ગણાય. તે એ છે કે—

“ પુરા કવીનાં ગણનાપ્રસન્ને
કનિષ્ઠિકાઽધિષ્ઠિતકાલિદાસા ।
અद्यापि तत्तुल्यकवेरमावा-
દनामिका साधेवती बभूव ॥ ૧ ॥ ”

અર્થાત્ પૂર્વે કવિઓની ગણનાના પ્રસંગમાં કનિષ્ઠિકા (ટચલી આંગળી) કાલિદાસ વડે અધિષ્ઠિત હતી (અર્થાત્ કવિઓમાં કાલિદાસ મુખ્ય ગણાતા હતા) તેમ આજે પણ કાલિદાસના સમાન કવિના અભાવથી અનામિકા (કનિષ્ઠિકાની બેડેની આંગળી) સાર્થક બની (એટલે કે તે નામ વિનાનીજ રહી).

આ ઉપરથી કાલિદાસ એ અપૂર્વ કવિ હતા એમ બેઠ શકાય છે. તેને રઘુવંશ, કુમાર-સંભવ, ઋતુ-સંહાર, મેઘદુત, અભિજ્ઞાન-શાકુન્તલ, વિક્રમોર્વશીય ઇત્યાદિ પ્રૌઢ ગ્રન્થો રચ્યા છે.

આ કવીશ્વરના સમય પરત્વે ધણો મત-ભેદ છે, છતાં પણ એટલું તો બેઠકક હી શકાય તેમ છે કે ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકા પછી તેઓ થયા નથી. આ સંબંધમાં જુઓ રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવકૃત ‘પરાક્રમની પ્રસાદી’ની પ્રસ્તાવનાનું પૃ. ૧૪ (પાંચમી આવૃત્તિ) અને પ્રો. મેકડોનલ્ડકૃત સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ (History of Sanskrit Literature p. 225).

ભારવિ—

કવીશ્વર ભારવિએ ‘કિરાતાજીનીય’ સિવાય અન્ય કોઈ ગ્રન્થ રચ્યો હોય, એમ બાણ-વામાં નથી. જન્મ કાલિદાસની ઉપમા વખણાય છે, તેમ આ કવિરાજ અર્થ-ગૌરવને સાઈ મરાહુર છે.

માધ—

‘શિશુપાલવધ’ નામના કાવ્યના કર્તા માધ એક અનુપમ કવિ યદ્ય ગયા છે. ભારવિ કરતાં પણ તેઓ ચડિયાતા છે, એ વાત નીચિના શ્લોક ઉપરથી બેઠ શકાય છે.

૧ આ મેઘ-દુત જૈન સમાજમાં કેટલું મિષ થઇ પડ્યું હશે તે તેની સમસ્યાએ લખાયેલાં અન્દ-દૂત, ચેતો-દૂત, નેમિ-દૂત, શીલદૂત નામનાં કાવ્યો ઉપરથી બેઠ શકાય છે.

૨ આ એક અનુપમ નાટક છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ કાલ્યેયુ વાટકં રમ્યં, તત્ર રમ્યં શકુન્તલ ।

તત્રાપિ ચ વદુર્બોઽહ—સ્તત્ર શ્લોકશ્ચુદયમ્ ॥ ૧ ॥ ”

કરી બધ છે. આ ત્રણ પ્રકારના અહંકારને મહત્ તત્ત્વ અને તેને પણ વળી સત્વાદિક ગુણો અને આને પણ પ્રખર પ્રભાવી પ્રધાન યાને પ્રકૃતિ ગણી બધ છે.)

જોકે જૈન દષ્ટિએ અને તાર્કિક દષ્ટિએ વિચારતાં પણ કોઈ પણ પદાર્થનો સર્વથા ઉત્પાદક સર્વથા પ્રલય સંભવતો નથી, છતાં પણ જૈન શાસ્ત્રમાં અવસર્પિણીના દુઃખમ દુઃખમ નામના અન્તિમ (છક્કા) આરાના ભાવનું જે ચિત્ર ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરૂષચરિત્રના અન્તિમ (દશમા) પર્વના અન્તિમ (તેરમા) સર્ગમાં આલેખવામાં આવ્યું છે તેનું ચતુર્કિંચિત્ સ્વરૂપ અત્ર નીચે મુજબ આપવામાં આવે છે:—

આ આરાના પ્રારંભમાં ધર્મનો પ્રવંસ થશે. પશુની જેમ માતાપુત્રની વ્યવસ્થા મનુષ્યમાં પણ રહેશે નહિ. અહોનિશ કઠોર અને અતિશય રજવાળા અનિદ પવનો વાયા કરશે તેમજ દિશાઓ ધૂમવર્ણી થવાથી ભયાનક ભાસશે. ચન્દ્ર અત્યંત શીતલતા પ્રકટાવશે અને સૂર્ય પ્રખર ઉજ્યુતાથી તપશે. આથી લોકો અતિશય ક્લેશ પામશે. તે સમયે વિરસ થયેલા મેઘો ક્ષાર, આમ્લ, વિષ, અગ્નિ અને વજ્રમય થઈ તે તે રૂપે વરસશે. એથી લોકોમાં કાસાદિક અનેક વ્યાધિરૂપ ઉપદ્રવોનું વહાણ ફાટશે. ક્ષેત્ર, વન, આરામ, લતા, વૃક્ષ અને ધાસનો નાશ થશે. વૈતાલ્ય ગિરિ અને કષ્પભદ્ર સિવાયના બીજા બધા પર્વતો તેમજ ગંગા તથા સિન્ધુ નદી સિવાયની અન્ય નદીઓ સપાટ થઈ જશે અને ભૂમિ અંગારાના ભાકા જેવી ભરમરૂપ થશે. ગંગા અને સિન્ધુ નદીનો પ્રવાહ ધણી માછલાં અને કાચળાવાળો અને માત્ર રંધના ચક્ર જેટલો રહેશે. તેમાંથી લોકો રાત્રે માછલાંને કાઢીને જમીન ઉપર મૂકી રાખશે. તે દિવસે સૂર્યના તાપથી પાકી જશે એટલે રાત્રે લોકો તેનો આહાર કરશે. આ પ્રમાણે અતિશય દુઃખમય આરા પૂરો થતાં ઉત્સર્પિણીનો પણ એવોજ પહેલો આરા ખેસશે. પરંતુ આના અન્ત સમયે પુષ્કર, ક્ષીર, ધૃત, અમૃત અને રસ એ પાંચ મેઘો સાત સાત દિવસ વર્ષા અનુક્રમે પૃથ્વીને વૃત્ત કરશે, ધાન્ય ઉત્પન્ન કરશે, સ્નેહ પેદા કરશે, ઔષધિઓ પ્રકટ કરશે અને જમીનને રસમય બનાવશે. આથી કરીને ધાન્યાદિક પ્રાપ્ત થતાં, વૃક્ષાદિક ઉગી નીકળતાં લોકો માંસાહાર ત્યજી દેશે અને ધીરે ધીરે મુખી થશે.

* * * *

શ્રેયોદશોલ્લસિતશાન્તરસપ્રપૂર્ણઃ

પ્લુષ્ટાન્તરારિશલભોઽપ્યતિનિષ્કલઙ્કઃ ।

જ્ઞાનાર્ચિરસ્ર(સ્ત)મિતમોહતમપ્રપન્ચો

દીપોપરસ્ત્વમસિ નાથ ! જગત્પ્રકાશઃ ॥ ૧૬ ॥

અન્વયઃ

(દે) નાથ ! ત્વં શ્રેયસ્-રશા-ઉલ્લસિત-શાન્ત-રસ- પ્રપૂર્ણઃ પ્લુષ્ટ-આન્તર-અરિ-શલભઃ અપિ અતિ-નિર્-કલઙ્કઃ જ્ઞાન-અર્ચિસ્-અસ્ત-ઇત-મોહ-તમ-પ્રપન્ચઃ જગત્-પ્રકાશઃ અપરઃ દીપઃ અસિ ।

“ તાવદ્ મા મારવેર્મોતિ. વાવન્માવસ્ય મોદયઃ ।

ઉરિતે ચ પુનર્માધે, મારવેર્મો રવેરિવ ॥ ૧ ॥ ”—*અનુકુર

—ઉદય દ્વિત

અર્થાત્ જ્યાં સુધી માધનો ઉદય થયો નથી, ત્યાં સુધી ભારવિની પ્રભા શોભે છે. પરંતુ વળી જ્યારે માધનો ઉદય થાય છે, ત્યારે ભારવિની પ્રભા (માધ માસના) સૂર્ય જેવી બને છે.

આ કવિરાજ તો કાલિદાસથી પણ કાવ્ય-ચાતુર્યમાં ચડિયાતા છે એમ કેટલાકોનું માનવું છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ ઉપમા કાલિદાસસ્ય, મારવેરર્થગૌરવમ્ ।

દૃષ્ટિદનઃ પદ્મલાલિત્યં, માધે સન્તિ ત્રયો ગુણાઃ ॥ ૧ ॥ ”—અનુ.

અર્થાત્ ઉપમા તો કાલિદાસની, અર્થ ગૌરવ ભારવિનું અને પદ્મ-લાલિત્ય તો દૃષ્ટીનું છે, જ્યારે એ ત્રણે ગુણો માધને વિષે દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે.

આ કવીશ્વરના સમય પરત્વે પણ મત-મેદ છે. છતાં પણ ઇ. સ. ના નવમા સૈકામાં કે તે પૂર્વે—નહિ કે ત્યાર પછી તેઓ થઈ ગયા છે એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે. જૈનો આને ઉપમિતિ-ભવપ્રપંચકથાના કર્તા મુનિરાજ શ્રીસિદ્ધર્ષિના ખંધુ તરીકે ઝાળખાવે છે (જુઓ પ્રભાવક-ચરિત્રમાંના શ્રીસિદ્ધર્ષિ-પ્રબન્ધનો ત્રીજો શ્લોક).

શ્રીહર્ષ—

કવિવર શ્રીહર્ષે નૈપધીય ચરિત ઉપરાંત અન્ય કાંઈ ગ્રન્થ રચ્યો હોય તો તે જોવામાં આવતો નથી.

મમદ્—

આ કાવ્યની દીકામાં નિવેદન કર્યા મુજબ મમદ્ એ મેઢાભાષ્યના વૃત્તિકાર છે. આ સંબંધમાં વિશેષ માહિતી મને મળી શકી નથી, પરંતુ એટલું તો કહેવું પડશે કે કાવ્ય-પ્રકાશના કર્તા મમદ્ તે આનાથી જૂદા છે.

વાદમીડિ—

રામાયણના કર્તા આદ્ય કવીશ્વર વાદમીડિના નામથી કોણ અજાણ્યું હોઈ શકે ? એના સ્વરૂપ વિષે વધારે વિવેચન કરવું એ એની ખ્યાલિમાં નહૂનતાડપજ થઈ પડે, તેથી આ સંબંધમાં કવિવર ધનપાલે તિલકમંજરીના અવતરણમાં ૨૦મા પદ દ્વારા સૌથી પ્રથમ કવિ તરીકે જોમને નમસ્કાર કર્યો છે તે જાણ છે એ વાતનું સ્પષ્ટ કરનાર નીચેનું પદ જણ કરવું ખસ થશે.

“ પ્રસ્તાવનાવિપુરુષો, રસુકૌરવવંશયોઃ ।

ચન્દ્રે વાર્ષ્મકિકાનીનો, સૂર્યોચન્દ્રમસાવિષ ॥ ૧ ॥ ”

* અનુકુર-લક્ષણમ્—

“ શ્લોકે વર્ણન ગુરુ જ્ઞેયં, કર્તવ્યં જનુ પચ્ચમમ્ ।

દ્વિવર્ણપાદયોન્નિર્ણય, સમયં દીર્ઘસમ્યયોઃ ॥ ૧ ॥ ”

૧ પાણિનિએ રચેલાં સૂત્રો ઉપર પતંગલિએ જે દીકા રચી છે તેને ‘ મેઢાભાષ્ય ’ કહેવામાં આવે છે તેજ આ છે !

શબ્દાર્થ

એયસ=કલ્યાણ.

દશા=(૧) દશા, વાટ, બતી; (૨) અવસ્થા.

હલ્લસિત (ધાં ભસ)=ઉક્ષાસ પામેલ.

શાન્ત=શાન્ત.

રસ=(૧) રસ; (૨) તેલ.

પ્રપૂર્ણ (ધાં પૂ)=પરિપૂર્ણ, ભરપૂર.

એયોદશોલ્લસિતશાન્તરસપ્રપૂર્ણઃ=કલ્યાણરૂપી વાટ વડે ઉક્ષાસ પામેલા શાન્ત રસ વડે પરિપૂર્ણ.

પ્લુષ્ટ (ધાં પ્લુષ્ટ)=ખાળી નાખેલ.

આન્તર=આન્તરિક, આભ્યન્તર.

અરિ=દુશ્મન, શત્રુ.

શલભ=પતંગિયું.

પ્લુષ્ટાન્તરારિશલભઃ=ખાળી નાખ્યા છે આન્તરિક શત્રુરૂપ પતંગિયાઓને જેણે એવો.

અતિ=અતિશયતાસૂચક અભ્યય.

નિર=અભાવવાચક અભ્યય.

કલક્રૂ=કલંક, ડાબ.

અતિનિષ્કલક્રૂઃ=સર્વથા કલંકથી રહિત.

જ્ઞાન=જ્ઞાન.

અવિસ્ર=તેજ.

અસ્તમિત=અસ્ત પમાડેલ, નષ્ટ કરેલ.

મોહ=અજ્ઞાન.

તમ=અંધકાર.

પ્રપચ્ચ=વિસ્તાર, ફેલાવો.

જ્ઞાનાવિરસ્રમિતમોહતમપ્રપચ્ચઃ=જ્ઞાનરૂપ તેજ વડે નારા કયો છે અજ્ઞાનરૂપ અંધકારના વિસ્તારનો જેણે એવો.

વીપઃ (મૂં વીપ)=દીપક, દીવા.

અપરઃ (મૂં અપર)=ઉત્તમ.

ત્વં (મૂં યુષ્મદ)=તું.

અસિ (ધાં અસ)=છે.

નાથ ! (મૂં નાથ)=હે સ્વામી !

જગત્=દુનિયા.

પ્રકાશ=તેજ.

જગત્પ્રકાશઃ=દુનિયાના પ્રકાશરૂપ.

પદ્યાર્થ

“ (હે નાથ !) કલ્યાણરૂપી દશા વડે ઉક્ષાસ પામેલા શાન્ત રસથી પરિપૂર્ણ એવો, વળી જેણે આન્તરિક શત્રુરૂપ પતંગિયાઓને ખાળી નાખ્યા છે એવો, સર્વથા કલંકથી મુક્ત, તેમજ વળી જેણે જ્ઞાનરૂપી તેજ વડે અજ્ઞાનરૂપ અંધકારના પ્રપચ્ચને દૂર કર્યો છે એવો તું દુનિયાને પ્રકાશિત કરનારો અપૂર્વ દીપક છે.”—૧૬

* * * *

જાગ્રદ્દિવારજનિસામ્યવિધિપ્રકાશઃ

સઙ્ખ્યાવિ(તિ)રિક્તભુવનાદ(વ?)ધિકપ્રચારઃ ।

કુર્વન્ વિવેકિહૃદયામ્બુજસત્પ્રબોધં

સૂર્યાતિશાયિમહિમાસિ મુનીન્દ્ર ! લોકે ॥ ૧૭ ॥

અન્વયઃ

(હે) મુનિ-ઇન્દ્ર ! જાગ્રત્-દિવા-રજનિ સામ્ય-વિધિ-પ્રકાશઃ સઙ્ખ્યા-અતિરિક્ત-ભુવન-અવ-ધિક-પ્રચારઃ વિવેકિન-હૃદય-અમ્બુજ-સત્-પ્રબોધં કુર્વન્ (ત્વં) લોકે સૂર્ય-અતિ-શાયિન્-મહિમા અસિ ।

શબ્દાર્થ

જાગ્રત્ (ધાં જાગ્ર)=અગતો.

દિવારજનિ=દિવસ અને રાત, અહોનિશ.

સામ્ય=સમતા, સરખાપણું.

વિધિ=ધર્મ.

પ્રકાશ=પ્રકાશ, તેજ.

જાગ્રદિવારજનિસામ્યવિધિપ્રકાશઃ=અગતો છે દિવસ અને રાત સમતા કરવારૂપ પ્રકાશ જેનો એવો.

સઙ્ખ્યા=સંખ્યા.

અતિરિક્ત=અધિક.

ભુવન=દુનિયા.

અર્થાત્ 'રુદ્ર'વંશ અને 'કૌરવ'વંશની વર્ણનાને વિષે પ્રથમ પુરુષોદ્ધ વાદમીડિ અને કાનીન (વ્યાસ) ને પ્રારંભ (પ્રવૃત્તિ) ને વિષે આદિપુરુષોદ્ધ સૂર્ય અને ચન્દ્રની જન્મ હું વંદું છું.

પાણિનિ—

પાણિનિએ અષ્ટાધ્યાયી વ્યાકરણ રચ્યું છે. આ વ્યાકરણ વિદ્વદ્-વર્ગમાં અતિશય માનનીય છે. વળી એ પણ નિવેદન કર્યું અસ્થાને નહિ ગણાય કે શ્રીવિજયચરન-શિષ્યે પાણિનીય દ્વયાશ્રય નામનું ૧૮૦ શ્લોકનું કાવ્ય રચ્યું છે.

કાલિદાસાદિક કવિઓનું જૈન સમાજમાં સ્થાન—

એ તો કેખીતી વાત છે કે કાલિદાસ પ્રમુખ મહાકવિઓનો અજૈન-હિંદુ સમાજમાં ધણે સત્કાર પામે છે. પરંતુ ખુશી થવા જવી હકીકત તો એ છે કે જૈન સમાજે પણ તેમનો સત્કાર કરવામાં પાછી પાની કરી નથી (આ જૈનોની ઉદારતા-ગુણગ્રાહકતા સૂચવે છે, કેમકે જૈન કવિઓને અજૈન સમાજમાં યથાયોગ્ય સ્થાન અપાયું હોય એમ જોવામાં આવ્યું નથી).

પ્રથમ તો આ કાવ્યથી જોઈ શકાય છે તેમ શ્રીભાવપ્રભસૂરિ પણ કાલિદાસાદિકની પ્રશંસા કરે છે. આ ઉપરાંત તેમના કરતાં સાત શતાબ્દી પૂર્વે થઈ ગયેલા કવીશ્વર ધનપાલે પણ આ મહાકવિઓની સ્તુતિ કરી છે. આ વાતના સમર્થનમાં નીચે સુબળનાં તિલકમંજરીનાં ૨૫ મા અને ૨૮ મા પદો રજુ કરવામાં આવે છે.

“મ્લાયન્તિ સફલાઃ કાલિ-દાસેનાસન્નવર્તિના ।

ગિરઃ કવીનાં દીપેન, માલતીકલિકા દધ ॥—અનુ.

માષેન વિમિતોસ્સાહા, નોત્સહન્તે પદકમે ।

સ્મરન્તિ મારવેરેષ, કવયઃ કપયો યથા ॥”—અનુ.

અર્થાત્ જન્મ પાસે રહેલા કીપથી માલતી-કલિકા મ્લાન થઈ જાય છે, તેમ સમીપમાં રહેલા કાલિદાસથી (અન્ય) સર્વે કવિઓની વાણીઓ મ્લાન બની જાય છે.

જન્મ વાંદરોઓ માધ (માસની ઠંડી) થી કમ્મ ઉત્સાહવાળા થઈ ચરણ-ન્યાસને વિષે ઉત્સાહ ધારણ કરતા નથી પરંતુ સૂર્યની કાન્તિગુણ સ્મરણ કરે છે, તેમ કવિઓ માધથી નિઃસ્ત્રાહી બની કાવ્ય રચવામાં ઉત્સાહ ધરતા નથી, કિન્તુ ભારાવનેજ યાદ કરે છે.

આ ઉપરાંત આ કવીશ્વરશાંથી કેટલાકને લગતી હકીકતો પણ જૈન ગ્રંથોમાં નજરે પડે છે. જમકે શ્રીમેરુતુગસૂરિએ રચેલા પ્રબન્ધચિન્તામાણ્ય નામના ગ્રંથમાં પ્રથમ સર્ગમાં 'કાલિદાસ સંબંધી અનં દ્વિતીય સર્ગમાં માધ સંબંધી હકીકત મળી આવે છે, બ્યારે શ્રીરાજશેખર-સૂરિમણીત ચતુર્વિંશત-પ્રબન્ધમાં તો આદ્ય કવિને લગતો એક આખો પ્રબન્ધ છે.

૧ કવીશ્વર કાલિદાસને લગતો ઉલ્લેખ કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહિમચન્દ્રચરિત કાવ્યાનુશાસનમાં કાવ્ય-જ્ઞમાં જોવામાં આવે છે.

અવધિ=મર્યાદા.

પ્રચાર=પ્રચાર.

સદ્વ્યવસ્થાતિરિક્તમુવનાવાધિકપ્રચારઃ=અસંખ્યાત દુ-
નિયા મુધી પ્રચાર છે જેનો એવો.

કુર્વન્ (વા. ક.)=કરનાર.

વિવેકિન્=વિવેકી, સદસદ્વિચારશીલ.

હૃદય=હૃદય.

અમ્બજ=કમળ.

સત્=સુન્દર.

પ્રબોધ=વિકાસ, ખીલવણી.

વિવેકિહૃદયમ્બુજસત્પ્રબોધઃ=વિવેકી (જનો)ના
હૃદય-કમળના સુન્દર વિકાસને.

સૂર્ય=સૂર્ય, રવિ.

અતિશાયિન્=અતિશયો.

મહિમન્=મહિમા, પ્રભાવ.

સૂર્યાતિશાયિમહિમા=સૂર્યથી અધિક છે મહિમા જેનો
એવો.

અસિ (વા. અસ) =તું છે.

મુનિ=મુનિ, સાધુ.

હન્દ્ર=શ્રેષ્ઠતાવાચક શબ્દ.

મુનીન્દ્ર !=હે મુનીશ્વર !

લોકે (મૂ. લોક) =લોકમાં, જગત્માં.

પદાર્થ

“હે યોગીશ્વર ! અહોનિશ સમતા કરવા રૂપ જગત પ્રકાશથી યુક્ત, અસંખ્યાત શુવન
મુધી પ્રચારવાળો તથા વિવેકી (જનો)ના હૃદય-કમળનો સુન્દર વિકાસ કરનારો એવો તું જગ-
તમાં સૂર્યથી અધિક પ્રભાવશાળી છે.”—૧૭

*

*

*

*

પદ્મદ્વયાધિકકલં નિશિ વાસરેષુ

તુલ્યપ્રભાવમકલક્રમનન્તમાન્યમ્ ।

માર્તણ્ડરાદુઘનમા(મી?)તિમિદં તવાસ્યં

વિદ્યોતયજ્જગદ્પૂર્વશશાકુલિમ્બમ્ ॥ ૧૮ ॥

અન્વયઃ

(હે સ્વામિન્ !) પદ્મ-દ્વય-અધિક-કલં નિશિ વાસરેષુ તુલ્ય-પ્રભાવં અ-કલક્રં અનન્ત-માન્યં
માર્તણ્ડ-રાદુ-ઘન-મીતિ-મિદં જગત્ વિદ્યોતયત્ તવ આસ્યં અપૂર્વ-શશાકુ લિમ્બં (હવ ઘટેતે) ।

શબ્દાર્થ

પદ્મ=પદ્મ.

દ્વય=એનું બેકડું, યુગલ.

અધિક=અધિક, વધારે.

કલ=કળા.

પદ્મદ્વયાધિકકલં=પદ્મ-યુગલમાં અધિક છે કળા
જેની એવું.

નિશિ (મૂ. નિશ) =રાત્રે.

વાસરેષુ (મૂ. વાસર) =દિવસોમાં.

તુલ્ય=સમાન, સરખો.

પ્રભાવ=પ્રભાવ.

તુલ્યપ્રભાવં=સમાન છે પ્રભાવ જેનો એવું.

અ=નિર્ણયશૂન્યકં, શબ્દ.

કલક્રં=કલંક, કળા.

અકલક્રં=અવિષમાન છે કલંક જેને વિષે એવું.

અનન્ત=(૧) અન્ત રહિત; (૨) શિવ.

માન્ય=પૂર્ણ.

અનન્તમાન્યં=(૧) અનન્ત જોતોને પૂર્ણ; (૨)

શિવને વન્દનીય.

માર્તણ્ડ=સૂર્ય.

રાદુ=રાદુ.

ઘન=મેઘ.

મીતિ=ભાવ.

માધ-પ્રબન્ધ.

‘ભોજયિની’ નગરીમાં ભોજ રાજ રાજ્ય કરતો હતો. તેણે માધ પહિડતની વિદ્વતાની તેમજ તેની ધન-શક્તિની પ્રશંસા થતી ધણી વાર સાંભળી, તેથી તે તેને જોવાને આતુર બની ગયો. આથી તેણે ‘શ્રીમાલ’ નગરમાં વસતા માધ પહિડતને તેડી લાવવા રાજસેવકોને મોકલ્યા. તેમની સાથે કવીશ્વર માધ આવતાં રાજ્યે તેનો સત્કાર કર્યો. વિશેષમાં તેણે તેને ચથેષ્ઠ ભોજન જમાડીને પોતાની પાસે પોતાના જવા પલંગમાં સુવાડ્યો અને શિયાળો હોવાથી તેને ઓઢવાને માટે યોગ્ય કંબલ પણ આપી તેમજ તેની સાથે વાર્તા-વિનોદ પણ કર્યો.

આ પ્રમાણે કવીશ્વર અને રાજાના દિવસો સુખે નિર્ગમન થતા હતા તેવામાં એક દિવસે સવારના મૌંગલિક વાજીંગના શબ્દ સાંભળીને અગેલા ભોજ રાજ પાસે માધ પહિડતે પોતાને ઘેર જવાની રજા માંગી. આથી રાજ વિરમય પામી ગયો અને તેણે તેને પૂછ્યું કે શું આપની ભોજન, શય્યા, આચ્છાદન ઇત્યાદિ રૂપ સેવામાં કંઈ ખામી આવી ગઈ છે કે આપ જવા ઇચ્છો છો ? આના ઉત્તરમાં માધે જણાવ્યું કે હું ટાઢ સહન કરી શકતો નથી. આથી રાજ્યે ન છૂટકે રજા આપી એટલે તે પોતાને દેશ જવા નીકળ્યો. રાજ તેને સામે વળાવવા ગયો. છૂટા પડતાં માધે રાજને વિનંતિ કરી કે આપ એક વાર મારે ઘેર પધારવા કૃપા કરશો. આ વાત રાજ્યે કબૂલ કરી.

ત્યાર બાદ થોડેક દિવસે ભોજ રાજ માધની સંપત્તિ જોવાને માટે ‘શ્રીમાલ’ નગર તરફ જવા નીકળ્યો. ત્યાં રાજ આવી પહોંચતાં માધે તેનું યોગ્ય સન્માન કર્યું. રાજ પોતાના સૈન્ય સહિત માધ પહિડતની ઘોડા ખાંધવાની જગ્યાના એક ખૂણામાં સમાધાન્ય તેમ હાલું તોપણ આ પહિડતે ભોજ રાજને પોતાના મહેલમાં જ ઉતારી આપ્યો.

આ મહેલની સમગ્ર ભૂમિ સુવર્ણમય હતી અને તેમાં દેવસ્થાનની ભૂમિ તો મણિ, મરકત હીરા વિગેરે કીર્મતી ઝવેરાતથી જડેલી હતી. આથી સ્નાન કર્યા બાદ ત્યાંથી જતી વેળાએ તે ભૂમિને સેવાળયુક્ત જળવાળી સમજીને રાજ્યે પોતાનું વસ્ત્ર ઊંચું લેવા માંડ્યું. તે વખતે સેવકોએ ખરી વાત કહીને તેની શાન્તિ દૂર કરી. વળી ભોજન સમયે પોતાને માટે આવેલા સુવર્ણના થાળમાં પોતાના દેશમાં નહિ ઉત્પન્ન થતા એવા તેમજ અન્ય ઋતુમાં ઉત્પન્ન થતા એવા અનેક પદાર્થો જોઈને રાજ સ્તબ્ધ બની ગયો. ભોજન કર્યા બાદ માધે રાજને સ્વાદિષ્ટ ફળો તેમજ જાત જાતના મેવો ખાવા આપ્યાં. રાત્રિ પડતાં માધ ભોજ રાજને ચન્દ્રશાલામાં લઈ ગયો. ત્યાં અનેક પ્રકારના પૂર્વે નહિ જોયેલા અન્યો તેમજ તરેહવાર વસ્તુઓ ઉપર રાજની દષ્ટિ પડી. આ બધું જોઈને રાજના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. વળી શિયાળામાં પણ રાજને ઉનાળાનો શાન્તિ થઈ આવી, તેથી તેણે શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કર્યા અને ચંદનનો લેપ કર્યો. એમ કરી પંખાના મંદ મંદ વાયુનો અનુભવ કરતો રાજ નિદ્રાધીન થઈ ગયો. આખી રાત્રિ ક્યાં પસાર થઈ ગઈ તેની તેને જરાએ ખબર પડી નહિ. પ્રાતઃકાળ થતાં શંખ-નાદથી જાગૃત બનેલા રાજને માધ કાણે કાણે સુખ શાન્તિની ખબર પૂછવા લાગ્યો.

મિત્ત્વ=મેદનું તે.

માર્તેન્દ્રરાજુધનમીતિમિત્ત્વ=સૂર્ય, રાહુ તથા મેધના ભયને મેદનારૂં.

તથા (મૂ. યુષ્મદ)=તારૂં.

માસ્ય (મૂ. આસ્ય)=વદન, મુખ.

વિદ્યોતવત્ (વા. યુત્)=પ્રકાશિત કરનારૂં.

અગત્ (મૂ. જગત્)=દુનિયાને.

અપૂર્વ=અસાધારણ, અલોકિક.

રાશાશ્ન=ચન્દ્ર.

વિસ્ત્ર=મણ્ડળ.

અપૂર્વરાશાશ્નવિસ્ત્ર=અલોકિક ચન્દ્રનું મણ્ડળ.

પદાર્થ

“હે નાથ ! (માતૃ-પક્ષ અને પિતૃ-પક્ષ) એ ઉભય પક્ષમાં અધિક કળાવાળું, રાત્રે તેમજ દિવસે સમાન પ્રકાશવાળું, કલંકથી રહિત, અનન્તને માન્ય, સૂર્ય, રાહુ અને મેધના ભયને મેદનારૂં તથા જગત્ને વિશેષતઃ પ્રકાશિત કરનારૂં તારૂં વદન અપૂર્વ ચન્દ્રના મણ્ડળ જેવું છે.”—૧૮

* * *

કોડ્ઠ્યઃ સુરદ્રુ-મણિ-કામગવીમીરીશ !

પ્રાપ્તો મયા સ યદિ તે પરમપ્રસાદઃ ।

નિત્યોલ્લસત્સુરસરિજ્જલપૂર્વ(ર્ણ?)દેશે

કાર્ય કિયજ્જલધરૈર્જલભારનઞ્ચૈઃ ? ॥ ૧૯ ॥

અન્વયઃ

(હે) રીશ ! યદિ મયા તે સઃ પરમ-પ્રસાદઃ પ્રાપ્તઃ, (તર્હિ) સુર-દ્રુ-મણિ-કામગવીમિઃ કઃ અર્થઃ ? । નિત્ય-ઉલ્લસત્-સુર-સરિત્-જલ-પૂર્ણ-દેશે જલ-ભાર-નઞ્ચૈઃ જલધરૈઃ કિયત્ કાર્યમ્ ? ।

શીઘ્રાર્થ

કઃ (મૂ. કિમ્)=કું.

અર્થઃ (મૂ. અર્થ)=પ્રેમોજન.

સુર=દેવ.

દ્રુ=દૃક્ષ.

મણિ=મણિ.

કામગવી=કામધેનુ, સુરભિ.

સુરદ્રુમણિકામગવીમિઃ=દેવદૃક્ષ, (ચિન્તા-) મણિ અને કામધેનુ વડે.

રીશ ! (મૂ. રીશ)=હે નાથ !

પ્રાપ્તઃ (મૂ. પ્રાપ્ત)=પ્રેમલેલ.

મયા (મૂ. અસ્મદ્)=મારાથી.

સઃ (મૂ. તદ્)=પ્રસિદ્ધ.

યદિ=એ.

તે (મૂ. યુષ્મદ્)=તારે.

પરમ=ઉત્કૃષ્ટ.

પ્રસાદ=પ્રશાદ, કૃપા.

પરમપ્રસાદઃ=ઉત્કૃષ્ટ કૃપા.

નિત્ય=હમેશાં.

ઉલ્લસત્ (વા. લસત્)=ઉલ્લાસ પામતી.

સરિત્=નદી.

જલ=જળ, પાણી.

પૂર્ણ=પૂર્ણ, અરપૂર.

દેશ=દેશ.

નિત્યોલ્લસત્સુરસરિજ્જલપૂર્ણદેશે=નિત્ય ઉલ્લાસ પામતી સુર-નદી (ગંગા) ના જળથી પૂર્ણ દેશમાં.

કાર્ય (મૂ. કાર્મ)=કાર્ય, કામ.

કિયત્ (મૂ. કિયત્)=કેવડું.

જલધરૈઃ (મૂ. જલધર)=મેધો વડે.

ભાર=(૧) ભેભો; (૨) સમૂહ.

નઞ્ચ=નીચું નમેલ.

જલભારનઞ્ચૈઃ=જળના ભાર વડે નીચા નમેલા.

આ પ્રમાણે સુખેથી દિવસો પસાર થતા હતા, તેવામાં એક દિવસે રાજાએ પોતાને નગરે જવા માટે માધની રજા માંગી. તે વખતે માધે પોતે રચવાને ઇચ્છેલા એવા ‘ભોજસ્વામિપ્રસાદ’ નામના અન્યનું પુણ્ય તેને અર્પણ કર્યું. ત્યાર પછી રાજા પોતાને નગરે ગયો.

માધનો જન્મ થયો, ત્યારે તેના પિતાએ નૈમિત્તિક દ્વારા તેનું શુભાશુભ ફળ પૂછ્યું હતું. ત્યારે તેણે કહ્યું હતું કે તમારા પુત્રને પૂર્વે અવસ્થામાં ધણીજ સમૃદ્ધિ મળવાથી તેનો મોટો ઉદય થશે, પરંતુ ઉત્તર અવસ્થામાં તેની સમૃદ્ધિ ક્ષીણ થઇ જશે અને પગે સોજ આવતાં તે મરી જશે.

આ પ્રમાણેની પોતાના પુત્રની દુઃખદ સ્થિતિથી વાંકડુંગાર બનેલા માધના પિતાએ મનુ-ધ્યનું ‘સો વર્ષનું આયુષ્ય કદપીને તેણે સોનામાં જડાવેલા હીરાના ૩૬૦૦૦ હાર કરાવી ભંડારમાં મેલ્યા હતા. આ ઉપરાંત અન્ય પ્રકારની પણ સમૃદ્ધિ માધને અર્પણ કરીને તેમજ તેને યોગ્ય શિક્ષા આપીને તેના પિતા મરણ પામ્યા હતા.

પિતાના અવસાન પછી કુબેરના જેવી ઋદ્ધિવાળા માધે પહિંડતોને તેમજ યાચકોને મોં માંચું દાન દેવા માંડ્યું. એમ કરતાં કરતાં તેની સમગ્ર સમૃદ્ધિ ક્ષીણ થઇ ગઇ. શિશુપાલવંધ નામના મહાકાવ્યને રચી પહિંડતોને અશ્વર્યાકિત કરનારો માધ પહિંડત એવો દરિદ્ર બની ગયો કે તે પોતાના દેશમાં રહેવાને પણ અસમર્થ થયો. આથી તેણે ભોજ રાજા પાસે જવા વિચાર કર્યો. તેના નગરની જગ્યાએ તે આવી પહોંચ્યો એટલે તેણે પોતાની પત્નીને પોતે રચેલું કાવ્ય આપીને રાજા પાસે મોકલી. ભોજ રાજા માધની પત્નીની આવી દુર્દશા જોઇને અતિશય અચંચો પામ્યો. તેણે માધે મેઠલેલુ પુસ્તક શલાકા મૂકીને એયું. તેમ કરતાં તેણે તેમાં નીચે મુજબનો શ્લોક એયો:—

“કુમુદવનમપમિ શ્રીમદ્મોજજ્ઞપ્તં

ત્યજતિ મદ્મુલૂકઃ પ્રીતિમાંજ્ઞકવાકઃ.”

ઉદયમહિમરશ્મિર્મયોતિ શીતાંશુસ્તં

હતવિધિલલિતાનાં હી વિચિત્રો વિપાકઃ ॥” —મોલિની

—શિશુપાલવંધ સં ૧૧, શ્લોક ૫૪

આનો અર્થ એ છે કે જ્યારે સૂર્ય ઊગે છે, ત્યારે અન્દ્ર અસ્ત પામે છે. કુમુદોનું વન (સંકો-આધ જવાથી) શામારહિત બને છે, જ્યારે પદ્મવન (ખીલી નીકળવાથી) શોભી રહે છે. કુવડ (અંધ થવાથી) પોતાના ગર્વ સજી દે છે, જ્યારે ચક્રાક (તેના વિરહનો અંત આવવાથી) આનંદ પામે છે. આથી કરીને જ્યારે દેવ રૂઝે છે, ત્યારે તેનો વિચિત્ર વિપાક અનુભવવો પડે છે.

આ કાવ્યને વાંચ્યા બાદ તેનો અર્થ વિચારતાં ભોજ રાજાએ માધની પત્નીને કહ્યું કે આ કાવ્યના બદલામાં આખી પૃથ્વી આખી દર્કે તો તે પણ આછી છે, તેથી સમયાનુસાર અર્ચનો પૃષ્ઠિ કરનારા આ ‘હી’ શબ્દનું મૂલ્ય હું એક લાખ રૂપિયા આપું છું. એમ કહી તેણે તે સ્ત્રીને તેટલું મૂલ્ય આપી વિદાય કરી.

પદાર્થ

“હે નાથ ! જો મેં તારે પ્રસિદ્ધ પરમ પ્રસાદ પ્રાપ્ત કર્યો છે, તો પછી દેવ-વૃક્ષ, (ચિન્તા-) મણિ તેમજ કામ-ધેનુનું (મારે) શું પ્રયોજન છે ? (કેમકે) નિત્ય ઉદ્ધાસ પામતી એવી ગંગાના જળ વડે પરિપૂર્ણ દેશમાં જળના ભાર વડે નીચા નમેલા મેધોનું કેટલું કામ છે ?”—૧૯

* * *

મુક્ત્યૈષકસ્ત્વયિ નિવેશયતિ સ્વચિત્તં

નૈવાન્યદૈવતગણે ઘનદોષયુક્તે ।

યાદ્દગ્ રમેત હૃદયં ચતુરસ્ય રત્ને

નૈવં તુ કાચશકલે કિરણાકુલેઽપિ ॥ ૨૦ ॥

અન્વયઃ

મુક્તિ-પેષકઃ સ્વયિ એવ સ્વ-ચિત્તં નિવેશયતિ, ન તુ ઘન-દોષ-યુક્તે અન્ય-દૈવત-ગણે । ચતુરસ્ય હૃદયં યાદ્દગ્ રત્ને રમેત, ન એવં કિરણ-આકુલે અપિ કાચ-શકલે ।

શીખરાર્થ

મુક્તિ=મોક્ષ.

પેષક=અભિલાષી, ઇચ્છાવાળો.

મુક્ત્યૈષકઃ=મોક્ષનો અભિલાષી.

સ્વયિ (મૂં યુષ્મદ્)=તારે વિષે.

નિવેશયતિ (ધાં વિશ્)=પરોવે છે.

સ્વ=પોતાનું.

ચિત્ત=ચિત્ત, મન.

સ્વચિત્તં=પોતાના ચિત્તને.

ન=નહિ.

એવ=૪.

અન્ય=અપર, બીજા.

દૈવત=દેવ.

ગણ=સમૂહ.

અન્યદૈવતગણે=અન્ય દેવોના સમૂહને વિષે.

ઘન=અતિશય.

દોષ=દોષ, દૂષણ.

યુક્ત=એકાગ્રેણ, સહિત.

ઘનદોષયુક્તે=અતિશય દોષોથી યુક્ત.

યાદ્દગ્ (મૂં યાદ્દગ્)=એવું.

રમેત (ધાં રમ્)=રમે.

હૃદયં (મૂં હૃદય)=હૃદય, અંતઃકરણ.

ચતુરસ્ય (મૂં ચતુર)=ચતુરનું, હોશિયારનું.

રત્ને (મૂં રત્ન)=રત્નને વિષે.

એવં=એ પ્રમાણે.

તુ=પરંતુ.

કાચ=કાચ.

શકલ=કકડો.

કાચશકલે=કાચના કકડાને વિષે.

કિરણ=કિરણ.

આકુલ=આત.

કિરણાકુલે=કિરણોથી આત.

અપિ=પણ.

પદાર્થ

“મોક્ષનો અભિલાષી (જીવ) તારેજ વિષે પોતાનું મન પરોવે છે, પરંતુ અત્યંત દોષયુક્ત અન્ય સુરોના સમૂહને વિષે તે તેમ કરતો નથી. (એ વાત બરાબર છે, કેમકે) ચતુરનું હૃદય જેવું રત્નને વિષે રમે, તેવું તે કિરણોથી આત એવા પણ કાચના કકડાને વિષે રમતું નથી.”—૨૦

માર્ગે જતાં યાચક-લેહ્યાએ આ સ્ત્રીને માધની પત્ની તરીકે ઝોળખી એટલે તેઓ તેની પાસે યાચના કરવા લાગ્યા. તેમને દાન આપતી આપતી જ્યારે તે માધ પાસે આવી, ત્યારે તેની પાસે એક ઢાંડી પણ રહી હતી નહિ. તે જીવી ગઇ હતી તેવીજ તેને ખાતરી હાથે આવેલી જોઇને માધે તેને તે સંબંધમાં ખુલાસો કરવા કહ્યું. તેની સ્ત્રીએ સત્ય હકીકત નિવેદન કરી એટલે પગે આવેલા સોજથી પીડાતો માધ બોલ્યો કે તું મારી શૂર્ત્તમતી કીર્તિ છે. એવામાં તેની પાસે યાચકો દાન લેવા આવી પહોંચ્યા. તેમને જોઇને દાન આપવા માટે કુટ્ટી બદામ પણ પોતાની પાસે નહિ હોવાથી માધને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો અને તે નીચે સુખખનાં પદો બોલ્યો—

“અર્થો ન સન્તિ ન ચ મુચ્ચતિ માં દુરાશા
 દાનાશિ સઙ્કચતિ દુર્લ્લિતઃ કરો મે ।
 યાચ્યા ચ લાઘવકરી સ્વષધે ચ પાપં
 પ્રાણાઃ । સ્વયં વ્રજત કિં પરિદેવિનેન ? ॥ ૧ ॥—વસન્તતિલકા
 દારિદ્ર્યાનલસન્તાપઃ, શાન્તઃ સન્તોષવારિણા ।
 ‘દીનાશામઙ્ગજન્મા તુ, કેનાયમુપશામ્યતુ ॥ ૨ ॥—અનુ-
 વ્રજત વ્રજત પ્રાણા !, અર્થિણિ વ્યર્થતાં ગતે ।
 પશ્યાદપિ દિ ગન્તવ્યં, ક્લ સાર્થઃ પુનરીદશઃ ? ॥ ૩ ॥—અનુ-
 ન મિક્ષા દુર્મિક્ષે પતતિ દુરવસ્થાઃ કથમૃણં
 લમન્તે કર્માણિ ક્ષેતિપરિવૃદ્ધાન્ કારયતિ કઃ ।
 અદસ્વાપિ પ્રાસં પ્રહપતિરસાવસ્તમયતે
 ક્લ યામઃ કિં કુર્મોઃ પૃથિણિ ! ગહનો જીવિતવિધિઃ ॥ ૪ ॥—‘શિલરિણી
 છુત્સામઃ પથિકો મદીયમચનં પૃચ્છન્ કુતે ડપ્યાગતઃ
 તત્ કિં ગેહિણિ ! કિચ્ચિદસ્તિ યદયં મુચ્ચકે બુધુક્ષાતુરઃ ? ।
 શાચ્ચાસ્તીર્યમિધાય નાસ્તિ ચ પુનઃ પ્રાંકં ત્રિનેવાક્ષરૈઃ
 સ્થૂલસ્થૂલવિલોલોચનજલૈર્ચોપામ્મસાં વિન્દુમિઃ ॥ ૫ ॥”-‘શાર્દૂલવિકીર્ણિતમ્

અર્થાત્ (મારી પાસે) દ્રવ્ય નથી. વળી કુબટ આશા અને છોડતી નથી, તેથી (મારે) કુર્લલિત હાથે દાન આપવામાં સંકાયાય છે. વળી (દાન આપવાને માટે) ભીખ માગવી તે શરમ ભરેલું છે તેમજ આપવાત કરવો તે પાપ છે. માટે હવે રોક કરવાથી શું ! વાસ્તે હે પ્રાણુ ! તમે તમારી મેળે ચાલ્યા જાઓ.—૧

દારિદ્ર્યરૂપ અશિનો દાહ સંતોષરૂપ જળથી શાંત થાય છે, પરંતુ ગરીબોની આશાનો ભંગ કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલો સંતાપ કાઠ પણ રીતે શાંત થતો નથી.—૨

૧ ‘ત્યાગાશ્વ સઙ્કચતિ દુર્લ્લિતં મનો મે’ इति पाठः शिशुपालवधोपोदधाते । २ ‘किं नु विलम्बितेन’ इति तत्रत्यः पाठः । ३ ‘याचकाशाविधातान्तर्दाहः केनोपशाम्यति’ इति तत्र पाठः । ४ ‘द्विजपरि-’ इति तत्रैव पाठः ।

૫ શિલરિણીલક્ષણમ્—

“રસે શ્દૈશિલજા યમનસમલા ગઃ શિલરિણી ।”

૬ શાર્દૂલવિકીર્ણિતલક્ષણમ્—

“સૂર્યાશ્વૈર્યદિ મસ્ત્યૌ સતતગાઃ શાર્દૂલવિકીર્ણિતમ્ ।”

સ્પષ્ટીકરણ

પદ્ય-નિષ્કર્ષ—

સિંહ અને સારમેય (કૂતરા)માં, ઘોડા અને ગધેડામાં, હાથી અને પાઠામાં, ગરૂડ અને મચ્છરમાં, હંસ અને બગલામાં, કદપવૃક્ષ અને કરીર (કરડા)માં, સુવર્ણ અને પિત્તળમાં, રત્ન અને કાચમાં, સમુદ્ર અને ખાળોચીઆમાં, પ્રકાશ અને અંધકારમાં, મેરૂ અને સર્પપમાં તેમજ મુખા અને સૌપીરમાં જટલું અન્તર છે તેનાથી પણ અનેકગણું અન્તર જેણે સર્વથા રાગ-દ્વેષને જલાંબલિ આપેલી છે, જે સર્વજ્ઞ છે, જે કૃતકૃત્ય છે, જે સામ્યદાનંદમય છે તેવા દેવમાં અને અદ્વૈજ્ઞાની, અદ્વૈપસત્ત્વી, કામાતુર, દ્વેષી એવા અન્ય દેવમાં છે.

* * *

નિર્ણીતતત્ત્વપદનિશ્ચલમાનસાનાં

ત્વત્પાદપદ્યપરિચારણતત્પરાણામ્ ।

પુંસામિહત્યકતિચિત્સુખદો ન દેવઃ

કશ્ચિન્મનો હરતિ નાથ ! ભવાન્તરેડપિ ॥ ૨૧ ॥

અન્વયઃ

(હે) નાથ ! નિર્ણીત-તત્ત્વ-પદ-નિશ્ચલ-માનસાનાં ત્વત્-પાદ-પદ્ય-પરિચારણ-તત્-પરાણાં પુંસાં મનઃ હૃદય-કતિચિત્-સુખ-દઃ કશ્ચિત્ દેવઃ ભવ-અન્તરે અપિ ન હરતિ ।

શબ્દાર્થ

નિર્ણીત (ધા• ની)=નિર્ણય કરેલ, ખાતરી કરેલ.
તત્ત્વ=તત્ત્વ, વસ્તુ-સ્થિતિ.
પદ=પદ, સ્થાન.
નિશ્ચલ=સ્થિર.
માનસ=ચિત્ત, મન.
નિર્ણીતતત્ત્વપદનિશ્ચલમાનસાનાં=નિર્ણય કરેલાં તત્ત્વ-પદોથી નિશ્ચળ ચિત્તવાળા.
પાદ=ચરણ.
પદ્ય=કથન.
પરિચારણ=સેવા, આરાધના.
તત્પર=તત્પર.
ત્વત્પાદપદ્યપરિચારણતત્પરાણાં=તારા ચરણ-કથન-ગીતી સેવામાં તત્પર.
પુંસાં (મૂ• પુંસ)=માનવોના.

હૃદય=અહર્મિતો.
કતિચિત્=કેટલાંક.
સુખ=સુખ.
દા=આપણું.
હૃદયકતિચિત્સુખદઃ=લૌકિક કેટલાંક સુખો અ. પનાર.
ન=નહિ.
દેવઃ (મૂ• દેવ)=દેવ.
કશ્ચિત્ (મૂ• કિમ્+ચિત્)=કોઈક.
મનઃ (મૂ• મનસ)=ચિત્તને.
હરતિ (ધા• હ)=હરે છે.
નાથ ! (મૂ• નાથ)=હે સ્વામિન્ !
ભવાન્તરે=અન્ય ભવમાં, અન્ય જન્મમાં.
અપિ=પણ.

પદ્યાર્થ

“હે નાથ ! તત્ત્વ-પદોને નિશ્ચય કરવાથી નિશ્ચળ ચિત્તવાળા બનેલા (અને એથી કરીને) તારા ચરણ-કથનની સેવા (કરવા)માં તત્પર એવા માનવોના મનને લૌકિક (અને તે પણ વળી)

૧ કવિરાજે ‘નિર્ણીત’ શબ્દથી મોક્ષપદની પ્રમાણસિદ્ધતા બતાવી છે અને ‘નિશ્ચલ’ શબ્દથી ત્યાંથી અપુનરાવૃત્તિ સ્થિત કરી છે એમ મુનિરાજ શ્રીઆતુરવજય જણાવે છે.

આરે ચાચક નિરાશ થઇને બચ છે, તો પછી હે પ્રાણ ! તમે પણ ચાલવા મડિા, કેમકે પાછળથી પણ તમારે જવાનું છે અને વળી ફરીથી આવો સાર્થ પણ ક્યાંથી મળશે ?—૩

વળી દુકાળમાં મિક્ષા મળતી નથી તેમજ ગરીબને કાંઈ ધીરનું નથી. વળી પૃથ્વીમાં શ્રેષ્ઠ એવા (આપણા જેવા બ્રાહ્મણ) ની પાસે દાસપણું પણ કોણ કરાવે ? આસ આપ્યા વિના સૂર્ય અસ્ત પામે છે, તો હે ગૃહિણી ! આપણે ક્યાં જઈએ અને શું કરીએ ? આ જીવન-વિધિ ગહન છે.—૪

બૃષથી પીડાતો મુસાફર માઝું ધર પૂછતો પૂછતો ઢાઢક સ્થળેથી આવ્યો છે, તો હે ગૃહિણી ! એ ક્ષુધાતુર ખાઈ શકે એવું કંઈ ધરમાં છે ? સારે તેના પ્રત્યુત્તરમાં તેની સ્ત્રીએ વચન દ્વારા ‘ છે ’ એમ કહીને નેત્રમાંથી પડતાં (બેર બેર જવડાં) મોટાં વ્યાંસુના બિન્દુઓ વડે વગર બોલેજ ‘ નથી ’ એમ અચ્ચું.—૫

આથી અત્યંત પિત્ર યથેચ્છા માધ પહિડતના પ્રાણ પરલોક પ્રયાણ કરી ગયા.

સવારના રાખને તે વાતની ખબર પડતાં તેને ઘણો શોક થયો. વિશેષમાં ‘ શ્રીમાલ ’ નગરમાં માધની જ્ઞાતિમાં ધનિકા હોવા છતાં તેમણે તેની ઉપેક્ષા કરી, તેથી તેણે તે નગરનું ‘ બીલ-માલ ’ એવું નામ પાડય.

‘ શ્રીહર્ષ-પ્રબન્ધ ’

પૂર્વ દેશમાં ‘ કાશી ’ પુરીને વિષે ગોવિન્દચન્દ્ર નામે રાજ રાજ્ય કરતો હતો. તેને જયન્તચન્દ્ર નામનો એક પુત્ર હતો. આને રાજ્ય સોંપીને તે રાજ્યે યોગ-માર્ગે પરલોક સાધ્યા. જયન્તચન્દ્ર પાસે અનેક પિદ્ધાનો હતા. તેમાં એક હીર નામે બ્રાહ્મણ હતો. આ બ્રાહ્મણે શ્રીહર્ષ નામનો પુત્ર હતો.

શ્રીહર્ષ બાળક હતો તેવામાં એક દિવસે એક પહિડતે રાજ-સભામાં તેના પિતાનો પરજય કરી તેને મૌન કરી નાખ્યો. આથી લજ્જા પામી મનમાં વેર ધારણ કરતો હીર દિવસ ગુજરવા લાગ્યો. મૃત્યુ-સમયે તેણે પોતાના પુત્ર શ્રીહર્ષને કહ્યું કે હે વત્સ ! અમુક પહિડતે રાજ-સભામાં મારો માન-અંગ કર્યો છે; વાસ્તે જો તું મારો સાચો પુત્ર હોય, તો તે અપમાનનું વેર લેજ. શ્રીહર્ષે તેમ કરવા હા પાડી એટલે તેનો પિતા મુખેથી મરણ પામ્યો.

કાલાન્તરે શ્રીહર્ષે કુટુંબનો ભાર યોગ્ય જોનાને સોંપ્યો અને તે પોતે વિદેશમાં વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા ગયો. વિદેશમાં રહીને તેણે તર્ક, અલંકાર, ગીત, ગણિત, જ્યોતિષ, મન્ત્ર, વ્યાકરણ ઇત્યાદિ વિવિધ વિષયોનું જ્ઞાન મેળવ્યું. વિશેષમાં તેણે પોતાના ગુરુએ આપેલા ‘ ચિન્તામણિ ’ મન્ત્રની એક વર્ષ પર્યંત ખંતથી સાધના કરી. એથી ત્રિપુરા (સરસ્વતી) દેવી પ્રત્યક્ષ થઈ અને તેણે શ્રીહર્ષને અસોધાદેશ (નિષ્ક્રમ નહિ બચ એવી આજ્ઞા) ઇત્યાદિ વરદાનો આપ્યાં.

આથી ગર્વિષ્ટ બનેલો શ્રીહર્ષે સર્વની સાથે વાદ કરવા લાગ્યો, પરંતુ તેની ભાષા લોકના સમજવામાં આવતી હતી નહિ તેથી તેને ખેદ થયો. તેથી તેણે સરસ્વતીની સ્તુતિ કરી એટલે

શ્રીરાજશૈભરસરિત્તુ અતુર્વિશતિ-પ્રબન્ધનો આધાર લખે આ પ્રબન્ધ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે.

કેટલાંક મુખે આપનારે કાઢ દેવ ભવાન્તરમાં પણ હરી (શકે તેમ) નથી, (તે આ ભવની તે વાત જ શી ?)"—૨૧

* * *

પ્રજ્ઞા તવૈવ પરમોચ્છગુણાશ્રયા યા

પ્રાદુશ્ચકાર વિમલદ્યુતિ કેવલાશ્રયમ્ ।

સન્તીન્દુતારકમૃતોઽન્યદિશોઽર્કવિમ્બં

પ્રાચ્યેવ દિગ્ જનયતિ સ્ફુરદંશુજાલમ્ ॥ ૨૨ ॥

અન્વયઃ

યા વિમલ-દ્યુતિ કેવલ-આશ્રય (જ્ઞાન) પ્રાદુશ્ચકાર, (સા) પરમ-ઉચ્છ-ગુણ-આશ્રયા પ્રજ્ઞા તવ એવ (વર્તેતે) । ઇન્દુ-તારક-મૃતઃ અન્ય-દિશઃ સન્તિ, (પરંતુ) પ્રાચી એવ વિદ્ સ્ફુરત્-અંશુ-જાલં અર્ક-વિમ્બં જનયતિ ।

શબ્દાર્થ

પ્રજ્ઞા=જ્ઞાન, છુદિ.

તવ (મૂ. વુમ્મદ)=તારી.

એવ=જ.

પરમ=અત્યંત.

ઉચ્છ=જીંચા.

ગુણ=ગુણ.

આશ્રય=આશ્રય.

પરમોચ્છગુણાશ્રયા=અત્યંત જીંચા ગુણોનો આશ્રય.

યા (મૂ. યદ)=જે.

પ્રાદુશ્ચકાર (પા. પ્રાદુસ્+ક)=પ્રકટ કર્યાં.

વિમલ=નિર્મળ.

દ્યુતિ=પ્રકાશ.

વિમલદ્યુતિ=નિર્મળ છે પ્રકાશ જેનો એવા.

કેવલ=કેવલ.

આશ્રયા=નામ.

કેવલાશ્રય=કેવલ છે નામ જેનું એવા.

સન્તિ (પા. અસ્)=છે.

ઇન્દુ=ચન્દ્ર.

તારક=તારો.

મૃત્=ધારણ કરનાર.

ઇન્દુતારકમૃતઃ=ચન્દ્ર અને તારાઓને ધારણ કરનારી.

અન્ય=અપર.

દિશ=દિશા.

અન્યદિશઃ=બીજી દિશાઓ.

અર્ક=સૂર્ય.

વિમ્બ=મણ્ડળ.

અર્કવિમ્બં=સૂર્યના મણ્ડળને.

પ્રાચી=પૂર્વ.

દિગ્ (મૂ. દિશ)=દિશા.

જનયતિ (પા. જન્)=જન્મ આપે છે.

સ્ફુરત્ (પા. સ્ફુર)=પ્રકાશમાન, ઝળહળતું.

અંશુ=કિરણ.

જાલ=સમૂહ.

સ્ફુરદંશુજાલં=ઝળહળતાં કિરણોના સમૂહ છે જેને વિષે એવા.

પદાર્થ

“હે નાથ ! જેણે નિર્મળ પ્રકાશવાળા કેવલ નામના (જ્ઞાનને) પ્રકટ કર્યું તે અતિશય જીંચા ગુણોના આશ્રયરૂપ પ્રજ્ઞા તારીજ છે. (દાખલા તરીકે) ચન્દ્ર અને તારાઓને ધારણ કરનારી અન્ય દિશાઓ છે, (પરંતુ) પૂર્વ દિશાજ ઝળહળતાં કિરણોના સમૂહવાળા સૂર્ય-મણ્ડળને જન્મ આપે છે.”—૨૨

તે પ્રત્યક્ષ થઇ. તેમ થતાં તેણે કહ્યું કે હે માતા ! મને તો અતિપ્રતિજ્ઞા પણ દોષરૂપ થઇ પડી છે. સરસ્વતીએ તેના ઉત્તરમાં કહ્યું કે મધ્ય રાત્રિએ જળથી ભસ્તક પલાળી હ્દો આઘ તું સુઇ જજ. આથી કદાંશાવતારને લઇને તારી બુદ્ધિમાં સહજ જડતા પ્રાપ્ત થશે.

શ્રીહર્ષે આ પ્રમાણે કથું એટલે તે સ્થિર-વાક થયો અને ત્યાર પછી તેણે ખંડનાદિકના સો કરતાં વધારે અન્યેા રચ્યા. આ પ્રમાણે કૃતકૃત્ય થઇને તે રવદેશ તરફ જવા નીકળ્યો. પોતાના નગરની બહાર રહીને તેણે 'કાશી' નરેશ જયન્તઅન્દ્રને કહાવ્યું કે હું ભણીને આવ્યો છું.

આ સાંભળીને તે ગુણાનુરાગી રાજહીરના વૈરી પ્રમુખ અનેક પણ્ડિતોને સાથે લઇને સામે ગયો અને તેણે શ્રીહર્ષને પ્રણામ કર્યો. શ્રીહર્ષે પણ યથાવિધિ રાજદિકને માન આપ્યું. વિરોધમાં રાજને ઉદ્દેશીને તેણે કહ્યું કે—

“ ગોવિન્દનન્દનતયા ચ ષપુઃશ્રિયા ચ
માડસ્મિન્ દુષ્ટે કુસ્ત કામધિયં તરુણયઃ ! !
અસ્ત્રીકરોતિ જગતાં વિજયે સ્મરઃ સ્ત્રી-
મસ્ત્રીજનઃ પુનરનેન વિધીયતે સ્ત્રી ” —વસન્તસિલકા

હે સુન્દરીઆ ! આ નરેશ 'ગોવિન્દ-નન્દન' છે તેથી કે એના દેહ-લાવણ્યથી તમે તેના ઉપર કામ-બુદ્ધિ કરશો નહિ; કેમકે કામદેવ જગત્નો વિજય કરવામાં સ્ત્રીને અસ્ત્રી કરે છે અને આ તો 'અસ્ત્રીને સ્ત્રી કરે છે.

આથી રાજ તથા સભા ઘણા ખુશી થયાં. પોતાના પિતાના વૈરીને જોઇને શ્રીહર્ષે કટાક્ષ-પૂર્વક કહ્યું કે—

“ સાહિત્યે સુકુમારવસ્તુનિ હૃદન્યાયગ્રહપ્રતિષ્ઠે
તર્કે વા મયિ સંવિચારિ સમં લીલાયતે ભારતી ।
શય્યા ઘાડસ્તુ મૃદુલરક્તદલતી દર્માશ્કુરેરાસ્તુતા
ભૂમિવો હૃદયક્લમો યદિ પતિસ્તુલ્યા રતિયોષિતામ્ ॥ ” —શાર્દૂલ.

સુકુમાર વસ્તુવાળા સાહિત્યમાં કે દૃઢ ન્યાય ગ્રહથી કઠિન એવા તર્કમાં મારા પ્રતિ ભારતી-સમાન લીલા આચરે છે; મૃદુ આચ્છાદનવાળી શય્યા હો કે હર્માશ્કુરની પાથરેલી ભૂમિ હો તો પણ જો પોતાને ગમતો પતિ હોય તો તે સ્ત્રીને રતિ સરખીજ થાય છે.

આ સાંભળીને તેના પિતાના વૈરી પણ્ડિતે કહ્યું કે હે વાહિરાજ ! હે ભારતીસિદ્ધ ! તમારી સમાન કે તમારાથી અધિક કોઇ નથી. વિરોધમાં—

“ હિન્નાઃ સન્તિ સહસ્રશોડપિ વિપિને શૌણ્ડીર્યવીર્યોદ્ઘતા-
સ્તસ્વૈકસ્ય પુનઃ સ્તવીમહિ મહઃ સિંહસ્ય વિશ્વોત્તરમ્ ।
કેલિઃ કોલકુલૈર્મેદો મદકલૈઃ કોલાહલં નાહલૈઃ
સંહર્ષો મહિષૈશ્ચ યસ્ય મુમુચે સાર્દકૃતેશુક્રતેઃ ॥ ” —શાર્દૂલ.

૧ ગોવિન્દ-નન્દનના 'ગોવિન્દઅન્દ્રનો પુત્ર' અને 'કૃષ્ણનો પુત્ર (પ્રભુમ્)' એમ બે અર્થો થાય છે.

૨-૩ સ્ત્રીને અસ્ત્રી કરે છે એટલે સ્ત્રીને પુરુષ બનાવે છે અને અસ્ત્રીને સ્ત્રી કરે છે એટલે પુરુષને સ્ત્રી બનાવે છે. આ ઉક્તિ-વિરોધનો પરિહાર અસ્ત્રી એટલે અજને ધારણ કરનાર એવા અર્થે કરવાથી થાય છે. તાર્કિક એ છે કે કામદેવ સ્ત્રીને પોતાની અસંધારિણી બનાવે છે, જ્યારે આ રાજ અસંધારીને પણ સ્ત્રી જેવા કરી દે છે.

પ્રામ્ભૂતસાતિશયયોગિજનપ્રગીતાદ્
દુષ્ટાદ્યકર્મચયચક્રક્રમણૈકલક્ષાત્ ।

યુષ્મત્પ્રવર્તિતપથઃ પરિતોડનવદ્યા—

જ્ઞાન્યઃ શિવઃ શિવપદસ્ય મુનીન્દ્ર ! પન્થાઃ ॥ ૨૩ ॥

અન્વયઃ

(હે) મુનિ-ઇન્દ્ર ! પ્રાક્-ભૂત-સ-અતિશય-યોગિન્-જન-પ્રગીતાત્ દુષ્ટ-અદ્યન્-કર્મન્-ચય-ચક્રક્રમણ-
પદ્-લક્ષાત્ પરિતઃ અનવદ્યાત્ યુષ્મત્-પ્રવર્તિત-પથઃ અન્યઃ શિવઃ શિવ-પદસ્ય પન્થાઃ જ (વર્તેતે) ।

શબ્દાર્થ

પ્રાક્=પૂર્વે.

ભૂત (જાં મૂ)=થઇ ગયેલા.

સદ્=સહિત.

અતિશય=અતિશય, વિશેષતા.

યોગિન્=યોગી, મુનિ.

જન=લોક.

પ્રગીત (જાં ગૈ)=અત્યંત ગવાયેલા.

પ્રામ્ભૂતસાતિશયયોગિજનપ્રગીતાત્=પૂર્વે થઇ ગયેલા

અતિશયધારી યોગિ-લોક વડે અત્યંત ગવાયેલા.

દુષ્ટ=ખરાબ.

અદ્યન્=આઠ.

કર્મન્=કર્મ.

ચય=સમૂહ.

ચક્રક્રમણ=ઉલ્લંઘન.

પદ્=અદિતીય, અસાધારણ.

લક્ષ=લક્ષણ, ચિહ્ન.

દુષ્ટાદ્યકર્મચયચક્રક્રમણૈકલક્ષાત્=દુષ્ટ આઠ કર્મોના

સમૂહના ઉલ્લંઘનને વિષે અસાધારણ લક્ષણ.

યુષ્મદ્=દિતીયપુરુષવાચક સર્વનામ.

પ્રવર્તિત (જાં વૃત્)=પ્રવર્તવિલ.

પથિન્=માર્ગ.

યુષ્મત્પ્રવર્તિતપથઃ=તમે પ્રવર્તવિલા માર્ગથી.

પરિતઃ=ચારે તરફ.

અનવદ્યાત્ (મૂં અનવદ્ય)=પાપ રહિત.

જન=લોક.

અન્યઃ (મૂં અન્ય)=અપર, બીજો.

શિવઃ (મૂં શિવ)=કલ્યાણકારી.

શિવ=મોક્ષ.

પદ્=સ્થાન.

શિવપદસ્ય=મોક્ષ-સ્થાનનો.

મુનિ=મુનિ, યોગી.

ઇન્દ્ર=ઉત્તમતાવાચક શબ્દ.

મુનીન્દ્ર ! =હે મુનીશ્વર, હે યોગિરાજ !

પન્થાઃ (મૂં પથિન્)=માર્ગ.

પદ્યાર્થ

“ હે યોગિરાજ ! પૂર્વે થઇ ગયેલા અતિશયધારી યોગિ-જન વડે ગવાયેલા એવા, વળી
દુષ્ટ (જ્ઞાનાવરણીયાદિક) આઠ કર્મના સમૂહના ઉલ્લંઘનને વિષે અસાધારણ લક્ષણરૂપ તથા વળી
પાપરહિત એવા તમે ચારે તરફ પ્રવર્તવિલા માર્ગથી અન્ય કોઇ મોક્ષ-સ્થાનનો માર્ગ નથી.”—૨૩

સ્પષ્ટીકરણ

વ્યાકરણ—(વચાર—

‘મુનીન્દ્ર !’ એમાં એકવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે, જ્યારે ‘યુષ્મત્પ્રવર્તિતપથઃ’ એમાં ‘યુષ્મદ્’
શબ્દ દ્વારા બહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે એટલે શું અત્ર અસંગતિ દોષ નથી એવો પ્રશ્ન
ઉપસ્થિત થાય છે. આવોજ પ્રશ્ન મૂળ ભક્તભર-સ્તોત્રના નીચે મુજબના ૧૯ માં પદ્યમાંના—

અર્થાત્ પોતાની કુશલતાના બળથી ઉદ્ધત બનેલાં એવાં હિંસક પ્રાણીઓ વનમાં ધણાં હોય છે, પરંતુ એકલા સિંહનાજ અલૌકિક બળની અમે રતુતિ કરીએ છીએ; કેમકે તેનો અહંકારથી યુક્ત હુંકાર સાંભળતાંજ ડાંલ-કુલો કેલિ, મેંદકલો મદ, નાંહલો ઢાલાહલ અને મેંહિષો હર્ષ ત્યજી દે છે.

આ પ્રત્યુત્તર સાંભળીને શ્રીહર્ષને ક્રોધ ઉતરી ગયો. રાજાએ પણ એ પહિંડતની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું કે તમે સમયજ્ઞ છો, કેમકે અહિંઆ પ્રાતવાદીપણાનું કંઈ કામ હતું નહિ. આમ કહીને હીરના વૈરીને અને શ્રીહર્ષને રાજાએ પરસ્પર ભેટાડ્યા અને ઉભયને મિત્રાચારી કરાવી રવાના કર્યા.

એક વાર રાજાએ શ્રીહર્ષને કહ્યું કે હે વાદીન્દ્ર ! કોઈ ઉત્તમ પ્રબંધ રચો. રાજાની સૂચનાને માન આપીને તેણે દિવ્ય રસવાણું અને અતિગૂઢ વ્યંગ્યવાણું નૈષધ-કાવ્ય રચ્યું અને રાજાને તે બતાવ્યું. આ જોઈને તેણે કહ્યું કે તમે કાવ્ય તો બહુ સારૂ રચ્યું છે. પરંતુ ‘કારમીર’ જઈને ત્યાંના પહિંડતોને આ બતાવેા. ત્યાં શારદા-પીઠ ઉપર સરસ્વતી સાક્ષાત્ ખીરાજ છે; તેના હાથમાં આ અન્ય મૃદા. સરસ્વતીને જ પ્રબન્ધ જ્યેષ્ઠો નહિ હોય તેને તે કચરાની પેટે ફેંકી દે છે, જ્યારે તેને જ પ્રબન્ધ જ્યેષ્ઠો હોય છે તેને તે માથું હલાવતાં સારો કહી સ્વીકારે છે અને તેમ થતાં તે વખતે પુષ્પ-વૃષ્ટિ પણ થાય છે.

રાજાએ આપેલા દ્રવ્યથી મહાસામગ્રી તૈયાર કરાવી શ્રીહર્ષે ‘કારમીર’ ગયો. ત્યાં જઈને તેણે આ પ્રબન્ધ સરસ્વતીના હાથમાં મૂક્યો એટલે તેણે તેને ફેંકી દીધો. ત્યારે શ્રીહર્ષે તેને કહ્યું કે તું ધરડી થઈ તેથી તારી અક્ષલ ગઈ છે કે શું ? મારા પ્રબન્ધને પણ અન્યના પ્રબન્ધ જ્યેષ્ઠ ગણે છે ? સરસ્વતીએ ઉત્તર આપ્યો કે આ પ્રબન્ધના ૧૧મા સર્ગમાં ૬૪મા ‘શ્લોકમાં’ તેં અને વિષ્ણુની પત્નીરૂપે વર્ણવી છે અને એમ કરીને મારી કુમારિકા તરીકેની કીર્તિને બદ્દો લગાડ્યો છે, માટે મેં આ પ્રબંધને ફેંકી દીધો.

આ પ્રમાણેનું સરસ્વતીનું કહેવું સાંભળીને શ્રીહર્ષે કહ્યું કે એક અવતારમાં તેં નારાયણને પતિ તરીકે સ્વીકાર્યા હતા, તેથી પુરાણમાં તને વિષ્ણુ પત્ની તરીકે ઓળખાવવામાં આવી છે. આના આધારે મેં આ વાત મારા કાવ્યમાં લખી છે, તો પછી તું ગુસ્સે કેમ થાય છે ? કોપ કરવાથી કલંક જસાઈ જતું નથી.

આ પ્રમાણેનો ઉત્તર સાંભળીને સરસ્વતીએ પોતાની ભેળે પુસ્તક હાથમાં લીધું અને સખા સમક્ષ તેની ધણી પ્રશંસા કરી. શ્રીહર્ષે ત્યાંના પહિંડતોને કહ્યું કે આ અન્ય અહિંના

૧ કુકર. ૨ મદોન્મત હાથી, ૩ મ્લેચ્છ જાતિ. ૪ પાડા.

૫ આ રજો તે શ્લોક:—

“ દેવી પવિત્રિતચતુર્મુજામમાગા

જાગલપ્ત પુનરિમાં ગરિમામિરામામ્ ।

एतस्य निष्कपकपाणसनाथपाणे: .

शशिप्रहादमुग्रहाण गणं गुणामाम् ॥”—बसन्ततिलका

“ કિં શર્વરીષુ શશિનાઽહિ વિવસ્વતા વા
યુષ્મન્મુલ્હેન્દુદલિતેષુ તમસ્સુ નાથ ! ।

નિષ્પન્નશાલિવનશાલિનિ જીવલોકે
કાર્ય કિયજ્વલધરૈર્જલમારનમ્રૈઃ ? ॥ ”

‘ નાથ ! ’ એમાં એકવચનના પ્રયોગથી અને ‘યુષ્મન્મુલ્હેન્દુદલિતેષુ’ એમાં યુષ્મદ્ શબ્દ વાપરી કરેલા બહુવચનના પ્રયોગથી ઉદ્ભવે છે. પરંતુ આનું સમાધાન કરતાં મહામહોપાધ્યાય શ્રીમેધવિજયગણિએ “સુતા ન યૂયં કિમુ તસ્ય રાજઃ” इति महाकाव्येषु एकस्मिन्नर्थेऽपि बहुत्वस्य उक्तत्वात् दुष्टम्” આ પ્રમાણે જ ઉલ્લેખ કર્યો છે તે તરફ વિચાર કરવો એટલું જ હું અત્ર સૂચનું છું.

*

*

માવાવભાસનપરાદ્યુતશુદ્ધબુદ્ધયા

નિર્ણય તત્ત્વમશ્વિલં સકલાગમસ્ય ।

ત્વાં વિશ્વનાયકમનન્તસુખાનુષક્તં

જ્ઞાનસ્વરૂપમમલં પ્રવદન્તિ સન્તઃ ॥ ૨૪ ॥

અન્વયઃ

સકલ-આગમસ્ય અશ્વિલં તત્ત્વં ભાવ-અવભાસન-પર-અદ્યુત-શુદ્ધ-બુદ્ધયા નિર્ણય સન્તઃ ત્વાં વિશ્વ-નાયકં અનન્ત-સુખ-અનુષક્તં જ્ઞાન-સ્વરૂપં અમલં પ્રવદન્તિ ।

શીખદાર્થ

માવ=(૧) પદાર્થ; (૨) અભિપ્રાય.

અવભાસન=પ્રકાશ.

પર=અત્યંત.

અદ્યુત=અદ્યુત, આશ્ચર્યજનક.

શુદ્ધ=શુદ્ધ, નિર્મળ.

બુદ્ધિ=મતિ.

માવાવભાસનપરાદ્યુતશુદ્ધબુદ્ધયા = ભાવ ઉપર

પ્રકાશ પાડવામાં અત્યંત અદ્યુત તેમજ નિર્મળ

એવી મતિ વડે.

નિર્ણય (ધાં ની)=નિર્ણય કરીને, ખાતરી કરીને.

તત્ત્વં (મૂં તત્ત્વ)=તત્ત્વને.

અશ્વિલં (મૂં અશ્વિલ)=આખું, સમસ્ત.

સકલ=સર્વ.

આગમ=શાસ્ત્ર.

સકલાગમસ્ય=સર્વ શાસ્ત્રનું.

ત્વાં (મૂં યુષ્મદ્)=તને.

વિશ્વ=જગત્.

નાયક=નાયક, નાથ.

વિશ્વનાયક=જગત્ના નાથ.

અનન્ત=અપાર.

સુખ=સુખ.

અનુષક્ત (ધાં સઙ્ગ)=આસક્ત.

અનન્તસુખાનુષક્તં=અનન્ત સુખથી યુક્ત.

જ્ઞાન=જ્ઞાન, બોધ.

સ્વરૂપ=સ્વરૂપ, આત્મા.

જ્ઞાનસ્વરૂપ=જ્ઞાન છે સ્વરૂપ જેનું એવા.

અમલં (મૂં અમલ)=નિર્મળ.

પ્રવદન્તિ (ધાં વદ)=કહે છે.

સન્તઃ (મૂં સન્)=સજ્જનો.

રાજ માધવદેવને ખતાવો અને 'કાશી'નરેશ જયન્તચન્દ્ર ઉપર એવો લેખ કરી આપો કે આ અન્ય શુદ્ધ છે. શ્રીહર્ષની આ વાત ઉપર ત્યાંના બ્રાહ્મણોએ જરા પણ ધ્યાન આપ્યું નહિ એટલે તે ધણા મહિના સુધી ત્યાં રહ્યા. તે બાથુ માત્ર ખાઇ રહ્યા અને અંતમાં બળદ વિગેરે પણ તેને વેચવાનો વારો આવ્યો.

એક વાર નદી પાસે કુવા આગળ શ્રીહર્ષ ગુપ્ત રીતે રૂદ્ર બપ કરતો હતો. તેવામાં કોઇ ગુરુરથની બે દાસીઓ ત્યાં જળ ભરવા આવી. એકે કહ્યું કે હું પહેલી ભરું અને બીજીએ કહ્યું કે હું પહેલી ભરું. એમ કરતાં કરતાં તે બે જણીઓ લડી પડી. તે બંને વચ્ચે ગાળાગાળી અને અંતમાં મારામારી પણ થઇ. આથી તે બંનેએ રાજ આગળ ફરિયાદ કરી એટલે રાજએ આ બાબતમાં કોઇ સાક્ષી હોય તો તેને હાજર કરવા કહ્યું. તે રત્નોએએ કહ્યું કે એ કુવા આગળ એક બ્રાહ્મણ બપ જપે છે તે આ વાતનો સાક્ષી છે. આ ખબર મળતાં રાજપુરૂષ દ્વારા રાજએ શ્રીહર્ષને બોલાવી મંગાવ્યો અને તેને સાચી હકીકત નિવેદન કરવા હુકમ કર્યો શ્રીહર્ષે ગાંવાણ ગિરામાં ઉત્તર આપ્યો કે હું તો પરદેશી છું અને આ પ્રાકૃત બોલનારીઓએ શું કહ્યું તે હું સમજી શક્યો નથી; માત્ર તેમના શબ્દો મને યાદ છે. રાજએ કહ્યું કે તે કહો. એટલે તેણે તે શબ્દો બરાબર કહી સંભાળાવ્યા. આથી રાજને ધણો અચંબો લાગ્યો કે આની અવધારણુ-શક્તિ કેવી અદ્ભુત છે !

દાસીઓના કલહનો યોગ્ય ન્યાય આપી તેમને વિદાય કર્યા બાદ તે રાજએ શ્રીહર્ષને પોતાની ઝોળખાણુ આપવા કહ્યું. આનો યોગ્ય ઉત્તર આપતાં તેણે રાજને કહ્યું કે તમારા પહિડતોની ડુર્જનતાને લીધે તમારા નગરમાં મેં બહુ દુઃખ ભોગવ્યું છે. આથી રાજએ પહિડ-તોને બોલાવીને ધણો ઠપકો આપ્યો અને શ્રીહર્ષનો યથાયોગ્ય સત્કાર કરવા તે પ્રત્યેકને દ્રુજ પાડી. પછીથી સત્કારપૂર્વક રાજએ શ્રીહર્ષને પોતાને નગરે સત્કાર્યજ્ઞ પુરૂષ સહિત વિદાય કર્યો. તે જઇને જયન્તચન્દ્રને મળ્યો. સર્વ વૃત્તાન્ત સાંભળીને તે રાજ બહુ ખુશી થયો અને ત્યારથી નૈષધ-કાવ્ય લોકમાં પ્રસિદ્ધિને પામ્યું.

જયન્તચન્દ્રે ભોગિની તરીકે રાખેલી ગર્વિષ વિદુષી સૂહવદેવી શ્રીહર્ષની ખ્યાતિ સહન કરી શકી નહિ, કેમકે જેમ તે વિદુષીની કલાભારતી તરીકે પ્રસિદ્ધિ હતી તેમ શ્રીહર્ષને લોકો નરભારતી કહેતા હતા. આથી એક દિવસે તેણે શ્રીહર્ષને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને તેનો સત્કાર કરતાં પૂછ્યું કે તમે કોણ છો ? શ્રીહર્ષે જવાબ આપ્યો કે હું કલાસર્વજ્ઞ છું. આથી તે રાણીએ કહ્યું કે મને પગરખાં પહેરાવો. (આ પ્રમાણે કહેવાની મતલબ એ હતી કે જો શ્રીહર્ષ એ હું નથી બહુતો એ ન હોય તો તે અસર્વજ્ઞ હશે.) શ્રીહર્ષે આ વાત અંગીકાર કરી અને તે પોતાને ઘેર ગયો. ઝાડનાં પાંદડાં ભેગાં કરી તેના વડે તેણે પગરખાં બનાવ્યાં અને સાંજના સૂહવદેવીને બોલાવી પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી. વિશેષમાં તેણે તે સ્વામિનીને કહ્યું કે રાજ આગળ પણ સિંચન કરએ; હું તો ચર્મકાર છું.

પદ્યાર્થ

“ભાવ ઉપર પ્રકાશ પાડવામાં અતિશય અદ્ભુત તેમજ નિર્મળ એવી મતિ વડે સર્વ શાસ્ત્રના સંપૂર્ણ તત્ત્વો નિર્ણય કરીને (હે નાથ !) સંતો તને વિશ્વનો નાયક, અનન્ત સુખથી યુક્ત, જ્ઞાનસ્વરૂપી તેમજ નિર્મળ કહે છે.”—૨૪

* * *

કેચિત્ સુરાઃ પરુષભાવપરીતચિત્તા

બાદં પેરે સ્ફુરદનઙ્ગનિષઙ્ગવશ્યાઃ ।

મુક્તઃ સદૈવ ભવમૂરુહવીજસઙ્ગાદ્

વ્યક્તં ત્વમેવ ભગવન્ ! પુરુષોત્તમોઽસિ ॥ ૨૫ ॥

અન્વયઃ

કેચિત્ સુરાઃ પરુષ-ભાવ-પરીત-ચિત્તાઃ, (કેચિત્) પેરે બાદં સ્ફુરત્-અનઙ્ગ-નિષઙ્ગ-વશ્યાઃ (સન્તિ) । (હે) ભગવન્ ! વ્યક્તં ત્વં એવ પુરુષ-ઉત્તમઃ ભવ-મૂરુહ-વીજ-સઙ્ગાત્ સદા-એવ મુક્તઃ અસિ ।

શીખદાર્થ

કેચિત્ (મૂ० કિમ્+ચિત્)=કોઇક.

સુરાઃ (મૂ० સુર)=દેવો.

પરુષ=નિર્દય, ક્રૂર.

ભાવ=ભાવ.

પરીત (ધા० દ)=આપ, યસ્ત.

ચિત્ત=મન.

પરુષભાવપરીતચિત્તાઃ=નિર્દયતાથી આપ છે મન જેમનું એવા.

બાદં=પરેપર.

પેરે (મૂ० પર)=અ-પ.

સ્ફુરત્ (ધા० સ્ફુર)=પ્રકાશમાન.

અનઙ્ગ=મદન, કામદેવ.

નિષઙ્ગ=અત્યંત સંગ, અતિશય સોગત.

વશ્યા=તાબેદાર, વશ.

સ્ફુરદનઙ્ગનિષઙ્ગવશ્યાઃ=પ્રકાશમાન મદનનાં અત્યંત સંગને વશ.

મુક્તઃ (ધા० મુક્ત)=મુકાયેલો, રહિત.

સદૈવ=સર્વદા.

ભવ=સંસાર.

મૂરુહ=દક્ષ.

વીજ=બીજ.

સઙ્ગ=સોગત.

ભવમૂરુહવીજસઙ્ગાત્=સંસારરૂપી દક્ષના બીજના સંગથી.

વ્યક્તં=પ્રત્યક્ષ રીતે.

ત્વં (મૂ० ત્વમ્)=તું.

એવ=જ.

ભગવન્ ! (મૂ० ભગવત્)=હે ભગવાન, હે નાથ !

પુરુષ=પુરુષ.

ઉત્તમ=શ્રેષ્ઠ.

પુરુષોત્તમઃ=પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ.

અસિ (ધા० અસ્)=છે.

પદ્યાર્થ

“કેટલાક દેવો નિર્દયતાથી યસ્ત ચિત્તવાળા છે અને અન્ય ઘણાખરા દેવો પરેપર પ્રકાશ-માન મદનના અત્યંત સંગને વશ છે (અર્થાત્ અતિશય કામાતુર છે); જ્યારે હે ભગવન્ ! પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવો તુંજ સંસારરૂપ વૃક્ષના (રાગ અને દ્વેષ રૂપી) બીજના સંગથી સર્વદા મુક્ત છે.”—૨૫

આ પ્રમાણેનું પેતાને કાર્ય કરવું પડ્યું તેથી ખિન્ન થયેલા શ્રીહર્ષ ગંગા નદીના તીરે બધ સંન્યાસી થઇ રહ્યો. કાશ્યાન્તરે તેનો સ્વર્ગવાસ થયો.

* * * * *

વિદ્યાવશારસિકમાનસલालસાનાં

ચેતાંસિ યાન્તિ સુદશાં ધૃતિમિષ્ટમૂર્તે ! ।

ત્વય્યર્ચ્યમત્ત્વિષિ તથૈવ નવોદયિન્યાં

પદ્માકરેષુ જલજાનિ વિકાશભાજિ ॥ ૧ ॥

ટીકા

હે હૃદમૂર્તે ! હૃદા-વલ્લભા મૂર્તિઃ-સંહનનં-શરીરં યસ્યાઃ સા તસ્યાઃ સંબોધનં હે હૃદમૂર્તે ! સુદ-શાં-સજ્ઞાનોપયોગિનાં સુતરાં પચ્યન્તીતિ સુદશસ્તેષાં સુદશાં ચેતાંસિ-ચિત્તાનિ ત્વયિ વિષયે ધૃતિ-સુખં-પરમાઘાદત્વં યાન્તિ-પ્રાપ્નુવન્તિ । કિંવિશિષ્ટાનાં સુદશાં ? 'વિદ્યાવશારસિકમાનસલલસાનાં' વિદ્યાવશાનાં-વિદ્યાવિલાસિનીનાં રસિકમાને-શૃંગારાદિજ્ઞાને સલલસાઃ-સપ્તરૂપાઃ વિદ્યાઃ તેષાં વિદ્યાવશારસિકમાનસલલસાનાં 'તત્પુરુષઃ' । (યદ્વા) વિદ્યાવશાસુ રસિકમાનસેન લાલસા યેષાં તે તેષામિતિ 'બહુબ્રીહિઃ' । (ઉક્તમર્થ) અર્થાન્તરેણ દ્વ(દ્ર)હયતિ-તથૈવ ત્વયીવ અર્ચ્યમત્ત્વિષિ-સૂર્યપ્રમાયાં જલજાનિ-કમલાનિ ધૃતિં યાન્તિ । કેષુ ? પદ્માકરેષુ-તટાગેષુ । કિંવિશિષ્ટાયાં ત્વિષિ ? નવોદયિન્યાં પ્રાતરુદયં પ્રાપિતાયામ્ । કિંવિશિષ્ટાનિ જલજાનિ ? 'વિકાશભાજિ' વિકાશં-સાઘાદત્વં ભજન્તે હત્યેવંશીલાનિ વિકાશભાજિ-પ્રકર્ષદર્શવન્તીતિ ચેતાંસિ પયોજાનિ ચેતિ ॥ ૧ ॥

અન્વયઃ

(હે) હૃદ-મૂર્તે ! વિદ્યા-વશા-રસિક-માન-સ-(અથવા માનસ-) લાલસાનાં સુ-દશાં (વિકાશ-ભાજિ) ચેતાંસિ ત્વયિ ધૃતિં યાન્તિ, તથા યવ પદ્મ-આકરેષુ વિકાશભાજિ જલજાનિ નવ-ઉદયિન્યાં અર્ચ્યમન્-ત્ત્વિષિ ધૃતિં યાન્તિ ।

શીખરાર્થ

વિદ્યા=વિદ્યા.

વશા=ચંનતા, નારી.

રસિક=(૧) રસસંબંધી; (૨) આનંદિત.

માન=માન.

સહ=સહિત.

માનસ=મન.

લાલસા=ઇચ્છા.

વિદ્યાવશારસિકમાનસલલસાનાં=(૧) વિદ્યારૂપી

પનિતાના રસસંબંધી જ્ઞાનને વિષે ઇચ્છાવાળા;

(૨) વિદ્યારૂપી ઓમને વિષે આનંદિત મનથી

અભિલાષા છે એમને એવાઓના.

ચેતાંસિ (મૂ. ચેતસુ)=ચિત્તો.

યાન્તિ (યાં યા)=પામે છે.

સુ=અપ્ષતાવાચક અન્વય.

દશ=દષ્ટિ.

સુદશાં=સારી છે દષ્ટિ જેની એવા.

ધૃતિં (મૂ. ધૃતિ)=આનંદને.

હૃદ=પલ્લભ, પ્રિય.

મૂર્તિ=શરીર.

હૃદમૂર્તે ! =હે પ્રિય છે શરીર જેનું એવી । (સં.)

ત્વયિ (મૂ. તુષ્યદ)=તારે વિષે.

અર્ચ્યમન્=શુભં.

સ્પષ્ટીકરણ

રામ અને દ્રેષની સત્તા—

રાગ અને દ્રેષ એ ભવ-શ્રમણના અનુપમ હેતુઓ છે. એ બેનો ક્ષય થતાં અર્થાત્ તેના ઉપર વિજય મેળવી વીતરાગ થતાં સંસારનો ઉચ્છેદ કરી શકાય છે. પરંતુ એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી હકીકત છે કે જેમ પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગ સહન કરવા કરતાં અનુકૂળ ઉપસર્ગ સહન કરવામાં વિશેષ પરાક્રમની આવશ્યકતા રહેલી છે, તેમ દ્રેષ કરતાં રાગ ઉપર વિજય મેળવવામાં વિશેષ પુરુષાર્થની જરૂર છે. આમાં પણ વળી કામ-રાગ અને સ્નેહ-રાગનું તો નિવારણ કરી શકાય, પરંતુ દુષ્ટિ-રાગનું નિવારણ તો અતિશય કુબ્ધર છે.

પ્રસ્તુતમાં આપણે કામ-રાગનો વિચાર કરીશું તો માલમ પડશે કે મદને મોટા મોટા કેવાનું પણ માન મોક્યું છે. જેમકે ઇન્દ્રાણી જેવી સુંદરીનો સ્વામી હોવા છતાં ઇન્દ્ર ઔતમ ક્રપિની પત્ની અહલ્યામાં આસક્ત થયો, દક્ષ રાજની ૨૭ પુત્રીઓનો પતિ ચન્દ્ર બૃહસ્પતિની પત્ની તારામાં લુપ્ત થયો, જગત્ના ઉત્પાદક તરીકે પ્રખ્યાત બ્રહ્માએ પોતાની પુત્રી તરફ કંકુષ્ટિ કરી, (વધુ) અનેક ગોપીઓની સાથે અધટિત આચરણ કર્યું, ૯૮૫૫ નેત્રમાંથી પ્રગ્વલિત થયેલા અગ્નિ વડે મદનને ભરમીભૂત કરનારા મહાદેવ પાર્વતીમાં તેમજ વિષ્ણુએ ધારણ કરેલા મોહિની સ્વરૂપમાં મુગ્ધ બન્યા ઇત્યાદિ. આવી હકીકત પુરાણ વિગેરેમાં નજરે પડે છે.

* * *

ઘૌતાટકર્મદલકદમલ ! નિર્મલાય

ધ્યાનનલોદ્ગ્રથિતદુર્મમતાલતાય ।

વિશ્વત્રય(યી)કૃતગુણસ્તુતિમઙ્ગલાય

તુમ્યં નમો જિન ! ભવોદધિશોષણાય ॥ ૨૬ ॥

અન્વય:

(હે) ઘૌત-અદન-કર્મન-દલ-કદમલ ! જિન ! નિર્મલાય ધ્યાન-અનલ-ઉદ્-ગ્રથિત-દુર્-મમતા-લતાય વિશ્વ-ત્રયી-કૃત-ગુણ-સ્તુતિ-મઙ્ગલાય ભવ-ઉદ્ધિ-શોષણાય તુમ્યં નમઃ ।

શીખદાર્થ

ઘૌત (ધા૦ ધાત્) = પ્રક્ષાલન કરેલ, ઘોષ નાંખેલ.

અદન = આહ.

કર્મન = કર્મ, પુદ્ગલવિશેષ.

દલ = સમૂહ.

કદમલ = પાપ.

ઘૌતાટકર્મદલકદમલ ! = ઘોષ નાખ્યા છે આહ કર્મના સમૂહરૂપ પાપને જેણે એવો ! (સં૦)

નિર્મલાય (મૂ૦ નિર્મલ) = નિર્મળ, સ્વચ્છ.

ધ્યાન = ધ્યાન.

અનલ = અગ્નિ.

ઉદ્ગ્રથિત (ધા૦ ગ્રન્થ) = છૂટી કરેલ.

દુર્ = દુષ્ટતાવાચક શબ્દ.

મમતા = મમત્વ, મારાપણું.

લતા = વેલ.

ધ્યાનનલોદ્ગ્રથિતદુર્મમતાલતાય = ધ્યાનરૂપ અગ્નિ વડે બાળી નાંખી છે દુષ્ટ મમતારૂપી લતાને જેણે એવાને.

વિશ્વ = જગત્.

સ્તિષ્ઠ=પ્રભા, તેજ.

અર્ચમસ્તિષ્ઠિ=પ્રધાની પ્રભાને વિષે.

તથા=તેમ.

પ્રવ=જ.

નવ=નવીન.

ઉદયિની=ઉદયમાં આવેલી.

નવોદયિન્યાં=નવીન છે ઉદય જેનો એવી.

ચંદ્ર=રાત્રી કમળ.

આકર=પાણી.

પદ્માકરેષુ (મૂ. પદ્માકર)=તળાવોને વિષે.

જલજાનિ (મૂ. જલજ)=કમળો.

વિકાશ=(૧) આનન્દ; (૨) ખીલવું તે.

માર્ગ=ભગવાન.

વિકાશમાર્ગિ=(૧) આનન્દને ભગવાન; (૨) વિકાસને ભગવાન.

પદ્યાર્થ

“જની શ્રુતિ વક્ત્રી છે એવી હે (સરસ્વતી) ! જની વિદ્યારૂપી વિદ્યાસિની (વનિતા)ના (શૃંગારાદિક) રસિક જ્ઞાનેને વિષે અભિલાષા છે એવા [અથવા જની વિદ્યારૂપી વનિતાને વિષે રસિક મનથી અભિલાષા છે એવા] તેમજ જની દષ્ટિ સારી છે એવા (અર્થાત્ સમ્યગ્-જ્ઞાનરૂપ ઉપયોગવાળા) નાં આનન્દને ભગવાનનાં ચિત્તો તારે વિષે આનન્દ પામે છે (અર્થાત્ તારા સંસર્ગમાં વિદ્યા-વિકાસી જનો હુષિત બને છે). તેવીજ રીતે સરોવરોમાંનાં વિકાસને પામનારાં પદ્મો નવીન ઉદયવાળી એવી (અર્થાત્ પ્રાતઃકાલની) સૂર્યની પ્રભાને વિષે આનન્દ પામે છે (અર્થાત્ સૂર્યોદય થવાથી તે પદ્મો ખીલી રહે છે).”—૯

* * * * *

ત્વં કિં કરોષિ ન શિવે ! ' ન સમાનમાનાન્

ત્વત્સંસ્તવં પિપઠિષો વિદુષો ગુરુહઃ ।

કિં સેવયન્નુપકૃતેઃ સુકૃતૈકહેતું

ભૂત્યાશ્રિતં ય ઇહ નાત્મસમં કરોતિ ॥ ૧૦ ॥

ટીકા

હે શિવે—હે કલ્યાણિનિ ! ત્વં વિદુષો—વિચક્ષણાન્ ‘સમાનમાનાન્’ માનેન—જ્ઞાનેન સહ સમાનઃ સમાનઃ માનઃ—સત્કારો યેષાં તે સમાનમાનાસ્તાન્ અથવા આત્મના સમાનં માનં—જ્ઞાનં યેષાં તે (તાન્) સમાનમાનાન્—તુલ્યજ્ઞાનિનઃ (કિં) નૈ ન કરોષિ ? અપિતુ કરોષિ હિતિ । ધૌ નકારૌ નિર્ણયં સૂચયતઃ । કિંવિશિષ્ટાન્ વિદુષઃ । ત્વત્સંસ્તવં—તવ સ્તોત્રં—ગુણવર્ણનં પિપઠિષઃ—પઠિતુમિચ્છન્, પ-ઠિતુમિચ્છન્તીતિ પિપઠિષન્તિ પિપઠિષન્તીતિ પિપઠિષઃ તાન્ પિપઠિષઃ । યુક્તોપ્યમર્થઃ । ઇહ—જગતિ યઃ પુમાન્ ભૂત્યાશ્રિતં—ધનાઢ્યં પુરુષં સેવયન્ પ્રવર્તતે । યત્તદોઃ (નિત્ય) સમ્બન્ધાત્ તં સેવમાનં નરં લક્ષ્મીવાન્ કિં આત્મસમં—આત્મના તુલ્યં સમૃદ્ધં અથવા મયા—લક્ષ્મ્યા સહ વર્તતે હિતિ સમસ્તં આત્મના—સ્વભાવેન સમં—ધનીશ્વરં ન કરોતિ ? અપિતુ કરોત્યેવૈત્યન્વયઃ । કિંવિશિષ્ટં ભૂત્યાશ્રિતં ? સુકૃતસ્ય—પુણ્યસ્ય એકઃ—અદ્વિતીયો હેતુઃ સુકૃતૈકહેતુસ્તત્મ્ । કિંવિશિષ્ટો યઃ પુમાન્ ? ‘ગુરુહઃ’ ઝંહિ

ત્રયી=ત્રયુનો સમૂહ.

કૃત (ધા. કૃ)=કરેલ.

ગુણ=ગુણ.

સ્તુતિ=પ્રશંસા.

મહાલ=કલ્યાણકારી.

વિશ્વત્રયીકૃતગુણસ્તુતિમહાલાય=ત્રૈલોક્યે કરી છે જેના ગુણોની સ્તુતિ એવા તથા કલ્યાણકારી એવાને.

તુમ્બ (મૂ. તુમ્બ)=તને.

નમસ્=નમસ્કાર.

જિન ! (મૂ. જિન)=હે વીતરાગ !

મવ=સંસાર.

ઉદાધિ=સમુદ્ર.

શોષણ=પ્રકાશી નાંખવું તે.

આય=લાભ.

મવોદધિશોષણાય=(૧) સંસાર-સમુદ્રના શોષણ નો લાભ છે જેથી એવા ! (સં.); (૨) સંસાર-સાગરનું શોષણ કરનારાને.

પદાર્થ

“જેણે (જ્ઞાનાવરણીયાદિક) આઠ કર્મોના સમૂહરૂપ પાપનું પ્રક્ષાલન કર્યું છે એવા હે (પરમેશ્વર) ! હે તીર્થંકર ! નિર્મળ એવા તથા વર્ણી જેણે (શુભ) ધ્યાનરૂપ અગ્નિ વડે કુદ મમતાને બાળી મૂકી છે એવા તેમજ જેના ગુણોની ત્રૈલોક્યે સ્તુતિ કરી છે એવા તથા કલ્યાણકારી તથા સંસાર-સાગરનું શોષણ કરનારા એવા તને નમસ્કાર (હોએ).”—૨૬

* * *

સૂક્ષ્મેતરેષુ ચ ભવેષુ નિગોદજેષુ

તિષ્ઠન્ત્યનન્તરકાલમતીવ દુઃસ્થાઃ ।

તૈર્જન્તુમિર્બહુલકર્મવશાજ્જિન ! ત્વં

સ્વપ્નાન્તરેઽપિ ન કદાચિદપીક્ષિતોઽસિ ॥ ૨૭ ॥

અન્વયઃ

(યે) નિગોદ-જેષુ સૂક્ષ્મ-ઇતરેષુ ચ ભવેષુ અનન્ત-તર-કાલં અતીવ દુર-સ્થાઃ તિષ્ઠન્તિ, તૈઃ જન્તુમિઃ વહુલ-કર્મન્-વશાત્ (હે) જિન ! ત્વં સ્વપ્ન-અન્તરે અપિ ન કદાચિત્ અપિ ફક્ષિતઃ અસિ ।

શીખદાર્ય

સૂક્ષ્મ=સૂક્ષ્મ.

ઇતર=ઇતર, અન્ય.

સૂક્ષ્મેતરેષુ=સૂક્ષ્મ તેમજ ઇતર.

ચ=અને.

ભવેષુ (મૂ. મવ)=ભવોમાં.

નિગોદ=નિગોદ.

જ (ધા. જન્)=જન્મ.

નિગોદજેષુ=નિગોદને વિષે જન્મ છે જેમનો એવા.

તિષ્ઠન્તિ (ધા. સ્થા)=રહે છે.

અનન્ત=અનન્ત.

તર=અધિકૃત્તાવાચક પ્રત્યય.

કાલ=કાળ, સમય.

અનન્તરકાલં=અત્યંત અનન્ત કાળ.

અતીવ=અતિશય.

દુઃસ્થાઃ=દુઃખે કરીને રહેનારા.

તૈઃ (મૂ. તર)=તે.

જન્તુમિઃ (મૂ. જન્તુ)=જન્મે વડે.

વહુલ=અનંક.

કર્મન્=કર્મ.

વશ=નાબેઝાર.

વહુલકર્મવશાત્=પણું કર્મોને વશ હોવાથી.

જિન ! (મૂ. જિન)=હે તીર્થંકર !

ત્વં (મૂ. તુમ્બ)=તું.

સ્વપ્ન=સ્વપ્ન.

અન્તર=અંતર.

વિતર્કે, ઉદનં ઉહો-વિચારઃ, ગુરુઃ-ગરિષ્ઠ ઉહો-વિચારો यस્ય સ ગુરુહો-દીર્ઘવિચારવાન્ ।
કસ્યાઃ ? ઉપકૃતેઃ-ઉપકારસ્ય । દીર્ઘદર્શી આયતેઃ ફલં વિચારયતીત્યર્થઃ ॥ ૧૦ ॥

અન્વયઃ

(હે) શિવે ! કિં ત્વં ત્વદ્-સંસ્તવં પિપટિષઃ વિદુષઃ સ-માન- (અથવા સમાન-) માનાન્ ન ન
કરોષિ ? । ઉપકૃતેઃ ગુરુ-ઉહઃ યઃ હહ છુકૃત-પ્રક-હેતું ભૂતિ-આશ્રિતં સેવયન્ (પ્રવર્તેતે), (તં) આ-
ત્મન્-સમં (અથવા આત્મન્ સ-મં) કિં ન કરોતિ ? ।

૧૫૮૬૩

સ્વં (મૂં શુભદ્)=તું.

કિં=થું.

કરોષિ (ધાં ક)=કરે છે.

ન=નહિ.

શિવે ! (મૂં શિવા)=હે કલ્યાણિની !

માન=(૧) જ્ઞાન; (૨) સત્કાર.

સમાન=તુલ્ય.

સમાનમાનાન્=(૧) જ્ઞાનસહિત સત્કાર છે જેને

એવા; (૨) તુલ્ય છે જ્ઞાન જેનું એવા.

સંસ્તવ=સ્તોત્ર, સ્તવન.

સ્વત્સંસ્તવં=તારા સ્તોત્રને.

પિપટિષઃ (મૂં પિપટિષ્)=પાઠ કરવાની અભિલાષા

રાખનારા.

વિદુષઃ (મૂં વિદ્વસ)=પણ્ડિતોને.

ગુરુ=મહાન્.

ઉહ=વિચાર.

ગુરુઃ=મહાન્ છે વિચાર જેને એવો.

સેવયન્ (મૂં સેવયત્)=સેવા કરતો.

ઉપકૃતેઃ (મૂં ઉપકૃતિ)=ઉપકારનો.

છુકૃત=પ્રુણ.

પ્રક=અદ્વિતીય, અસાધારણ.

હેતુ=કારણ.

છુકૃતૈકહેતું=પ્રુણના અદ્વિતીય કારણરૂપ.

ભૂતિ=સંપત્તિ.

આશ્રિત (ધાં શ્રિ)=આશ્રય કરાયેલા.

ભૂત્યાશ્રિતં=સંપત્તિ વડે આશ્રય કરાયેલાને.

યઃ (મૂં યદ્)=જે.

આત્મન્=આત્મા.

સમ=તુલ્ય.

મા=સદમી.

આત્મસમં=(૧) આત્માની સમાન; (૨) આત્માની

જેમ સદમીપ્રકાર.

કરોતિ (ધાં ક)=કરે છે.

પદ્યાર્થ

સરસ્વતી-સ્તે ત્રના પઠનનો પ્રભાવ—

“ હે કલ્યાણિની ! તારા સ્તવનનો પાઠ કરવાની અભિલાષા રાખનારા એવા પણ્ડિતોને
શું તું જ્ઞાન-સહિત સત્કારવાળા [અથવા (તારા) સમાન જ્ઞાનવાળા એવા] નથી નથી કરતી ?
(અર્થાત્ કરે છે.) ઉપકાર (કરવા) નો જેને મહાન્ વિચાર છે એવો જે (જન) અત્ર પ્રુણના
અદ્વિતીય કારણરૂપ એવા સંપત્તિ વડે આશ્રય કરાયેલા (ધનાદય)ને સેવે છે, તેને શું તે (ધનાદય)
પોતાના તુલ્ય [અથવા પોતાની જેમ લક્ષ્મીવાન્] બનાવતો નથી વા? ”—૧૦

યત્ ત્વત્કથાઽમૃતરસં સરસં નિષીય,

મેઘાવિનો નવસુધામપિ નાદ્રિયન્તે ।

ક્ષીરાર્ણવાર્ણ ઉચિતં મનસાઽપ્યવાપ્ય

ક્ષારં જલં જલનિધેરશિતું ક ઇચ્છેત્ ? ॥ ૧૧ ॥

સ્વપ્નાન્તરે=સ્વપ્નાન્તરમાં.

અપિ=પણ.

ન=નાહિ.

કદાચિત્=કદાપિ, કદાચ વેળા.

ઈક્ષિતઃ (યુ. ઈક્ષિત)=એવાયેલ.

અસ્તિ (ઘા. અસ્)=તું છે.

પદ્યાર્થ

“જે (જીવો) નિગોદ-જન્ય તેમજ અન્ય સૂક્ષ્મ તથા બાહર ભવોને વિષે અત્યંત અનન્ત કાળ સુધી અતિશય કુઝી રહે છે, તેમનાથી (પોતાના) બારે કર્મને લીધે તું સ્વપ્નાન્તરમાં પણ કદાપિ એવાયો નથી.”—૨૭

નિગોદ-વિચાર—

સ્પષ્ટીકરણ

જેન દર્શનમાં સંસારી જીવના જે એકન્દ્રિયાદિક પાંચ વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે, તેમાંના ત્રણરૂપ એક ઇન્દ્રિયવાળા એકન્દ્રિયના પૃથ્વી-કાય, અપ-કાય, તેજસ્કાય, વાયુ-કાય અને વનસ્પતિ-કાય એમ પાંચ અવાન્તર ભેદો છે. પ્રત્યેક વનસ્પતિ-કાય સિવાયના આ દરેકના બાહર (સ્થૂલ) અને સૂક્ષ્મ એમ પાછા બધ્ધે ભેદો પડે છે. આમાંથી બાહર સાધારણ વનસ્પતિકાયના જીવોને ‘બાહર નિગોદ’ તરીકે અને સૂક્ષ્મ સાધારણ વનસ્પતિકાયના જીવોને ‘સૂક્ષ્મ નિગોદ’ એ નામથી ઓળખાવવામાં આવે છે. બાહર નિગોદ તેમજ સૂક્ષ્મ નિગોદમાં એકેક શરીરમાં અનન્તાનન્ત જીવો સમકાલે (સાથે) ઉત્પન્ન થાય છે, આહાર ગ્રહણ કરે છે, ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસની ક્રિયા કરે છે અને મરણ પામે છે; આથી કરીને તો તેઓ ‘અનન્તકાય’ પણ કહેવાય છે.

‘નિગોદ’ એ આવા જીવોના શરીરગુંજ નામ છે. આ વાત સુસ્પષ્ટ રીતે નીચેના શ્લોક ઉપરથી બેઠ શકાય છે, કેમકે તેમાં કહ્યું છે કે—

“અનન્તાનામસુમતા-મેકસૂક્ષ્મનિગોદિનામ્ ।

સાધારણં શરીરં યત્, સ ‘નિગોદ’ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥”

—લોકપ્રકાશ, સં. ૪, શ્લો. ૩૩

આ વાતની ક્ષીર શ્રીધનપાલકૃત ઋષભપંચાશિકાની (૩૩ મી ગાથાની) શ્રીપ્રભાનન્દસૂરિકૃત વૃત્ત પણ સાક્ષી પૂરે છે, કેમકે ત્યાં કહ્યું છે કે આગમપ્રસિદ્ધ તેમજ ચૌદ રજ્જુ પ્રમાણક લોકમાં વર્તનારા અનન્ત જન્તુઓના આધારરૂપ એવા અસંખ્ય શરીરો ‘નિગોદ’ કહેવાય છે.

આ શરીર એટલાં બધાં સૂક્ષ્મ છે કે તીક્ષ્ણમાં તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર વડે તે છેદી શકાય તેમ નથી, મહાસાગરના જળ વડે પણ તેને ભોળવી શકાય તેમ નથી કે જળવદ્યમાન અગ્નિ વડે તેને ભસ્મીભૂત કરી શકાય તેમ નથી.

૧ વનસ્પતિકાયના પ્રત્યેક અને સાધારણ એમ બે ભેદો છે. આની માહિતી માટે જુઓ પૃ. ૧૩૬.

૨ જોકે આ ઉલ્લેખ સૂક્ષ્મ નિગોદને આશ્રીને છે, પરંતુ બાહર નિગોદ આશ્રીને પણ એ વાત ધટી શકે છે.

ટીકા

હે મગવતિ ! મેઘાવિનઃ—પણ્ડિતા નવસુધામપિ—મૃતનામૃતમપિ નાદ્રિયન્તે—સુધાં નાક્ષીકૃ-
ર્વન્તિ । કિં કૃત્વા ? યત્ સરસં—સલ્લેહં ત્વત્કથાઽમૃતરસં—તવ સ્તવામૃતરસં નિપીય—નિતરાં પીત્વા,
સાદરમાસ્વાદેત્યર્થઃ । યુક્તં ચૈતત્ । કઃ પુલ્હઃ મનસાઽપિ—ચૈતસાઽપિ જલનિધેઃ—લઘ્વણસમુદ્રસ્ય
ક્ષારં જલમશિતું—સાદરમતું—પાતુમિચ્છેત્ ? અપિતુ ન કોઽપિ ધાન્તેત્ । અશ દીપ્ત્યદનયોર્ધ્વાદિ-
ધાતુઃ । કિં કૃત્વા ? ઉચિતં—મનોઽમીદં સુધાતુલ્યં ‘ક્ષીરાર્ણવાર્ણઃ’ ક્ષીરાર્ણવસ્ય—ક્ષીરસમુદ્રસ્ય અર્ણઃ—
પાનીયં ક્ષીરાર્ણવાર્ણઃ ક્ષીરોદકં અવાપ્ય—ગ્રાપ્ય । હિતિ અનેન ત્વત્કથાઽમૃતેન સુધા તિરસ્કૃતેતિ
ભાવઃ ॥ ૧૧ ॥

અન્વયઃ

યદ્ સ-રસં ત્વદ્-કથા-અમૃત-રસં નિપીય મેઘાવિનઃ નવ-સુધાં અપિ ન આદ્રિયન્તે, (તદ્
યુક્તમ્) । ઉચિતં ક્ષીર-અર્ણવ-અર્ણઃ અવાપ્ય કઃ મનસા અપિ જલ-નિધેઃ ક્ષારં જલં અશિતું ઇચ્છેત્ ? ।

શીર્ષદાર્થ

યદ્=એ.

કથા=રેતવન.

અમૃત=અમૃત.

રસ=રસ.

ત્વત્કથામૃતરસં=તારા રેતવનરૂપી અમૃતના રસને.

રસ=રસ.

સરસં=રેતવપૂર્વક.

નિપીય (ધાં પા)=અત્યંત પાન કરીને.

મેઘાવિનઃ (મૂં મેઘાવિન્)=પણ્ડિતો.

નવ=નવીન, નૂતન.

સુધા=અમૃત.

નવસુધાં=નવીન અમૃતને.

અપિ=પણ.

ન=નહિ.

આદ્રિયન્તે (ધાં દ)=આદર કરે છે.

ક્ષીર=દૂધ.

અર્ણવ=સમુદ્ર, સાગર.

અર્ણસ=જળ.

ક્ષીરાર્ણવાર્ણઃ=ક્ષીર સમુદ્રનું જળ.

ઉચિતં (મૂં ઉચિત)=યોગ્ય.

મનસા (મૂં મનસ)=મન વડે.

અવાપ્ય (ધાં આપ)=પ્રાપ્ત કરીને.

ક્ષારં (મૂં ક્ષાર)=લવણ, ખાં.

જલં (મૂં જલ)=જળને.

જલનિધેઃ (મૂં જલનિધિ)=સમુદ્રના.

અશિતું (ધાં અશ)=સ્વાદ લેવાને.

કઃ (મૂં કિમ્)=કાણુ.

ઇચ્છેત્ (ધાં ઇચ્છ)=છાહે.

પદાર્થ

સરસ્વતી-સ્તોત્રના રસની અપૂર્વતા—

“ તારા રેતવનરૂપી અમૃતના રસનું અત્યંત (અર્થાત્ આકર્ષક) પાન કર્યા પછી પાણિડતો
નવીન અમૃતનો પણુ જે રસીકાર કરતા નથી, (તે યુક્ત છે, કેમકે) (મનોવલ્લભ હોવાને લીધે)
યોગ્ય એવું ક્ષીરાદિધનું જળ મળ્યા પછી કાણુ (લેવણુ) સમુદ્રના ખારા જળને! આસ્વાદ લેવાને
મનથી પણુ ઇચ્છે ! ”—૧૧

* * * * *

વળી સૂક્ષ્મ નિગોદને જોવાને માટે ચર્મ-ચક્ષુ કે સૂક્ષ્મદર્શક યન્ત્ર કે કિરણ-વિશેષ (X-ray) કામ લાગે તેમ નથી. એ તો સર્વજ્ઞ-ગમ્ય છે. સર્વે સ્થાનો (સમગ્ર લોકાકાશ) આ જીવોથી ખીચીખીચી ભરેલ છે. સમસ્ત વિશ્વમાં અરે સિદ્ધોના સ્થાનમાં પણ એટલું જ નહિ પરંતુ તેમના આત્મ-પ્રદેશ ઉપર પણ આ જીવો વસે છે, એ ધ્યાનમાં લેવા જવી હકીકત છે.

આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે તેમ જ્યારે આ જીવોના ઘેરુ અતિસૂક્ષ્મ છે, તો પછી તેમને વેદનાનો સંભવ છે કે કેમ તે પ્રશ્ન હવે વિચારીએ. આનો શાસ્ત્રકારે ચોખ્ખા શબ્દમાં ઉત્તર આપતાં કહ્યું છે કે—

“ જં નરણ નેરહા, દુક્ષં પાવંતિ ગોઅમા ! તિક્ષ્ણં ।

તં પુણ નિગોઅજીવા, અણન્તગુણિયં વિયાણાહિ ॥ ”

અર્થાત્ હે ગૌતમ ! જે તીવ્ર દુઃખ નારકીના જીવો નરકમાં પામે છે, તેના કરતાં અનન્તગણું (અવ્યક્ત) દુઃખ નિગોદના જીવો પામે છે એમ જાણ.

આ જીવોનું આયુષ્ય અંતઃસુદૂર્તનું છે એટલે કે ઓછામાં ઓછું નવ સમયનું અને વધારેમાં વધારે એક સુદૂર્તમાં એક સમય ઓછું એટલું છે. આ વાતની જીવવિચારપ્રકરણની નિમ્ન-લિખિત ૧૪ મી ગાથા સાક્ષી પૂરે છે:—

“ પંતેયતહં મુતું, પંચ વિ પુઠ્ઠાહ્ણો સયલલોણ ।

સુહુમા હવંતિ નિયમા, અંતમુદુત્તાહ્ અદિસ્તા ॥ ”

આવા જીવો પૈકી અનાદિ સૂક્ષ્મ નિગોદને ‘ અવ્યવહારરાશિ ’ કહેવામાં આવે છે. આ રાશિનો જમણે એક વાર પણ ત્યાગ કર્યો છે તેઓ વ્યવહારરાશિમાં આવેલા ગણાયજ છે. પછી ભલે ને તેઓ અદૃશ્યાદિકની અપેક્ષાએ સૂક્ષ્મ નિગોદ જવા સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયાદિક તરીકે

૧ સરખાવો—

“એમિઃ સૂક્ષ્મનિગોદૈશ્વ, નિશ્ચિતોઽસ્યલિલોઽપિ હિ ।

લોકોઽજનચૂર્ણપૂર્ણ—સમુદ્રવત્ સમન્તતઃ ॥”

—જીવાભિગમવૃત્તિ

અર્થાત્ અંજનના ચૂર્ણથી પૂર્ણ પેટીની જેમ સમગ્ર લોક ખરેખર આ સૂક્ષ્મ નિગોદોથી વ્યાપ્ત છે.

૨ છાયા—

યદ નારકે નૈરયિકા દુઃખં પ્રાપ્નુવન્તિ ગૌતમ ! તીક્ષ્ણમ્ ।

તત્ પુનર્નિગોદજીવા અનન્તગુણિતં વિજ્ઞાનીહિ ॥

૩ નરકના જીવોને જે ત્રાસદાયક દુઃખ સહન કરવું પડે છે, તેનો આખેદુઃખ ચિતાર શાસ્ત્રકારે સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રના પાંચમા અધ્યયનમાં ખડો કર્યો છે, જ્યારે આની રચૂલ રૂપરેખા તો મેં શ્રીચતુર્વિંશતિગિનાનન્દ-સ્તુતિના ૨૫૪ીકરણ (૪૦ ૧૧૮-૧૧૯) માં આલેખી છે.

૪ છાયા—

પ્રત્યેકતરૂં મુક્ત્વા પશ્ચાપિ પૃથિવ્યાદયઃ સકલલોકે ।

સૂક્ષ્મા ભવન્તિ નિયમાદન્તઃસુદૂર્તાંયુષોઽદિશ્વાઃ ॥

जैना वदन्ति वरदे ! सति ! साधुरूपां
त्वामामनन्ति नितरामितरे भवानीम् ।

सारस्वतं मतविभिन्नमनेकमेकं

यत् ते समानमपरं न हि रूपमस्ति ॥ १२ ॥

टीका

हे सति ! हे वरदे ! वरं ददातीति वरदा तस्याः संबोधनं हे वरदे ! यद्-यस्मात् कारणात् ते-तव समानं-तुल्यं अपरं-अन्यत् हि-निश्चितं सारस्वतं रूपं नास्ति-न वर्तते, किन्तु तवेदं रूपं, सरस्वत्या इदं सरस्वतीसंबन्धि, त्वमेव सरस्वतीत्यभिप्रायः । कीदृग् रूपं ? एकम्-अद्वितीयमपि अनेकं-बहुविधम् । अत एव किंविशिष्टं रूपं ? 'मतविभिन्नं' सर्वमतेषु-बहदर्शनेषु विशेषेण भिन्नं-मेदं प्राप्तं, बहुधा जातमिति । तदेव दर्शयति-तत्-तस्मात् कारणात् हे सति ! जैना-जिनोपासकाः त्वां साधुरूपां वदन्ति-कथयन्ति । प्रशस्ता साध्वी साधुरूपा, तां साधुरूपाम् । प्रशं-सायां रूपप्रत्ययः ('प्रशस्ते रूपप्' सिद्ध० अ० ७, पा० ३, सू० १०) । 'तसिलादिष्वाकृत्वसुचः' इति (पाणिनेः अ० ६, पा० ३, सू० ३५) सूत्रात् साध्वीशब्दस्य पुंनञ्जावः । ब्राह्मी साध्वीति ख्यातिः । पुनर्हे वरदे ! इतरे-अन्ये शिवोपासका विबुधा नितरां-निश्चयेन त्वां भवानीं आम-नन्ति-भणन्ति । ततस्तवैकं सारस्वतं रूपं मतभेदेनानेकधा ख्यातम् । अथवा ते-तवापरं-अपूर्वरूपं एकं न हि (अस्ति किन्तु) अनेकमस्तीत्यन्वयः । कीदृग् रूपं ? 'समानं' मानेन-ज्ञानेन सह वर्तत इति समानम् । अन्यविशेषणं प्राग्वत्, अन्वयोऽपीति ॥ १२ ॥

अन्वयः

(हे) सति ! (हे) वरदे ! यद् ते समानं अपरं सारस्वतं रूपं न हि अस्ति, (किन्तु) ते एकं रूपं अनेकं मत-विभिन्नं (यथा-) जैनाः त्वां साधु-रूपां वदन्ति, इतरे भवानीं नितरं आमनन्ति ।

अथवा

(हे) सति ! (हे) वरदे ! जैनाः त्वां साधु-रूपां वदन्ति, इतरे नितरां (त्वां) भवानीं आम-नन्ति, यद् ते स-मानं अ-परं सारस्वतं रूपं एकं न हि, (किन्तु) मत-विभिन्नं अनेकं अस्ति ।

१।७-६।४

जैनाः (मू० जैन)=जैनाः ।

वदन्ति (घा० वद)=कहे छे ।

वर=वरदान ।

दा=आपहुं ।

वरदे =हे वरदान देवारी ।

सति ! (मू० सती)=हे साध्वी ।

साधु=साधु ।

रूप=रूप ।

साधुरूपां=साधु-रूप ।

त्वां (मू० तुम्हा)=तने ।

आमनन्ति (घा० मन्)=कहे छे ।

नितरां=निश्चयवाचक अन्वयः ।

इतरे (मू० इतर)=अन्य ।

भवानीं (मू० भवानी)=देवानी ।

सारस्वतं (मू० सारस्वत)=सरस्वतीसंबन्धी ।

मत=दर्शन ।

विभिन्न=विशेषतः भेदेन भावेक्षुं ।

अनेकं (मू० अनेक)=अनेक ।

ઉત્પન્ન થયા હોય અથવા તો ફરીથી ત્યાંથી મરીને કે અન્ય કોઈ બાદર પૃથ્વીકાયાદિક કે દ્વીન્દ્રિયાદિક તરીકે ઉત્પન્ન થઈ સૂક્ષ્મ નિગોદમાં ફરીથી ઉત્પન્ન થયા હોય.

બાદર નિગોદ અને સૂક્ષ્મ નિગોદની ભિન્નતા—

બાદર નિગોદ ચર્મચક્ષુરાળાને દ્રશ્ય છે અર્થાત્ તેને આપણા જેવા જીવો જોઈ શકે છે, જ્યારે સૂક્ષ્મ નિગોદ સર્વજ્ઞ-ગમ્ય છે. બાદર નિગોદની વ્યવહાર-રાશિમાં ગણના થાય છે, જ્યારે (અનાદિ) સૂક્ષ્મ નિગોદની અવ્યવહાર-રાશિમાં ગણના થાય છે. બાદર નિગોદ તેમજ સૂક્ષ્મ નિગોદ એ બંને શરીરો અનન્ત જીવોના નિવાસ-સ્થાનરૂપ છે અને વળી કોઈ પણ કાળે મુક્તિએ ગયેલા જીવોની સંખ્યા વિશે વિચાર કરતાં તે બાદર અથવા સૂક્ષ્મ નિગોદના અનન્તમાં ભાગે છે એમ કહેવાય છે, કેમકે નિગોદના જીવોની સંખ્યાનો આઠમા અનન્તમાં અંતર્ભાવ થાય છે અને સિદ્ધતા જીવોની સંખ્યાનો તો પાંચમા અનન્તમાં અંતર્ભાવ થાય છે. છતાં પણ બાદર નિગોદ કરતાં સૂક્ષ્મ નિગોદની સંખ્યા અસંખ્યાતગણી છે. બાદર પૃથ્વીકાયાદિક ચતુષ્ઠયમાં એક પર્યાપ્તની નિશ્ચયે અસંખ્યાત અપર્યાપ્ત જીવો છે અને સૂક્ષ્મ-પૃથ્વીકાયાદિક ચતુષ્ઠયમાં એથી વિપરીત હકીકત છે, પરંતુ બાદર નિગોદ અને સૂક્ષ્મ નિગોદના સંબંધમાં કોઈ એવો વિશિષ્ટ ઉલ્લેખ મારા જોવામાં આવ્યો નથી.

વળી બાદર નિગોદ લોકના અસંખ્યાતા ભાગમાં છે, જ્યારે સૂક્ષ્મ નિગોદ તો ચૌદ રજ્જુ પ્રમાણાત્મક લોકમાં સર્વત્ર સમસ્ત આકાશ-પ્રદેશમાં છે. વિશેષમાં બાદર નિગોદની તેમજ સૂક્ષ્મ નિગોદની આયુષ્ય-સ્થિતિ કહો કે ભવ-સ્થિતિ કહો તે તો અંતર્મુહૂર્તની છે, જ્યારે તેની કાય-સ્થિતિ તો અનુક્રમે સીત્તર કોડાકોડી સાગરોપમની અને અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીની છે.

અનન્ત કાળ—

કાળ આદિ અને અન્તથી રહિત હોવાથી તેને ‘અનન્ત’ કહેવામાં આવે તેમાં કોઈને વાંધો હોઈ શકે નહિ. જૈન શાસ્ત્રમાં એને આઠમા અનન્ત તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે તે પણ વાત વાસ્તવિક જણાય છે, પરંતુ પ્રસ્તુતમાં જે કાળને અનન્ત તરીકે આ પદ્યમાં સૂચવ્યો છે તેનો જૈન શાસ્ત્રમાં જે અનન્તના મુખ્ય નવ પ્રકારો પાડેલા છે તે પૈકી કયા પ્રકાર તરીકે ઉલ્લેખ થઈ શકે એવો સહજ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. કિન્તુ આનો ઉત્તર હું આપી શકતો નહિ હોવાથી એ દૃષ્ટિએ આ પ્રશ્ન ન વિચારતાં અત્ર હું અન્ય દૃષ્ટિએ એ વિચારું છું.

૧ સૂક્ષ્મ નિગોદ સંબંધી વિશેષ માહિતી માટે જુઓ શ્રીકૃષ્ણ-પંચાશિકાની ૩૩મી આધાતું સ્પષ્ટીકરણ.

૨ બટાકા, કાંદા વિગેરે બાદર નિગોદ છે.

૩ આની માહિતી માટે જુઓ લોકપ્રકાશ (સં ૧, સ્લો ૨૦૩).

૪ એકજ જાતના શરીરમાં ફરી ફરીને લાગણાગટ ઉત્પન્ન થવામાં જેટલો કાળ વ્યતીત થાય તે ‘કાય-સ્થિતિ’ કહેવાય છે. જેમકે પૃથ્વી-કાયનો કોઈ જીવ આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં વારંવાર પૃથ્વીકાયમાંજ ઉત્પન્ન થાય તો આ કાય આશ્રીને તેની સ્થિતિ તે પૃથ્વી-કાય-સ્થિતિ કહેવાય.

૫ આનો સ્વરૂપ માટે જુઓ શ્રીદેવેન્દ્રચરિત્ર ચતુર્થ કર્મ-અંથ (ગા. ૭૧, ૮૩-૮૬).

પર્ક (મૂ. એક)=એક, અદિતીય.

ચતુ=૪ કારણને લીધે.

તે (મૂ. યુષ્મદ)=તારે.

સમાનં (મૂ. સમાન)=(૧) તુલ્ય; (૨) ગાનસહિત.

અવરં (મૂ. અવર)=(૧) અન્ય; (૨) અપૂર્વ.

ન=નથી.

દિ=નિશ્ચયાત્મક અન્યથા.

રૂપં (મૂ. રૂપ)=રૂપ.

અસ્તિ (માં અસ્ત)=છે.

પદ્યાર્થ

સારસ્વત રૂપનાં અનેકતા—

“હે સતી ! હે વરદાન દેનારી (દેવી) ! જે કારણને લીધે તારા તુલ્ય અન્ય સારસ્વત રૂપ નક્કી નથી, (દિનતુ) તે તારે એક રૂપ મતોમાં વિશેષ બેદ પામેલું (હોવાથી) અનેક છે, તેથી કરીને (તો) જોના તને સાધુ-સ્વરૂપી કરે છે, જ્યારે અન્ય (દર્શનથી) તને ખરેખર ભવાની કહે છે.”

અથવા

“હે સતી ! હે વરદાન દેનારી (સરસ્વતી) ! જોના તને સાધુ-સ્વરૂપી કહે છે (કેમકે બ્રાહ્મો એ સાર્ધી હતી), જ્યારે અન્ય (શૈવો) તને ખરિચ્ચ ભવાની કહે છે. કેમકે તારે જ્ઞાનયુક્ત તેમજ અપૂર્વ એવું સારસ્વત રૂપ ખરેખર એક નથી, પરંતુ (છ) દર્શનોમાં વિશેષતઃ બેદને પામેલું (હોવાથી) તે અનેક છે.”—૧૨

સ્પષ્ટીકરણ

સરસ્વતીનાં નામો—

આ પદ્યમાં સૂચવ્યા મુજબ સરસ્વતીને વિવિધ દર્શનકારોએ અન્યાન્યરૂપે માનેલી છે. આથી તે જૂઠાં જૂઠાં નામોથી ઓળખાય છે. તેનાં (૧) ભારતી, (૨) સરસ્વતી, (૩) શારદા, (૪) હંસગામિની, (૫) વિદ્રુમાતા, (૬) વાગીશ્વરી, (૭) કુમારી, (૮) બ્રહ્મચારિણી, (૯) ત્રિપુરા, (૧૦) બ્રાહ્મણી, (૧૧) બ્રહ્મણી, (૧૨) બ્રહ્મવાદિની, (૧૩) વાણી, (૧૪) ભાષા, (૧૫) શ્રુતદેવી અને (૧૬) ગો એવાં સોળ નામો છે. આ વાતના સમર્થનમાં નીચે મુજબનું ‘શ્રીશારદાસ્તોત્રમ’ અમ રજુ કરવામાં આવે છે:—

શ્રીશારદાસ્તોત્રમ્

નમસ્તે શારદે ! દેવિ ! કાશ્મીરપ્રતિવાસિનિ ! !

ત્વામહં પ્રાર્થયેન્માયે ! વિદ્યાવાનં પ્રદેહિ મે ॥ ૧ ॥—અનુ.

પ્રથમં મારતી નામ, ક્ષિતીયં ચ સરસ્વતી ।

તૃતીયં શારદાદેવી, ચતુર્થં હંસગામિની ॥ ૨ ॥

૧ જોનાનન્દપુરતકાલિય (સુરત)ના કાવ્યવાહક તરફથી અને મળેલા હસ્તલિખિત પત્રના આધારે આ સ્તોત્ર મેં આપ્યું છે. આ ચોથા હોમના બીજા વારના મુદ્દની એક નકલ સંશોધનાર્થે મેં અનુયોગ્યાર્થે શ્રી-જ્ઞાન્તિવિજય ઉપર મોકલી હતી. આ જોઇ ગયા બાદ તેમાં તેમણે સૂચના કરી હતી કે મને એક જૂનું પાત્ર મળ્યું હતું તે ઉપરથી મેં જે ઉતારો કર્યો છે તેની સાથે આ સ્તોત્ર સરખાવતાં અત્ર આપેલ પ્રથમ અને અન્તિમ પદ અધિક જણાય છે (જો કે આ અન્તિમ પદ એક બીજા સાત શ્લોકના સરસ્વતી-સ્તોત્રનું પ્રથમ પદ છે એમ આ અન્ય સ્તોત્રના મારી પાસેના ઉતારો ઉપરથી જોઇ શકાય છે). વળી બાકીના પાંચ શ્લોકમાં પાદ-લિખતા પદ્ય નજરે પડે છે. તેમણે સૂચવેલ સાત પાદ્યતરો જોડેના પાના ઉપરના દિપખજ ઉપરથી જોઇ શકાય છે.

ન વિચિત્રેન્તો યસ્યેતિ અનન્તઃ અર્થાત્ અવિધમાન છે અન્ત જેનો એ અનન્ત શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ છે. એકંદર રીતે ત્રણ પ્રકારના અનન્ત કદથી શકાય છે:—(૧) અનાદિ અનન્ત, (૨) સાદિ અનન્ત અને (૩) અનાદિ સાન્ત. આમાંથી અનાદિ-અનન્ત એ સૌથી મોટામાં મોટું અનન્ત છે; જ્યારે બીજા બે એકમેકથી આધક, ન્યૂન કે સમાન પણ છે, કેમકે આ બંનેના અનન્ત પ્રકારો છે.

જે જીવો અનાદિ સૂક્ષ્મ-નિગોદને નામે ઝોળખાતી અવ્યવહાર-રાશિમાંથી હજી સુધી કોઇ પણ વાર વ્યવહાર-રાશિમાં આવ્યાજ નથી અને હવે પછી પણ કદાપિ આવનાર નથી તેમની ત્યાંની સ્થિતિ અનાદિ-અનન્ત છે અર્થાત્ અનન્ત કાળની છે. પરંતુ આ પણ એક ભવ આશ્રીને તો નહિજ. અવ્યવહાર-રાશિમાંથી જે સમયે જીવો વ્યવહાર-રાશિમાં આવે છે તે સમયે જો તેની સ્થિતિ પૂર્વાવસ્થા આશ્રીને વિચાર કરવામાં આવે તો તેની નિગોદસ્થ સ્થિતિ અનાદિ-સાન્ત કહી શકાય છે અર્થાત્ આ પણ અનન્ત કાળની છે. પરંતુ તે ઉપર્યુક્ત જીવોની સ્થિતિથી ઝોછી છે. સાદિ-અનન્ત સ્થિતિ વ્યવહાર-રાશિમાં આવેલા કોઇ સંસારી જીવની હોય તો તે સર્વ અભવ્યોની છે, પરંતુ તે પણ ગમે તે એક ભવ આશ્રીને તો નહિજ. એકજ રૂપે આવી સ્થિતિ તો શુદ્ધ પરમાત્માનીજ છે, કેમકે તેઓએ સંસારનો ઉગ્રહ કરી સિદ્ધિ-શિક્ષા પ્રતિ ગમન કર્યું સાર પછી તેઓ સ્વાંગ નિવાસ કરીને રહ્યા છે અને રહેશે અર્થાત્ તેમની આ પંચમ ગતિને આશ્રીને વિચારવામાં આવતી સ્થિતિ સાદિ-અનન્ત છે.

આ ઉપરથી જોઇ શકાશે કે કોઇ પણ જીવની વ્યવહાર-રાશિ પૈકી કોઇ પણ ગતિમાં એકજ ભવ આશ્રીને અનન્તકાળ કે જેને આપણે સાદિ-અનન્ત તરીકે ઝોળખાવી શકીએ તેવી સ્થિતિ નથીજ. વિશેષમાં સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પછી જીવને સંસારમાં વધારેમાં વધારે કેટલા વખત સુધી રહેવું પડે એના ઉત્તરમાં કિંચિત્ ન્યૂન અર્થપુદ્ગલપરાવર્ત ' એવો જ ઉલ્લેખ શાસ્ત્રમાં દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે, તેને પણ અનંત કાળ તરીકે શાસ્ત્રકારો ઝોળખાવે છે. પરંતુ ઉપર્યુક્ત જીવની આ સાંસારિક સ્થિતિ સાદિ-સાન્ત હોવાથી તેને અનન્ત કેમ કહેવાય એ જાણવું બાકી રહે છે. શું આવે સ્થળે અનન્ત શબ્દનો અર્થ ધણીજ લાંબો કાળ એમ કરવામાં આવે તો ખોટું ગણાય ?

આ ઉપરથી એ ફલિતાર્થ થાય છે કે અવ્યવહાર-રાશિનો ઉદ્દેશ કર્યા વિના કોઇ પણ જીવ સંસારમાં અનન્ત કાળ પરિશ્રમણ કરતો હોય તો તે અભવ્યજ છે. બાકી ભવ્ય જીવોની સાંસારિક સ્થિતિ વ્યવહાર-રાશિની અપેક્ષાએ તો સાદિ-સાન્તજ છે.

ચઞ્ચત્તમાલદલકજ્જલનીલમાસિ

નીરન્ધ્રસન્તમસિ દુષ્ક્રમવપ્રક્લપ્તે (કલ્પે ?) ।

તસ્મિન્ વિભાતિ વદનં પરમં ત્વદીયં

વિમ્બં રવેરિવ પયોધરપાર્શ્વવર્તિ ॥ ૨૮ ॥

(સમ
To the author)

पञ्चमं विदुषां माता, षष्ठं वागीश्वरी तथा ।
 कुमारी सप्तमं प्रोक्त-मष्टमं ब्रह्मचारिणी ॥ ३ ॥
 नवमं त्रिपुरा देवी, दशमं ब्राह्मणी तथा ।
 एकादशं च ब्रह्मणी, द्वादशं ब्रह्मवादिनी ॥ ४ ॥
 वाणी त्रयोदशं नाम, भाषा चैव सरस्वती ।
 पञ्चदशं श्रुतदेवी, षोडशं गौर्निगद्यते ॥ ५ ॥
 सप्तानि शुद्धनामानि, प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।
 तस्य संतुष्यते देवी, शारदा वरदायिनी ॥ ६ ॥
 या कुन्देन्दुतुषारहारधवला या श्वेतपद्मासना
 या वीणा वरदण्डमण्डितकरा या शुभ्रवस्त्रावृता ।
 या ब्रह्माच्युतशङ्करप्रभृतिभिर्देवैः सदा वन्दिता
 सा मां पातु सरस्वती भगवती निःशेषजाह्नवापहा ॥ ७ ॥-शार्ङ्ग०
 ॥ इति श्रीमच्छारदास्तोत्रं सम्पूर्णम् ॥

मन्ये प्रभूतकिरणौ श्रुतदेवि ! दिव्यौ
 त्वत्कुण्डलौ किल विडम्बयतस्तत्तमायाम् ।
 मूर्ते दशामविषयं भविभोश्च पूष्णो
 यद् वासरे भवति पाण्डुपलाशकल्पम् ॥ १३ ॥

टीका

हे श्रुतदेवि ! दिव्यौ-प्रधानौ त्वत्कुण्डलौ-तव कुण्डलौ-कर्णाभरणे त्वत्कर्णभूषणे पूष्णः-
 सूर्यस्य पुनः भविभोः-चन्द्रस्य भानां-नक्षत्राणां विश्वः-स्वामी भविभूतस्य भविभोः । भविभू-
 रिति यौगिकशब्दः । मूर्ते-मण्डलं विडम्बयतः-विडम्बनां कुस्तः, रवीन्दुविम्बं हीनीकुस्त इत्यर्थः ।
 किलेति संभावने । यत् पूष्णः मूर्ते-सूर्यविम्बं तमायां-रात्रौ दशां-चक्षुषामविषयं-अग्राह्यभावं
 भवति, तेजस्वी स्वात्मानं विडम्बनां प्राप्यादृश्यो बभूवेत्यर्थः । यत् पूर्वानुवृत्त्याऽनुक्तचकारोऽपि
 ब्राह्मः च-पुनरिन्दुविषं वासरे-दिवसे पाण्डुपलाशकल्पं-ईषत्पाण्डुपलाश (मिति पाण्डुपलाश)-
 कल्पम् । ईषदर्थे कल्पदेश्यदेवीभरः प्रत्ययाः ('अतमवादेरीषदसमातेकल्पपदेभ्यस् देशीयर'
 सिद्ध० अ० ७, पा० ३, सू० ११) । तथा पाण्डु-ईषत्श्वेतं परिपक्वमपत्रं तद्वत् पाण्डुपलाशकल्पं
 भवति-तिष्ठति, जडप्रकृतित्वादपमानितोऽपि निःशेषः सन् विलक्ष्योऽपि जडस्तिष्ठतीति
 भावः ॥ १३ ॥

अन्वयः

(हे) श्रुत-देवि । प्रभूत-किरणौ दिव्यौ त्वद्-कुण्डलौ पूष्णः भविभोः च मूर्ते किल विडम्ब-
 यतः (इति) मन्ये, यद् (पूष्णः मूर्ते) तमायां दशां च-विषयं भवति, (भविभोः मूर्ते) च वासरे पाण्डु-
 पलाश-कल्पं भवति ।

१ विश्वविख्याता. २ विदुषां माता. ३ श्रुता. ४ वरदायिनी. ५ चतुर्दशम्. ६ षोडशैतानि नामानि. ७ भव सिद्धिकरी
 तस्य, प्रवीर्य परमेष्ठिनि ।

અન્વય:

તસ્મિન્ તુષ્કમ-વપ્ર-કલ્પે ચઙ્ગત્-તમાલ-દલ-કઙ્ગલ-નીલ-ભાસિ નિર્-રન્ધ્ર-સન્તમસિ રવેઃ
પયોધર-પાર્શ્વે-વર્તિ ચિમ્બં હવ ત્વદીયં પરમં વદનં વિભાતિ ।

શીખદાર્ય

ચઙ્ગત્ (ધા० વષ્)=હાલતું.

તમાલ=તમાલ, એક જાતનું ઝાડ.

દલ=(૧) પત્ર; (૨) સમૂહ.

કઙ્ગલ=કાળજી.

નીલ=શ્યામ.

ભાસુ=કાન્તિ.

ચઙ્ગત્તમાલદલકઙ્ગલનીલભાસિ=હાલતા તમાલના
દલ તેમજ કાળજના જેવી નીલ કાન્તિ છે જેની એવા.

નિર્=અભાવપૂર્વક શબ્દ.

રન્ધ્ર=છિદ્ર.

સન્તમસુ=ગાઠ અંધકાર.

નીરન્ધ્રસન્તમસિ=છિદ્ર વિનાના ગાઠ અંધકારને વિષે.

તુષ્કમ=કુઃખે કરીને આક્રમણ કરામ તેવું.

વપ્ર=ગદ.

કલ્પ=સમાન.

તુષ્કમવપ્રકલ્પે=કુઃખે કરીને આક્રમણ કરી શકાય
તેવા ગદના જેવા.

તસ્મિન્ (મૂ० તદ્)=તેને વિષે.

વિભાતિ (ધા० મા)=વિશેષ પ્રકાશે છે.

વદનં (મૂ० વદન)=વદન, મુખ.

પરમં (મૂ० પરમ)=ઉત્તમ.

ત્વદીયં (મૂ० ત્વદીય)=તારું.

ચિમ્બં (મૂ० ચિમ્બ)=મણિ.

રવેઃ (મૂ० રવિ)=સૂર્યના.

હવ=જેમ.

પયોધર=મેઘ.

પાર્શ્વે=આજુ.

વર્તિનુ=રહેનાર.

પયોધરપાર્શ્વેવર્તિ=મેઘની સમીપ રહેનાર.

પદાર્થ

“તે કુઃખે કરીને આક્રમણ કરી શકાય એવા ગદના જેવા તથા વળી હાલતા તમાલના
દલના તેમજ કાળજના જેવી નીલ કાન્તિવાળા એવા તેમજ છિદ્રરહિત એવા ગાઠ અંધકારમાં
સૂર્યના મેઘની સમીપ રહેલા મણિની જેમ તારું ઉત્તમ મુખ અધિક શીમે છે.”—૨૮

* * *

ધર્મધ્વજોપરિ લસત્કનકસ્ય કુર્મ્મં

ત્વપ્રાતિહાર્યજનિતં સુજનાઃ સમીક્ષ્ય ।

તુલ્યોપમાં વિદધતીતિ કિદૂ(કદુ ?)ગ્રચિમ્બં

તુદ્ગોદયાદ્રિશિરસીવ સહસ્રરશ્મેઃ ॥ ૨૯ ॥

અન્વય:

ધર્મ-ધ્વજ-ઉપરિ લસત્-કનકસ્ય ત્વત્-પ્રાતિહાર્ય-જનિતં કુર્મ્મં સમીક્ષ્ય સુ-જનાઃ તુદ્ગ-ઉદય-
અદ્રિ-શિરસિ સહસ્ર-રશ્મેઃ કત્-ઉપ્ર-ચિમ્બં હવ જાત તુલ્ય-ઉપમાં વિદધતિ ।

શીખદાર્ય

ધર્મ=ધર્મ.

ધ્વજ=ધ્વજડા.

ઉપરિ=ઉપર.

ધર્મધ્વજોપરિ=ધર્મ-ધ્વજના ઉપર.

લસત્ (ધા० લસ)=પ્રકાશતું.

કનક=સુવર્ણ, સોનું.

લસત્કનકસ્ય=પ્રકાશતા સોનાના.

કુર્મ્મં (મૂ० કુર્મ)=કુર્મજાતે.

શબ્દાર્થ

મન્થે (વાં મન્)=હું માનું છું.
 પ્રમૂત=બહુ.
 કિરણ=કિરણ.
 પ્રમૂતકિરણી=બહુ છે કિરણો જેનાં એવાં.
 શ્રુત=શ્રુત (જ્ઞાન).
 વેચી=દેવતા.
 શ્રુતદેવિ ! =હે શ્રુત (જ્ઞાન)ની (અધિષ્ઠાત્રિકા)
 દેવી, હે સરસ્વતી !
 વિષ્ણી (મૂં વિષ્ણ)=દિવ્ય.
 કુણ્ડલ=કુણ્ડળ.
 ત્વસ્કુણ્ડલો=તારાં બે કુણ્ડળો.
 કિલ=ખરેખર.
 વિદમ્બયતઃ (વાં વિદમ્બ)=વિડંબના પમાડે છે.
 તમાયા (મૂં તમા)=રાત્રે.

મૂર્તે (મૂં મૂર્તે)=મણ્ડળને.
 દશાં (મૂં દશ)=નેત્રાના.
 વિષય=વિષય.
 અવિષય=નથી વિષય એવું, અગોચર.
 સ્મ=નક્ષત્ર.
 વિમુ=સ્વામી.
 અવિમો=નક્ષત્રના સ્વામીનું, અન્દરું.
 ચ=અને.
 વૃણ્ણઃ (મૂં વૃણ્ણ)=સૂર્યનું.
 યશ્=જેથી કરીને.
 વાસરે (મૂં વાસર)=દિવસે.
 ભવતિ (વાં મૂ)=થાય છે.
 પાણ્ડુ=થેાડું સફેદ.
 પલાશ=ખાખરનું પાંદડું.
 કલ્પ=ગુલ્મ.
 પાણ્ડુપલાશકલ્પં=ફિણ ખાખરના પાંદડા જેવું.

પદાર્થ

શ્રુત-દેવતાનાં કુણ્ડળોની પ્રભા—

“હે શ્રુત-દેવતા ! બહુ કિરણવાળાં તેમજ દિવ્ય એવાં તારાં બે કુણ્ડળો સૂર્યના તેમજ ચન્દ્રના મણ્ડળને ખરેખર વિડંબના પમાડે છે, જેથી કરીને સૂર્યનું મણ્ડળ રાત્રિને વિષે નેત્રોને અગોચર બને છે (તે તેમ થાય છે તે યુક્ત છે, કેમકે તેજસ્વી વ્યક્તિ પોતાનો આત્મા વિડંબનાયુક્ત થતાં અદૃશ્ય બને છે) અને ચન્દ્રનું મણ્ડળ દિવસના (પાકી ગયેલા પત્રની જેમ) પાણ્ડુ પલાશના પત્ર જેવું (નિસ્તેજ) થાય છે (આ પણ ન્યાય-સંગત છે, કેમકે જેની પ્રકૃતિ જડ હોય તેનું અપમાન થાય તો પણ તે નિસ્તેજ થયેા થકા વિલક્ષણ પણ જડ બોલો રહે છે).”—૧૩

*

*

*

*

યે વ્યોમવાતજલવહ્નિમૃદાં ચયેન

કાર્યં પ્રહર્ષવિમુલાસ્ત્વદત્તે શ્રયન્તિ ।

જાતાનવામ્બ ! જહતાચગુણાનપૂન્ માં

કસ્તાન્ નિવારયતિ સજ્જરતો યથેષ્ટમ્ ? ॥ ૧૪ ॥

ટીકા

હે અમ્બ !—હે માતઃ ! ત્વં માં અવ-રક્ષ-પાલય । હે માતઃ ! યે જાતા-ઉત્પન્ના અણવઃ—સૂક્ષ્મા જહતાદયોઽગુણા-દોષા વ્યોમવાતજલવહ્નિમૃદાં-ગગનપવનસલિલામિષ્ટધ્વીનાં ચયેન-સમૂહેન પુદ્ગલસમ્પ્રવેનેતિ કરણે તૃતીયા કાર્યં-દેહં શ્રયન્તિ-આશ્રયન્તિ, શરીરં વેષ્ટયન્તિ । વ્યોમ ચ વાતચ્ચ જલં ચ વહ્નિચ મૃદ્ધ વ્યોમવાતજલવહ્નિમૃદસ્તાસાં વ્યોમવાતજલવહ્નિમૃદાં સંહત્યા પશ્ચાદ્ભૂતા આકાશ-પૃથિવ્યસેજોવાયવઃ આત્મસંવદ્ધાઃ, તત્સંવદ્ધં શરીરં-પશ્ચાદ્ભૂતાત્મકં વપુર્જહતાત્મકં શ્રયન્તિ, તે ચૈકી-

પ્રાતિહાર્ય=પ્રાતિહાર્ય.

જનિત (ધા૦ જન્)=ઉત્પન્ન કરેલ.

સ્વપ્રાતિહાર્યજનિત=તારા પ્રાતિહાર્યથી ઉત્પન્ન થયેલ.

સુજનાઃ (મૂ૦ સુજન)=સજ્જનો.

સમીક્ષ્ય (ધા૦ રીક્ષ)=રૂઢી રીતે જોઈને.

તુલ્ય=સમાન.

ઉપમા=ઉપમા.

તુલ્યોપમા=સમાન ઉપમાને.

વિદ્યધતિ (ધા૦ ધા)=કરે છે.

હતિ=એમ.

કન્ (મૂ૦ ક)=કિંચિત્, અલ્પ.

ઉષ્ન=ઉષ્ન.

વિસ્મ=મરડાળ.

કદુપ્રવિસ્મ=કિંચિત્ ઉષ્ન મરડાળ.

તુક્ત=ઉચ્ચ, જીંચું.

ઉદય=ઉદય.

અદિ=પરંત.

શિરસ્=મસ્તક, ટોચ.

તુક્તોદયાદિશિરસિ=જેંચા ઉદયાચળના મસ્તક ઉપર.

હય=જેમ.

સહસ્રરશ્મિઃ=સૂર્યના.

પદાર્થ

“ તારા પ્રાતિહાર્યથી ઉત્પન્ન થયેલ ધર્મ-ધ્વજ ઉપરના ચળકતા સુવર્ણના કુંભને રૂઢી રીતે જોઈને સજ્જનો જેવા ઉદયાચળની ટોચ ઉપરના સૂર્યના કિંચિત્ ઉષ્ન મરડાળની સાથે સરખામણી કરે છે.”—૨૯

સ્પષ્ટીકરણ

પ્રાતિહાર્ય—પર્યાલોચન—

જિનેશ્વરની દેવચિત્ત વિભૂતિ તે પ્રાતિહાર્ય છે. આ વાતની તેનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ સાક્ષી પૂરે છે, કેમકે પ્રતિહાર (પહેરેગીર)ની માફક જ વસ્તુઓને દેવો તીર્થંકર પાસે નિયમિત રીતે રજી કરે તે ‘પ્રાતિહાર્ય’ કહેવાય છે. એકંદર રીતે (૧) અશોક વૃક્ષ, (૨) પુષ્પ-વૃદ્ધિ, (૩) દિવ્ય ધ્વનિ, (૪) ચામર, (૫) સિંહાસન, (૬) ભામણ, (૭) કુંડલિ અને (૮) છત્ર એ આઠ પ્રાતિહાર્યો છે. આ વાતની વિચારસારની નિમ્ન-લિખિત ૪૬૧ મી ગાથા સાક્ષી પૂરે છે:—

“ કેકિલ્લિ ૧ કુસુમવુદ્ધી ૨ દિવ્યશુભી ૩ ચામરા ૪ ડસ્ટનાઈ ૫ ચ ।

મામંડલ ૬ મેરિ ૭ છત્ર ૮ જયંતિ જિણપાહિરેરાઈ ॥”

આ તો શૈતામ્બર સમ્પ્રદાયની માન્યતા છે એમ નહિ, પરંતુ દિગમ્બર સમ્પ્રદાય પ્રમાણે પણ આજ આઠ પ્રાતિહાર્યો છે. એ વાતના સમર્થનમાં આઠ સ્તુતિકાર તાર્કિકશિરોમણિ સ્વામી સમન્તાભદ્રાચાર્યકૃત જિનશતકનાં નીચે મુજબનાં (અધિકપાદાભ્યાસ યમકથી અલંકૃત) પાંચમા અને મુરજ બંધથી વિશિષ્ટ છઠ્ઠા એ બે પદ્યો રજી કરવામાં આવે છે:—

“ નતપીલાસનાશોક ! સુમનો-વર્ષમાસિતઃ ।

મામંડલાસનાશોક-સુમનોવર્ષમાસિતઃ ॥

દિવ્યૈર્ધ્વનિસિતચ્છત્ર-ચામરૈર્દુન્દુભિસ્વનૈઃ ।

દિવ્યૈર્વિનિર્મિતસ્તોત્ર-શ્રમદર્દુરિભિર્જનૈઃ ॥”

૧ અર્થ—

કહ્મલિઃ કુસુમવૃદ્ધિર્દિવ્યજ્વનિશ્ચારમાસનાનિ ચ ।

મામંડલં દુન્દુભિસ્છત્રં જયન્તિ જિનપ્રાતિહાર્યાણિ ॥

૨ ‘સુમનોવર્ષમાસ’ હવેપિ સમ્મતિ ।

માથેન પરિણમન્તિ इति तात्पर्यम् । हे अम्ब ! कः त्वदृते-त्वां विना, ऋतेयोगे त्वदिति पञ्चमी, त्वचोऽन्यः कः-पुरुषोत्तमो जातान्-उत्पन्नान् अणून्-सूक्ष्मान् जडताद्यगुणान्-मूर्खतादिदोषान् सम्भवतः-शरीरात् यथेष्टं तान् निवारयति-शरीरात् स्फोटयति ? त्वमेव जडतादिदोषनिवार(रि)का, नान्य इत्युपयोगः । किंविशिष्टान् जडताद्यगुणान् ? 'प्रहर्षविमुखान्' प्रकृष्टो हर्षः प्रहर्षः-प्रकृष्टप्रज्ञाप्रकाशस्तस्माद् विमुखाः-पराङ्मुखा-विपश्चभूताः प्रहर्षविमुखास्तान्, सद्बुद्धिबुद्धिनिरो-धकानित्यर्थः । तथा पुनः किंविशिष्टान् जडताद्यगुणान् ? सम्भवतः-स्वदेहाज्जातान्-उत्पन्नान् । नृतिर्यग्वपुर्भूतात्मकमिति श्रुतिः ॥ १४ ॥

અન્યથા:

(હે) અમ્બ ! (ત્વં) માં અવ । યે જ્યોમન્-વાત-જલ-ઘણિ-મૃદાં ચયેન કાયં અયન્તિ, તાન્ સચ્ચરતઃ જાતાન્ અણૂન્ પ્ર-હર્ષ-વિમુક્તાન્ જડતા-આદિ-અ-ગુણાન્ ત્વત્ ક્રતે કઃ યથા-ઈદં નિવારયતિ ? ।

શબ્દાર્થ

યે (મૂ. યઃ)=જે.

જ્યોમન્=આકાશ.

વાત=પવન.

જલ=પાણી.

ઘણિ=અમિ.

મૃદ્=પૃથ્વી.

જ્યોમવાતજલઘણિમૃદાં=આકાશ, પવન, પાણી, અગ્નિ

અને પૃથ્વીના.

ચયેન (મૂ. ચય)=સમૂહ દ્વારા.

કાયં (મૂ. કાય)=દેહને.

પ્ર=પ્રકૃષ્ટવાચક અવ્યય.

હર્ષ=હર્ષ, આનન્દ.

વિમુક્ત=વિમુખ.

પ્રહર્ષવિમુક્તાન્=પ્રકૃષ્ટ હર્ષથી વિમુખ.

ત્વત્ (મૂ. યુક્તઃ)=તારા.

ક્રતે=વિના.

અયન્તિ (ધા. ણિ)=આશ્રય લે છે.

જાતાન્ (મૂ. જાત)=ઉત્પન્ન થયેલા.

અવ (ધા. અવ)=તું રક્ષણ કર.

અમ્બ ! (મૂ. અમ્બ)=હે માતા !

જડતા=મૂર્ખતા.

આદિ=અર્થાત.

અગુણ=દોષ.

જડતાદ્યગુણાન્=મૂર્ખતાદિક દોષોને.

અણૂન્ (મૂ. અણ)=સૂક્ષ્મ.

માં (મૂ. અસ્મદ્)=અને.

કઃ (મૂ. કિમ્)=કોણ.

તાન્ (મૂ. તવ)=તે.

નિવારયતિ (ધા. વાર)=નિવારે.

સચ્ચરતઃ (મૂ. સચર)=દેહથી.

યથા=જેમ.

ઈદં=વાહિત.

યથેષ્ટં=પ્રમાણ મુજબ.

પદ્યાર્થ

“હે માતા ! તું મારે રક્ષણ કર, કેમકે જે મૂર્ખતાદિક દોષો ગગન, પવન, ઝળ, અમિ અને પૃથ્વીના સમૂહ કરીને દેહનો આશ્રય લે છે, તે (પોતાના) શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા એવા, વળી સૂક્ષ્મ તથા પ્રકૃષ્ટ હર્ષથી વિમુખ (અર્થાત્ સદ્બુદ્ધિની વૃદ્ધિના નિરોધક) એવા મૂર્ખતાદિક દોષોને તારા વિના કોણ (શરીરથી) યથેષ્ટ રીતે નિવારે ? (અર્થાત્ મૂર્ખતાદિક દોષોને શરીરમાંથી યથેષ્ટ રીતે દૂર કરવા તારા સિવાય અન્ય કોઈ સમર્થ નથી)” —૧૪

અર્થાત્ હે પ્રણામ કરનારા (જ્યો)ની પીડાને દૂર કરનાર ! હે શોક રહિત ! તથા હે સુન્દર જ્ઞાનવાળા **ઋષભ** (નાથ) ! (જ્યારે) તું (સમવસરણમાં) ખેંઠા, (સારે) ભામણ્ડળ, સિંહાસન, અશોક તથા પુષ્પ-વૃદ્ધિ વડે સુશોભિત એવો તું દિવ્ય ધ્વનિ, ચેત છત્ર અને ચામરો તેમજ હન્ડુલિના ધ્વનિઓએ કરીને સ્તોત્ર-રચનાના અભ્યાસ યુક્ત દર્દર (નામના વાદિત્ર)વાળા (દેવો)થી (અને અન્ય) મનુષ્યોથી શોભી રહ્યો.

પ્રાતિહાર્યનાં અનેક મુનીશ્વરોએ વર્ણનો આપેલાં છે. તે પૈકી શ્રીનેમિચન્દ્રસૂરિકૃત પ્રવચનસારોદ્ધાર (દ્વા૦ ૩૯)ની શ્રીસિદ્ધસેનસૂરિકૃત ટીકામાં આઠે પ્રાતિહાર્યોનું ગદ્યમાં વર્ણન છે. પદ્યમાં પણ આનાં અનેક વર્ણનો છે. જેમકે, શ્રીમાનતુંગસૂરિકૃત ભક્તામર-સ્તોત્રના ૨૮ થી તે ૩૧ સુધીના પદ્યમાં અશોક વૃક્ષ, સિંહાસન, ચામર અને છત્ર એ ચારજ પ્રાતિહાર્યોનું વર્ણન નજરે પડે છે, જ્યારે તાર્કિક-ચક્ર-ચૂડામણિ આચાર્ય શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરકૃત કલ્યાણમન્દિર-સ્તોત્રમાં તે ૧૯થી ૨૬ પદ્ય સુધીમાં આઠે પ્રાતિહાર્યોનું આલંકારિક વર્ણન દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે. આ ઉપરાંત કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યકૃત વીતરાગ-સ્તોત્રના પંચમ પ્રકાશમાં પણ પ્રાતિહાર્યો વર્ણવેલાં છે. વળી શ્રીજિનમુન્દરસૂરિકૃત શ્રીસીમન્ધરસ્વામિ-સ્તવન (શ્લો૦ ૨-૯)માં, શ્રીજિનપ્રભસૂરિકૃત શ્રીવીરપંચકલ્યાણક સ્તવન (શ્લો૦ ૧૯-૨૬)માં, શ્રીજ્ઞાનસાગરસૂરિકૃત શ્રીપાર્શ્વજિન-સ્તવન (શ્લો૦ ૭-૧૪)માં, શ્રીવિદ્યુદ્ધમણ્ડન મુનીશ્વરના શિષ્ય પં. શ્રીસહજમણ્ડનગણિકૃત શ્રીસીમન્ધરસ્વામિ-સ્તોત્ર (શ્લો૦ ૬-૧૩)માં પણ આઠે પ્રાતિહાર્યોનું પદ્યાત્મક વર્ણન છે. પરંતુ આમાંનાં ઘણાંખરાં વર્ણનો જૈન સમાજમાં સુપ્રસિદ્ધ હોવાથી તેમજ જે જે પુરતંકામાં તે મુદ્રિત થયાં છે તે સુલભ્ય હોવાથી અત્ર મોટે ભાગે અપ્રસિદ્ધ એવાં બે વર્ણનો ભાષાન્તર સહિત આપવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ વર્ણન તેા પૂર્વમુનીશ્વરકૃત વિવિધ છંદોમાં રચેલા એવા ૩૨ પદ્યવાળા સોપારક-સ્તવનના નિમ્નલિખિત ૧૨માથી તે ૧૯મા સુધીનાં પદ્યો દ્વારા બ્રહ્મ લક્ષ્યે.

ત્વચ્ચૈત્યાદ્ભુતપાદપસ્ય ચરિતં વૃન્દારુદેવાસુર—

શ્રેણીમાનવતિર્થગાતપમરપ્રધ્વંસરૂપં પ્રમો ! ।

શ્રુત્વા કિં તરવોડ્ધુનાપિ કદલીસન્નાલિકેર્ષાદયઃ

પાર્શ્વે તે પ્રથયન્તિ સદ્ધજનતાપાપાપનોદં સદા ? ॥ ૧૨ ॥

—શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્

અર્થાત્ હે નાથ ! વન્દનશીલ સુર અને અસુરની શ્રેણિના તથા મનુષ્યો અને તિર્થચોના સંતાપના સમૂહનો સર્વથા નાશ કરનારે એવું તારા ચૈત્યના આશ્ચર્યકારી વૃક્ષનું ચરિત્ર સાંભળીને શું

૧ જુઓ શ્રીપરોવિજય જૈન ગ્રન્થમાલાનો નવમો અંક—શ્રીજૈનસ્તોત્ર સંગ્રહનો દ્વિતીય ભાગ (૫૦ ૨૫-૨૬).

૨ જુઓ પ્રકરણરત્નાકરનો દ્વિતીય ભાગ (૫૦ ૨૫૦).

૩ સુપાર્શ્વેવિ મસ્તજી સતતગાઃ શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્ ।

अस्मादृशां वरमवाप्तमिदं भवत्याः

सत्याव्रतोरु विकृतेः सरणिं न यातम् ।

किं चोद्यमैन्द्रमनघे ! सति ! सारदेऽत्र

किं मन्दराद्रिशिखरं चलितं कदाचित् ? ॥ १५ ॥

टीका

संवोधनपदानि—हे 'अनघे !' न विद्यतेऽप्ये—पापं यस्याः साऽनघा तस्याः संवोधनं हेऽनघे !—
(हे) निपापे !—हे पुण्यवति ! तथा हे सति ! हे सारदे ! अत्र—स्ववनारम्भे अस्मादृशमिदं—मम
बुद्धिस्थं वरं मादृशां मनीषिणां वरं नवीनशास्त्रकरणरूपं विकृतेः—विकारस्य सरणिं—पन्थानं—मार्गं
न यातं—न प्राप्तं, सदुक्तिविप्रतां न प्राप्तमित्याशयः । किंविशिष्टं वरं ? भवत्याः—त्वत्तः—त्वत्सका-
शादवाप्तं—लब्धम् । पुनः किंविशिष्टं वरं ? 'सत्याव्रतोरु' सत्या—वेदव्यासमाता—सत्यवती
तस्या व्रतं—पतिव्रताधर्मः तद्गदुरु—गरिष्ठं—निश्चलं सत्याव्रतोरु । तथा सत्या—शीलवती सीता तस्या
व्रतं—शीलं तद्गदुरु—गरिष्ठं अप्रतिहतं—अस्खलितं यत् सत्याव्रतोरु । अर्थान्तरन्यासेन दृष्टद्वयति—हे
सति ! अत्र लोके किं चोद्यं—किमाश्चर्यं ? यद् ऐन्द्रं इन्द्रस्येदं ऐन्द्रं—इन्द्रसंबन्धि मन्दराद्रिशिखरं—मेरु-
गिरिशृङ्गं कदाचित्—युगान्तेऽपि किं चलितम् ? अपितु न चलितम् । यद्यपि मन्दराद्रिशिखरकथ-
नेन निश्चलत्वं ज्ञापितं, तथापि ऐन्द्रं (इति) इन्द्रशक्तिद्योतकं पदम् । न च देवशक्त्याऽन्तरेण
निश्चलत्वं प्रतीयते, इन्द्रसाभिध्यात् "इन्द्रगिरिर्गिरिर्मेरुः" इति कोषः । सामान्यदेवतासंख्यसहस्रेणापि
अप्रतिहतावयवः शाश्वतः सुमेरुस्तस्य शिखरं तद्वत् त्वत्तः प्राप्तं अस्माकं वरं त्वत्साभिध्योत्तमैव
देवता त्वदनुभावदेवशक्तिमत् तेन ममापि निश्चल (त्व) मेव यातं (—प्राप्तम्) । सीताशीलमेरु-
शृङ्गयोरुपमानसाम्यं दर्शितम् । तृतीयं तवापि वरप्रदानम् । तत्र सर्वेषां देवताधिष्ठातृरुपादानमुचि-
तम् । न च देवशक्तेरनाश्रयणात् कर्तुः किञ्चित् स्थातुं (स्तु) तद्वत् त्वत्तोऽपि लब्धमपि वरं निश्चल-
मिति भावार्थः । अथवा किं चोद्यमिति हे मातः ! अत्र किं उद्यं—किं कथ्यं—किमुच्यं 'वेद
व्यक्त्यां वाचि' समासे क्यपि संप्रसारणम् । क्यवन्तं नपुंसकम् । ऐन्द्रं मन्दराद्रिशिखरं—मेरुशृङ्गं
च—पुनः किं चलितम् ? उद्यते इति उद्यम् । अत्रेदं उद्यं—वदितुं योग्यमेव ॥ १५ ॥

अन्वयः

(हे) अन्-अघे ! (हे) सति ! (हे) सारदे ! अत्र भवत्याः अवाप्तं सत्या—व्रत—उरु अस्मादृशां
इदं वरं विकृतेः सरणिं न यातम् । अत्र किं चोद्यं [च उद्यं वा] (यत्) किं ऐन्द्रं मन्दर—अद्रि—शिखरं
कदाचित् चलितम् ?

शब्दार्थः

अस्मादृशां (मू० अस्मादृश) = अभासा अ०वा.

वरं (मू० वर) = वरदान.

अवाप्तं (मू० अवाप्त) = प्राप्त भवेत्.

इदं (मू० इदम्) = आ.

भवत्याः (मू० भवती) = आपत्नी भासेयी.

सत्याः = (१) सत्यवती (व्यासनी माता) ;

(२) सीता (दाभनी पत्नी.)

व्रत = पत्न.

હમણા પણ કેળ તથા સુંદર નાળિયેરી વગેરે વૃક્ષો તારી પાસે સંઘળનોના સંતાપને દૂર કરવાના કાર્યને સર્વદા પ્રસિદ્ધ કરે છે ?

ચમ્પકાશોકકુન્દાદયઃ પાદપા, નાથ ! નાકિપ્રમુક્તપ્રસૂનાવલિમ્ ।

વીક્ષ્ય કિં પુષ્પવૃદ્ધિં વિતન્વન્તિ તે, સર્વતઃ સારસૌરમ્યવિભ્રાજિતામ્ ॥ ૧૩ ॥

—સિંગિણી

અર્થાત્ હે સ્વામિન્ ! દેવોએ છોડેલી (વરસાવેલી) કુસુમોની શ્રેણિને જોઇને શું ચમ્પક, અશોક, કુન્દ પ્રમુખ તરૂંઓ તારી ચારે બાજુએ ઉત્તમ સુગન્ધથી વિશેષતઃ દીપતી એવી પુષ્પ-વૃદ્ધિ વિસ્તારે છે ?

ચૈત્યાદ્ભુતપ્રતિરવં તવ સેવનાવિઘૌ, સમ્પ્રાપ્તનિર્જરનરાદિકશબ્દસમ્ભવમ્ ।

શ્રુત્વેતિ તર્કમનિશં રચન્તિ કેઽપ્યહો, સ્વામી કિમેષ વદતિ સ્ફુટસર્વભાષયા ॥ ૧૪ ॥

—મૃદન્ગકમ્

અર્થાત્ (હે નાથ !) તારી સેવા કરવાને માટે એકલા થયેલા દેવ, (દાનવ,) માનવ વગેરેના શબ્દથી ઉત્પન્ન થયેલા ચૈત્યના અદ્ભુત પ્રતિધ્વનિને સાંભળીને શું (આપ) સ્વામી સ્પષ્ટ તેમજ સર્વ ભાષામાં બોલો છોજ એવો તર્ક કેટલાક અહો સર્વદા કરે છે.

યદર્ચા દરીદ્રમ્યતે શ્વેતવર્ણા, વિમો ! તાવક્રીનાઽપિ હેમાન્ગકાન્તે ! ।

મૃગાક્ષોજ્જ્વલાનાં મહાચામરાણાં, પ્રભામણ્ડલં કેવલં તત્ર હેતુઃ ॥ ૧૫ ॥

—મુજન્ગપ્રયાતમ્

અર્થાત્ હે સુવર્ણસમાન દેહની ધુતિવાળા (દેવાધદેવ !) હે નાથ ! તારી (પીતલવર્ણી) મૂર્તિ પાસે શ્વેતવર્ણવાળી વારંવાર દેખાય છે તેમાં ચન્દ્ર જેવા ઉજ્જ્વળ મોટા ચામરોના તેજનું મણ્ડળજ કારણ છે.

તવ જિનેન્દ્ર ! મૃગાધિપવિષ્ટરં, મણિમયં ત્રિદશૈર્વિદિતં યદા ।

હૃદ તદા જલધિઃ કિલ ભક્તિતો, નિજવસૂન્યપિ દાતુમ્પાપયયૌ ॥ ૧૬ ॥

—દૃતવિલમ્બિતમ્

અર્થાત્ હે જિનેશ્વર ! જ્યારે દેવોએ તારા સિંહાસનને મણિમય બનાવ્યું, ત્યારે રત્નાકર (સમુદ્ર) અરેઅર ભક્તિથી (પ્રેરાઇને) પોતાનાં રત્નોને પણ અર્પણ કરવાને આગ્રહે આવ્યો.

દિવસોદ્રમે ચ તવ પૃથ્ઠિ(૧)ગતં, રવિમણ્ડલં જિનપતે ! વિમલમ્ ।

અધુનાઽપિ મુદ્ધમનુજેશ્વનિશં, ધૃતિમણ્ડલપ્રમમિદાતનુતે ॥ ૧૭ ॥—પ્રેમિતાક્ષરા

અર્થાત્ વળી હે જિનપતિ ! દિવસના ઉદયમાં (એટલે કે પ્રભાત સમયે) તારી પાછળ રહેલું નિર્ભળ સૂર્ય-મણ્ડળ હમણા પણ મુગ્ધ મનુષ્યોને વિષે ભામણ્ડળના પ્રભને સર્વદા અગ્ર દેશાવે છે.

૧ રૈશતુર્નિર્ચુતા ક્ષતિગિણી સમ્મતા । ૨ પ્રોક્ત મુદન્ગકમિદં તમજા જરૌ યદા । ૩ મુજન્ગપ્રયાતં ચતુર્નિર્વકરિઃ । ૪ દૃતવિલમ્બિતમાહ નમૌ મરૌ । ૫ પ્રમિતાક્ષરા સજસૈઃ કથિતા ।

હર=વિશાળ.

વિકૃતે: (મૂં વિકૃતિ)=વિકારના.

સરખિ (મૂં સરખિ)=માખેને.

ન=નહિ.

યાતિં (મૂં યાત)=પામેલ.

કિ=કું.

ચોઈ (મૂં ચોઈ)=અદ્યુત.

ચ=અને.

હઈ (મૂં હઈ)=કહેવા ચો.અ.

દેન્દ્ર (મૂં દેન્દ્ર)=ધન્દ્ર-સંબંધી.

અવ=પાપ.

અવધે !હે પાપ-રહિત !

સતિ ! (મૂં સતી)=હે સાધ્વી !

સારદે ! (મૂં સારદા)=હે સારદા, હે સરસ્વતી !

અન્ન=અહિંઆ.

મન્દર=મેરૂ.

અત્રિ=પર્વત.

શિશ્વર=શિખર.

મન્દરાત્રિશિશ્વર=મેરૂ પર્વતનું શિખર.

ચલિતં (મૂં ચલિત)=ચલિત.

કદાચિત્=કદાપિ.

પદ્યાર્થ

“ હે પાપ-રહિત ! હે સતી ! હે સારદા ! અન્ન (અર્થાત્ આ સ્તોત્રના આરંભમાં) આપશ્રીની પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલું તેમજ વળી સત્યવતી [અથવા સીતા]ના વ્રતના સમાન ગરિષ્ઠ એવું અમારા જવાનું આ (નવીન શાસ્ત્ર રચવામાં કારણરૂપ) વરદાન વિકારના માર્ગને પ્રાપ્ત થયું નહિ, એમાં શું આશ્ચર્ય [અથવા એમાં શું કહેવા જતું] છે ? (ક્રમકે) શું ધન્દ્ર-સંબંધી (અર્થાત્ જનું ધન્દ્ર સાન્નિધ્ય કરે છે એવા) મેરૂ પર્વતનું શિખર કદાપિ ચલિત થાય ખરૂં કે ? ”—૧૫

* * * *

નિર્માય શાસ્ત્રસદનં યતિભિર્યૈકૈં

પ્રાદુષ્કૃતઃ પ્રકૃતિતીવ્રતપોમયેન ।

ઉચ્છેદિતાંહલપૈઃ સતિ ! ગીયસે ચિદ્-

દીપોઽપરસ્ત્વમસિનાઽથ જગત્પ્રકાશઃ ॥ ૧૬॥

ટીકા

અથ વરપ્રદાનનન્તરં હે સતિ ! યતિભિઃ—જિતેન્દ્રિયૈર્મુનિભિઃ સા ત્વં ગીયસે, યજ્ઞોવિષ્વી-ક્રિયસે इत्यर्थः । સા કા ? યથા ત્વયા શાસ્ત્રમેવ સદનં—ગૃહં શાસ્ત્રમેહં નિર્માય—નિષ્પાદ્ય—નિવર્તા કૃત્વા અપરઃ—અર્પૂર્વઃ—અન્યૈરવગાહિતુમશક્યઃ ‘ચિદ્દીપઃ’ ચિત્-જ્ઞાનમેવ દીપઃ ચિદ્દીપઃ પ્રાદુષ્કૃતઃ—પ્રકટીકૃતઃ, માન્યતમોમિદે સ્થાપિતઃ । કિંવિશિષ્ટચિદ્દીપઃ ? ‘જગત્પ્રકાશઃ’ અગત્ પ્રકાશયતીતિ જગત્પ્રકાશઃ—જગદુદ્યોતકઃ । યયેતિ યત્તદોર્નિત્યસંવન્ધાદનુક્રમપિ સેતિપદં ગૃહીતમ્ । ડુનઃ કિંવિશિષ્ટૈર્યતિભિઃ ? ‘ઉચ્છેદિતાંહલપૈઃ’ ઉચ્છેદિતા—વિનાશિતાઃ—પ્રણાશં નીતા અંહાસિ—પાપા-ન્યેવ હલપાઃ—સગુચ્છા વહ્યો યૈસ્તે ઉચ્છેદિતાંહલપાસ્તૈઃ ઉચ્છેદિતાંહલપૈઃ । “ ગુલ્મિન્યુલપ-વીરુઘઃ ” इति हैमः (અમ્ભિં કાં ૪, સ્ત્રોં ૧૮૪) । કેન ? પ્રકૃતિતીવ્રતપોમયેન અસિના—સ્વદ્ગેન [પ્રાધાન્યં] તીવ્રમ્—ઉત્કૃષ્ટં તપો—વ્રતં યસ્મિન્ સ તીવ્રતપોમયઃ, પ્રાધાન્યપ્રાગ્જુર્યવિકારેષુ મયદ્પ્રત્યયઃ, પ્રકૃત્યા—સ્વભાવેન તીવ્રતપોમયં યત્ર સ પ્રકૃતિતીવ્રતપોમયસ્તેન પ્રકૃતિતીવ્રતપોમયેન । યતસ્તી-શ્વશ્ચક્ષેણ સગુલ્મા અપિ વહ્યપશ્ચિન્ધન્ત્વ इति भावः ॥ ૧૬ ॥

વલ્લનકસ્યૈરધુનાઽપિ માનવૈઃ, સમુદ્રકલ્લોલસમુદ્ભવં રવમ્ ।

નિશમ્ય શક્ત્વા ક્રિયતે જગદ્ભીમો ! પરિસ્ફુરદુન્દુભિનાદસમ્ભવા ॥૧૮॥—'વંશસ્થાવિલમ્

અર્થાત્ હે જગન્નાથ ! ખલાનકમાં રહેલા મનુષ્યો અત્યારે પણ સમુદ્રના કલ્લોલોથી ઉત્પન્ન થતા અવાજને સાંભળીને દેદીપ્યમાન દુન્દુભિના નાદને લગતી શંકા કરે છે.

જિનેન્દ્ર ! વિશ્વત્રયવત્સલત્વાત્, કિલ ત્વયા દૂરિતદण्डमीश ! ।

ત્રિમण्डपस्य च्छलतः पवित्रं, तवातपत्रत्रितयं चकास्ति ॥ १९ ॥—'ઉપેન્દ્રવજ્રા

અર્થાત્ હે જિનરાજ ! હે ઈશ્વર ! ખરેખર ત્રૈલોક્યની વત્સલતાને લીધે તારા વડે દૂર કરાયેલા (માનસિક, વાચિક અને કાયિક એ) ત્રણ દણ્ડ તારા ત્રણ મણ્ડપના ત્રણ પવિત્ર છત્રના મિષથી શોભે છે.

આ પ્રમાણે આ પ્રાતિહાર્ય-સ્તવન અનુવાદ સહિત આપણે જોયું. સાથે સાથે 'શ્રીજિનપ્રભ-સૂરિકૃત યે અરણ્યોની સમાનતારૂપ યમકથી અલંકૃત પ્રાતિહાર્ય-સ્તવન સાનુવાદ જોઇ લઇએ.

શ્રીજિનપ્રભસૂરિસૂત્રિતં

॥ શ્રીપાર્શ્વનાથપ્રાતિહાર્યસ્તવનમ્ ॥

(રથોદ્ધતાચ્છન્દસિ નિબદ્ધમ્)

સ્વાં વિનુત્ય મૈહિમશ્રિયા મૈહં, પૈન્નગાઙ્ગ ! મંઠર્પકોવિષમ્ ।

સ્વાં પુનૈમિ 'કિમપીનં ! રૈક્ષિતા-પન્ન ! મૌ કમઠર્પકોવિષમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થાત્—હે સર્પના લાંછનવાળા (પાર્શ્વનાથ !) જણે દુઃખી પ્રાણીઓનું રક્ષણ કર્યું છે એવા (દેવાધિદેવ !) હે નાથ ! મહિમારૂપ લક્ષ્મી વડે ઉત્સવરૂપ તથા મઠ (વાસી)ના અહંકારને દહન કરનારા અને કમઠ (નામના તાપસ)ના ગવને ઉતારનારા એવા તને વિશેષતઃ સ્તવીને હું પોતાની વાણીને ઠંઠક પવિત્ર કરું છું.—૧

૧ વદન્તિ વંશસ્થાવિલં જતૌ જરી । ૨ ઉપેન્દ્રવજ્રા જતજાસ્તતો ગૌ ।

૩ શ્રીજિનપ્રભસૂરિના શિષ્ય અને તપાગચ્છીય શ્રીસોમતિલકસૂરિના સમકાલીન એવા આ આચાર્ય શ્રી-જિનપ્રભસૂરિ વિક્રમની ચૌદમી શતાબ્દીમાં યદ્ય ગયા છે. તેઓ ફરરોજ નવાં નવાં સ્તોત્રો રચતાં હતાં. નિરવજ આહાર-મહણ કરવારૂપ અભિગ્રહધારી તેમજ પદ્માવતી દેવીના પ્રત્યક્ષ દર્શન કરનારા એવા આ આચાર્યે ચમક, શ્લેષ અને ચિત્રમય સાતસે કાવ્યો પોતાના નામથી અંકિત શિષ્યાદિકના પદનાર્યે રચ્યા શ્રીસોમતિલકસૂરિને સાદર સમર્પણ કર્યા હતાં. આત્મારે તો આ પૈકી સૌ કાવ્યો પણ ઉપલબ્ધ નથી એ મહાખેદની વાત છે. એમના જીવન-જ્ઞતાન્ત સંબંધી અત્ર હું ઉલ્લેખ કરતો નથી કેમકે તેનાં સાધનો હું હજી એકત્રિત કરી રહ્યો છું અને તે હવે પછી પ્રસિદ્ધ કરવા આશા રાખું છું.

૪ " રાત્ પરંતેરલગૌ રથોદ્ધતા "

અન્વયઃ

અથ (હે) સતિ ! યયા (સ્વયા) એકં શાસ્ત્ર-સદ્નં નિર્માય જ-પરઃ જગત્-પ્રકાશઃ ચિત્-દીપઃ પ્રાવુષ્કતઃ, (સા) સ્વં પ્રકૃતિ-તીવ્ર-તપસ્-મયેન અસિના ઉચ્છેદિત-અંહસ્-ઉલ્લપૈઃ યતિમિઃ ગીયસે ।

શીખદાર્થ

નિર્માય (ધાં મા)=રૂપીને.

શાસ્ત્ર=શાસ્ત્ર.

સદ્નં=ગૃહ.

શાસ્ત્રસદ્નં=શાસ્ત્રી પી ગૃહને.

યતિમિઃ (મૂં યતિ)=મુનિઓ દ્વારા.

યયા (મૂં યા)=જેનાથી.

એકં (મૂં એક)=અદ્વિતીય, અસાધારણ.

પ્રાવુષ્કતઃ (મૂં પ્રાવુષ્કત)=પ્રકટ કરાયેલ.

પ્રકૃતિ=સ્વભાવ.

તીવ્ર=ઉત્કૃષ્ટ.

તપસ્=તપશ્ચર્યા.

પ્રકૃતિતીવ્રતપોમયેન=સ્વભાવથી ઉત્કૃષ્ટ તપશ્ચર્યા.

ઉચ્છેદિત (ધાં છિદ)=કાપી નાખેલ.

અંહસ્=પાપ.

ઉલ્લપ=ગુરુથી યુક્ત વેલ.

ઉચ્છેદિતાંહઉલ્લપૈઃ=કાપી નાખી છે પાપરૂપી ગુરુ-યુક્ત વેલ જેમણે એવા.

સતિ ! (મૂં સતી)=હે સાધવી !

ગીયસે (ધાં ગૈ)=ગવાય છે.

ચિત્=જ્ઞાન.

દીપ=દીપક, દીપા.

ચિદ્દીપઃ=જ્ઞાનરૂપી દીપક.

અપરઃ (મૂં અપર)=અન્મ, બીજો.

ત્વં (મૂં તુષ્મર)=તું.

અસિના (મૂં અસિ)=તરવારથી.

અથ=માર પછી.

જગત્=જગત્, દુનિયા.

પ્રકાશ=તેજ.

જગત્પ્રકાશઃ=જગત્ના પ્રકાશક.

પદાર્થ

“ (તેં) મને વરદાન આપ્યું) ત્યાર પછી હે સતી ! જે (તેં) અદ્વિતીય શાસ્ત્રરૂપી ગૃહજી નિર્માણ કરીને જગત્ના પ્રકાશક એવા અને (એથી) કરીને તો) અપૂર્વ એવા જ્ઞાન-દીપકને પ્રકટ કર્યો, તે તું સ્વભાવથી ઉત્કૃષ્ટ તપશ્ચર્યા એવી તરવાર વડે પાપરૂપી સગુરુચક વક્ત્રીને કાપી નાખનારા મુનિઓ દ્વારા ગવાય છે (અર્થાત્ મુનિવરો તારી સ્તુતિ કરે છે). ”—૧૬

यस्या अतीन्द्रगिरिराङ्गिरसप्रशस्य-

स्त्वं शाश्वती स्वमतसिद्धिमही महीयः ।

ज्योतिष्मयी च वचसां तनुतेज आस्ते

सूर्यातिशायि महिमाऽसि मुनीन्द्रलोके ॥ ૧૭ ॥

ટીકા

पूर्वोक्तसंबोधनपदेन हे सति ! सा त्वं शाश्वती शश्वत्-निरन्तरं भवा शाश्वती । भवाद्यर्थेऽण् (प्रत्ययः) । तदन्तात् (च) ङीष् । सदा वर्तमाना शासनाधिष्ठात्री असि-वर्तसे, देवताया उत्कृष्टात्यन्तविरहकालाभावात् । अथवा विमानाधिपतौ पञ्चत्वं प्राप्ते तत्स्थाने तत्सुल्यवर्णनामगोत्र-विक्रमाक्रान्तो देव उत्पद्यते इति सैद्धान्तिकं वचो विचार्य देवता शाश्वतीति प्रतीताऽस्ति, नात्र

કો નું રેખ્યતિ મેં દેશનૌકસિ, દ્રાંગેશોકતલ્લા વિમાસિતે ? ।

‘હેમત્તનરુચિમિ: ક્ષિતોલ્લસદ-રાગશોક ! તંરુણવિમાસિ તે’ ॥ ૨ ॥

અર્થાત્—ઉલ્લાસ પામતા રાગ અને શોકનો જથ્થો નાશ કર્યો છે એવા હે (નાથ) ! સુવર્ણ અને રત્નની પ્રભા વડે તરૂણ (મધ્યાહન કાળના) સૂર્યની જમ આરે તરફ શોભતા એવા તેમજ અશોક વૃક્ષ વડે વિશેષતઃ દીપતા એવા (તારા) દેશનાસ્થાન (સમવસરણુ) માં ઢાણ ખરેખર શીઘ્ર ખુશી થતા નથી !—૨

‘દેહદીધિતિતિરસ્કૃતોદયત્-સૌરમા: સુમનસ: સંદાનવા: ।

‘દેશનાશ્ચ વિ કિરન્તિ તે’ સ્ફુરત્-સૌરમા: સુમનસ: સંદા નર્વા: ॥ ૩ ॥

અર્થાત્—(પોતાના) શરીરની કાન્તિ વડે જમથે ઉદય પામતા સૂર્યની પ્રભાનો તિરસ્કાર કર્યો છે એવા દેવો તથા દાનવો તારા દેશના-સ્થળમાં સ્ફુરાયમાન સુગન્ધવાળાં તેમજ સર્વદા નવીન (તાજાં) પુષ્પોને વેરે છે.—૩

તાંદ્રશશ્રવણતસ્તેવોત્તમા-કારકાય ! વૈરદેશનાધ્વને: ।

પ્રેસ્થિતઃ કેં દેવે પાપ્મનાં નિરા-કારકાય વૈરદેશ ! નૌં ધ્વેને: ॥ ૪ ॥

અર્થાત્—હે ઉત્તમ આકારવાળા દેહવાળા (નાથ) ! હે શાન્ત ચિત્તવાળા (પ્રભુ) ! હે સ્વામી ! જોના દેશનાનો ધ્વનિ સુન્દર છે એવા તારા ધ્વનિનું તેવા પ્રકારનું (એટલે કે અહુમાન પૂર્વક) શ્રવણ કરવાથી પાપોના નિવારણ માટે આગળ વધતા મનુષ્ય ઢેવો છે !—૪

નાકિનાયકયુગેન સૌદરં, ચામૈરૈર્વિશંદમાગ ! વીજ્યેસે ।

ત્વે મેં કર્મવંસુલાય મુક્તયે, ચામૈરૈર્વિશંદમાગવીજ્યેસે ? ॥ ૫ ॥

અર્થાત્—જોના ભાગ (દેહના અવયવો) નિર્ભળ છે એવા હે (નાથ) ! બે દેવેન્દ્રો (આપની બે પાળુએ ઊભા રહીને આપને) આમરો વડે સાદર વીંજે છે. નિર્ભળ કાન્તિવાળી વાણીવાળા તને કયા દેવો સંસારના મુખ માટે તેમજ મોક્ષ માટે પૂજતા નથી !—૫

વીશ્વિતુર્નયનયોનિરાકૃતા-શંસ ! માંસુરમણીપ(ય?)ભાવતઃ ।

‘આતનોતિ કૃત્તસિંહવિષ્ટરં, શં સંમાસુ રંમણીપ(ય?)ભાવતઃ ॥ ૬ ॥

અર્થાત્—જથ્થે આશંસાનું નિરાકરણ કર્યું છે એવા હે (નાથ) ! દેદીપ્યમાન મણિના જ્વળી કાન્તિવાળા એવા તારા પ્રતિમા મનોહર ભાવથી (સુરોએ) રચેલું સિંહાસન (સમવસરણુની) પર્ષદાઓમાં (બેઠેલા) પ્રેક્ષકના નેત્રના મુખનો વિસ્તાર કરે છે.—૬

દ્રષ્ટુરર્પયંતિ કોતિશુશ્રિતા-શાન્ત ! માંવલયર્મ્યમોહદમ્ ।

‘દીપ્યમાનમનુર્મૌલિ તૌવકં, શાન્તમાવલયર્મ્યમોહદમ્ ॥ ૭ ॥

અર્થાત્—કીર્તિ વડે જથ્થે દિગન્તને ઉજ્જવળ બનાવેલ છે એવા હે (નાથ) ! (તારા) મસ્તક (અથવા મુકુટ) ને અનુસરીને દીપતું એવું તથા વળી આર્ય જોનોને મોહ ઉત્પન્ન કરતું તથા સૂર્યના તર્કને ઉત્પન્ન કરનારું એવું તારું ભામણુજી જોનારાને શાન્ત ભવમાં લીન બનાવે છે.—૭

संदेहः । सा का ? यस्यास्तव वचसां-वाग्बिलासानां महिमा 'मुनीन्द्रलोके' मन्यन्ते कालत्रया-
वस्था इति मुनयस्तेषां इन्द्रः-परमैश्वर्याधिक्याद् गणधरो द्वादशाङ्गपाठी, स चासौ लोकश्च मुनीन्द्र-
लोको-गणधरजनस्तस्मिन् मुनीन्द्रलोके हेयज्ञेयोपादेयरूपेण प्रभुत्वमान् आस्ते-तिष्ठति । च-पुनर्ये-
स्यास्तव 'तनुतेजः' तनोर्वर्णात्मकस्य तेजो-लिपेर्मनोज्ञन्यासरूपं तच्च मुनीन्द्रलोके आस्ते-तिष्ठति ।
यतो मुनयः पठनलिखनपरा भवन्तीति श्रुतिः । किंविशिष्टा त्वं ? 'स्वमतसिद्धिमही' स्वमते-
जैनमते अथवा स्वमते(?)सिद्धिनां-ज्ञानादिलक्ष्मीणां मही-भूमिः-उत्पत्तिस्थानं स्वमतसिद्धिमही ।
अथवा सिद्धिः-मोक्षस्थानं सा चासौ मही-पृथ्वी स्वमतसिद्धिमही त्वमेव "ईसिप्पभारा पुढवी"
साऽपि शाश्वती त्वं वायूपा सिद्धिः, त्वच्चः सि (शि) लाऽपि सुलभा । अन्यच्च शिषोपासकानां
मते सिद्धयः-अष्टसिद्धयोऽपिमादयस्तासां मही-भूमिः-उत्पत्तिस्थानं या सा स्वमतसिद्धिमही ।
पुनः किंविशिष्टा त्वं ? 'ज्योतिष्मयी' प्रधानं ज्योतिः-आत्मकान्तिर्यस्यां सा ज्योतिष्मयी ।
अत्रापि प्राधान्ये मयट् । किंविशिष्टो वचसां महिमा ? 'अतीन्द्रगिरिः' स्थैर्येणोच्चत्वेन अतिक्रान्त
इन्द्रगिरिः (येन) इति अतीन्द्रगिरिः-अतिक्रान्तस्त्रुमेरुर्वतः, द्वयोरव्ययत्वात् साम्यम् । पुनः
किंविशिष्टो वचसां महिमा ? 'आङ्गिरसप्रशस्यः' आङ्गिरसः ऋषेरपत्यं आङ्गिरसो-
बृहस्पतिर्देवः तस्यापि प्रशस्यः-प्रशंसनीयः-वर्णनीयः यः स आङ्गिरसप्रशस्यः, देवगुरुभ्रातृनीय
इत्यर्थः । तस्यापि वाचस्पतेरभिधेयत्वादस्या अधिकता दर्शिता । किंविशिष्टं तनुतेजः ?
'महीयः' अतिशयेन महत्-गरिष्ठं महीयः-बहुविस्तारमत् । "अनन्तपारं किल शब्दशास्त्रं"
इतिवचनात् शब्दवर्णानामानन्त्यात् । पुनः किंविशिष्टं तनुतेजः ? 'सूर्यातिशायि' सूर्यमतिशेते
इत्येवंशीलं सूर्यातिशायि त्रैकालिकपदार्थप्रकाशकं, भानोरप्यधिकमित्यर्थः ॥ १७ ॥

अन्वयः

(हे सति !) यस्याः (तव) अति-इन्द्र-गिरिः, आङ्गिरस-प्रशस्यः वचसां महिमा (यस्याः)
महीयः सूर्य-अतिशायि तनुतेजः च मुनि-इन्द्र-लोके आस्ते, (सा) स्व-मत-सिद्धि-मही ज्योतिष्मयी
त्वं शाश्वती असि ।

शब्दार्थः

यस्याः (मू० यद्)=अना.
अति=अतिरिक्तमधुवायक अभ्यय.
इन्द्र=धन्व, देवाधिपति.
गिरिः=पर्वत.
अतीन्द्रगिरिः=अतिक्रान्त कर्षे छे धन्वगिरि (भेद)ने
लेखे अथवा.
आङ्गिरस=अगिरसूतो पुत्र, बृहस्पति.
प्रशस्य=प्रशंसा-पात्र.
आङ्गिरसप्रशस्यः=बृहस्पतिने। प्रशंसा-पात्र.
त्वं (मू० युष्माद्)=तु.

शाश्वती=निरंतर.
स्व=प्रेताना.
मत=मत सिद्धान्त.
सिद्धि=(१) लक्ष्मी; (२) सिद्धि-विधा; (३)
(अर्थिभादिक) लक्षिण.
मही=पृथ्वी, उपति-स्थान.
स्वमतसिद्धिमही=स्वमतने विषे सिद्धिना
महीरप.
महीयः (मू० महीयस्)=अतिशय भक्षान.
ज्योतिस्=अन्ति.

ઓમ્નિ મૌર્જિનિનદઃ પુરસ્તૈવા-મૌનવૈરિ(૧?)મુદિરો મેહર્ષિમિઃ ।

“કૈન” દુન્દુભિર્નવઃ શ્રુતસ્તૈનૌ, મૌનવૈરિ(૧?)મુદિ “રોમહર્ષિમિઃ ? ॥ ૮ ॥

અર્થાત્—હે માન અને શત્રુતાથી રહિત (નાથ) ! તારી આગળ આકાશમાં ગર્જન કરતા કુન્દુહિના નાદરૂપી મેધને દેહને વિષે શોમાંયિત થયેલા કયા મહાર્ષિઓએ સાંભળ્યો નથી તેમજ કયા મનુષ્યોએ તેનું અનુભવન કર્યું નથી ?—૮

“શેમુષીષુ કુપયાનિ મૌક્તિક-ન્યાસહર્ષરુચિતાનિ ચૌચિતું ।

ત્રીણિ તે જિન ! શિતોષ્ણવારણા-ન્યાસહર્ષરુચિતાનિ ચૌચિતુઃ ॥ ૯ ॥

અર્થાત્—હે જિનેશ્વર ! ચોતીના સ્થાપન વડે મનોહર તેમજ શોભતાં એવાં તારાં ત્રણ તીક્ષ્ણ છત્રો, બાણનારા આસ્તિક જનના હૃદયમાં અપ્રિય થઈ પડેલાં પરંતુ માનના અભિલાષીની બુદ્ધિઓમાં રહેલા કુમાર્ગો છે.—૯

પ્રૌતિહાર્યમહિમાલયસ્તવઃ શ્રીજિનપ્રભવિતિં સ્તુતો મયાં ।

પાર્શ્વ ! કામિતફલાય કેલ્પતાં કેલ્પપાદપ દૈર્ઘ્યે નેમુષામ્ ॥ ૧૦ ॥

અર્થાત્—હે શ્રીજિનેશ્વર પાર્શ્વ (નાથ) ! આ પ્રમાણે મારા વડે સ્તુતિ કરાયેલું આ પ્રાતિ-હાર્યના પ્રભાવના સ્થાનરૂપ સ્તોત્ર (તને) પ્રણામ કરનારાઓનાં વાંછિત ક્ષણોને (અર્પણ કરવામાં) કદપવૃક્ષ જેવું થાઓ.

* * * *

યસ્મિન્ ગૃહે સુકૃતિનઃ કુરુષે નિરીહઃ

સત્પારણં ભવમહોદધિતારણાત્(જં ?) ત્વમ્ ।

કુર્વન્તિ દૈવતગણાઃ કનકસ્ય વૃષ્ટિ-

મુચૈસ્તંતં સુરગિરેરિવ શાતકૌમ્ભમ્ ॥ ૩૦ ॥

અન્વયઃ

યસ્મિન્ ગૃહે નિર-ઈહઃ ત્વં ભવ-મહત્-ઉદધિ-તારણં સત્-પારણં કુરુષે, (તત્ર) સુકૃતિનઃ દૈવત-ગણાઃ સુર-ગિરેઃ શાતકૌમ્ભં ઉચૈઃ તંતં ઇવ કનકસ્ય વૃષ્ટિ કુર્વન્તિ ।

શીખદાર્થ

યસ્મિન્ (મૂં યદ્)=જે.

ગૃહે (મૂં ગૃહ)=ગૃહમાં.

સુકૃતિનઃ (મૂં સુકૃતિન્)=(૧) પુણ્યશાળીઓ; (૨)

પુણ્યશાળીના.

કુરુષે (ધાં કૃ)=કરે છે.

નિરીહઃ (મૂં નિરીહ)=પરજા વિનાનો.

સત્=મુંદર.

પારણ=પારણક, પારણ.

સત્પારણં=મુંદર પારણ.

ભવ=સંસાર.

મહત્=મેટો.

ઉદધિ=સાગર.

* આ પદ દ્વારા કવિશાસ્ત્રે પોતાના નામનો નિર્દેશ કર્યો છે.

તારણ=તારનાર.

મયમહોદધિતારણાત્(જં)=સંસારરૂપી મહાસાગરથી તારનાર.

ત્વં (મૂં યુષ્મદ્)=તું.

કુર્વન્તિ (ધાં કુ)=કરે છે.

દેવત=દેવ, સુર.

ગણ=સમૂહ.

દેવતગણા:=સુરોના સમૂહો.

કનકસ્ય (મૂં કનક)=સુવર્ણની.

વૃદ્ધિ (મૂં શ્વિ)=શરિને.

ઉચ્ચાઃ=ઉચ્ચ.

તટં (મૂં તટ)=તટ.

સુર=દેવ.

ગિરિ=પર્વત.

સુરગિરે:=દેવોના પર્વતના, મેરૂના.

દેવ=જેમ.

શાતકૌમ્ભ (શાતકૌમ્ભ)=સુવર્ણના, સોનાના.

પદ્યાર્થ

“જને ઘેર ઇચ્છા વિનાનો એવો તું ભવરૂપી મહાસાગરથી તારનારું સુન્દર પારણું કરે છે, ત્યાં પુણ્યશાળી સુરોના સમૂહો સુર-ગિરિના સુવર્ણમય ઉચ્ચ તટની જેમ સુવર્ણની વૃદ્ધિ કરે છે.”—૩૦

સ્પષ્ટીકરણ

પારણુક-પરામર્શ—

દીક્ષા ગ્રહણ કર્યા પછી શ્રીપાર્શ્વનાથે પ્રથમ પારણું શ્રીઋષભનાથ સિવાયના અન્ય તીર્થંકરોની જેમ પરમાત્મથી તેમજ બીજા દિવસે કર્યું હતું એ વાતની નિમ્ન-લિખિત ગાથાઓ સાક્ષી પૂરે છે:—

“સંવચ્છરેણ મિક્ષા, લદ્ધા ઉસમેણ લોગનાહેન ।

સેસેદિ વીયદિવસે, લદ્ધાઓ પદમમિક્ષાઓ ॥

ઉસમસ્સ ઉ પારણે, ઇક્કુરસો આસિ લોગનાહસ્સ ।

સેસાણં પરમાર્ષં, અમયરસરસોપમં આસી ॥”

—આવશ્યક-નિરુક્તિ ગા. ૩૧૬-૩૨૦

તીર્થંકર જ્યારે પ્રથમ પારણું કરે, ત્યારે દેવતાઓ દાન દેનારના ધરમાં કનકાદિકની વૃદ્ધિ કરે છે. અર્થાત્ જે ગૃહસ્થ તીર્થંકરને ઉચ્ચ ભાવનાપૂર્વક પારણું કરાવે, તેને ત્યાં દેવો (૧) વસુધારાની વૃદ્ધિ, (૨) પાંચ વર્ણનાં પુરુષની વૃદ્ધિ, (૩) વસ્ત્રોક્ષેપ, (૪) દુન્દભિ-નાદ અને (૫) અંતરિક્ષામાં રહીને અહો દાન અહો દાન એવી ઉદ્વેગપણા એ પાંચ દિવ્યો પ્રકટ કરે છે. આ વાતની ભગવતી-સૂત્રના પંદરમા શતકના પ્રથમ ઉદ્દેશના તૃતીય સૂત્ર (પત્રાંક ૬૬૧)નો નિમ્ન-લિખિત પાઠ સાક્ષી પૂરે છે:—

“ઈમાં પંચ દિવ્વાઈ પાઠમ્ભૂયાઈ, તેજ્રહા—વસુધારા વૃદ્ધા ? દસદ્વવષે કુસુમે નિવાતિષ્ઠ

૧ છાયા—

સંવત્સરેણ મિક્ષા લબ્ધા ઋષમેણ લોકનાથેન ।

સેષેદિતીયદિવસે લદ્ધાઃ પ્રથમમિક્ષાઃ ॥

ઋષમસ્ય તુ પારણકે ઇક્કુરસઃ આસીત્ લોકનાથસ્ય ।

સેષાણાં પરમાર્ષં અમૃતરસરસોપમં આસીત્ ॥

૨ છાયા—

ઈમાનિ પંચ દિવ્યાનિ પ્રાદુર્ભૂતાનિ, તથા—વસુધારા વૃદ્ધા દશાર્ધવર્ણાનિ કુસુમાનિ નિપતિતાનિ ચેતોરક્ષેપઃ કૃતઃ આહૃતા

[अर्धत्रयोदशकोटी उत्कृष्टा तत्र भवति वसुधारा ।

अर्धत्रयोदशलक्षा जघन्या भवति वसुधारा ॥]

विशेषभां आ वातने पुष्टि आपता तेभ्य श्रीपार्थनाथे करेला प्रथम पारलुक्ना समये प्रकट थयेलां पांय द्विष्यो उपर प्रकाश पाडता श्रीहिमविजयगणिकृत श्रीपार्थनाथचरित्रना पांयभा सर्गना नीथे मुळपना श्लोको २७ कुरवाभां आवे तो अस्थाने नहि गलाय.

“अहो दानमिति स्पष्टोद्-घोषणा खे समुद्यौ ।

दिवि दुन्दुभयोर्नेदु-द्युसद्भिस्ताडितास्तदा ॥ १६० ॥

अर्धाधिका द्वादशासु, काञ्चनानां च कोटयः ।

अर्हदानैकसन्तुष्टैः, सुरैस्तत्र वितेनिरे ॥ १६१ ॥

गन्धोदकानि भूरीणि, भूरीणि कुसुमानि च ।

वासांसि देवद्व्याणि, ववृषुस्तत्र नाकिनः ॥ १६२ ॥”

अत्युज्ज्वलं तव यशः प्रथितं त्रिलोक्यां

शेषार्णवेन्दुमिषतः कृतरूपभेदम् ।

पातालमर्त्यदिवि सञ्चरते यथेष्टं

प्रख्यापयत् त्रिजगतः परमेश्वरत्वम् ॥ ३१ ॥

अन्वयः

त्रिलोक्यां प्रथितं शेष-अर्णव-इन्दु-मिषतः कृत-रूप-भेदं त्रिजगतः परमेश्वरत्वं प्रख्यापयत् तव अति-उज्ज्वलं यशः पाताल-मर्त्य-दिवि यथा-इष्टं सञ्चरते ।

श्लोकार्थ

अति=अतिशय.

उज्ज्वल=उत्कर्षण.

अत्युज्ज्वलं=अतिशय उत्कर्षण.

तव (मू० वृष्मद्)=तारी.

यशः (मू० यशस्)=यश, कीर्ति.

प्रथितं (मू० प्रथित)=प्रसिद्ध थयेल.

त्रिलोक्यां (मू० त्रिलोकी)=त्रैलोक्यने विषे.

शेष=आडी.

अर्णव=समुद्र.

इन्दु=शशी, चन्द्र.

मिष=मिष, अलानुं.

शेषार्णवेन्दुमिषतः=आडीना समुद्र अने शशीना मिषयी.

कृत (वा० कृ)=करेल.

रूप=रूप.

भेद=भेद.

कृतरूपभेदं=कर्यां छे इपना भेद लेखे अमुं.

पाताल=पाताण, अधोलोक.

मर्त्य=मर्त्य.

दिव=स्वर्ग.

पातालमर्त्यदिवि=पाताण, मर्त्य अने स्वर्गभां.

सञ्चरते (वा० चर)=संयरे छे.

यथा=कथं.

इष्ट (वा० इष्ट)=छेच्छे.

यथेष्टं=भरुं मुळप.

प्रख्यापयत् (वा० ख्या)=प्रसिद्ध करुं.

त्रि=त्रय.

जगतः=दुनिया, लोक.

त्रिजगतः=त्रय लोकना.

परमेश्वरत्वं (मू० परमेश्वरत्व)=परमेश्वरपदाने.

પદાર્થ

“(હે નાથ !) અતિશય ઉજ્જવળ, પ્રસિદ્ધ થયેલી, બાકીના સમુદ્ર અને શરીના મિષથી અન્ય અન્ય રૂપવાળી તેમજ મણે લોકમાં (તારા) પરમ અર્થને પ્રકટપણું કહેતી એવી તારી કીર્તિ ખાતાળ, મર્ત્ય અને સ્વર્ગ (એ મણુ લોક)માં મરણ મુજબ સંચરે છે.”—૩૧

રૂપકીકરણ

કવિ-સમય—

આ પદ્યમાં કવિરાજ કીર્તિને સમુદ્રાદિક વિવિધ રૂપ ધારણ કરેલી સૂચવી કીર્તિનો શ્વેત વર્ણ માનવાના કવિ-સમયનો નિર્દેશ કર્યો હોય એમ જણાય છે. કીર્તિને શ્વેતવર્ણી માનવામાં આવે છે એ વાતની ઇતિહાસસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિકૃત કાવ્યાનુશાસન (૫૦ ૧૨)ની નીચે મુજબની પંક્તિ સાક્ષી પૂરે છે:—

“ગુણસ્ય યથા—યશોહાસાદૌ શૌર્યસ્ય, અયશઃ પાપાદૌ કાર્ણ્યસ્ય, ક્રોધાનુરાગયો રક્તત્વસ્ય.”

* * * *

ત્વજ્જન્મમજ્જનવિધિં સવિધં(ધિ ?) સુમેરૌ

કુર્વન્ત એવ વરતીર્થસમુદ્રવાનિ ।

મૃત્નાદિમહ્ગલમહૌષધિજીવનાનિ

પદ્માનિ તત્ર વિબુધાઃ પરિકલ્પયન્તિ ॥ ૩૨ ॥

અન્વયઃ

સુમેરૌ સવિધં(ધિ) ત્વજ્-જન્મન્-મજ્જન-વિધિં કુર્વન્તઃ વિબુધાઃ તત્ર વર-તીર્થ-સમુદ્રવાનિ મૃત્ના-આદિ-મહ્ગલ-મહત્-ઔષધિ-જીવનાનિ પદ્માનિ પરિકલ્પયન્તિ એવ ।

શબ્દાર્થ

જન્મન્=જન્મ.

મજ્જન=રેનાન.

વિધિ=કાર્ય.

ત્વજ્જન્મમજ્જનવિધિં=તારા જન્મ-રેનાનના કાર્યને.
સવિધં(ધિ ?)=વિધિપૂર્વક
સુમેરૌ (સુ. સુમેર)=એરે ઉપર.

૧-૨ ‘જન્મ’ એમ પણ સંભવી શકે છે, કેમકે આ શબ્દ શ્રીયુત વૈરાટીશબ્દ-ચિંતામણી (સંસ્કૃત-યુજ્જશતી દાશ)માં તેમજ શ્રીયુત વૈદ્યકૃત સ્તા-ડક સંસ્કૃત-અગ્રેણ કાશમાં પણ નજરે પડે છે. વળી વાચનાચાર્ણ શ્રીસાધુ-સુન્દરગણિકૃત શ્રીશબ્દરત્નાકરના છઠ્ઠા કાવડનો નિમ્ન-લિખિત પ્રથમ શ્લોક પણ સાક્ષી પૂરે છે:—

“લોકે વિષ્ટપં વિષ્ટપં જયતી જગદ્ગણિનિ ।

જન્યુ-જન્મ ઉદ્ભવે વળ જન્મ જન્મોડજિયાં જનિઃ ॥ ”

૩ મેર કહો કે સુમેર કહો તે એકજ છે એ વાતની અભિધાન-ચિંતામણિ (કા. ૪, શ્લો. ૬૧)ની સ્વોપસ દીકાની નીચે મુજબની પંક્તિ સાક્ષી પૂરે છે:—

“સુમેર (સુ.) મેરમિત્રાર્યઃ, હમ્નો મહેન્નવત્ ”

कुर्वन्तः (मू० कुर्वन्तः)=करनारा.

एष=अ.

वर=उत्तम.

तीर्थ=तीर्थ.

समुद्रव=उत्पत्ति.

वरतीर्थसमुद्रवानि=उत्तम तीर्थमां उत्पत्ति छे जेनी
ऐवां.

मृत्स्ना=सुगंधी भटोडी, भुशभोदार भाटी.

आदि=भारंभ.

मङ्गल=भंगण.

महत्=मोडुं.

अथैधि=आपधि.

जोवन=भंगण, पाण्डी.

मृत्स्नादिमङ्गलमहौषधिजीवनानि=भाटी विभेरे
भंगण, महौषधि अने भंगण छे जेने विषे ऐवां.

पद्मानि (मू० पद्म)=पद्मो.

तत्र=त्वां.

विबुधाः (मू० विबुध)=देवा.

परिकल्पयन्ति (धा० कृप्)=रये छे.

पदार्थ

“ भेइ (पर्वत) छपर (हे नाथ !) तारे विधिपूर्वकं जन्माभिषेकं करनारा देवां त्यां उत्तम
तीर्थमां उत्पन्न थयेवां ऐवां तथा सुगंधी भाटी वगेरे भंगण, महौषधि तेभज भंगणवाणां ऐवां पद्मो
रये छे.”—३२

* * * *

त्वत्केवलानुभवतेजतुलां लभेत

ज्ञानं न चेतुरसुरस्य कषायवश्यात् ।

यादृग् मरीचिरचना हि सहस्ररश्मे-

स्तादृक् कुतो ग्रहगणस्य विकाशिनोऽपि ? ॥ ३३ ॥

अन्वयः

इतर-सुरस्य ज्ञानं च कषाय-वश्यात् त्वत्-केवल-अनुभव-तेज-तुला न लभेत, हि यादृक्
सहस्र-रश्मेः मरीचि-रचना तादृक् विकाशिनः अपि ग्रह-गणस्य कुतः ? ।

शब्दार्थ

केवल=केवल (ज्ञान).

अनुभव=अनुभव.

तेज (स्र)=तेज, प्रकाश.

तुला=तुलना, सरम्भाभण्डी.

त्वत्केवलानुभवतेजतुलां=तारा केवल (ज्ञान) ३५ अनु-
भवनां तेजनी तुलनाने.

लभेत (धा० लभ्)=प्राप्ते.

ज्ञानं (मू० ज्ञान)=ज्ञान, भोधि.

न=नहि.

च=पाठपूर्ति ३५ अन्वय.

इतर=अन्य.

सुर=देव.

इतरसुरस्य=अन्य देवन्.

कषाय=कषाय.

वश्य=ताभेदार.

कषायवश्यात्=कषायने वश होवाथी.

यादृक् (मू० यादृक्)=जैवी.

मरीचि=किंछु.

रचना=रचना, मोडवण्डी.

मरीचिरचना=किंछेनी रचना.

हि=किंछे.

सहस्र=हजार.

रश्मि=किंछु.

સહસ્રરસ્મેઃ=સૂર્યના.

તાદૃક્ (મૂં તાદૃશ)=તેવી.

કુતઃ=કયાંથી.

પ્રહ=પ્રહ.

ગણ=સમૂહ.

પ્રહગણસ્ય=પ્રહોનાં સમૂહની.

વિકાશિનઃ (મૂં વિકાશિન્)=પ્રકાશમાન.

અપિ=પણ.

પદ્યાર્થ

“(હે નાથ !) અન્ય દેવનું જ્ઞાન કપાયને વશ હોવાને લીધે તારા કેવલ (જ્ઞાન) રૂપી અનુભવના તેજની તુલનાને ન પામે’ (એ યથાર્થ છે); કેમકે સૂર્યનાં કિરણોની જેવી રચના હોય, તેવી પ્રકાશિત પ્રહોના સમુદાયનાં કિરણોની પણ મ્યાંથી હોય ? ”—૩૩

સ્પષ્ટીકરણ

‘ તેજ ’ શબ્દ સંબંધી વિચાર—

આ પદ્યમાં ‘તત્કેવલાનુમત્તેજતુલ્ય’ માં જે ‘તેજ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે વાસ્તવિક નથી, કેમકે મૂળ શબ્દ તો તેજસ છે. તેજ તેમજ તેજસ અંતે હોય એવો ઉલ્લેખ કોઈ સ્થળે મારા જોવામાં આવ્યો નથી. બાકી નલ અને નલસ, તપ અને તપસ, રજ અને રજસ તથા મહ અને મહસ એ શબ્દો તો છે. એ વાતની વિશ્વકોશનો નિમ્ન-લિખિત શ્લોક સાક્ષી પૂરે છે:—

“ નમં તુ નમસા સાક્, તપં ચ તપસા સહ ।

રજં ચ રજસા સાર્ધં, મહં ચ મહસા સમમ્ ॥ ”

આ કોશમાં ‘તેજ’ શબ્દના સંબંધમાં પણ આવો ઉલ્લેખ હોય એમ મારા જોવામાં આવ્યું નથી; તો પછી આ શબ્દ-પ્રયોગ વાસ્તવિક છે એમ કેમ કહી શકાય ?

આ પ્રયોગના સમાધાનાર્થે કદાચ એમ સૂચવવામાં આવે કે તેજનો તેજસ એવો શુદ્ધ પ્રયોગ કરવાથી વસંતતિલકા નામના છંદનો લંગ થાય છે અને તેમ થાય તે ઘટ્ટ નથી, વાસ્તે સૂ નો લોપ કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ આવું કોઈ ઉદાહરણ મારા જોવામાં આવ્યું નથી. બાકી દીર્ઘાક્ષરને બદલે હસ્વાક્ષરનું ઉદાહરણ તો કુમારસંભવના ચોથા સર્ગના ૧૬ મા શ્લોકમાં નજર પડે છે, કેમકે ‘રતિદુતિપદેષુ કોકિલાં’ એ એના ત્રીજા ચરણમાં ‘દૂતી’ને બદલે ‘દુતિ’નો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ સપ્રમાણ છે એ સૂચવવા એના ટીકાકાર શ્રીમહાક્ષિનાથે નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ પણ કર્યો છે:—

“ અપિ માર્ષં મર્ષં કુર્યાચ્છન્દોમજ્ઞે ત્યજેદ ગિરમ્ ”

અત્ર એમ પણ સમાધાન સંભવે છે કે જેમ સર્વ ધાતુઓથી પચાદિનો અચ્ચ કે ઉણાદિનો અ આવતી શકે છે એ નિયમને અનુસરીને તેજ શબ્દનો અત્ર પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હશે.

* * *

૧ અજૈન દેવોનું જ્ઞાન જૈન દેવોના જેટલું છે કે નહિ એ પ્રશ્ન બાળ્યએ રાખીએ તોપણ કપાયથી કલુષિત વ્યક્તિના જ્ઞાન કરતાં કપાયથી સવચ્ચા મુક્ત—વીતરાગનું જ્ઞાન હજાર દરજ્જાએ વિશેષ છે એ સિદ્ધાન્ત તો સર્વ કોષને માન્ય હોય એમાં કહેવું જ શું ?

ગર્ભાશયાદનુસમુદ્રતયોનિયન્ત્ર—

પીઠાકદમ્બકકદર્ધિતજન્તુરાશિમ્ ।

મીમં ચતુષ્ટયગતિપ્રમવૌ(વૌ)પ્રનાગં

દૃષ્ટ્વા મયં ભવતિ નો ભવદાશ્રિતાનામ્ ॥ ૩૪ ॥

અન્વયઃ

ગર્ભ-આશયાત્ અનુ-સમુદ્રત-યોનિ-યન્ત્ર-પીઠા-કદમ્બક-કદર્ધિત-જન્તુ-રાશિ મીમં ચતુષ્ટય-ગતિ-પ્રમવ-ઉપ્ર-નાગં દૃષ્ટ્વા ભવત્-આશ્રિતાનાં મયં નો ભવતિ ।

શીખરાર્થ

ગર્ભાશયાત્ (ગર્ભાશય)=ગર્ભાશયમાંથી.

અનુ=પછી.

સમુદ્રત (ધાં ગમ્)=ઉત્પન્ન થયેલ.

યોનિ=યોનિ, સ્ત્રીનો ગુહ્ય પ્રદેશ.

યન્ત્ર=યંત્ર, સાંચી.

પીઠા=પીઠ, દુઃખ.

કદમ્બક=સમૂહ.

કદર્ધિત=પીઠિત, દુઃખી થયેલ.

જન્તુ=જન.

રાશિ=સમુદાય.

સમુદ્રતયોનિયન્ત્રપીઠાકદમ્બકકદર્ધિતજન્તુરાશિ

=ઉત્પન્ન થયેલી યોનિ-યન્ત્રની પીઠાના સમૂહથી

પીઠા પમાડી છે પ્રાણીઓના સમૂહને જેણે એવા.

મીમં (મૂં મીમ)=ભય કર.

ચતુષ્ટય=ચારનો સમૂહ.

ગતિ=ગતિ.

પ્રમવ=મૃદુ ભવ, દીર્ઘ સંસાર.

ઉપ્ર=ભયંકર.

નાગ=હાથી.

ચતુષ્ટયગતિપ્રમવોપ્રનાગં=ચતુર્ગતિરૂપ દીર્ઘ સંસાર-

રૂપી ભયંકર હાથીને.

દૃષ્ટ્વા (ધાં દૃશ)=જોઈને.

મયં (મૂં મય)=ભય, બીક.

ભવતિ (ધાં મૂં)=થાય છે.

નો=નહિ.

ભવત્=આપ.

આશ્રિત=આશ્રમ લીધેલ.

ભવદાશ્રિતાનાં=આપનો આશ્રમ લીધેલાને.

પદ્યાર્થ

“ ગર્ભાશયના (દુઃખ ભોગવ્યા) પછી ઉત્પન્ન થયેલી યોનિ-યન્ત્રની પીઠાના સમૂહથી જેણે પ્રાણિ-વર્ગને કંઠ આપ્યું છે એવા ચતુર્ગતિરૂપ દીર્ઘ સંસારરૂપી ભયંકર હાથીને જોઈને આપનો આશ્રમ લીધેલા (ભવ્ય જન)ને ભય થતો નથી.”—૩૪

સ્પષ્ટીકરણ

અર્થ-વિચાર—

અત્ર કોઈને એવી શંકા ઉપસ્થિત થાય કે નાગ નો અર્થ હાથી કેમ કર્યો અને સર્પ કેમ ન કર્યો, તો એ કહેવું પડશે કે આ શંકા અસ્થાને છે; કારણકે આ શ્લોકથી મૂળ ભક્તામર-સ્તોત્રની જેમ કુંભરાદિક સંપંધી આઠ ભયોના વર્ણનનો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો છે. અત્ર એમ સૂચના

૧ આ હકીકતને લક્ષમાં રાખીને અર્થાત મૂળ ભક્તામરના ૩૫ માં પદ્યની જેમ આ કાવ્યના ૩૫માં પદ્યમાં પણ સિદ્ધ-ભયનું વર્ણન હોવું જોઈ એ એમ માનીને એ પદ્યના પાઠમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે; આથી મૂળ પાઠમાં જોઈને ભય કે અન્ન કોઈ દોષ જણાતો નથી.

કરવામાં આવે કે આ કાવ્યના ૪૧ મા પદમાં કુષ્ઠ-ભયનું વર્ણન છે, જ્યારે મૂળ ભકતામરમાં જલોદર-ભયનું વર્ણન છે એટલે અનુકરણરૂપ હેતુ વ્યભિચારી ઠરે છે તો તે પણ ન્યાય્ય નથી, કેમકે દુઃસાધ્ય રોગનું વર્ણન એ લક્ષ્ય-ખિન્ન છે (જુઓ નમિત્રિણ સ્તોત્રનું ૧૮ મું પદ). વળી કવિરાજ સર્પ-ભયની વાત ૩૭ મા પદમાં વિચારે છે એ પણ ધ્યાનમાં લેતાં સર્પ અર્થ કરવાથી અનાવશ્યક પુનરુક્તિ થશે એ પણ લક્ષ્યમાં રાખવા જવી હકીકત છે.

* * * *

યેન પ્રચણ્ડતરમૂર્તિધરાવનીશ-

મુખ્યાઽપ્યનન્તજનતા સકલા પ્રજગ્ધા ।

હિંસ્રોપ્રકાલકુલસાધ્વસદુર્મ(મ)ગારિ-

નાક્રામતિ ક્રમયુગાચ્છલસંશ્રિતં તે ॥ ૩૫ ॥

અન્વયઃ

યેન પ્રચણ્ડ-તર મૂર્તિ-ધર-અવની-ઈશ-મુખ્યા અપિ સકલા અનન્ત-જનતા પ્રજગ્ધા, (સઃ) હિંસ્ર-ઉપ્ર-કાલ-કુલ-સાધ્વસ-દુર્-મુગ-અરિઃ તે ક્રમ-યુગ-અચ્છલ-સંશ્રિતં ન આક્રામતિ ।

શબ્દાર્થ

યેન (મૂં યદ્)=જેનાથી.

પ્રચણ્ડતર (મૂં પ્રચણ્ડ)=અત્યંત પ્રચણ્ડ.

મૂર્તિ=દેહ.

ધર=ધારણ કરનાર.

અવની=પૃથ્વી.

ઈશ=નાથ.

મુખ્ય=મુખ, પ્રધાન.

પ્રચણ્ડતરમૂર્તિધરાવનીશમુખ્યા=અત્યંત પ્રચણ્ડ

દેહને ધારણ કરનારા પૃથ્વીપતિઓ પ્રમુખ.

અપિ=પણ.

અનન્ત=અનન્ત, અપાર.

જનતા=લોક.

અનન્તજનતા=અનન્ત લોક.

સકલા (મૂં સકલ)=(૧) સમગ્ર, (૨) કળાયુક્ત.

પ્રજગ્ધા (મૂં પ્રજગ્ધ)=ખવાઈ ગયા.

હિંસ્ર=હિ સાત્ત્વિક, ક્રૂર.

ઉપ્ર=ભયંકર.

કાલ=યમ.

કુલ=કુળ, વંશ.

સાધ્વસ=ભય, તાસ.

દુર્=દુષ્ટતાવાચક શબ્દ.

મુગ=હરણ.

અરિ=શત્રુ.

હિંસ્રોપ્રકાલકુલસાધ્વસદુર્મુગારિ=ક્રૂર, ભયંકર યમના કુળને ભયરૂપ દુષ્ટ સિંહ.

ન=નહિ.

આક્રામતિ (ધાં ક્રમ)=આક્રમણ કરે છે.

ક્રમ=ચરણ.

યુગ=યુગલ, બે.

અચ્છલ=પર્વત.

સંશ્રિત (ધાં શ્રિ)=રૂઢી રીતે આશ્રય લીધેલ.

ક્રમયુગાચ્છલસંશ્રિતં=ચરણ-યુગલરૂપ પર્વતને રૂઢી રીતે આશ્રય લીધેલાને.

તે (મૂં યુષ્મદ્)=તારા.

પદાર્થ

“જેણે અત્યંત પ્રચણ્ડ દેહને ધારણ કરનારા (રાવણ જેવા) પણ પૃથ્વી-પતિઓ પ્રમુખ અનન્ત લોકોનું ભક્ષણ કર્યું, તે કર ભયંકર કાળના કુળને (પણ) ભયરૂપ (અર્થાત્ યમરાજાના

કરતાં પણ અતિશય ક્ષાતકી અને ભયંકર) એવા દુષ્ટ સિદ્ધ તારા ચરણ-યુગલરૂપ પર્વતનો ફડી રીતે આશ્રય લીધેલા (પ્રાણી)નું આક્રમણ કરતો નથી.”—૩૫

* * * *

યસ્મિન્નભિજ્વલતિ દ(દે)હ્યતિસારભૂત—

મિદ્યાર્થનાશકમનર્થકરં પરમ્ (તમ્ ?) ।

ક્રોધામલં વિમલશાન્તરસપ્રમોષં

ત્વન્નામકીર્તનજલં શમયત્યશોષમ્ ॥ ૩૬ ॥

અન્વયઃ

યસ્મિન્ દેહિન્-અતિ-સારભૂતં અભિજ્વલતિ (તં) દુષ્ટ-અર્થ-નાશકં અનર્થકરં પરં ચ વિમલ-શાન્ત-રસ-પ્રમોષં ક્રોધ-અમલં ત્વત્-નામન્-કીર્તન-જલં અશોષં શમયતિ ।

શબ્દાર્થ

યસ્મિન્ (મ્ સ્વ)=જે.

અભિજ્વલતિ (ધાન્ જ્વલ)=એમર બળે છે.

દેહિન્=પ્રાણી, જીવ.

અતિ=અતિશયતાવાચક અવ્યય.

સારભૂત=સારરૂપ.

દેહ્યતિસારભૂતં=જીવોને અતિશય સારરૂપ.

દુષ્ટ (ધાન્ દુષ્ટ)=દુષ્ટેલ, વાંછેલ.

અર્થ=પદાર્થ.

નાશક=નાશ કરનાર.

દિદ્યાર્થનાશકં=વાંછિત પદાર્થનો નાશ કરનાર.

અનર્થ=અનિષ્ટ.

કર=કરનાર.

અનર્થકરં=અનર્થકારી.

પરં=પાદપૂર્તિરૂપ અવ્યય.

ચ=વળી.

ક્રોધ=ક્રોધ, યુક્ષો.

અમલ=અશિ.

ક્રોધામલં=ક્રોધરૂપ અશિને.

વિમલ=નિર્મળ.

શાન્ત=શાન્ત.

રસ=રસ.

પ્રમોષ=હૂંટનાર.

વિમલશાન્તરસપ્રમોષં=નિર્મળ શાન્ત રસને હૂંટનાર.

નામન્=નામ.

કીર્તન=કીર્તન.

જલ=જળ, પ્રાણી.

ત્વન્નામકીર્તનજલં=તારા નામના કીર્તનરૂપી જળ.

શમયતિ (ધાન્ શમ)=શાંત પાડે છે.

અશોષં=સંપૂર્ણ રીતે.

પદાર્થ

“ જેને વિષે (અર્થાત્ જેના ઉદ્દય દરમ્યાન) જીવોના અતિશય સારભૂત (તપ, શમ, જ્ઞાન, દર્શન, સંયમ ઇત્યાદિ પદાર્થ) વળી બળ છે, તે, વાંછિત વસ્તુ (મોક્ષ)ના વિનાશક, અનર્થ-કારી અને વળી નિર્મળ શાન્ત રસને હૂંટનાર એવા ક્રોધરૂપી અશિને તારા નામ-કીર્તનરૂપ જળ સંપૂર્ણ રીતે શાંત કરે છે (ઝાળવી નાંખે છે).”—૩૬

સ્પષ્ટીકરણ

કોપ-કદર્થન—

ક્રોધના સંબંધમાં વીર-ભક્તભર (૫૦ ૩૨-૩૩) માં, અતુર્વિંશતિગિનાનન્દસ્તુતિ (૫૦ ૨૨)માં તેમજ સ્તુતિ-અતુર્વિંશતિકા (૫૦ ૧૬૧)માં વિચાર કરેલા હોવાથી એ

संयंभमां कंठ विशेष उद्वेग्य न करतां शतार्थिक श्रीसोमप्रभसुरिकृत सिन्दूर-प्रकर याने सूक्त-
भुक्तावलीभांथी नीये सुगुणनां ४५ भा अने ४७ भा अने ये पद्योन् रन्तुं करे छुं.

“यो मित्रं मधुनो विकारकरणे सन्नाससम्पादने
सर्पस्य प्रतिबिम्बमङ्गदहने सप्तार्चिषः सोदरः ।
चैतन्यस्य निषूदने विषतरोः सत्रङ्गचारी चिरं
स क्रोधः कुशलाभिलाषकुशलैर्निर्मूलमुन्मूल्यताम् ॥—शार्दूल०
सन्तापं तनुते भिनचि विनयं सौहार्दमुत्सादय-
त्युद्वेगं जनयत्यवधवचनं सूते विषचे कलिम् ।
कीर्तिं कृन्तति दुर्मतिं वितरति व्याहन्ति पुण्योदयं
दत्ते यः कुगतिं स हातुमुचितो रोषः सदोषः सताम् ॥”—शार्दूल०

आ ये पद्यो उपर्यथी पणु क्रोध नहिं करवानो निश्चय थाय अने ते अभक्षमां भूकथ, तो सुभ
तो भांया विना आची भणशेन.

* * * *

वैषम्यदोषविषदूषितजीववर्गो
विद्विष्टदुष्टमदनाख्यमहोरगेन्द्रः ।
विश्वत्रयप्रभविता विलुठेन्न तस्य
त्वन्नामनागदमनी हृदि यस्य पुंसः ॥ ३७ ॥

अन्वयः

यस्य पुंसः हृदि स्वत्-नामन्-नागदमनी (वर्तते), तस्य वैषम्य-दोष-विष-दूषित-जीव-वर्गः
विश्व-त्रयी-प्रभविता विद्विष्ट-दुष्ट-मदन-आख्य-महत्-उरग-इन्द्रः न विलुठेत् ।

१।७६।३

वैषम्य=विषमता.

दोष=दोष, अपराध.

विष=विष, भेर.

दूषित=दूषित, दोष-अरत.

जीव=आत्मा.

वर्ग=समूह.

वैषम्यदोषविषदूषितजीववर्गः=विषमताना दोषरूपी

विषयी दूषित कर्मा छे आत्माआना समूहने जेछे

अवे.

विद्विष्ट=अत्यन्त द्वेषी (?)

दुष्ट=दुष्ट, पराध.

मदन=कामदेव.

आख्या=नाम.

महत्=भेटी.

उरग=सर्प, साप.

इन्द्र=उत्तमतावायक शिष्य.

विद्विष्टदुष्टमदनाख्यमहोरगेन्द्रः=अत्यन्त द्वेषी तेभ्य

दुष्ट अवे कामदेव नामने भेटी सर्पराज.

विश्व=जगत्, लोक.

त्रय=त्रयुक्तो समूह.

प्रभविता=पराधारी.

विश्वत्रयप्रभविता=त्रैलोक्यमां पराधारी.

विलुठेत् (ना० छे)=रपसी करे.

ન=નહિ.

તસ્ય (મૂં તદ)=તેને.

નામન્=નામ.

નાગવમ્ની=સાપને વસ કરનારી જડી.

ત્વન્નામનાગવમ્ની=તારા નામરૂપી નાગ-દમની.

હદિ (મૂં હદ)=હૃદયમાં.

યસ્ય (મૂં યદ)=જેના.

પુંસઃ (મૂં પુંસ)=પુરૂષના.

પદાર્થ

“(હે નાથ !) જે પુરૂષના હૃદયમાં તારા નામરૂપી નાગ-દમની છે, તેને, જેણે વિષમતાના દોષરૂપી વિષથી પ્રાણીઓના સમૂહને દૂષિત કર્યો છે એવો, ત્રૈલોક્યનો પરાભવ કરનારો તેમજ અત્યંત દ્રેષી તથા દુષ્ટ એવો મદન નામનો મોટો સર્પરાજ સ્પર્શ (પણુ) કરે નહિ, (તો પછી આધા તો કરેજ શાનો !)”—૩૭

સ્પષ્ટીકરણ

પ્રથોગ-વચાર

‘વિશ્વત્રયપ્રમવિતા’માં ય ની પછી પ્ર એ સંયુક્ત વ્યંજન હોવાથી ય ને લઘુ ન ગણતાં ગુરૂ ગણી શકાય છે અને તેમ થતાં છંદનો ભંગ થતો નથી, પરંતુ અષ્ટ એમ કોઈ પ્રશ્ન કરે કે પ્ર અને હૂ સિવાયના સંયુક્ત વ્યંજનો પાછળ આવતાં આગલો વર્ણુ ગુરૂ ગણાય છે, જ્યારે પ્ર અને હૂ હોય ત્યારે ક્વચિત્ તેમ ગણાય છે તેનું શું ? આથી અષ્ટ ય ને ગુરૂ ગણવાનું જે વિવાદસ્પદ રહેતું હોય તો વિશ્વત્રયીપ્રમવિતા એમ પાઠ ફેરવવો જોઈ છે.

* * *

અન્તર્ગતપ્રબલદુર્જયમોહસૈન્યં

કામાદિકોટિમટલુઠિતધર્મધૈર્યમ્ ।

ચૈતન્યવિપ્લુતિકરં ચ યથાઽર્કતાપાત્

ત્વત્કીર્તનાત્ તમ દ્વાશુ મિદામુપૈતિ ॥ ૩૮ ॥

અન્વયઃ

કામ-આદિ-કોટિ-મટ-લુઠિત-ધર્મ-ધૈર્ય ચૈતન્ય-વિપ્લુતિ-કરં ચ અન્તર્-ગત-પ્રબલ-દુર્જય-મોહ-સૈન્ય ત્વત્-કીર્તનાત્ યથા અર્ક-તાપાત્ તમઃ દ્વા મિદાં ઉપૈતિ ।

શબ્દાર્થ

અન્તર્=અંદર.

ગત (ધાં ગમ્)=ગયેલ.

પ્રબલ=પરાક્રમી.

દુર્જય=દુઃખે કરીને છતી શકાય તેવું.

મોહ=મોહ, મોહનીય કર્મ.

સૈન્ય=સેના, ફોજ.

અન્તર્ગતપ્રબલદુર્જયમોહસૈન્યં=આન્તરિક, પરાક્રમી તેમજ દુર્જય એવી મોહની સેના.

કામ=કામદેવ.

આદિ=સર્ગઆત.

કોટિ=કરોડ.

મટ=ચોક્કો, લડવૈયો.

૧ ‘અન્તર્ગત પ્રબલ’ એમ પાઠ ફેરવવો જોઈએ કે નહિ તેના સંપર્કમાં ૩૭ માં શ્લોકનું સ્પષ્ટીકરણ જોવું.

લુપ્તિ (ધાં છન્દ) = હૂંડેલું, હરી લીધેલું.

ધર્મ = ધર્મ.

ધૈર્ય = ધર્મ, ધીરજ.

કામાદિકોટિમટલુપ્તિધર્મધૈર્ય = કામદેવ પ્રમુખ
કરોડો ચોદાઓ દ્વારા હૂંડાવ્યું છે ધર્મરૂપ ધર્મ જોણે એવું.

ચૈતન્ય = ચેતના, જ્ઞાન.

વિપ્લુતિ = નાશ.

કર = કરનાર.

ચૈતન્યવિપ્લુતિકર = ચેતનાનો નાશ કરનાર.

ચ = વળી.

યથા = જેમ, જેવી રીતે.

અર્ક = સૂર્ય.

તાપ = પ્રતાપ.

અર્કતાપાત્ = જેમ સૂર્યના પ્રતાપથી.

કીર્તન = કીર્તન.

ત્વત્કીર્તનાત્ = તારા કીર્તનથી.

તમઃ (મૂં તમસ) = અંધકાર.

દ્વ = પાદપૂતિરૂપ અવ્યય.

આશુ = સંવર, જલદી.

મિદાં (મૂં મિદા) = નાશને.

ઉપૈતિ (ધાં દ) = પામે છે.

પદ્યાર્થ

“જેમ સૂર્યના પ્રતાપથી અંધકાર નાશ પામે છે તેમ કામાદિક ચોદાઓ દ્વારા જોણે ધર્મ અને ધૈર્ય હૂંડાવ્યાં છે તેમજ જે ચૈતન્યનો વિનાશ કરનાર છે એવી આન્તરિક, પરાક્રમી અને કુર્જય મોહની સેના તારા કીર્તનથી નાશ પામે છે.”—૩૮

* * *

પ્રાગુગ્રયોગધરયોગિવિધૂતધૈર્યે

પ્રૌઢાષ્ટકર્મમટમઙ્ગનધોરયુદ્ધે ।

તસ્મિન્નમૂતવિજયં ગુણસદ્ધમુલ્યા-

સ્ત્વત્પાદપદ્મજવનાશ્રયિણો લભન્તે ॥ ૩૯ ॥

અન્વયઃ

ત્વત્-પાદ-પદ્મજ-વન-આશ્રયિણઃ ગુણ-સદ્ધ-મુલ્યાઃ તસ્મિન્ ઉગ્ર-યોગ-ધર-યોગિન્-વિધૂત-ધૈર્યે પ્રૌઢ-અષ્ટન્-કર્મન્-મટ-મઙ્ગન-ધોર-યુદ્ધે પ્રાગ્ અમૂત-વિજયં લભન્તે ।

શબ્દાર્થ

પ્રાક્ = પૂર્વે.

ઉગ્ર = તીવ્ર.

યોગ = યોગ.

ધર = ધરનાર.

યોગિન્ = યોગી.

વિધૂત (ધાં ધૂ) = વિશેષે કરીને ત્મજ દેવાયેલ.

ધૈર્ય = ધર્મ, ધીરજ.

ઉગ્રયોગધરયોગિવિધૂતધૈર્યે = તીવ્ર યોગ ધારણ કરનારા યોગી વડે વિશેષે કરીને ત્મજ દેવાયું છે ધર્મ જેને વિશે એવા.

પ્રૌઢ = ઉદત.

અષ્ટન્ = આઠ.

કર્મન્ = કર્મ.

મટ = ચોદા, લડવૈયા.

મઙ્ગન = ભંગાણ.

ધોર = ભયંકર.

યુદ્ધ = લડાઈ, સંગ્રામ.

પ્રૌઢાષ્ટકર્મમટમઙ્ગનધોરયુદ્ધે = ઉદત આઠ કર્મરૂપ ચોદાઓ વડે ભંગાણ પડેલા ભયંકર યુદ્ધમાં.

તસ્મિન્ (મૂં તદ) = પ્રસિદ્ધ.

અ-નિષેધવાચક શબ્દ.

મૂત (ધાં મૂ) = થયેલ.

વિજય=વિજય, ક્તેહ.

અમૂતવિજયં=નહિ થયેલા વિજયને.

ગુણ=ગુણ.

સમૂહ=સમૂહ.

મુખ્ય=મુખ્ય, પ્રધાન.

ગુણસમૂહમુખ્યાઃ=ગુણોના સમૂહ વડે પ્રધાન.

પાદ=ચરણ.

પદ્મજ=કમળ.

વન=વન.

આશ્રયિન=આશ્રય લેનાર.

ત્વત્પાદપદ્મજવનાશ્રયિણઃ=તારા ચરણ-કમલરૂપી વનનો આશ્રય લેનારા.

હમન્તે (ધાં હમ)=પામે છે.

પદ્યાર્થ

“ (હે નાથ !) તારા ચરણ-કમલરૂપ વનનો આશ્રય લેનારા મનુષ્યો ગુણોના સમૂહ વડે પ્રધાન (પત્ની), સુપ્રસિદ્ધ તથા ઉચ્ચ યોગને ધારણ કરનારા યોગીઓએ પણ જેને વિષે ધૈર્ય ત્યજી દીધું છે એવા તેમજ ઉદ્ધત આઠ કર્મરૂપ યોદ્ધાઓ વડે ભંગાણ પડેલા ભયંકર યુદ્ધમાં પૂર્વે નહિ (પ્રાપ્ત) થયેલા એવા વિજયને પામે છે.”—૩૬

મૃયિષ્ઠજન્મનિધનોરુગમીરનીર—

યોગાપયોગલહરીગદમીનમર્તુઃ ।

પારં ત્વદીપ્સિતજના ભવસાગરસ્ય

ત્રાસં વિહાય ભવતઃ સ્મરણાદ્ વ્રજન્તિ ॥ ૪૦ ॥

અન્વયઃ

મૃયિષ્ઠ-જન્મ-નિધન-ઉરુ-ગમીર-નીર-યોગ-અપયોગ-લહરી-ગદ-મીન-મર્તુઃ ભવ-સાગરસ્ય પારં ત્વત્-દીપ્સિત-જનાઃ ભવતઃ સ્મરણાત્ ત્રાસં વિહાય વ્રજન્તિ ।

શબ્દાર્થ

મૃયિષ્ઠ=મૃદુ.

જન્મ=જન્મ, ઉત્પત્તિ.

નિધન=મૃત્યુ, મરણ.

ઉરુ=ધણ.

ગમીર=ગાંડુ.

નીર=જળ, પાણી.

યોગ=યોગ, જોડાવું તે.

અપયોગ=વિયોગ, દૂર થવું તે.

લહરી=તરંગ, મોટું મોજું.

ગદ=રોગ.

મીન=મત્સ્ય, માછલી.

મર્તુઃ=ધારણ કરનાર.

મૃયિષ્ઠજન્મનિધનોરુગમીરનીરયોગાપયોગલહરી-

ગદમીનમર્તુઃ=અતેક જન્મ-મરણરૂપ ધણી ગાંડા પાણી, યોગનો વિયોગ કરનારા તરંગો તેમજ રોગરૂપી મત્સ્યને ધારણ કરનારા.

પારં (મૂં પાર)=પારને, કાંઠાને.

દીપ્સિત (ધાં આપ)=મેળવવા ઇચ્છેલ.

જન=લોક.

ત્વદીપ્સિતજનાઃ=તને મેળવવાની ઇચ્છા રાખનારા લોકો.

૧ મૂળ ભક્તામર સ્તોત્રની જેમ આ કાવ્યમાં યુદ્ધના વર્ણન માટે બે પદો રચવામાં આવ્યાં છે.

૨-૩ યોગ એટલે શુભ વ્યાપાર અને અપયોગ એટલે દુષ્ટ વ્યાપાર એમ પણ અર્થ સંભવે છે. અતઃ વ્યાપારથી કાયિક, વાયિક અને માનસિક ત્રણે સમગ્ર શકાય તેમ છે.

ભવ=સંસાર.

સાગર=સાગર, સમુદ્ર.

ભવસાગરસ્ય=સંસારરૂપ સમુદ્રના.

પ્રાસં (મૂં પ્રાસ)=નાસને, ભયને.

વિહાય (ધાં હા)=છાડીને, સંજોડે.

ભવતઃ (મૂં ભવત્)=આપના.

સ્મરણાત્ (મૂં સ્મરણ)=સ્મરણથી.

વ્રજન્તિ (ધાં વ્રજ્)=પામે છે.

પદાર્થ

“ તને પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા રાખનારા લોકો ધણું જન્મ અને મરણરૂપ બહુ ઊંડા જળને તથા (પુત્ર, પત્ની પ્રમુખ પરિવારના) યોગનો વિયોગ કરનારા તરંગોને તેમજ રોગરૂપ મત્સ્યોને ધારણ કરનારા એવા સંસાર-સાગરના પારને તારા સ્મરણથી નિર્ભયપણે પામે છે.”—૪૦

* * *

શ્વિત્રોપવિ(ચિ ?)ત્રિતવિરૂપનિરૂપિતાઙ્ગાઃ

સ્વોપાત્તદુર્લલિતકર્મવિપાકવિદ્યાઃ ।

તેઽપિ ત્વદીયપદપદ્મપરીષ્ટિપુણ્યા—

ન્મર્ત્યા ભવન્તિ મકરધ્વજતુલ્યરૂપાઃ ॥ ૪૧ ॥

અન્વયઃ

સ્વ-ઉપાત્ત-દુર્-લલિત-કર્મન્-વિપાક-વિદ્યાઃ શ્વિત્ર-ઉપવિ(ચિ)ત્રિત-વિરૂપ-નિરૂપિત-ઙ્ગાઃ તે મર્ત્યાઃ અપિ ત્વદીય-પદ-પદ્મ-પરીષ્ટિ-પુણ્યાત્ મકર-ધ્વજ-તુલ્ય-રૂપાઃ ભવન્તિ ।

શબ્દાર્થ

શ્વિત્ર=સંદેહ કાઢ.

ઉપવિત્રિત=ચીતરેણું.

વિરૂપ=અશય રૂપવાળો, બેડોળ.

નિરૂપિત (ધાં રૂપ)=જોવાયેલ.

ઙ્ગ=દેહ, શરીર.

શ્વિત્રોપવિત્રિતવિરૂપનિરૂપિતાઙ્ગાઃ=સંદેહ કાઢ વડે

ચીતરયેલો અને (એથી કરીને) બેડોળ દેખામ

છે દેહ જેનો એવા.

સ્વ=પોતાનું.

ઉપાત્ત=ગ્રહણ કરેલ.

દુર્લલિત=દુષ્ટ એટલાવાળું.

કર્મન્=કર્મ.

વિપાક=અનુભવ.

વિદ્ય (ધાં વિદ્)=વીધાયેલ.

સ્વોપાત્તદુર્લલિતકર્મવિપાકવિદ્યાઃ=પોતા ગ્રહણ કરેલા દુષ્ટ એટલાવાળાં કર્મના વિપાકથી વીધાયેલ.

તે (મૂં તદ્)=પ્રસિદ્ધ.

અપિ=પણ.

ત્વદીય=તારું.

પદ=ચરણ.

પદ્મ=પદ્મ, કમળ.

પરીષ્ટિ=અર્ચન, પૂજન.

પુણ્ય=પુણ્ય.

ત્વદીયપદપદ્મપરીષ્ટિપુણ્યાત્=તારા ચરણ=કમળની

પૂજનના પુણ્યથી.

મર્ત્યાઃ (મૂં મર્ત્ય)=માનવો.

ભવન્તિ (ધાં ભૂ)=થાય છે.

મકરધ્વજ=મદન.

તુલ્ય=સમાન.

રૂપ=સૌન્દર્ય.

મકરધ્વજતુલ્યરૂપાઃ=મદનના સમાન સૌન્દર્ય છે જેમનું એ.

પદ્યાર્થ

“ પોતે મહાણ કરેલાં દુષ્ટ એષ્ટાવાળાં કર્મના વિપાક વડે વીધાયેલા અને (એથી કરીને તો) સફેદ ઢાઢ વડે ચીતરાયેલા હોવાથી જન્મનો દેહ કદરૂપો દેખાય છે એવા પ્રસિદ્ધ માનવો પણ તારા ચરણ-કમળના અર્ચનના પુણ્યથી મદનના સમાન સૌન્દર્યવાળા થાય છે.”—૪૧

સ્પષ્ટીકરણ

ભેદના ૧૮ પ્રકારો:—

આચારાંગસૂત્રની શ્રીશીલાંકાધાર્યકૃત વૃત્તિના ૨૩૫મા પત્રાંકમાં સાત મહાકુષ્ઠ (ઢાઢ) અને અચાર કુષ્ઠ એમ એકંદર ઢાઢના ૧૮ ભેદોનો ઉલ્લેખ છે. આ પૈકી (૧) ચરણોદ્ભવ-કુષ્ઠ, (૨) નિશ્ચ-કુષ્ઠ, (૩) જીહ્વા-કુષ્ઠ, (૪) કપાલ-કુષ્ઠ, (૫) કાકનક-કુષ્ઠ, (૬) પૌંડ-રિક-કુષ્ઠ અને (૭) દદ્-કુષ્ઠ એ ઉપર્યુક્ત સાત મહાકુષ્ઠ છે. આને મહાકુષ્ઠ તરીકે ઓળખાવવાનું કારણ એ છે કે આની અંદર સર્વ ધાતુઓનો અનુપ્રવેશ થતો હોવાથી તે અસાધ્ય છે. (૧) સ્થલાઙ્ગ-કુષ્ઠ, (૨) મહાકુષ્ઠ, (૩) એક-કુષ્ઠ, (૪) ચર્મક-કુષ્ઠ, (૫) પરિસર્પ-કુષ્ઠ, (૬) વિસર્પ-કુષ્ઠ, (૭) સિંધ-કુષ્ઠ, (૮) વિચાર્યિકા-કુષ્ઠ, (૯) કિટિભ-કુષ્ઠ, (૧૦) પામા-કુષ્ઠ અને (૧૧) શતાઙ્ગ-કુષ્ઠ એ કુષ્ઠ કુષ્ઠ છે. સામાન્ય રીતે વિચારતાં કુષ્ઠ રોગની ઉત્પત્તિ સન્નિ-પાતથી સંભવે છે, કિન્તુ તેના અવાન્તર ભેદોનો પ્રાદુર્ભાવ તો વાતાદિકના પ્રાપ્ત્યને આધીન છે.

આ સંબંધમાં વૈદ્યક હિતોપદેશ અથવા નવમા સમુદેશ તરફ નજર કરીશું તો માદ્મ પડશે કે તેના નિમ્ન-લિખિત દ્વિતીય શ્લોકમાં જે છ પ્રકારના કુષ્ઠ ગણાવ્યા છે તેમાં ક્ષિત્રનો સમાવેશ થાય છે—

“ઉદુમ્બરં ૧ તથા ક્ષિત્રં ૨, વિપાદી ૩ ગજચર્મ ૪ ચ ।

મળદલં ૫ ચેતિ કુષ્ઠાનિ, પૃષ્ઠં ચર્મદલં ૬ ભવેત્ ॥”

આ અર્થમાં આ સમુદેશના જે સાતમા તથા આઠમા શ્લોકમાં ૧૮ કુષ્ઠનાં નામ પણ નજરે પડે છે તે નીચે મુજબ છે:—

“કર્ણાલં ૧ કાકળં ૨ ક્ષિત્રં ૩, મળદલં ૪ કિટિમા ૫ ડલસમ્ ૬ ।

દદ્ ૭ ચર્મદલં ૮ પામા ૯, પુણ્ડરીકં ૧૦ શતવ્રણમ્ ૧૧ ॥

વિસ્ફોટો ૧૨ દુમ્બરં ૧૩ સિંધમા ૧૪, ચર્મકુષ્ઠં ૧૫ વિપાદિકા ૧૬ ॥

ઋષ્યજિહ્વો ૧૭ વિચર્ચિકા ૧૮, કુષ્ઠાન્યષ્ટાદશાન્નિનામ્ ॥”

વળી આના છઠા શ્લોકમાં તો કુષ્ઠની ઉત્પત્તિનું કારણ પણ સૂચવ્યું છે. આ રહ્યો તે શ્લોક:—

“વાતપિષ્તાદિદોષેણ, તથા પાપવશેન ચ ।

ભવન્તિ તામ્યનેકાનિ, દુઃસ્ખભોગાય દેહિનામ્ ॥”

* * *

૧ મળ સ્તોત્રની માફક અત્ર પણ જૂદા જૂદા પદ્મ દ્વારા વર્ણવેલા ભયોના ઉપસંહારરૂપ આ પદ્મ દષ્ટિગોચર થાય છે. આવા ઉપસંહારરૂપ પદ્મ રચ્યું તે હીક છે કે નહિ એના જિજ્ઞાસુને શિશકતામર તથા કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર પરત્વેની મારી જુમિકા જેવા ભલામથ્ય કરે છે.

ये त्वामनन्यमनसः परमार्थरक्ता—

श्चित्ते चिदेकनिलयं परिचिन्तयन्ति ।

घोरानुभावघनकर्मजपाशबन्धात्

सद्यः स्वयं विगतबन्धभया भवन्ति ॥ ૪૨ ॥

અન્યયઃ

ये अनन्य-मनसः परम-अर्थ-रक्ताः चित्ते चित्-एक-निलयं त्वां परिचिन्तयन्ति, (ते) घोर-अनु-भाव-घन-कर्मन्-ज-पाश-बन्धात् स्वयं सद्यः विगत-बन्ध-भयाः भवन्ति ।

શીખદાર્થ

ये (मू० यद्)=એવો.

त्वां (मू० युष्मद्)=તને.

अन्य=ખીજી.

मनस्=ચિત્.

अनन्यमनसः=અન્યને વિષે ચિત્ત નથી જેનું એવા.

परम=ઉત્તમ.

अर्थ=વસ્તુ.

रक्त (धा० रञ्ज्)=રાગી.

परमार्थरक्ताः=પરમાર્થના રાગી.

चित्ते (मू० चित्)=મનમાં.

चित्=જ્ઞાન, ચૈતન્ય.

एक=અદિતીય, અસાધારણ.

निलय=સ્થાન, ધામ.

चिदेकनिलयं=જ્ઞાનના અદિતીય ધામ.

परिचिन्तयन्ति (धा० चिन्त्)=વારંવાર ચિન્તન કરે છે, અતિશય ધ્યાન ધરે છે.

घोर=ભયંકર.

अनुभाव=પ્રભાવ.

घन=ખીચોખીચ.

कर्मन्=કર્મ.

ज=ઉત્પત્તિ.

पाश=પાશ, ગળ.

बन्ध=બંધ.

घोरानुभावघनकर्मजपाशबन्धात्=ભયંકર પ્રભાવ-વાળા ધન કર્મથી ઉત્પન્ન થતા પાશના બંધથી.

सद्यस्=એકદમ.

स्वयं=પોતાની મેળે.

विगत (धा० गम्)=વિશેષે કરીને ગયેલો.

बन्ध=બંધન.

भय=ભીક.

विगतबन्धभयाः=વિશેષે કરીને ગયો છે બંધનનો ભય જેમનો એવા.

भवन्ति (धा० भू)=થાય છે.

પદાર્થ

“ (હે પ્રભુ !) ઉત્તમ વસ્તુના રાગી અને (એથી કરીને તો) (તારા સિવાય) અન્યને વિષે જેનું ચિત્ત (રમતું) નથી એવા જે (માનવો) ચૈતન્યના અદિતીય ધામરૂપ તારૂં ચિન્તન કરે છે, તે (સજ્જનો) ભયંકર પ્રભાવવાળા ધન કર્મથી ઉત્પન્ન થતા પાશના બંધના ભયથી મુક્ત થાય છે.”-૪૨

देन्ती(?) मृगारिदववह्निभुजङ्गयुद्ध—

वारीशदुष्टगदबन्धनजं भयौघम् ।

तस्यान्तरङ्गमपि नश्यति दुःखजालं

यस्तावकं स्तवमिमं मतिमानधीते ॥ ૪૩ ॥

૧ અત્ર દન્તિનો પ્રયોગ કરવાથી જાહેરના ભય-ભાવ છે, વાસ્તે શું દન્તિનો પ્રયોગ કર્યો હશે ? જે એમ ન હોય તો ‘દન્તિદ્વિપારિ’ કે ‘દન્તીમકારિ’ એવા પાક વધારે હજી બાકે છે.

અન્વયઃ

(હે નાથ !) યઃ મતિમાન્ તાવક્કં હમં સ્તવં અધીતે, તસ્ય દન્તી (?)-મૃગ-અરિ-દ્વ-વહિ-
ભુજઙ્ગ-યુદ્ધ-વારિ-ઈશ-દુષ્ટ-ગદ્-બન્ધન-જં મય-ઓષં અન્તરઙ્ગં દુઃસ્વ-જાલં અપિ નદ્યતિ ।

શીખરાર્થ

દન્તિન્=હાથી.

મૃગ=હરણ.

અરિ=શત્રુ.

મૃગારિ=હરણુનો શત્રુ, સિંહ.

દ્વ=૧૧.

વહિ=અગ્નિ, આગ.

દ્વવહિ=દાવાનલ.

ભુજઙ્ગ=સર્પ, સાપ.

યુદ્ધ=સંગ્રામ, લડાઈ.

વારિ=જળ.

ઈશ=નાથ.

ધારીશ=ગળનો સ્વામી, સમુદ્ર.

દુષ્ટ=દુષ્ટ, ખરાબ.

ગદ્=રાગ, આધિ.

બન્ધન=બંધન, કેદખાનું.

જં=ઉપતિ.

દન્તી (?) મૃગારિદ્વવહિભુજઙ્ગયુદ્ધવારીશદુષ્ટગદ્-

બન્ધનજં=હાથી, સિંહ, દાવાનલ, સર્પ, યુદ્ધ, સમુદ્ર,

દુષ્ટ રાગ અને કારાગૃહથી ઉત્પન્ન થતા.

મય=ભય, બીક.

ઓષં=સમૂહ.

મયોષં=ભયનો સમૂહ.

તસ્ય (મૂં તદ્)=તેનું.

અન્તરઙ્ગં (મૂં અન્તરઙ્ગ)=આન્તરિકં.

અપિ=પણ.

નદ્યતિ (ધાં નદ્)=નાશ પામે છે.

દુઃસ્વ=દુઃખ, પીડા.

જાલં=સમુદાય.

દુઃસ્વજાલં=દુઃખનો સમુદાય.

યઃ (મૂં યદ્)=જે.

તાવક્કં (મૂં તાવક્)=તારા.

સ્તવં (મૂં સ્તવ)=સ્તોત્રને.

હમં (મૂં હદમ્)=આ.

મતિમાન્ (મૂં મતિમત્)=બુદ્ધિશાળી.

અધીતે (ધાં ઇ)=અધ્યયન કરે છે, ભણે છે.

પદ્યાર્થ

“ (હે નાથ !) જે બુદ્ધિશાળી (માનવ) તારા આ સ્તોત્રનો પાઠ કરે છે, તેનો હાથી, સિંહ, દાવાનલ, સર્પ, સંગ્રામ, સમુદ્ર, દુષ્ટ રાગ અને કારાગૃહથી ઉત્પન્ન થતો ભયનો સમૂહ (તેમજ) આન્તરિક દુઃખોનો સમુદાય પણ નાશ પામે છે.”—૪૩

* * *

इत्थं जिनेन्द्रगुणसंस्तुतिमद्भुतार्थो

श्रुत्वा नरः श्रवणभूषणतां करोति ।

इष्टार्थसाधनपरा परिवर्धमाना

तं मानतुङ्गमवशा समुपैति लक्ष्मीः ॥ ४४ ॥

અન્વયઃ

इत्थं अद्भुत-अर्थो जिन-इन्द्र-गुण-संस्तुतिं श्रुत्वा (तां यः) नरः श्रवण-भूषणतां करोति, तं
मान-तुङ्गं इष्ट-अर्थ-साधन-परा परिवर्धमाना अवशा लक्ष्मीः समुपैति ।

શીખદાર્થ

હૃદય=આ પ્રમાણે.

જિન=સામાન્યકર્તા.

ઇન્દ્ર=ઉત્તમતાવાચક શીખદ.

ગુણ=ગુણ.

સંસ્તુતિ=સુન્દર સ્તુતિ, પ્રશંસા.

જિનેન્દ્રગુણસંસ્તુતિ=જિનેન્દ્રના ગુણોની સ્તુતિને.

અદ્ભુત=આશ્ચર્યકારી.

અર્થ=અર્થ, મતલબ.

અદ્ભુતાર્થો=અદ્ભુત છે અર્થ જેનો એવી.

શ્રુત્વા (ધા० શ્રુ)=સાંભળીને.

નરઃ (મૂ० નર)=મનુષ્ય.

શ્રવણ=કર્ણ, કાન.

ભૂષણતા=ભૂષણપણું, અલંકારપણું.

શ્રવણભૂષણતા=કર્ણના અલંકારપણાને.

કરોતિ (ધા० કર)=કરે છે.

ઇષ્ટ (ધા० ઇષ્ટ)=ઇચ્છેલ, વાંચિત.

અર્થ=પદાર્થ.

સાધન=સાધન, ઉપાય.

પર=તત્પર.

ઇષ્ટાર્થસાધનપરા=વાંચિત અર્થના સાધનમાં તત્પર.

પરિવર્ધમાના (મૂ० પરિવર્ધમાન)=વધતી જતી.

તં (મૂ० તદ)=તેને.

માન=ગર્વ.

તુલ્લ=જીએ.

માનતુલ્લ=ગર્વ વડે જીએ.

અવશા (મૂ० અવશ)=સ્વતંત્ર.

સમુપૈતિ (ધા० ઇ)=સમીપ આવે છે.

લક્ષ્મીઃ (મૂ० લક્ષ્મી)=લક્ષ્મી.

પદ્યાર્થ

“આ પ્રમાણે આશ્ચર્યજનક અર્થવાળી જિનેન્દ્રના ગુણોની સુન્દર સ્તુતિને શ્રવણ કરીને તેને જે નર કર્ણના અલંકારરૂપ બનાવે છે, તે માનથી ઉન્નત પુરૂષની સમીપ લક્ષ્મી શીદ્ધિ આવે છે.”—૪૪

एवं श्री‘मानतुङ्गी’ कृतिरतिरुचिरा सत्समस्यापदैस्तैः

सन्दब्धा ‘पार्श्व’नाथस्तुतिरसमिलिताऽऽनन्दसन्दोहसारा ।

श्रीमच्छ्रीपाठकानां गुरुतर‘विनया’द्य‘प्रमोदा’भिधानां

शिष्येण प्राप्य सेवां ‘विनय’पदयुजा ‘लाम’नाम्ना सुखेन ॥ ४५ ॥

इति श्रीभक्तामरस्तोत्रस्य समस्यावन्धरचना पूर्णतां प्रापिता पं०विनयलामगणिना ॥

॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ श्रीरस्तु लेखकपाठकयोः ॥

अन्वयः

एवं गुरु-तर-विनय-आद्य-प्रमोद-अभिधानां श्रीमत्-श्री-पाठकानां सेवां विनय-पद-युजा लाम-नाम्ना शिष्येण सुखेन अति-रुचिरा आनन्द-सन्दोह-सारा श्री-मानतुङ्गी कृतिः तैः सत्-समस्या-पदैः पार्श्व-नाथ-स्तुति-रस-मिलिता सन्दब्धा ।

શીખદાર્થ

एवं=આ પ્રમાણે.

श्री=માનવાચક શીખદ.

मानतुङ्गी=मानतुंग (सहित)वाणी, लक्ष्मामर-
स्तोत्रना कर्ताभि रचयित्री.

श्रीमानतुङ्गी=श्रीमानतुंग संपादी.

कृतिः (मू० कृति)=कृति, रचना.

अति=अधिकतावाचक अव्यय.

रुचिर=भनोकर.

અતિરુચિરા=અત્યંત મનોહર.

સદ્=સુંદર.

સમસ્યા=સમસ્યા, શ્લોકની પૂરવણી કરવા માટે રજુ કરવામાં આવેલું એક પદ.

પદ્=પદ, વાક્યનો એક ભાગ.

સત્સમસ્યાપદૈઃ=સુંદર સમસ્યાનાં પદો વડે.

તૈઃ (મૂં તદ્)=પ્રસિદ્ધ.

સન્દ્બધા (મૂં સન્દ્બધ)=યુગ્મચાથેલી.

પાર્શ્વ=પાર્શ્વ, ત્રેવીસમા તીથેકર.

નાથ=સ્વામી.

સ્તુતિ=સ્તુતિ, રતોત્ત.

રસ=રસ.

મિલિત (ધાં મિલ્)=મિલિત, મળેલ.

પાર્શ્વનાથસ્તુતિરસમિલિતા=પાર્શ્વનાથની સ્તુતિના રસથી મિલિત.

આનન્દ=આનન્દ, હર્ષ.

સન્દોહ=સમૂહ.

સાર=ઉત્તમ.

આનન્દસન્દોહસારા=આનન્દના સમૂહથી ઉત્તમ.

શ્રીમત્=શ્રીયુત.

પાટક=અધ્યાપક, ઉપાધ્યાય.

શ્રીમચ્છ્રીપાટકાનાં=શ્રીયુત શ્રીપાટકના.

ગુરુતર=અતિશય.

વિનય=વિનય.

આદ્ય=પ્રમુખ.

પ્રમોદ=હર્ષ.

અભિધાનામ.

ગુરુતરવિનયાદ્યપ્રમોદાભિધાનાં=વિનય છે આદિમાં જેની એવું પ્રમોદ (સંસ્કૃત) મોટું નામ છે જેમનું એવા, વિનયપ્રમોદ એવા મોટા નામવાળા.

શિષ્યેણ (મૂં શિષ્ય)=શિષ્ય વડે.

પ્રાપ્ત (ધાં આપ્)=મેળવીને, પ્રાપ્ત કરીને.

સેવાં (મૂં સેવા)=સેવાને.

યુગ્મ=યુગ્મનાર.

વિનયપદયુગ્મ=વિનય પદથી યુક્ત.

લાભ=લાભ.

નામન્=નામ.

લાભનાસ્ત્રા=લાભ છે નામ જેનું એવા.

સુચ્ચેન (મૂં સુચ)=સુપ્રેથી.

પદ્યાર્થ

“ આ પ્રમાણે વિનય પદથી યુક્ત એવા લાભ (અર્થાત્ વિનયલાભ) નામના શિષ્યે શ્રીયુત પાટકવર્ય વિનયપ્રમોદ એવા મહાનામધારી (ગણિ)ની સુપ્રેથી સેવા પ્રાપ્ત કરીને અતિશય મનોહર તેમજ આનન્દના સમૂહથી શ્રેષ્ઠ એવી શ્રીમાનતુંગ (કવીશ્વર)ની કૃતિને પ્રસિદ્ધ તેમજ સુન્દર સમસ્યાપદો વડે પાર્શ્વનાથની સ્તુતિના રસથી યુક્ત કરી ગૂંથી.”—૪૫

સ્પષ્ટીકરણ

પદ્ય-નિષ્કર્ષ—

આ પદ્ય ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે કે આ સંપૂર્ણ કાવ્ય શ્રીમાનતુંગસૂરિએ રચેલ ભક્તામર-સ્તોત્રના (યતુથ) ચરણની પૂર્તરૂપ છે. વિશેષમાં આ કાવ્ય દ્વારા તેના કર્તાએ શ્રીપાર્શ્વનાથની સ્તુતિ કરેલી છે. આ ઉપરાંત સ્તુતિકારે પોતાને શ્રીવિનયપ્રમોદ મુનિરાજના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવી પોતાનું વિનયલાભ એવું નામ સૂચન કર્યું છે.

ક-પરિશિષ્ટમ્ ।

॥ ભારતીચ્છન્દાંસિ ॥

સમ્રાવભાસુરસુરાસુરવન્ધમાના

માનાસમાનકલહંસવિશાલયાના ।

યા નાદવિન્દુકલયા કલનીયરૂપા

રૂપાતિગાઙ્તુ વરદા સ્ફુરદાત્મશક્તિઃ ॥ ૧ ॥—વસન્તતિલકા

જે મુન્દર ભાવથી શોભતા દેવ અને દાનવો વડે નમન કરાયેલી છે, વળી જે પ્રમાણથી નિરૂપમ એવા અને મનોહર હંસરૂપ વિશાળ વાહનવાળી છે, નાદ-ખિન્દુ (ઓંકાર)ની કળા વડે જેનું સ્વરૂપ કળી શકાય છે તથા વળી જે રૂપનું અતિક્રમણ કરે છે (અર્થાત્ અરૂપી છે) તેમજ જેની આત્મિક શક્તિ સ્ફુરી રહી છે, તે (શ્રુતદેવતા) વરદાન દેનારી થાઓ.—૧

કુન્દેન્દુહારધનસારસમુજ્જ્વલાભા

વિશ્રાણિતાશ્રિતજનશ્રુતસારલાભા ।

મુક્તાક્ષસૂત્રવરપુસ્તકપદપાણી

રાજ્યાય સા કવિકુલે જિનરાજવાણી ॥ ૨ ॥—વસન્ત૦

જે 'કુન્દ, ચન્દ્ર, (મૌકિક) હાર અને કપૂરના જેવી ઉજ્જ્વળ કાન્તિવાળી છે, વળી જેણે સેવક જનોને શ્રુતનો ઉત્તમ લાભ (અથવા શ્રુતના તત્ત્વનો લાભ) અર્પ્યો છે તેમજ જે ભોતીની જપ-માલા, વરદાન (મુદ્રા), પુસ્તક અને કમળથી અલંકૃત હાથવાળી છે, તે જિનેશ્વરની વાણી કવિઓના સમુદાયમાં રાખ્યને માટે થાઓ (અર્થાત્ અને કવિ-સમ્રાટ બનાવો).—૨

ચૂડોર્સસિતચારુચન્દ્રકલિકા ચિદ્રૂપચક્રે ચિરં

ચૈતચિત્રદચાતુરીચયચિતં ચિત્તામૃતં ચિન્વતી ।

ચાતુર્વર્ણ્યચટ્ટાક્તિચર્ચચરણાઙ્ગચ્છાંડી ચરિત્રાશ્રિતા

ચશ્ચન્દનચન્દ્રચર્ચનવતી પાતુ પ્રમોર્મારતી ॥ ૩ ॥—શાર્દૂલ૦

સુકુટને વિશેષ અલંકૃત કરનારા મનોહર ચન્દ્રની કલિકારૂપ, ચૈતન્યના ચૈકમાં ચિત્તને આશ્ચર્યકારી ચતુરાશ્રીના સમુદાયથી વ્યાપ્ત એવા ચિત્તાના અમૃતને દીર્ઘ કાળ પર્યંત એકચિત્ત કરતી

૧ આ પદ્ય કશ્ચિદ્વ્યમકથી અલંકૃત છે અર્થાત્ આમાં પ્રથમ ચરણના છેવટના અક્ષરોથી દ્વિતીય ચરણનો પ્રારંભ થાય છે, વળી એના અન્ય અક્ષરોથી તૃતીયનો અને તેના અન્તમાં આવેલા અક્ષરોથી ચતુર્થ ચરણનો પ્રારંભ થાય છે.

૨ આ પદ્ય પાદાન્તયમકથી વિશિષ્ટ છે. ૩ મોગરાનું ફૂલ. ૪ આ પદ્યમાં ચક્રાર્ણવ જગમ્ જગે જગમ્મય છે.

૫ સમ્રાટ.

એવી, વળી જેનાં ચરણો ચારે વર્ણનાં પ્રિય વચનોથી પૂજિત છે, તથા વળી જે કોપી નથી તથા જે ચરિત્રથી માન્ય છે તેમજ જે ચલાયમાન ચન્દન અને કપૂરથી લિપ્ત છે, તે પ્રજ્ઞની વાણી (ભવ્ય બોનોતું) રક્ષણ કરે.—૩

કમલાન્નકુલવર[કરકમલાકરકમલાન્ન] કૃતકરકમલા ।

યા સા બ્રહ્મકલાકુલકમલાત્ શ્રુતદેવી દિશતુ શ્રુતકમલાઃ ॥ ૧ ॥

સુખને ધારણ કરનારી, વળી કમલાકર (સરોવર)નાં કમળો વડે જેનો હાથ વિભૂષિત છે એવી, તથા પૂરેપૂરી લક્ષ્મીને હસ્તગત (!) કરનારી એવી જે શ્રુત-દેવીએ બ્રહ્માની કળાના સમૂહને પ્રાપ્ત કર્યો, તે તમને શ્રુત- (જ્ઞાન) રૂપ લક્ષ્મી અર્પે.—૧

કમલાસનકમલનેત્રમુખ્યામલસુરનરવન્દિતપદકમલા ।

કમલાજક્ષેત્રનેત્રનિર્વર્ણનનિર્જિતમૃગપુલ્લવૈકમલા ॥ ૨ ॥

કમલાષ્વવર્ચા દિશતુ સપર્યાં શ્રુતવ(ચ)ર્યાં નિર્યદકમલા ।

કમલાકૃ(ક્ષિ?)તરોલવિલોલકપોલકરુચિજિતકમલાકરકમલા ॥ ૩ ॥—યુગ્મમ્

બ્રહ્મા, વિષ્ણુ પ્રમુખ નિર્ભળ દેવોએ અને માનવોએ જેનાં ચરણ-કમલોને વન્દન કર્યું છે એવી, વળી લક્ષ્મી-પુત્ર (પ્રેમુષ્ઠ) ના ક્ષેત્રરૂપ નેત્રોના નિરીક્ષણ વડે જેણે હરણોમાં ઉત્તમ એવા કંઠગોળને પરાસ્ત કર્યો છે એવી, ગૌરવથી શ્રેષ્ઠ તથા શ્રુતની ચર્યાવાળી એવી તેમજ જેના (દર્શન)થી કુઃખરૂપ મળ (દૂર) બળ્ય છે એવી તથા વળી જેણે કમળોથી લક્ષિત ચપળ કંપોળની શોભાથી સરોવરના જળને જીતી લીધું છે એવી (શ્રુતની અધિષ્ઠાયિકા) દેવી અમને સુખે સેવા સમર્પે.—૨-૩

જિનરાજવદનપદ્મજવિલાસરસિકા મરાલવાલેવ ।

જયતિ જગજ્જનજનની શ્રુતદેવી વિનમદમરજની ॥ ૪ ॥

જિનેશ્વરના વદનરૂપ કમળના સ્થાનમાં કીડા કરવામાં રસિક એવી બધું હંસી હોય તેવી, વળી જગત્ના જનોની જનની તેમજ જેને દિવ્યાંગના પ્રણામ કરે છે એવી શ્રુત-દેવી જયવંતી વર્તે છે.—૪

૧ કં-સુલ્લં મલ્લે-ધારયતીતિ કમલા । ૨ કૃતઃ કરઃ કમલાયાઃ યયા સા કૃતકરકમલા । ૩ યા બ્રહ્મણઃ-પરબ્રહ્મણઃ કલાકુલકં બલાત્-જયદેહ સા શ્રુતદેવી શ્રુતકમલાઃ-શ્રુતલક્ષ્મીઃ દિશતુ । ૪ કમલનામા હરિણો જ્યૈઃ । ૫ કં-સુલ્લં યથા ભવતિ (કિયાવિશેષણમ્) । ૬ નિર્યન્-નિર્ગ્ચ્છન્ બકમલઃ-પાપમલો યસ્યાઃ સા । ૭ કમલાકરસ્ય-પદ્માકરસ્ય કમલં-જલં જ્યૈઃ તદપિ પિજરવાત્ સદશં સ્યાત્ ।

૮ આની હસ્તલિખિત પ્રતિમાં આપેલાં ઉપર ત્રણ પદ્મો પછીનાં પદ્મના અંકોમાં ભિન્નતા છે. અત્ર જ્યાં ૩, ૬, ૯, એમ અંકો આપ્યા છે તેને બદલે પ્રતિમાં ૧, ૨, ૩ એમ અંકો છે. ચાલુ અંક નહિ આપેલ હોવાથી, આર-ભક્ષમાં આપેલાં ત્રણ પદ્મો કોષ્ટ અનુક્રમ મુનિવચનની કૃતિ હોય એમ લાગે છે, જ્યારે ત્યાર પછીનાં પદ્મો મુનિ-રત્ન શ્રીરત્નવર્ધનની કૃતિ છે એમ લાગે છે.

૬ મદન. ૧૦ હરણીની એક જાત. ૧૧ ગાળ.

રજનીવરપીવરપ્રવરચ્ચીવરસિન્ધુરવન્ધુરગુણનિલયા ।

લયલીનવિલીનપીનમીનધ્વજયતિજનજનિતાશુભવિલયા ॥ ૫ ॥

ચન્દ્ર તથા પુષ્ટ તેમજ ઉત્તમ એવા ઇન્દ્રના (ઐરાવણ) હાથીના જવા નિર્ભય ગુણોના નિવાસરૂપ એવી તથા વળી એકતાનમાં લીન તેમજ જમણે પીન રતિ-પતિનો નાશ કર્યો છે એવા સુનિ-જનોએ (જની સહાયતાથી) અશુભનો નાશ કર્યો છે એવી તું છે.—૫

લયતાનવિતાનગાનગાયનસહિવીળાવાદવિનોદમનાઃ ।

મનનાત્મકચરિતા વિદલિતદુરિતા જનનિ ! ત્વં જય નિર્જીના ॥ ૬ ॥

લય અને તાનના વિસ્તારવાળા ગાન તથા ગાયનની સમિરૂપ વીણાના વાદનમાં વિનોદ પામતા ચિત્તવાળી, મનન કરવા લાયક ચરિત્રવાળી, વળી જણે પાપોનો પ્રણાશ કર્યો છે એવી તથા પાપથી મુક્ત એવી હે માતા ! તું જ્યવંતી વર્ત.—૬

તવ ભારતિ ! પદસેવારેવામાસાઘ કોવિદદ્વિરદાઃ ।

નવરસલલનવિલોલાઃ કોલાહલપ્રુલ્લપન્તિ સૂક્તરસૈઃ ॥ ૭ ॥

હે સરસ્વતી ! તારાં ચરણની સેવારૂપી રેવા (સરિતા)ને પ્રાપ્ત કરીને (શૃંગારાદિક) નવ-રસનું લાલન કરવામાં ચપળ એવા વિચક્ષણ (જન)રૂપ કુંજરો સુન્દર ઉક્તિના રસોથી કાલાહલ કરે છે.—૭

રસસન્નતિચક્ષુક્તમુક્તામણિશુક્તિરીકૃતમુક્તિકલા ।

કલિ(વિ)તૌષવિમોષસારસારસ્વતસાગરવૃદ્ધિવિષે(ધી?)ન્દુકલા ॥ ૮ ॥

તું રસના સમુદાયરૂપ તેમજ સુન્દર ઉક્તિરૂપ મુક્તામણિને (ઉત્પન્ન કરનારી) શુક્તિ (છીપ) છે, વળી તેં મોક્ષની કળાનો સ્વીકાર કર્યો છે તથા તું કાવ્યોના સમુદાયરૂપ સરૂપ તેમજ ઉત્તમ એવા સારસ્વતરૂપ સાગરની વૃદ્ધિ કરવામાં ચન્દ્રની કળા છે.—૮

કલનાદવિભેદવિન્દુવૃન્દારકવિદિતબ્રહ્મજ્ઞાનશુભા ।

શુમિ(સુમિ)તાઙ્ગોપાઙ્ગકસુમગે ! ત્વં મયિ દેવિ ! પ્રસીદ કૈત(ર)વમા ॥ ૯ ॥

હે દેવી ! સુંદર (યથૌચિત) પ્રમાણવાળા અંગ અને ઉપાંગવાળી તેમજ સૌભાગ્યવતી એવી હે સરસ્વતી ! મધુર શબ્દના વિભેદના અણકાર એવા દેવોએ જની સહાયતાથી પ્રજ્ઞાન અણી લીધું છે એવી તેમજ શુભ તથા ફેરવના જની શોભાવાળી એવી તું મારા ઉપર પ્રસન્ન થા.—૯

કરપદ્મજાગ્રજાગ્રજ્જપદામનિકા મમાહ કમલમ્ ।

વીળા પુસ્તકમમલં હેતુ (હે સુ)તનો ! તે ધિનોતુ મમ કમલમ્ ॥ ૧૦ ॥

હે સુન્દર દેહવાળી દેવી ! હસ્તરૂપ કમળના અમ્ભ ભાગમાં અગૃહ્ય એવી તારી જપમાળા તથા તારાં વીણા, પવિત્ર પુસ્તક તેમજ કમળ.....૧૦

૧ આનો વણુ એત માનવામાં આવે છે. ૨ કુંજરોના પક્ષમાં વૃત્તન જળને ઉડાડવામાં એવા અર્થ કરવો.

કમલચ્છદસત્પદવિદ્યુત્કન્દલસરલાલુલિમણિસહરનહરા ।

ન હરા ક્રમવર્તુલમૃદુજલ્ધોજ્જ્વલરમ્માસ્તમ્મશુભોહર । ૧૧ ॥

વરમા વર્ગતરિતવિતતશ્રોણીપુલિના તલિનોદરમધુરા ।

મધુરાવધિવચનાલાપકલાપા ત્વં જય જય નતસુરનિકરા ॥ ૧૨ ॥—યુગ્મમ્

કમળનાં પત્ર જેવાં સુંદર ચરણવાળી, પરવાળાના અંકુરા જેવા (લાલ રંગની) અવક આંગ-
ળીવાળી, અણિ જેવા શ્રેષ્ઠ નખવાળી, કઠોર નહિ એવી (મૃદુ), કમથી ગોળ અને મૃદુ અંગવાળી તથા
ઉજ્જ્વળ કેળના સ્તંભ જેવા શુભ ઉડ્ડથી મનોહર. ઉત્તમ પ્રભાવાળી, સર્વોત્તમ ચાલવાળી અને અતિશય
વિશાળ નિતંબરૂપ કિનારાવાળી અને પાતળા પેટ વડે મધુર, મધુરતાની સીમારૂપ (અર્થાત્ અતિશય
મધુરતાથી યુક્ત) એવાં વચન અને ગોઠીના સમૂહવાળી તેમજ સુરના સમુદાયો વડે પ્રણામ
કરાયેલી એવી તું જયવંતી વર્તે.—૧૧-૧૨

સુવિશાલશ્રુજમૃણલં મૃદુપાણિપયોજયામલં વિમલમ્ ।

તથ દેવી ! તુષ્ટમનસઃ શિરસિ નિવિઘ્નં ન ન વહેમ ॥ ૧૩ ॥

હે દેવી ! અતિશય વિશાળ એવા હસ્તરૂપ શૃણાલવાળા, નિર્મળ તેમજ પ્રસન્ન ચિત્તાવા-
ળાના મસ્તક ઉપર મૂકાયેલા એવા તારા કોમળ હસ્તરૂપ કમળના યુગલને અમે ખરેખર વહન ન
કરીએ એમ નથી.—૧૩

નવહેમવિનિર્મિતવિવિધવિષૂષણવિલસદ્વાહાઝનન્યસમા ।

સમશ્રુતસ્ફારતારહારાશ્ચિતપીનપયોધરકુમ્ભયમા ॥ ૧૪ ॥

નૂતન સુવર્ણનાં બનાવેલાં વિવિધ આભૂષણો વડે શોભતી શુભવાળી, અસાધારણ, ખરાખર
ગોળ તથા સ્ફાર અને મનોરંજક એવા હારથી યુક્ત એવા પીન (ભરાડ) સ્તનરૂપ કુંભ-યુગલ-
વાળી તું છે.—૧૪

યમિનાં શશિવદનશુક્તિજદશના નિમસુમ(શુકનિમ ?)નાશા વતલામા(માલા) ।

માલદ્વકૃતકજ્જલકુન્તલહસ્તા પાતુ કલશ્રુતિસુવિશાલા ॥ ૧૫ ॥

ચન્દ્રના જેવા વદનવાળી તથા ભૌક્તિકના જેવા દાંતવાળી, પોપટના જેવા નાકવાળી, વિશાળ
લલાટવાળી, તેજથી અલંકૃત કાજળ જેવા કુન્તલ-હસ્ત (ચોટલા)થી યુક્ત તથા મધુર શ્રુતિથી
સુવિશાળ એવી તું દેવી મહાવ્રતધારીઓનું રક્ષણ કર.—૧૫

તરુણયતિ કવિકુલાનાં કલકલવિકલં કલાકલાનન્દમ્ ।

ચચ્ચલનનલિનમક્તિઃ શ્રુતશક્તિં નમત તાં કવયઃ ! ॥ ૧૬ ॥

જેના ચરણરૂપ કમળ વિષેની ભક્તિ કવિઓના સમૂહોના કલંકથી રહિત એવા કળાના મનો-
હર આનંદને પ્રોત્સાહિત કરે છે, તે શ્રુત-શક્તિને હે કવિઓ ! તમે નમો.—૧૬

કવયોવરશંસહંસમારુદા પ્રૌઢપ્રાપ્તગુણાવલિકા ।

ચલિકામમપુમ્રતચમ્પકલિકા કવિવશ્ચિત્તગૃહમણિકલિકા ॥ ૧૭ ॥

જલ-પક્ષીઓમાં શ્રેષ્ઠ તથા પ્રશંસનીય એવા હંસ ઉપર આરુઢ થયેલી, વળી જેણે પ્રૌઢ યુથોની શ્રેણિને પ્રાપ્ત કરી છે એવી, તથા પરાક્રમી મદનરૂપ બ્રમરને (જેસવા માટે ચોખ્ખા) ચાંપાની કળી સમાન તેમજ જેણે પોતાના દેહની દ્યુતિ વડે દીપકની પ્રભાને કળી છે એવી તું છે.—૧૭

કલિકામદુષાઙ્ગતુ સારશ્ચુતપયસાં દાને વિજિતત્રિદશમણી ।

મણિમણિદત્તનુપુરસુરુણજ્ઞાનકૃતિનિઃકૃતજડસા(તા) વરતરુણી ॥ ૧૮ ॥

મણિ વડે અલંકૃત એવા નૂપુરના (સુંદર ધ્વનિરૂપ) ગ્રણીકાર વડે જેણે જડની લક્ષ્મીને (જડતાનો) નિરાસ કર્યો છે એવી, વળી ઉત્તમ તરૂણી તેમજ વળી જેણે (દાન દેવામાં) ચિન્તા-મણિને પણ પરાજિત કર્યો છે એવી તું ઉત્તમ શ્રુતરૂપ હુણના દાનના વિષયમાં કલિ-કાલમાં કામ-ધેનુરૂપ થા.—૧૮

ગિરિજાગુહગિરિગૌરશરીરે ! સિતરુચિસિતરુચિમુ(સુ)રુચિરચીરે ! ।

મજમાના મવર્તી મવર્તીરે દેવિ ! મવન્તિ વરાઃ કવિવીરે ॥ ૧૯ ॥

હે પાર્વતીના પિતા પર્વત (હિમાલય)ના જેવા ઉજ્જવળ દેહવાળી ! હે ચન્દ્રની ઉજ્જવળ કાંતિ જેવાં અત્યંત મનોહર વસ્ત્રવાળી ! તને બાજનારા ભવ(રૂપ સમુદ્ર)ના તીર ઉપર કવિ-વીરમાં શ્રેષ્ઠ થાય છે.—૧૯

વીરાકૃતિનિઃકૃતિકૃતિ(ત)ષિકારાઃ સારોક્કારોચારપરાઃ ।

પરમૈન્દ્રપદં તે સપદિ લભન્તે હીમતિ ! ચે ત્વયિ વિનયધરાઃ ॥ ૨૦ ॥

હે લજ્જાશીલ (દેવી) ! જેમણે વીરાકૃતિ અને માયાનો તિરસ્કાર કર્યો છે તથા જેઓ ઉત્તમ ઓંકારનો ઉચ્ચાર (કરવા)માં તત્પર છે તેમજ વળી જેઓ તારે વિષે વિનયશીલ છે તેઓ એકદમ ઉત્તમ ઐન્દ્ર પદને પામે છે.—૨૦

ધરણીધવધીરૈઃ શ્રીમતિ ! વન્ધે ! વદ વદ વાગ્યાદિનિ ! વરજામ્ ।

મયિ તુષ્ટિ મગવતિ ! દેવિ ! સરસ્વતિ ! માયા ન મનાગતગિરિજામ્ (ઈ) ॥ ૨૧ ॥

હે પૃથ્વીપતિઓ તથા ધીર (પુરૂષો) વડે વન્દનીય ! હે શ્રીમતી ! હે વદ વદ વાગ્યાદિની ! હે ભગવતી ! હે દેવી ! હે સરસ્વતી !.....મને વરદાનથી ઉત્પન્ન થયેલી તુષ્ટિ આપ.—૨૧

ગુરુગુમ્ફિતગુણમાલે ! બાલા(લે) અયિ તે પ્રસાદમધિગમ્બ ।

સુરમિતશ્ચવનામોગા મવન્તિ કવયઃ શ્રુતામોગાઃ ॥ ૨૨ ॥

જેના યુથોની માળા વિસ્તૃત રીતે ગુંથાય છે એવી હે (દેવી) ! હે બાળા ! તારી કૃપા મેળવીને જ્ઞાનના વિસ્તારવાળા કવિઓ જેમના (સંચારથી) શુવનરૂપી વનનો વિસ્તાર સુવાસિત બન્યો છે એવા થાય છે.—૨૨

ઓગાયતનં સા લટમશ્રીણાં સકલકલાનાં નિધિરપરઃ ।

પરમાર્થપરીક્ષાબુદ્ધિકષપટ્ટઃ સકલસ્તેજોઞ્જવિરતરઃ ॥ ૨૩ ॥

તરણી શ્રુતસિન્ધોઃ શુભફલફલદઃ કન્દઃ કવિતાકલ્પતરોઃ ।

તરસામિહ મૂલં યશસામાદિર્જય જય ભારતિ ! શ્રવનગુરોઃ ॥ ૨૪ ॥—યુગમ્

મનોહર લક્ષ્મીઓના દેહરૂપ, સમસ્ત કળાઓના સર્વોત્તમ ભંડારરૂપ, પરમાર્થની પરીક્ષા માટેની અતિ પ્રતિ કષ-પટ્ટ સમાન તથા તેજની અપાર સીમારૂપ, શ્રુત-સાગરની હોડીરૂપ, કવિતારૂપ કલ્પવૃક્ષનાં શુભ ફળને આપનાર કન્દરૂપ તેમજ પરાક્રમેના મૂળરૂપ તથા કીર્તિઓની આદિરૂપ એવી હે શ્રવન ગુરૂની ભારતિ ! તું જયવંતી હો જયવંતી હો.—૨૩-૨૪

કુસુમામોદા વિમો(નો)દ્રમોદમદમેદુરાડુરાશયા ।

દૂરં દુરન્તદુરિતં દેવી દાવયતુ સા ત્વરિતમ્ ॥ ૨૫ ॥

જે દેવી પુષ્પને વિષે આનંદ રાખે છે (અથવા જે પુષ્પથી સુવાસિત છે) તથા વળી જે વિનોદ અને પ્રમોદના મદથી પુષ્ટ છે તેમજ જે દુષ્ટ આશાથી વિમુષ્ટ છે (અથવા અશુભ આશાથી રહિત એવાને લાભકારી) તે વિકટ પાપને સત્વર દૂરથી બાળી નાંખે.—૨૫

ત્વરિતાગતિ(ત ?)સક્તરક્તરક્તિત્તરિરિરિણાશી ।

મહિતપદાત્તપદારૂણદીપિતિપવનપથધ્વજપુષ્પપ્રતાપા ॥ ૨૬ ॥

દેવિ ! સદા વિશદાંશુમયિ ! ત્વં લલિતકવિત્ત્વં શ્રુતમમલમ્ ।

મમ દેહિતમાં હિતમાર્ગમયત્નરત્નવર્ધનકવિરોપિતસંસ્તવનકુસુમા ॥૨૭॥—યુગમ્

વેગવાળી ગતિના સંગરૂપ તરંગથી જાણે સિંહને તરંગિત કર્યો છે એવા હરિણના જવા નેત્રવાળી, પૂજિત ચરણવાળાથી જેનું ચરણ સ્વીકારાયેલું છે એવી [અથવા વેગથી આવેલી અને ભેગી મળેલી તેમજ આનંદથી છલકાતી એવી ઇન્દ્રની પત્નીઓ (ઇન્દ્રાણીઓ)થી જેનાં ચરણો પૂજ્યાં છે એવી તથા પ્રતિષ્ઠા પામેલી એવી], સૂર્યનાં કિરણો અને પવનના માર્ગ (આકાશ)માં ધ્વજ (ચન્દ્ર) સમાન પુણ્ય પ્રતાપવાળી અને પ્રયત્ન વિના રત્નવર્ધન કવિ વડે જેના સંસ્તવનરૂપ પુષ્પો રોપાયાં છે એવી તું સર્વદા નિર્ભળ કિરણવાળી ! હે દેવી ! મને હિતકારી માર્ગરૂપ મનોહર કવિત્વ અને નિર્ભળ શ્રુત અતિશય આપ.—૨૬-૨૭

કમલદલદીર્ધનયના શ્રુતિદોલાલોલકુણ્ડલકપોલા ।

શુક્તિજસક્કુલચોલા શુભા સલોલોક્તિકકુલોલા ॥ ૨૮ ॥

કણ્ઠોલવિલોલિતજલધિકફોલ્લવા કીર્તિકલાદયા શ્રુતજનની ।

જનનીવન્નિરુપધિવત્સલપિચ્છલચિત્તા કુમતદ્વિકાર(ર)રજની ॥ ૨૯ ॥

૧ દુરાશા યા હત્યપિ સમ્ભવતિ ।

૨ આ અર્થઃ કરતી વેળા પૂર્વાધ અને ઉત્તરાધ બેમાં બેવા પડે છે.

રજનીકરદિનકરરુચિરિવ રચિતજડિમતમોહરણા ।

હરિણાશ્રિતચરણા શરણં યવ મે ત્વં મયમઙ્ગનપ્રતકરુણા ॥ ૩૦ ॥—વિશેષકમ્

કમળનાં પત્ર જેવા દીર્ઘ લોચનવાળી, કર્ણરૂપ હિંડોળાને વિષે અપળ કુણ્ડળોથી યુક્ત કપોળવાળી, તથા ભોતીથી વ્યાપ્ત ચોળી (કંચુકી)વાળી, શુભ તથા લોભ ઉક્તિઓના તરંગોથી યુક્ત, કલ્પલોચીથી ચંચળ અનેલા સમુદ્રના સમુદ્રકીણુના જેવી નિર્ભળ, કીર્તિ તેમજ કળાથી સંપન્ન, શ્રુત-જનની, માતાની પેઠે નિરૂપમ વાતસલ્યથી આર્દ્ર ચિત્તવાળી અને કુમતરૂપ કગડા પ્રતિ રાત્રિસમાન એવી, ચન્દ્ર અને સૂર્યના પ્રકાશની જેમ જેણે અજ્ઞાનરૂપ અંધકારને દૂર કર્યો છે એવી, વળી મૃગ વડે જેનું ચરણ સેવાયેલું છે એવી તેમજ ભયનો નાશ કરવામાં કૃપાળુ એવી તું માંડે શરણ હો.—૨૮-૩૦

કરુણામલકોમલમનસ્કનિર્મિતપરિચરણા ।

ચરણાશ્રિતજનદત્તવિવિધવિદ્યાસંવરણા ॥ ૩૧ ॥

વરુણાયાતસમસ્તરુ(ક્ર)દ્વિરુલ(છ)સદુપકરણા ।

કરુણાકુશકુશલાસિવિહિતદુષ્કૃતમરહરણા ॥ ૩૨ ॥

હરિણાઙ્ગસુશિરસત્પાદવિશદવચનવિજૃમ્મિતમમલતનુ ! ।

તનુસે ત્વમથ સૌહાર્દવતિ ! માતરાસગુણગમતનુ ॥ ૩૩ ॥—વિશેષકમ્

હયાથી નિર્ભળ તેમજ મૃદુ એવા ચિત્તવાળા (જનો)એ જેની સેવા કરી છે એવી, વળી જેણે પોતાના ચરણનો આશ્રય લીધેલાને વિવિધ વિદ્યાના સંવર આપ્યા છે એવી, વરુણની માફક જેને લાં સર્વે ઋદ્ધિઓ આવી છે એવી, જનાં ઉપકરણો શોભે છે એવી, ઈન્દ્રચરણ (કુંજર) પ્રતિ અંકુશના જેવા કુશળ(જ્ઞાન)થી જેણે પાપના સમૂહનું હરણ કર્યું છે એવી તું હે નિર્ભળ દેહવાળી ! હે સુજનતાથી યુક્ત ! હે જનની ! આજે તું ચન્દ્રના જેવા સારા મસ્તક, સુન્દર ચરણ અને નિર્ભળ વચનના વિજૃમ્મિતવાળા ગ્રહણ કરેલા ચુણોના સમૂહને અત્યંત વિસ્તારે છે.—૩૧-૩૩

અ-પરિશિષ્ટમ ।

સમ્પરાચ્છન્દસિ રવિતં

॥ શ્રીશારદાષ્ટકમ્ ॥

૦૦:૦૦

૧૦ શ્રી મન્ત્રરૂપે ! વિબુધજનનુતે ! દેવદેવેન્દ્રવન્દ્યે !

ચન્દ્રચન્દ્રાવદાતે ! ક્ષપિતકલિમલે ! હારનીહારગૌરે ! ।

મીમે ! મીમાદ્રુહાસે ! ભવભયહરણે ! મૈરવે ! મીમરૂપે !

જ્ઞાં જ્ઞીં જ્ઞંકારનાદે ! મમ મનસિ સદા સારદે ! દેવિ ! તિષ્ઠ ॥ ૧ ॥

જેનું સ્વરૂપ ૧૦ જ્ઞીં શ્રી રૂપ મન્ત્ર છે એવી (હે સરસ્વતી) ! હે પહિડતમાનવોથી નમન કરાયેલી (શારદા) ! હે સુરો તેમજ સુરપતિઓને (પાણી) પૂજનીય (ભારતી) ! હે અપળ ચન્દ્રમાના જેવી ઉજ્જવળ (શ્રુત-દેવતા) ! જેણે કલિ(યુગ)ના કંદમ (કાદવ)નો નાશ કર્યો છે એવી (મૌકિક) હાર તેમજ હિમના જેવી હે ગૌર (વર્ણ) ! હે (અજ્ઞાનીને) ભયંકર ! હે ભયાનક અદ્દહાસ (કરનારી) જેવી ! હે સંસૃતિ(સંસાર)ની બીંતિને હરનારી ! હે ભૈરવ ! હે વિકરાળ રૂપવાળી ! જ્ઞાં જ્ઞીં જ્ઞં એ શબ્દવાળી સારદા જેવી ! તું સદા મારા મનમાં રહે. — ૧

દાપદ્મ(ક્ષેર) બીજગર્મે ! સુરવરમણીવિન્દિતેજ્ઞેકરૂપે !

કોપં વલં(ધ્યં) વિધેયં ધરિતધરિવરે ! યોગિનાં યોગગન્ધ્યે !

“હં હં સઃ સ્વર્ગરાજૈઃ પ્રતિદિનર્નમિતે ! પ્રસ્તુતાલાપપાયે

દૈત્યેન્દ્રૈર્ધ્યોયમાને ! મમ મનસિ સદા સારદે ! દેવિ ! તિષ્ઠ ॥ ૨ ॥

હાથથી પક્ષવાળી અને જના ગર્ભમાં બીજ છે એવી ! દેવાની ઉત્તમ પ્રમદાઓથી પૂજાયેલી ! હે અનેક રૂપવાળી !

દ્વારા ગમ્ય ! હં હં સઃ (એ મન્ત્રાક્ષરો પૂર્વક) દેવલોકના ઇન્દ્રો વડે પ્રતિદિન પ્રણામ કરાયેલી ! હે દૈત્યરાજ વડે ધ્યાન કરાયેલી સારદા — ૨

દૈત્યૈર્દૈત્યારિનાચૈર્નમિતપદયુગે ! મર્તિર્નિર્વૃત્તિસન્ધ્યં

યૈષ્ઠ્યેઃ સિદ્ધૈશ્ચ નમ્રૈરહમહમિકયા દેહકાન્ત્યૌઽતિકાન્તૈઃ ।

“વાં હં ઈં પ્રસ્ફુટામાશ્વરવરમૃદુના સુસ્વરેણાસુરેણા-

જ્યન્તં પ્રોદ્ધીયમાને ! મમ મનસિ સદા સારદે ! દેવિ ! તિષ્ઠ ॥ ૩ ॥

૧ આ અષ્ટક તેમજ શ્રીશારદા-સ્તોત્ર તથા શ્રીસરસ્વતી-સ્તવ દક્ષિણવિહારી મુનિવર્ય શ્રીઅમરવિજયના શિષ્ય-સ્ત્રીશ્રીચતુરવિજયે લખી મોકલ્યાં હતાં તે બદલ હું તેમનો આભાર માનું છું.

આ અષ્ટકનું મુદ્ર તપાસતી વેળાએ પ્રવર્તકેશ તરફથી આની એક હસ્તલિખિત પ્રતિ મળી. એમાં પાઠ-ભિન્નતા વિશેષ છે. પ્રથમ તો આરંભિક પદોન નીચે મુજબ અધિક છે:—

“સરસ્વતી(તિ) મહામાગે ! વરદે ! કામરૂપિણિ !

વિષ્ણુરૂપે ! વિશાલાક્ષિ(કે) ! દેહિ વિદ્યાં નમોઽસ્તુ તે ॥ ૧ ॥”

સાર પછી અન્ય આપેલાં આઠ પદો છે, પરંતુ તેમાં પણ ત્રીજા પદને સ્થળે ‘ઝોણું’ અને ‘ઝોથાને’ સ્થળે ત્રીજું પદ છે. એ પ્રતિના આધારે સમગ્ર પાંક્તિન સૂચવેલ હોવાથી પ્રતિસંગ્રહ અક્ષર આપવામાં આવ્યો નથી.

૨ ‘૧૦ શ્રી’ । ૩ ‘નતે’ । ૪ ‘ક્ષિપતિ કલિ’ । ૫ ‘નીલવીરે’ । ૬ ‘તિષ્ઠ દેવિ’ । ૭ ‘વર્ષિતાઝનેક’ ।

૮ ‘યઃ કોપં વિદ્ય મયે ધરતિ વરવરે’ । ૯ ‘માર્ગે’ । ૧૦ ‘હં હં સઃ સ્વપ્રજૈન્નૈઃ’ । ૧૧ ‘મમ તે પ્રસ્તુતાલાપપાયે’ ।

૧૨ ‘ગીયમાને’ । ૧૩ ‘જુલે’ । ૧૪ ‘સિદ્ધૈર્ધ્યોયમાને’ । ૧૫ ‘કુકાન્તૈઃ’ । ૧૬ ‘વાં હં ઈં અં અં જ [જા] અઃ

મૃદુમૃદુનાશ્વરેણ સ્વરેણ ૧૭ ‘શિષ્યં યોગીયમાને’ ।

હેહની છુતિ વડે અતિશય મનોહર તેમજ નમ્ર એવા દૈત્ય તેમજ દૈત્યના કુશ્મનો (અર્થાત્ જેવી)ના સ્વામીઓએ યક્ષોએ તેમજ સિદ્ધોએ જના ચરણયુગલને હું પહેલા હું પહેલા એવી યુદ્ધિથી ભક્તિપૂર્વક પ્રાતઃકાલે, મધ્યાહ્ને અને સાયંકાલે નમસ્કાર કર્યો છે એવી હે (ભારતી) ।
જાં રૂં જં રૂપ રૂપટ પ્રભાવાળા અક્ષર વડે ઉત્તમ તેમજ શુદ્ધ એવા સુસ્વરથી અસુર દ્વારા અતિશય ઉચ્ચ રીતે ગવાયેલી હે સારદા—૩

શ્રીં શ્રીં શ્રું ધ્યેયરૂપે ! હન(ર?) વિષમવિષં સ્થાવરં જન્મં ચં

સંસારે સંસૃતાનાં તવ ચરણયુગં સર્વકાલં નરાણામ્ ।

અંબ્યક્તે ! વ્યક્તરૂપે ! પ્રણતનરવરે ! બ્રહ્મરૂપે ! સુરૂપે !

રૂં શ્રીં શ્રું યોગિગમ્યે ! મમ મનસિ સદા સારદે ! દેવિ ! તિષ્ઠ ॥ ૪ ॥

શ્રીં શ્રીં શ્રું વડે ધ્યેય રૂપવાળી ! તારૂં ચરણ-યુગલ સંસારમાં પરિશ્રમણ કરતા મનુષ્યોના સ્થાવર તેમજ જંગમ એવા વિષમ વિષનો નાશ કરનારૂં થાઓ. હે અવ્યક્ત ! હે સ્ફુટ રૂપવાળી ! જને ઉત્તમ મનુષ્યોએ પ્રણામ કર્યો છે એવી ! હે બ્રહ્મસ્વરૂપી ! હે સુન્દર રૂપવાળી ! હે રૂં શ્રીં શ્રું વડે યોગીઓને ગમ્ય ! સારદા—૪

સમ્પૂર્ણોત્પન્નત્તશોભૈઃ શશધરધવલૈઃ રાસલાવણ્યભૂતૈઃ

રમ્યૈર્વ્યક્તૈશ્ચ કાન્તૈર્દ્વિ(ર્નિ)જકરનિકરૈશ્ચન્દ્રિકાકારમાસૈઃ ।

અસ્માકીનં નિતાન્તોદિતમનુદિવસં કલમષં ક્ષાલયન્તી

શ્રીં શ્રીં શ્રું મન્ત્રરૂપે ! મમ મનસિ સદા સારદે ! દેવિ ! તિષ્ઠ ॥ ૫ ॥

હે શ્રીં શ્રીં શ્રું મન્ત્રસ્વરૂપી સારદા દેવી ! પરિપૂર્ણ તેમજ અતિશય શોભાવાળાં, ચન્દ્રના જેવા શ્વેત, રસ અને લાવણ્યમય, રમ્ય, સ્ફુટ, મનોહર, ચન્દ્રિકાના આકાર જેવી પ્રભાવાળા એવા પોતાના હસ્ત-સમૂહ વડે નિરંતર ઉદય પામેલા એવા અમારા પાપનું પ્રતિદિન પ્રક્ષાલન કરતી તું મારા મનમાં રહે.—૫

માંસ્વત્પદ્માસનસ્થે ! જિનમુર્ખંનિરતે ! પશહસ્તે ! પ્રશસ્તે !

ઝાં ઝીં જં જઃ પવિત્રે ! હર હર દુરિતં દુષ્ટસંજુષ્ટચેષ્ટ્મ ।

વાચાલાભિઃ સ્વશક્ત્યા ત્રિદશયુવતિભિઃ પ્રત્યહં પૂજ્યપાદે !

ચૈશ્વચન્દ્રાદિકરાલે(ગરાળે) ! મમ મનસિ સદા સારદે ! દેવિ ! તિષ્ઠ ॥ ૬ ॥

હે દેહીધ્યમાન પદ્માસનને વિષે રહેલી ! હે તીર્થંકરના વદન વિષે આસક્ત ! હે પદ્મના જેવા હસ્તવાળી ! હે પ્રશંસનીય ! હે જાં ઝીં જૂં જઃ વડે પવિત્ર (દેવી) । તું કુટ વડે સેવા-

૧ 'વા' । ૨ 'અમ્યકં વ્યકતેહે' । ૩ 'સ્વરૂપે' । ૪ 'જ્ઞં યોગમમ્યે' । ૫ 'વ્યજ્ઞપો મીશશ્ચિકરસદશા હાસ્યનિન્દ્યાત્ પ્રસૂતૈઃ' । ૬ 'સ્વચ્છે રમ્યૈઃ શુકાન્તૈર્દ્વિજકર-માસૈઃ' । ૭ 'કીનાં શુરધ્યાદિતમનુ' । ૮ 'સ્વાં સ્વીં સ્વીં સ્વા મન્ત્રપૂતે' । ૯ 'માષે પદ્મા' । ૧૦ 'નિઃચતે' । ૧૧ 'પ્રો પ્રી પ્રો પ્રા પવિત્રે' । ૧૨ 'ચન્દ્રે ! ચન્દ્રીકારાકે' ।

ચેલ્લી ચેષ્ઠાથી યુક્ત એવા (અમારા) પાપને દૂર કર દૂર કર. વાચાલ દિવ્યાંગનાઓ વડે પ્રતિદિન આત્મ-શક્તિ અનુસાર જેના પાદ પૂજનીય છે એવી ! અસ્થિર ચન્દ્રના જેવા (મનોહર) દેહના વર્ણવાળી સારદા—૬

નમ્રીર્ભૂતશિતીશોદમટમણિમુકુટોદ્દૃષ્ટપાદારવિન્દે ! !

પદ્માસ્યે ! પદ્મનેત્રે ! ગજપૈતિગમને ! હંસયાને ! પ્રેમાણે ! !

કીર્તિશ્રીર્વૃદ્ધિચક્રે ! જયવિજયજયે ! ગૌરિગાન્ધારિયુક્તે ! !

ધ્યેયાધ્યેયસ્વરૂપે ! મમ મનસિ સદા સારદે ! દેવિ ! તિષ્ઠ ॥ ૭ ॥

જેના ચરણ-કમલ નમેલા પૃથ્વીપતિઓના દેદીપ્યમાન મણિમય મુકુટાથી સ્પર્શાયેલા છે એવી હે (દેવી) ! હે પદ્મના જેવા સુખવાળી ! હે કમલનયને ! હે ઐરાવતના જેવી ચાલવાળી ! હે હંસરૂપ વાહનવાળી ! હે પ્રમાણુ સ્વરૂપી ! હે કીર્તિ અને લક્ષ્મીની વૃદ્ધિના સમૃદ્ધરૂપ ! હે જય અને વિજય વડે વિજયશીલ ! હે ગૌરિ અને ગાન્ધારિથી યુક્ત ! હે ધ્યાનને ગોચર તેમજ અગોચર એવા સ્વરૂપવાળી ! સારદા—૭

વિષ્ણુજ્વાલાંશુશુભ્રાં પ્રવરમણિમયીમક્ષમાલાં સુરૂપાં

હંસ્તાન્જે ધારયન્તી દિનમનુ (પ્રતિદિન ?) પટતામષ્ટકં સારદં ચ ।

નાગેન્દ્રૈરિન્દ્રચન્દ્રૈર્મનુજમુનિગણૈઃ સંસ્તુતા ર્યાં ચ દેવી

સોં કલ્યાણાનિ દેવી મમ મનસિ સદા સારદે ! દેવિ ! તિષ્ઠ ॥ ૮ ॥

સૌદામિની (વીજળી) ની જ્વાલાનાં કિરણોની જેમ ઉજ્જ્વળ તથા સર્વોત્તમ મણિઓથી નિર્મિત તથા સુન્દર રૂપવાળી એવી જપમાળાને હસ્ત-કમલમાં ધારણ કરનારી એવી જ દેવી નાગેન્દ્રો, ઈન્દ્રો તથા ચન્દ્રો વડે તેમજ માનવો અને મુનિઓના સમૃદ્ધ વડે સ્તુતિ કરાયેલી છે, તે સરસ્વતીના અષ્ટકને પ્રતિદિન (!) પાઠ કરનારાઓનું કલ્યાણ કરનારી હે સારદા દેવી ! તું મારા—૮

૧ ' ભૂતઃ કલિ ? ' તીર્થપ્રમહાચમુકુટાદૃષ્ટ ૦ । ૨ ' ગતિ ૦ ' । ૩ ' પ્રણામે । ૪ ' વૃદ્ધિશક્તિ ! જયવિજયપૂતે ' । ૫ ' શુદ્ધિપ્રાં ' । ૬ કરાપે । ૭ રમ્યાં કૃત્તાં ધરન્તી । ૮ ' ડ્ડરાખિતા ચા ' । ૯ ' કલ્યાણં સા ચ દેવી વિષ્ણુ મમ સદા નિર્મલે જ્ઞાનરત્નમ્ ' ।

ગ-પરિશિષ્ટમ્ ।

॥ શ્રીભારતીસ્તવનમ્ ॥

રાજતે શ્રીમતી દેવતા ભારતી, ચારદેન્દુપ્રભાવિષ્મં વિષ્મતી ।

મન્જુમન્જીરશ્લોકારસચ્ચારિણી, તારમુક્તલતાહારશૃંગારિણી ॥ ૧ ॥

ૐ હ્રીં હંસ પ્રત્યક્ષિરે હસ્પ્રીં મહાવિદ્યે ! સર્વવશક્રૂરી મમ શાન્તિ કુરુ કુરુ યેં હ્રીં સ્વાહા ।

શારદ (પૂર્ણિમા)ના ચન્દ્રની કાન્તિની શાન્તિ (અથવા શોભા)ને ધારણ કરનારી તથા સુન્દર 'મંજીર' (નાનાદ વડે બાણે) ઝંકારનો સંચાર કરનારી તેમજ મનોહર મૌકિક-લતાના હાર-રૂપ અલંકારથી યુક્ત એવી શ્રીમતી સરસ્વતી દેવી શોભે છે.—૧

ચારુચૂડં દુક્કલં દધાના ઘનં, કેતકીગન્ધસન્દર્ભિતં ચન્દનમ્ ।

માલતીપુષ્પમાલસત્કન્ધરા, કુન્દ-મન્દાર-વન્ધુકગન્ધોદુરા ॥ ૨ ॥

સ્ફારશૃંગારેવિસ્તારસચ્ચારિણી, 'રૌદ્રદૌર્ભાગ્યદારિશ્ય'નિર્નાશિની ।

શોભનાલોકના લોચનાનન્દિની, કોમલાલાપપીયૂષનિસ્પન્દિની ॥ ૩ ॥

સારકપૂરકસ્તૂરિકામણ્ડિતા, સર્વવિજ્ઞાનવિદ્યાધરી પण्डिता ।

હસ્તવિન્યસ્તદામાક્ષમાલામ્બુજા, કંકુણશ્રેણિવિભ્રાજિતશ્રીમુજા ॥ ૪ ॥

રાજહંસાજ્જલીલાવિમાનસ્થિતા, વીણયા લાલિતા પુસ્તકાલકૃતા ।

માસ્વરા સુસ્વરા પદ્મચન્દ્રાધરા, રૂપરેષાધરા દિવ્યયોગીધરા ॥ ૫ ॥

સર્વકામપ્રદા સર્વગા સર્વદા, કલ્પશૃક્ષસ્ય લક્ષ્મીં હસન્તી સદા ।

ત્વત્પ્રસાદં વિના દેહિનાં કા ગતિઃ, કા મતિઃ કા રતિઃ કા ધૃતિઃ કા સ્થિતિઃ ? ॥ ૬ ॥

—પંચમિઃ કુલકમ્

મનોમોહક ચૂડા (કોર !)વાળા વસ્ત્રને તેમજ કેતકીના સુગન્ધથી સુવાસિત એવા ગાદા ચન્દનને (શરીરે) ધારણ કરનારી, માલતીનાં પુષ્પોની માળા વડે શોભતી 'શ્રીવાવાળી,

૧ આ સ્તોત્ર તથા આ પછીનું તેમજ અંતિમ સ્તોત્ર જૈનાનન્દપુસ્તકાલય (સુરત)ની હસ્તલિખિત પ્રતિ ઉપરથી ઉતારી લીધાનું મને સ્મરે છે. આ સ્તોત્રના પ્રથમ પુદ્ગલી એક નકલ મેં 'પ્રવત્કલ' ઉપર મોકલાવી હતી. તેમણે પોતાના વિદ્વાન્ શિષ્ય-રત્ન શ્રીચતુરવિગ્રથ પાસે તે લેખક પાઠાન્તરે પૂર્વક સુધારી મોકલાવી. આ બદલ હું તેમને આભાર માનું છું. ૨ મન્ત્રોડયં નાસ્તિ ક-પ્રતૌ । ૩ પાદ-ભૂષણ, પગનું ધરણ, સાંઠળાં. ૪ 'ચૂલં' હિતિ લ-પાઠઃ । ૫ 'રસમોદસધાં' હિતિ લ-પાઠઃ । ૬ 'રૌદ્રદારિશ્યદુઃખાદિવિગ્રાવણી' હિતિ લ-પાઠઃ । ૭ 'કિન્દિગીશ્રેણી' હિતિ લ-પાઠઃ । ૮ 'સિદ્ધગન્ધર્વવિદ્યાધરી શ્રીમતી રાજહંસા' હિતિ ક-પાઠઃ, ગ-પાઠસ્તુ 'રાજહંસાજ્જલીલાવિમાનસ્થિતા પण्डितानां गणैः सर्वदा संस्तुता' હિતિ । ૯ 'સાધુ વિના' હિતિ લ-પાઠઃ । ૧૦ ડોક, ગરદન.

કુન્દ, મન્દાર અને 'અન્ધૂકના સુવાસથી પરિપૂર્ણ એવી, ધણું ધરેણાનાં વિસ્તારને પ્રચાર કરનારી, ભયંકર 'હર્ભગતા અને હરિદ્રતાનો વિનાશ કરનારી, સુન્દર દર્શનવાળી અને નેત્રને આનંદ આપનારી, ચુદ્ધ ગોષ્ઠીરૂપ અશ્રુતને ટપકાવનારી, ઉત્તમ કપૂર અને કર્તુરિકાથી વિભૂષિત, સમસ્ત વિજ્ઞાન અને વિદ્યાને ધારણ કરનારી, વિદુષી, વળી જણે હાથમાં હાર, અક્ષમાળા અને કમળોને રાખ્યાં છે એવી, કંકણની સન્તતિથી શોભતા હાથવાળી, રાબહંસના દેહરૂપ ક્રીડા-વિમાનમાં રહેલી, વીણા વડે લાલિત, પુસ્તકથી વિભૂષિત, દેદીપ્યમાન, સુન્દર સ્વર (નાદ)-વાળી, પદ્મ બિમ્બના જેવા આભવાળી, રૂપની રેખાને ધારણ કરનારી, દિવ્ય યોગીઓની સ્વામિની, સર્વ દા સમગ્ર વાંછિતોને અર્પણ કરનારી, સર્વગામી, તથા સદા કલ્પવૃક્ષની લક્ષ્મીને હસી કાઢતી એવી તું છે. તારી કૃપા વિના પ્રાણીઓની શી ગતિ છે? શી બુદ્ધિ છે? શી પ્રીતિ છે? શું કંઈ છે? તેમજ શી સ્થિતિ છે?—૬

લાટકર્ણાટકાશ્મીરસમ્માવિની, શ્રીસમુદ્ધાસસૌભાગ્યસજ્જીવની ।

મેઘલાસિજ્જિતૈરદ્વિરન્તી પ્રિયં, સેવકાનામિવાહં દદામિ શ્રિયમ્ ॥ ૭ ॥

કસ્ય કિં દીયતે કસ્ય કિં લીયતે, કસ્ય કિં વહ્નમં કસ્ય કિં દુર્લભમ્ ? ॥

કેન કઃ સાધ્યતે કેન કો વાધ્યતે, કેન કો જીયતે કો વરો દીયતે ? ॥ ૮ ॥—યુગ્મમ્

લાટ, કર્ણાટક અને કાશ્મીર (એ દેશોમાં) પ્રસિદ્ધિ પામેલી, લક્ષ્મીના સમુદ્ધાસ અને સૌભાગ્યને સચેતન કરનારી, કૌટિ-મેખલાના શબ્દથી કોને શું આપવું છે અને કોનું શું નષ્ટ કરવું છે? કોને શું ઇષ્ટ છે અને કોને શું દુઃશક્ય છે? કોણ કોને સાધ્ય છે? વળી કોણ કોને દુઃખ દે છે? કોણ કોનાથી જીતાય છે? કયું વરદાન આપવું બેઠબે એવું ઇષ્ટ વાક્ય ઉચ્ચારનારી હું સેવકોને લક્ષ્મી અર્પું છું.—૮

મારતિ ! યસ્તવ પુરતઃ, સ્તોત્રમિદં પઠતિ શુદ્ધભાવેન ।

સ ભવતિ સુરગુસ્તુલ્યો, મેધામાવર્હતિ સતતમિહ ॥ ૯ ॥—આર્યા

હે સરસ્વતી ! જે આ સ્તોત્રનું શુદ્ધ ભાવ પૂર્વક તારી સમક્ષ પઠન કરે છે, તે બૃહસ્પતિના સમાન થાય છે અને આ જગત્માં નિરંતર બુદ્ધિને ધારણ કરે છે.—૯

અ-પરિશિષ્ટમ્ ।

પં० દાનવિજયમુનિધર્યવિરચિતં

શ્રીસરસ્વતીસ્તોત્રમ્ ।

સમ્પૂર્ણગ્રીતદ્યુતિવક્ત્રકાન્તે !, લાવણ્યલીલાકમલાનિશાન્તે ! ।

સ્વત્પાદપદ્યં મજતાં નિશાન્તે, મુલે નિવાસં કુરુતાત્ સુકાન્તે ! ॥ ૧ ॥—ઉપજાતિ:

હે (શરદ્ કાતુની પૂર્ણિમાના) પૂર્ણ ચન્દ્રના જેવા વદન વડે મનોહર ! હે લાવણ્ય, ક્રીડા અને લક્ષ્મીના નિવાસરૂપ (સરસ્વતી) ! હે સુન્દર કાન્તિવાળી (દેવી) ! નિશાના અન્તમાં (પ્રભાતે) તારા ચરણ-કમલની ઉપાસના કરનારા (જનો)ના સુખમાં તું નિવાસ કર. —૧

સમન્વુલં વાદયતી કરામ્ભ્યાં, યત્(સાઁ)કચ્છર્પી મોહિતવિશ્વવિશ્વા ।

શક્તિત્રિરૂપા ત્રિગુણાભિરામા, વાળી પ્રદેયાત્ પ્રતિભાં મજત્સુ ॥ ૨ ॥—ઉપ०

જણે એ હાથ વડે કોમળ રીતે કચ્છર્પી (વીણા) વગાડી સમસ્ત શ્રદ્ધાલુદને મોહિત કર્યો છે એવી, વળી ત્રણ શક્તિરૂપ તેમજ ત્રણ ગુણોથી રમણીય એવી સરસ્વતી ભક્ત (જનો)ને પ્રતિભા સમર્પી.—૨

વિદ્યાનિધેર્ગૌરિવ ગૌર્વિભાતિ કુર્ધિમરી સાર્વજનીનચેતાઃ ।

યસ્યા મહિમ્ના વદતાંવરેણ્ય-માવં મજન્તે પુરુષા વિવર્ણાઃ ॥ ૩ ॥—દ્વન્દ્વબજ્જ

જેના પ્રભાવથી ગામર પુરૂષો (પણ) શ્રેષ્ઠવાદિપણને પામે છે તે સર્વનું હિત કરવાના ચિત્ત-વાળી તથા વિદ્યાના નિધાન એવા (વિદ્યાધર કે વિયુધ)ની ગાય (કામધેનુ)ની જેમ વિદ્વાનોનું પોષણ કરનારી સરસ્વતી શોભે છે.—૩

સિતપતત્રિવિદ્વદ્ભ્રમપત્રકા, દનુજમાનુજદેવકુલાનતિઃ ।

મગવતી પરબ્રહ્મમહાનિધિઃ, વદનપદ્મજમેવ પુનઃપુનઃ મે ॥ ૪ ॥—દ્રુતવિલમ્બિતમ્

શ્વેત પાંખવાળા પક્ષી (રાજહંસ)રૂપ વાહનવાળી તથા વળી દાનવ, માનવ અને દેવ વડે પ્રણામ કરાયેલી તેમજ પરબ્રહ્મના મોટા ભંડારરૂપ ભગવતી માટે સુખ-કમલજ પવિત્ર કરો.—૪

વિવિધશૂણ્યવક્ત્રસમાહૃતાં, નવરસામૃતકાવ્યસરસ્વતીમ્ ।

બહુજનાન્ દદતીં પ્રતિભાં મુદ્ધઃ, પ્રમુદિતઃ પ્રતિભાં સરસ્વતીમ્ ॥ ૫ ॥—દ્રુત०

વિવિધ વસ્ત્ર તથા અલંકારથી પરિવૃત વળી (શૃંગારાદિક) નવ રસરૂપ અમૃતથી યુક્ત કાવ્યની તરંગિણી તેમજ ધણા મનુષ્યોને વારંવાર પ્રતિભા આપતી એવી સરસ્વતીને હું હર્ષપૂર્વકે સ્તવું છું.—૫

ૈકારરૂપે ! ત્રિપુરે ! સમાયે !, હ્રીંકારવર્ણાક્ષિતવીજરૂપે ! ।

નિશામુ શેતે(જ્વસાને) ચરણારવિન્દં, મજે સદા મત્કિમરેણ દેવિ ! ॥ ૬ ॥—ઉપ०

હે ઐકારસ્વરૂપી ! હે ત્રિપુરા (સરસ્વતી) ! હે સમગ્ર લાક્ષવાળી ! જોઈને વર્ણથી લક્ષિત એવા બીજસ્વરૂપી ! તારા ચરણ-કમલને પ્રભાતે હે દેવી ! હું ભક્તિના સમૂહથી સર્વદા સેવું છું.—૬

સમુદ્ર-પુત્ર (શંખ અથવા અશ્રુત), ચન્દન તથા ચન્દ્રમાના સમાન (ચેત) મૂર્તિવાળી તથા સમસ્ત જડતા (અજ્ઞાન)ની જડાને (છેદવામાં) તીક્ષ્ણ કુહાડા જેવી એવી આ ઉત્તમ ઐશ્વર્યવાળી સરસ્વતી અને મનોવાંછિત અપો.—૨

વિશદપક્ષવિહક્ષમગામિની, વિશદપક્ષમૃગાક્ષમહોજ્જ્વલા ।

વિશદપક્ષવિનેયજનાર્ચિતા, વિશતુ મેઝમિમતાનિ સરસ્વતી ॥ ૩ ॥

ઉજ્જ્વળ પાંખવાળા (હંસ) પક્ષી ઉપર સ્વાર થનારી, શુદ્ધ પક્ષ (પંખવાડિયા)ના ચન્દ્રના જેવી અત્યંત નિર્મળ, તેમજ વિમળ (માતાપિતાના) પક્ષવાળા વિનમ્ર માનવો વડે પૂજાયેલી એવી સરસ્વતી—૩

વરદક્ષિણબાહુદૃતાક્ષકા, વિશદવામકરાર્પિતપુસ્તિકા ।

ઉમયપાણિપયોજધૃતામ્બુજા, વિશતુ મેઝમિમતાનિ સરસ્વતી ॥ ૪ ॥

વરદાન દેનારી મુદ્રાવાળા (એક જમણા હાથવાળી) તેમજ જપમાલાને ધારણ કરેલા (દ્વિતીય) દક્ષિણ હસ્તવાળી, વળી નિર્મળ હાથા હાથમાં પુસ્તક રાખ્યું છે એવી તેમજ બંને કર-કમલ વડે કમળને ધારણ કર્યું છે એવી સરસ્વતી—૪

મુકુટરત્નમરીચિમિરુધ્વગૈર્વદતિ યા પરમા ગતિમાત્મનિ ।

મવસમુદ્રતરીસ્તુ નૃણાં સદા, વિશતુ મેઝમિમતાનિ સરસ્વતી ॥ ૫ ॥

મુકુટ(ગત) રત્નનાં ઊર્ધ્વગામિ કિરણો વડે જ પોતાને વિષે પરમ ગતિ વડે છે, તે માનવોને માટે તો સર્વદા સંસાર-સમુદ્રમાં નૌકા સમાન એવી સરસ્વતી—૫

પરમહંસહિમાચલનિર્ગતા, સકલપાતકપટ્ટવિવર્જિતા ।

અમૃતબોધપયઃપરિપૂરિતા, વિશતુ મેઝમિમતાનિ સરસ્વતી ॥ ૬ ॥

પરમહંસ (ગિરિશર)રૂપ હિમાલયમાંથી નીકળેલી, સર્વ પાપરૂપ કાઢવથી રહિત, અશ્રુત-જ્ઞાનરૂપ જળ વડે પરિપૂર્ણ એવી સરસ્વતી (નદી) અને—૬

પરમહંસનિવાસસમૃજ્જ્વલા, કમલયાકૃતિપાસમનોત્તમાઃ (૧) ।

વહતિ યા વદનામ્બુજહં સદા, વિશતુ મેઝમિમતાનિ સરસ્વતી ॥ ૭ ॥

ઉત્તમ હંસના નિવાસ (સ્થાનરૂપ માનસ સરોવરના) જેવી ઉજ્જ્વળ, સુખ-કમળને..... ધારણ કરે છે તે સરસ્વતી—૭

સકલવાક્ષમયમૂર્તિધરા પરા, સકલસત્ત્વહિતૈકપરાયણા ।

સકલનારદતુમ્બુરુસેવિતા, વિશતુ મેઝમિમતાનિ સરસ્વતી ॥ ૮ ॥

કળા અને સાહિત્યની (અથવા સમગ્ર જ્ઞાનની) મૂર્તિરૂપ તથા ઉત્તમ, તેમજ સમગ્ર પ્રાણીજીવાના કલ્યાણને વિષે અદ્વિતીયપણે તત્પર, તથા વળી સર્વ નારદા અને તુચ્છરૂ (ગાંધર્વ) થી સેવિત એવી સરસ્વતી—૮

મલયચન્દનચન્દ્રજઃ કણ-પ્રકરશુભ્રદુકલપટાશ્રુતા ।

વિશદહંસકહારવિશ્રુપિતા, દિશતુ મેઽમિમતાનિ સરસ્વતી ॥ ૧ ॥

મલય (ગિરિ) ના ચન્દન અને કપૂરના રજઃકણના સમૂહના સમાન દેદીપ્યમાન વસ્ત્ર-પદ્મથી વીટાયેલી, નિર્ભળ હંસ અને હારથી વિશેષતઃ અલંકૃત એવી સરસ્વતી—૬

મલયકીર્તિકૃતામપિ સંસ્તુતિં, પઠતિ યઃ સતતં મતિમાનુ નરઃ ।

વિજયકીર્તિગુરોઃ કૃતિમાદરાત, સુમતિકલ્પલતાફલમશ્નુતે ॥ ૧૦ ॥

વિજયકીર્તિ નામના શુરની કૃતિ અને તે મલયકીર્તિએ કરેલી સ્તુતિનું પણ જે બુદ્ધિ-શાળી માનવ આદરપૂર્વક નિરન્તર પઠન કરે છે, તે સુબુદ્ધિશ્વ કલ્પવૃક્ષીના ફળને ભોગવે છે—૧૦

ચ-પરિશિષ્ટમ્

॥ શ્રીસરસ્વતીસ્તવઃ ॥

સકલમન્ગલબુદ્ધિવિધાયિની, સકલસદ્ગુણસન્તતિદાયિની ।

સકલમન્ગુલસૌખ્યવિકાશિની, હરતુ મે દુરિતાનિ સરસ્વતી ॥ ૧ ॥

સમગ્ર કલ્યાણીની વૃદ્ધિ કરનારી, સમસ્ત સદ્ગુણની શ્રેણિ અર્પણ કરનારી, સંપૂર્ણ, મનોહર સુખનો વિકાસ કરનારી એવી સરસ્વતી મારાં પાપોનો નાશ કરે.—૧

અમરદાનવમાનવસેવિતા, જગતિ જાલ્યહરા શ્રુતદેવતા ।

વિશદપદ્મવિદગ્ધવિહારિણી, હરતુ મે દુરિતાનિ સરસ્વતી ॥ ૨ ॥

દેવો, દાનવો અને માનવો વડે સેવા કરાયેલી, જગત્માં (વસતા જીવોની) જડતાને હરનારી, તેમજ ઉન્નવળ પાંખવાળા પક્ષી (રાજહંસ) ઉપર આરોહણ કરનારી તની અધિષ્ઠાયિકા સરસ્વતી—૨

પ્રવરપણ્ડિતપૂર્ણપૂજિતા, પ્રવરકાન્તિવિશ્રૂષણરાજિતા ।

પ્રવરદેહવિભ્રમરમણ્ડિતા, હરતુ મે દુરિતાનિ સરસ્વતી ॥ ૩ ॥

મૌઠ પણ્ડિત પુરુષોથી પૂજાયેલી, અત્યુત્તમ લાવણ્ય અને આલુપણથી શોભતી, તેમજ ઉત્તમ દેહની દ્રુતિના સમૂહથી અલંકૃત એવી સરસ્વતી—૩

સકલશ્રીતમરીચિસમાનના, વિહિતસેવકબુદ્ધિવિકાશના ।

શૃતકમણ્ડલપુસ્તકમાલિકા, હરતુ મે દુરિતાનિ સરસ્વતી ॥ ૪ ॥

(સોળે) કળાથી યુક્ત ચન્દ્રના સમાન વદનવાળી, વળી જેણે સેવકની મતિનો વિકાસ કર્યો છે એવી તથા જેણે હસ્તોમાં કમણ્ડલ, પુસ્તક અને (જપ)-માળા ધારણ કરી છે એવી સરસ્વતી—૪

૧ આ સ્તવનાં પ્રાચીનિક દશ પદો દ્રુતવિલગ્નિત છંદમાં રચવામાં આવ્યાં છે, બચારે એનું અંતિમ પદ આદ્યવિદિહિત છંદમાં રચાયેલું છે.

સકલમાનસસંશયહારિણી, મધ્યમવોર્જિતપાપનિવારિણી ।

સકલસદ્ગુણસન્તતિધારિણી, હરતુ મે દુરિતાનિ સરસ્વતી ॥ ૫ ॥

સમસ્ત (પ્રાણીના) મનના સંશયને દૂર કરનારી, સંસારમાં ઉત્પન્ન થયેલ મોટા પાપનું નિવારણ કરનારી, સકળ સદ્ગુણની શ્રેણિને ધારણ કરનારી એવી સરસ્વતી—૫

પ્રબલવૈરિસમૂહવિમર્દિની, નૃપસમાદિષુ માનવિવર્દિની ।

નતજનોદિતસક્કટમેદિની, હરતુ મે દુરિતાનિ સરસ્વતી ॥ ૬ ॥

પરાક્રમી વૈરીના સમુદાયનું મર્દન કરનારી, રાજ-સભાદિકને વિષે સન્માનને વધારનારી, નમન કરેલા માનવોના ઉદયમાં આવેલાં કષ્ટોને કાપનારી એવી સરસ્વતી—૬

સકલસદ્ગુણભૂષિતવિગ્રહા, નિજતનુચુતિતર્જિતવિગ્રહા ।

વિશદવસ્ત્રધરા વિશદદ્યુતિ-હરતુ મે દુરિતાનિ સરસ્વતી ॥ ૭ ॥

સકળ સદ્ગુણથી અલંકૃત દેહવાળી, વળી જણે પોતાના દેહની દ્યુતિ વડે (રાજહંસ જેવા) પક્ષીઓને (અથવા સંત્રાસોને કે કુચ્છોને) પરાસ્ત કર્યા છે એવી, તથા વિશદ વસ્ત્રને ધારણ કરનારી તેમજ નિર્ભય પ્રભાવાળી એવી સરસ્વતી—૭

મધ્યદવાનલશાન્તિ(ન્ય)તનૂનપા-દ્વિતકરૈદ્વકૃતિમન્ત્રકૃતકૃપા ।

મવિકચિત્તવિશુદ્ધિવિધાયિની, હરતુ મે દુરિતાનિ સરસ્વતી ॥ ૮ ॥

સંસારરૂપ દાવાનલને શાન્ત કરવામાં મેધ સમાન, (જીવોને) હિતકારી, ઐકારના અપથી જણે કૃપા કરી છે એવી તથા લબ્ય (જનો)ના ચિત્તને નિર્ભય કરનારી એવી સરસ્વતી—૮

તનુભૂતાં જહતામપહૃત્ય યા, વિબુધતાં દદતે મૃદિતાર્ચવા ।

મતિમતાં જનનીતિ મતાઞ્ચ સા, હરતુ મે દુરિતાનિ સરસ્વતી ॥ ૯ ॥

પૂજન થતાં આનંદ પામી જે પ્રાણીઓના અજ્ઞાનને દૂર કરીને વિદ્વતા અર્પે છે અને જે આ જગતમાં બુદ્ધિશાળીઓની માતા તરીકે મનાય છે, તે સરસ્વતી—૯

સકલશાસ્ત્રપયોનિધિનૌ: પરા, વિશદકીર્તિધરાઞ્જિતમોહરા ।

જિનવરાનનપદ્મનિવાસિની, હરતુ મે દુરિતાનિ સરસ્વતી ॥ ૧૦ ॥

સમગ્ર શાસ્ત્રરૂપ સમુદ્રને વિષે નૌકા સમાન, ઉત્તમ, નિર્ભય કીર્તિવાળી, પ્રાણીઓના અજ્ઞાનનો નાશ કરનારી, જિનેશ્વરના સુખ-કમલમાં નિવાસ કરનારી એવી સરસ્વતી—૧૦

ઇત્યં શ્રીશ્રુતદેવતા મગવતી વિદ્વજ્જનાનાં પ્રસૂ:

સમ્યગ્જ્ઞાનવરપ્રદા ષનતમોનિર્નાશિની દેહિનામ્ ।

શ્રેય:શ્રીવરદાયિની સુવિધિના સમ્પૂજિતા સંસ્તુતા

દુષ્કર્માણ્યપહૃત્ય મે વિદધતાં સમ્યક્શ્રુતં સર્વદા ॥ ૧૧ ॥-શાર્દૂલ

આ પ્રમાણે સુવિધિ પૂર્વક પૂજન કરાયેલી તેમજ સ્તવાયેલી ભગવતી શ્રીશ્રુત-દેવતા કે જે પશ્ચિહત પુરુષોની માતા છે, જે યથાર્થ જ્ઞાનરૂપ વરદાનને આપનારી છે, જે પ્રાણીઓના ગાદ અજ્ઞાનનો વિનાશ કરનારી છે તેમજ જે કલ્યાણરૂપ લક્ષ્મીના વરદાનને (પણ) દેનારી છે, તે (સરસ્વતી) મારાં કુશ્મૃત્યોને દૂર કરીને મારા શ્રુત (જ્ઞાન)ને સર્વદા યથાર્થ કરો.—૧૧

છ-પરિશિષ્ટમ્ ।

॥ શ્રીશારદાસ્તુતિઃ ॥

ૐ હૌં અર્દન્યુલામ્બોજ-વાસિનીં પાપનાશિનીમ્ ।

સરસ્વતીમહં સ્તૌમિ, શ્રુતસાગરપારદામ્ ॥ ૧ ॥

ૐ હૌં તીર્થકરના વદન-કમલમાં વસનારી, પાપનો વિનાશ કરનારી તથા શ્રુત-સાગરનો પાર પમાડનારી એવી સરસ્વતીની હું સ્તુતિ કરું છું.—૧

લક્ષ્મીવીજાશ્વરમયીં, માયાવીજસમન્વિતામ્ ।

ત્વાં નમામિ જગન્માત-લૌકિકૈશ્વર્યદાયિનીમ્ ॥ ૨ ॥

હે વિશ્વ-જનની ! લક્ષ્મી-બીજ વાચક (શ્રી) અક્ષરથી યુક્ત, માયા-બીજ (હૌં) સહિત તેમજ ત્રિભુવનના ઐશ્વર્યને આપનારી એવી તને હું નમસ્કાર કરું છું.—૨

સરસ્વતિ ! વદવદ-વાગ્વાદિનિ ! મિતાશ્વરૈઃ ।

યેનાહં વાહ્મયં સર્વં, જાનામિ નિજનામવત્ ॥ ૩ ॥

હે સરસ્વતી ! વદ વદ વાગ્વાદિની ! એ મિત (અલ્પ) અક્ષરો વડે હું મારા નામની જેમ સમસ્ત સાહુત્યને બાંધું છું.—૩

ભગવતિ ! સરસ્વતિ !, હૌં નમોઽશ્ચિદ્વયે પ્રગે ।

યે કુર્વન્તિ ન તે હિ સ્યુઃ, જાહ્વામ્બુધિવરાણવાઃ ॥ ૪ ॥

હે ભગવતી શારદા ! જેઓ તારા ચરણ-કમલને વિષે પ્રાતઃકાલમાં હૌં પૂર્વક નમન કરતા નથી, તે અજ્ઞાનના સમુદ્રના જેવા દૃઢચણા છે.—૪

ત્વત્પાદસેવી હંસોઽપિ, વિવેકીતિ જનશ્રુતિઃ ।

બ્રવીમિ કિં પુનસ્તેષાં, યેષાં ત્વચરણૌ હૃદિ ? ॥ ૫ ॥

તારા ચરણની સેવા કરવાવાળો હંસ પણ વિવેકી છે એવી લોક-શ્રુતિ છે, તો પછી જેમનાં હૃદયમાં તારાં ચરણો છે તેની તો હું શી (વાત) કહું !—૫

તાવકીના ગુણા માતઃ !, સરસ્વતિ ! વદાત્મકે ! ।

યત્સ્મૃતાવપિ જીવાનાં, સ્યુઃ સૌખ્યાનિ પદે પદે ॥ ૬ ॥

હે સરસ્વતી ! હે વદસ્વરૂપી ! જે શુણ્ણનું સ્મરણ કરવાથી જીવોને પગલે પગલે સુખો મળે, તે શુણ્ણ તારામાં છે.—૬

ત્વદીયચરણામ્બોજે, મશિષં રાજહંસવત્ ।

મવિષ્યતિ કદા માતઃ !, સરસ્વતિ ! વદ સ્ફુટમ્ ॥ ૭ ॥

હે માતા ! હે સરસ્વતી ! તારા ચરણ-કમલને વિષે રાજહંસની પેઠે આંધ્ર ચિત્ત ક્યારે (બકિત-શાળી) થશે તે તું સ્પષ્ટ બોલ.—૭

૧ આ સ્તુતિ શ્રીમદ્વિજયદાસચરિત્રે ઉતારી મોકલી હતી; તે બદલ હું તેમનો આભારી છું.

શ્વેતાન્જનિચિન્દ્રાશ્મ-પ્રાસાદસ્યાં ચતુર્હજામ્ ।
 હંસસ્કન્ધસ્યિતાં ચન્દ્ર-મૂર્ધ્યુજ્જ્વલતનુપ્રમામ્ ॥ ૮ ॥
 વામ-દક્ષિણહસ્તાભ્યાં, વિભ્રતીં પદ્મ-પુસ્તિકામ્ ।
 તથેતરાભ્યાં વીણા-જ્ઞ-માલિકાં શ્વેતવાસસીમ્ ॥ ૯ ॥
 ઉદગિરન્તીં મુખામ્બોજા-દેનામશ્વરમાલિકામ્ ।
 ધ્યાયેદ્ શોગ્રસ્યિતાં દેવીં, સજ્જોઽપિ કવિર્મથેત્ ॥ ૧૦ ॥

સફેદ કમળ, નિધિ અને ચન્દ્ર-મણિના મહેલમાં રહેલી, ચાર હાથવાળી, હંસની ખાંધ ઉપર
 આરૂઢ થયેલી, ચન્દ્રની મૂર્તિ જેવી ઉજ્જ્વળ દેહની કાંતિવાળી, ડાબા હાથ વડે પદ્મને અને
 જમણા હાથથી પુસ્તકને તેમજ બીજા બે હાથો વડે વીણા અને જપ-માળાને ધારણ કરતી, ધવળ
 વસ્ત્રવાળી, સુખ-પદ્મથી આ અક્ષર-માળાનો ઉચ્ચાર કરતી અને આગળ રહેલી એવી આ (શારદા)
 દેવીનું જે ધ્યાન ધરે, તે મૂર્ખ હોય તો પણ કવિ થાય. ૮—૯—૧૦

શ્રીશારદાસ્તુતિમિમાં હૃદયે નિધાય
 યે સુપ્રમાતસમયે મનુજાઃ સ્મરન્તિ ।

તેષાં પરિસ્ફુરતિ વિશ્વવિકાશહેતુઃ

સદ્જ્ઞાનકેવલમહો મહિમાનિધાનમ્ ॥ ૧૧ ॥

આ શ્રીશારદા-સ્તુતિને હૃદયમાં સ્થાન આપીને જે માનવો એનું સવારના પહોરમાં સ્મરણ
 કરે છે, તેમને શ્રદ્ધાદુઃખનો વિકાસ કરવામાં કારણરૂપ તેમજ મહિમાના ભંડારરૂપ એવું સુન્દર
 દેવલજ્ઞાન અહીં સ્ફુરે છે.—૧૧

યથેત્સયા સુરવ્યૂહ-સંસ્તુતા મયકા સ્તુતા ।

તત્ તાં પૂરયિતું દેવિ !, પ્રસીદ પરમેશ્વરિ ! ॥ ૧૨ ॥

સુર-સમૂહ વડે સ્તુતિ કરાયેલી એવી તારી મેં જે અભિલાષથી સ્તુતિ કરી છે તેને પૂર્ણ
 કરવા માટે હે દેવી ! હે પરમ ઐશ્વર્યવાળી (શારદા) તું કૃપા કર.—૧૨

જ-પરિશિષ્ટમ્ ।

શ્રીશાન્તિકુશલ મુનીશ્વરકૃત

પાર્શ્વનાથ સ્તવન

સારદ નામ સોહામણી(છું !) મનિં આણી હો અવિહર રંગ.

પાસ તણી મહિમા કહું ચંશ કીરતિ હો જીમ ગાજ ગંગ.

૧.

ગોડી (૧) પરતા પૂરવે ચિતામણી (૨) હો તું લીલ વિલાસ.

અંતરીક (૩) મોરે મને વરકાણે (૪) હો તું સોહિઈ પાસ.

ગોડી૦ ૨.

અલવિણુ (૫) રાવણુ (૬) રાજ્યો જીરાવણ (૭) હો તું જગદ દેવ !

કલજુગ પાસ સંખેસરો (૮) બૌદ્ધજ (૯) હો તોરી કીજઈ સેવ.

ગોડી૦ ૩.

ચોરવાડે (૧૦) મગસીઓ (૧૧) જ્યો દીવ (૧૨) પાટણુ (૧૩) હો ડોકરીઓ પાસ.

(૧૪) દાદો (૧૫) નવખંડ (૧૬) અણીઈ પાસ કલવદી (૧૭) હો રાય રાણા દાસ. ગોડી૦ ૪.

પંચાસર (૧૮) મહીમંડળે ભલે ભાભો (૧૯) હો નારિંગો (૨૦) નામ.

નવપલ્લવ (૨૧) ડોકો (૨૨) કલ્હો, અગ્રારે (૨૩) હો તું બેઠો ઠામ.

ગોડી૦ ૫.

લોહણુ (૨૪) તવરી (૨૫) અણીએ ઉથમણી (૨૬) હો મહિમાભંડાર.

શિરોઈઈ (૨૭) બ્રેવીશમો કુકડેશર (૨૮) હો સેવક સાધાર.

ગોડી૦ ૬.

જોઅણુ (૨૯) પાસ મંચાવતી (૩૦) નાકૂડે (૩૧) હો તું ધૃતકલ્લોલ. (૩૨)

સહસ્રણી (૩૩) ને સાંભલો (૩૪) પાસ પરગટ (૩૫) હો તું કુંકમરોલ (૩૬).

ગોડી૦ ૭.

ચિંહુરૂપે આરાસણુ (૩૭) ધંધાણી (૩૮) હો વંદું નિશદીશ.

ભેનમાળ (૩૯) ઉજ્જવણીએ (૪૦) નેવાજ હો જણે જગદીશ.

ગોડી૦ ૮.

લીડભંજન (૪૧) ભલે સાંભર્યો કરહિડે (૪૨) હો નાગિંદ્રહ (૪૩) જોય.

જસલમેરે (૪૪) તું જ્યો અમીત્રરો (૪૫) હો મંડોરે (૪૬) હોય.

ગોડી૦ ૯.

શંખલપુર (૪૭) સિંધુ (૪૮) જ્યો મુંજપરે (૪૯) હો જોટિંગો (૫૦) પાસ.

મંમદાવાદિ (૫૧) મનોહર કંચોઈઈ (૫૨) હો તું સોઈ પાસ.

ગોડી૦ ૧૦.

સીદદી (૫૩) આમોદે (૫૪) વસે કલિકુડે (૫૫) હો સોજિત (૫૬) પરિણામ.

પાસ વિહારે આગરે (૫૭) ચાણુસમે (૫૮) હો બેડે (૫૯) અભિરામ.

ગોડી૦ ૧૧.

૧ જસ તીરથ. ૨ અલવર. ૩ બલાજ. ૪ ઉપમણુ. ૫ સીરોડી. ૬ ચંભણુ. ૭ ચારોપઈ. ૮ મંડોરો. ૯ આ આદમી કડી છે, જ્યારે પૂર્વેની કડી નવમી છે; વળી સલપણુપુર સમીઈ જ્યો એવો પાદ-બેદ પણ છે. ૧૦ સાદીઈ માદધ વર્યો. ૧૧ પાલ.

- કપ્પડવણિ (૬૦) કોરડે (૬૧) હંમીરપરિ (૬૨) હો પેપાડે (૬૩) પાસ.
છેલેલી (૬૪) છાલેલીએ (૬૫) મેસાણે (૬૬) હો મેડતા (૬૭) નિવાસ. ગોડી૦ ૧૨.
- કડિઆઉલે (૬૮) આલુએ (૬૯) શેત્રુંજે (૭૦) વંદું (૭૧) ગિરનારિ.
ખેત્રેવો (૭૨) રાધનપુરે (૭૩) કંબોધઈ હો સંડેરે (૭૪) સાર. ગોડી૦ ૧૩.
- તું ભર્યયિ (૭૫) તું ઈડરે (૭૬) ખનુઆડે (૭૭) હો તુંહિજ ગુણખાણિ.
તું ફેલવાડે (૭૮) વડોદરે (૭૯) કુંગરપરિ (૮૦) હો ગંધારિ (૮૧) વખાણિ ગોડી૦ ૧૪.
- વીસલનગરિ (૮૨) વાલ હો ડભોધઈ (૮૩) હો યેઠો જનરાજ.
વાણિજ (૮૪) ચેલણ (૮૫) પાસજ વેલાઉલ (૮૬) હો વડલી (૮૭) શિરતાજ. ગોડી૦ ૧૫.
- મહુરપાસ (૮૮) ચેઈ વલી અહિછતે (૮૯) હો આણુંવો રાય.
નાગપુરે (૯૦) ખીખિપુરે (૯૧) નડુલાઈ (૯૨) હો ઢીલી (૯૩) મંઝારિ. ગોડી૦ ૧૬.
- ગાઠરીઓ (૯૪) માંડવગઢે (૯૫) તજજરે (૯૬) હો પીરોજ (૯૭) વાસ.
કુંભલમેરે (૯૮) ગાજીઓ રાણકપુર (૯૯) હો સમયો દે સાદ. ગોડી૦ ૧૭.
- તું વેલાઉલે (૧૦૦) માનીઓ સિદ્ધપુરિ (૧૦૧) હો તું દીવ મઝારિ.
ચિત્રકોટ (૧૦૨) ચંદ્રાવતી (૧૦૩) આસાઉલ (૧૦૪) હો વાંસવાલે (૧૦૫) પારિ. ગોડી૦ ૧૮.
- મરહઠ (૧૦૬) મથુરા (૧૦૭) જલ્પીઈ વાણારસી (૧૦૮) હો તું પાસ જીવુંદ.
તું સમિઆણે (૧૦૯) સાંભલ્યો તજજરે (૧૧૦) હો તૂઠો જીવુંદ. ગોડી૦ ૧૯.
- એકસો આઠે આગલા નામેં કરી હો યુણિઓ જનરાજ.
આરતી ટલી આમય ગયો આશા ફલી હો મારા મનની આજ. ગોડી૦ ૨૦.
- પાસ પ્રભાવે પ્રાગડો મહિમાનિધિ હો તું દેવદયાલ.
એકમના જ એલગિં તે પામિ હો લાછી વિશાલ. ગોડી૦ ૨૧.
- તું મેવાસી ઉજલો તેં માંડી હો મોટી જન.
ભવના ભાજે આમલા તુજ આગલિં હો નાચે પાત્ર. ગોડી૦ ૨૨.
- ઉવસ વાસે તું વસે વાણારસી હો રાણા વામા માત.
અશ્વસેન કુલચંદલો મુજ વહાલો હો તું ત્રિજગવિખ્યાત. ગોડી૦ ૨૩.
- છત્ર ધરે ચામર ઢળે ઠકુરાઈ હો ત્રિગઢે ઝંઝું લાણ.
ભામંડળ તેજ તપે તુજ વંછે હો દરિસણ દીવાણ. ગોડી૦ ૨૪.

દૈત્રવ દૈત કયાલિઓ જાખ્ય ચોગણુ હો ડાઈણુ વિકરાલ.	
ભૂત ન માગે દૈરવા તું સમરથ હો ગોડી રખવાલ.	ગોડી૦ ૨૫
તું મરધરનો પાતશાહ એકલમલ હો તું ધિંગડધિંગ.	
વારણુ રાખે ખારણુ તુજ સહાઓ હો દો ન કરે સિંગ.	ગોડી૦ ૨૬
ઠમ ઠમ ઠવો ઠકુરાં ચડા ચાંક હો તું કાઠે મારિ.	
રોગ હરે રોગી તણાં તું ખેસેં હો વનવાડી ઝાડિ.	ગોડી૦ ૨૭
તરકસ બીડે ગાતડી કર ઝાલિ હો લાલ કખાણુ.	
નીલડે ઘોડે તું ચઢે તું ફેરે હો ફેઝાં ઢેકાણુ.	ગોડી૦ ૨૮
નવ નવ રૂપે તું રમે અડવડીઓં હો "દે" જન ! હાથ.	
સંધ તણી સાનિધ કરે તું મેલે હો મેલાવે સાથ.	ગોડી૦ ૨૯
અલખ નિરંજન તું જ્યો અતુલિ ખલ હો તું ભૂતલભાણુ.	
શાંતિકુશલ ઈમ વિનવે તું સાહિય હો ગોડી સુલતાણુ.	ગોડી૦ ૩૦
તપગચ્છ તિલક સમોવડે પાય પ્રણમી હો વિજયસેન સૂરીશ.	
સંવત સોલહ સતસટે (૧૬૬૭) વીનવીઓ હો ગોડી જગદીશ.	ગોડી૦ ૩૧
કલશ—ખેવીસમો જનરાજ જાણી હિઈ આણી વાસના	

નર અમર નારી સેવ સારી ગાયમું ગુણુ પાસના
 વિનયકુશલ ગુરુચરણુ સેવક ગોડી નામે ગહગલ્હો
 કલિકાલમાંહિ પાસ "નામિ" સેવ કરતાં મુખ લલ્હો.

૧ દૈવ. ૨ ખારિ ન રાખઈ. ૩ થલિ થલિ ઠવો ઠકુરાં ચેડા ચટક હો. ૪ ફેઝાં ફેઝાં હો ફેરખ ઢેકાણુ.
 ૫ તુંહિજ દિ હાથ. ૬ બોલાવઈ હો તું મેલખ સાથ. ૭ લિખ્યો. ૮ ઠકુર હો સાહિય સુલતાણુ. ૯ તડેવડિ.
 ૧૦ પરગટ.

શ્રીભક્તામર-સ્તોત્રની પાદપર્તિરૂપ કાવ્ય-સંગ્રહ

(પ્રથમ વિભાગ) સંબંધી અભિપ્રાયો

(૧)

આચાર્યવર્ચ શ્રીમાનતુંગસૂરિનું સ્તોત્ર જૈન જગત્માં બહુ વિખ્યાત છે. તેમના કર્તા સૂરિ-પ્રવરને આજ સેંકડો વર્ષો વીસા છતાં તેઓ કૃતિરૂપે અમર છે, અને એ અમરતાનાં મુખ્ય કારણો તેઓશ્રીની કૃતિમાં રહેલ શબ્દ-લાલિય, અષ્ટાંકિત રસપ્રવાહ, સુંદર કાવ્ય-ચમત્કૃતિ અને ભાગી-રથીના જલસમાન આત્માના દૃઢ્યંગમ ભાવો છે. આ પ્રભાવક સ્તોત્રનાં અનેક અનુકરણો થયાં છે. કમલાએ તે બધાં અભારે ઉપલબ્ધ નથી, છતાં જે અનુકરણો બહાર પડે છે તે ભેતાં દૃઢ્ય જરૂર કુલાય છે. જૈન મહર્ષિઓએ પોતાનો નિવૃત્તિ-સમય જ્ઞાનધ્યાન સાહિત્યસેવામાં ગાળ્યો છે, જેમની સાહિત્યસૃષ્ટિમાં હંચી શ્રદ્ધા સાથે ધર્મભાવના પોષાય અને ચાતકની પેઠે વાચકનું મન આકર્ષાય એવું સુંદર તત્ત્વ-મિલન હોય છે. શ્રીનેમિભક્તામર અને શ્રીવીરભક્તામર એ તેના સુંદર નમુના છે. આ બન્ને ભક્તામરો શ્રીજૈનશ્રેયસ્કર મંડળ-મહેસાણા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ છે જે તેમાં રહેલ કવન-સામર્થ્યથી જટલી પ્રસિદ્ધિમાં આવવાં બેઠ્યે, તેટલાં પ્રસિદ્ધ થયાં નથી. અલ-ખત આખાળગોપાળપ્રિય મૂળ ભક્તામરસ્તોત્રની પ્રતિજ્ઞાને આ બન્ને ભક્તામરો પામશે કે કેમ ! તે શંકનીય છે. છતાં આ સ્તોત્રો અતિ પ્રયાસથી બહેરાતમાં મૂકતાં વિશેષ ઉચ્ચ કક્ષાને પામે એ શક્ય છે.

હમણાં આગમોદયસમિતિએ આ બન્ને સ્તોત્રોનું મૂળ-ટીકા-ભાષાંતર-વિવેચનવાળું પુસ્તક જૈન જગત્ સમક્ષ મૂક્યું છે. વીરભક્તામરના કર્તા ઉપાધ્યાય શ્રીધર્મવર્ધનગણિ છે. તેમણે આ ભક્તામરમાં ટુંકાણમાં સારી શૈલીથી વીર ભગવાનના જીવનને આલેખ્યું છે. પ્રજ્ઞા પૂર્વ ભવ-જન્મમહોત્સવ-શ્રીઐતમસ્વામી-શ્રેણિક-ચંદનખાળા વિગેરે પ્રસંગો અને વીરતાની યથાર્થ-તાનો ટુંકો છતાં સુંદર પરિચય આપ્યો છે તેમજ કવનપદ્ધતિ સરલ, રોચક અને પ્રૌઢ ભાવવાહી છે અને ટીકા પણ પોતાનીજ હોઈ અર્થની સ્પષ્ટતા કરવા પૂરતું લક્ષ્ય રખાયેલ છે.

બીજું શ્રીનેમિભક્તામર તે શ્રીભાવપ્રભસૂરિનું છે, જેણે નેમિનાથ પ્રજ્ઞનું પ્યાન દૃઢ્યંગમ આપ્યું છે, જેની કાવ્યપ્રસાદી શિષ્ટ-ક્લિષ્ટ, સુંદર ચમત્કૃતિવાળી અને પ્રૌઢ પાહિડલભરી છે, જેમાં એક વાર જવા તેવાની ચાંચ ખુચે તેમ નથી. ટીકાથી ક્લિષ્ટતાને સરળ કરી છે.

પ્રો. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડીઆએ આ બન્ને સ્તોત્રોના શબ્દાર્થ, અન્વય, ભાષાંતર અને વિવેચન કરેલ છે. વિવેચનમાં અનેક ઉપયોગી માહિતીઓ આપેલ છે એટલે મૂળ ગ્રન્થને વિશ્વવ્યાપી બનાવવા માટે આ પદ્ધતિ બહુજ ઉત્તમ છે.

આ પુસ્તક સંસ્કૃતના અભ્યાસીઓ અને સંસ્કૃતના અનભિજ્ઞો એમ બન્ને વર્ગને અનુકૂળ થઈ પડે તેવી દબળું છે. પુસ્તકને સર્વોપયોગી બનાવવા માટે પૂરતો શ્રમ લેવાયો છે.

આપણા સાહિત્યગ્રન્થો કાવ્યગ્રન્થો આવી શાયક પદ્ધતિથી સુદ્રિત થાય એ અસારે બહુ જરૂરનું છે. પણ અહીં મને એક વાત જરૂર પડે છે કે જે મૂળનાં આ અનુકરણો છે તેને અહીં કેમ વિસાંરી દેવામાં આવ્યું છે ? જે મૂળની આ નીકા છે તે મૂળ રસપ્રવાહ-નદીની પીછાણ આપવાની જરૂર હતી. તેની વિશેષ ટીકાઓ મળી શકે તેમ છે. તેથી આવીજ શૈલીથી તેનું ભાષાંતર થવાની પ્રથમ અગત્યતા હતી. આ સ્તોત્રો જેમ જૈન વિદ્વાનોને ઉપયોગી છે તેમ અભ્યાસકદ્દિએ નીહાળનાર જૈનેતર અભ્યાસીઓને પણ આકર્ષે તેવાં છે. તો તેઓને ખાતર પણ મૂળ ભક્તામરની પ્રસાદી અપાઇ હોત તો સમુચિત થઇ પડત. હું ઇચ્છું છું કે હવે પછી આ સંબંધે ખ્યાલ રાખવામાં આવશે.

અંતમાં આવા મૌલિક ગ્રંથોને બહાર પાડનાર શ્રીમતી આગમોદય સમિતિ—કાર્યવાહકો, ગ્રંથકાર મહાત્મા અને ભાષાંતરકારના આ શુભ પ્રયાસની ભૂરિ ભૂરિ અનુમોદના-પ્રશંસા કરી આવાં બીજાં અનેક મૌલિકો બહાર પડે એ શુભેચ્છાપૂર્વક હું વિરમું છું.

મા. શુ. ૧૦ ભોમ,
વાલંકેસર, મુંબઈ. }

મુનિ દર્શનવિજય.

શ્રીવીરશાસન પુસ્તક ૫ મું, અંક ૧૭ ભો. શુકવાર તા. ૨૮-૧-૨૭.

(૨)

૧ શ્રીભક્તામર સ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્યસંગ્રહ.

(પ્રથમ વિભાગ) કિંમત રૂ. ૩-૦-૦.

આ વિભાગમાં શ્રીવીરભક્તામર, શ્રીનેમિભક્તામર અને સ્વોપજ્ઞ ટીકા સહિત અને શ્રીમાન-તુંગમૂરિકૃત ભક્તામર સ્તોત્ર, ગિરિનાર ગિરીશ્વર કલ્પરૂપ બે પરિશિષ્ટ સહિત, ગુર્જર ભાષાનુવાદ વિવરણ સંયુક્ત સમાવેલ છે. તે શ્રીઆગમોદય સમિતિ તરફથી શાહ વેણીચંદ સૂર્યદે બહાર પાડેલ છે. ખાસવાંચવાલાયક છે, સંગ્રહ બહુ સારો કર્યો છે. થુક પાકા ને સુંદર પુઠાથી બંધાવેલી છે.

શ્રી જૈન ધર્મપ્રકાશ સંઘ ૧૯૮૩ માર્ગશીર્ષ પુસ્તક ૪૨ અંક ૬ ભો.

(૩)

The Poems of Vir-Bhaktamar and Nemi. Bhaktamar By the two Jain poets- Upadhyay Shri Dharma-Vardhangani and Shri Bhavprabha Suri with an appendix consisting of the Bhaktamar Stotra and Shri Girinar-Girishwar Kalpa with a translation into Gujarati and explanatory notes by Prof. Hiralal R. Kapadia, M. A. Printed at the Karnatak Printing Press, Bombay. Cloth cover pp. 197. Price Rs. 3 (1926).

These poems are written by way of Padpurti to †some verses of the Bhaktamar Stotra of Shri Mantung Suri. Prof. Kapadia has collected, translated and an-

† Instead of some verses it should be all the verses. J. S. J.

notated them, and produced a scholarly work. These are but two out of such six Padpurti Poems.

K. M. J.

Vol. XLI. The Modern Review. No. 2 February 1927.

(૪)

“ વીરભક્તામર અને નેમિભક્તામર, કે જે માનતુંગસૂરિના સુપ્રસિદ્ધ ‘ ભક્તામર ’ નામથી જાણપાતા આદીશ્વરસ્તોત્રનાં પાદપૂર્તિરૂપ સ્તોત્ર-કાવ્યો છે. વિક્રમના ૧૮ માં સૈકાના પ્રારંભમાં વિદ્યમાન ધર્મવર્ધનગણિ અપરનામ વાયક ધર્મસિંહની અને એ જ સૈકાના અંતમાં વિદ્યમાન ભાવ-પ્રભસૂરિની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ સાથેની ઉપર્યુક્ત બન્ને કૃતિયો ‘ આગમોદ્યસમિતિ ’ દ્વારા ગત વર્ષમાં પ્રકાશમાં આવેલી છે. એ ઉપરથી ૧૮ માં સૈકામાં પણ જૈન વિદ્વાનોનો ભક્તિરસ અને વિદ્યાવ્યાસંગ દેટલો ઉચ્ચ પ્રકારનો હતો એ પ્રકાશમાં આવ્યું.

પ્રો. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા, એમ. એ., એમણે સંશોધન, ભાષાંતર અને વિવેચન કરી આ ગ્રંથની મહત્તા અને ઉપયોગિતામાં બહુ પ્રશંસનીય પ્રયત્ન દ્વારા સફળતા મેળવી છે એમ કહેવું જોઈએ. સ્પષ્ટીકરણસાધનીભૂતગ્રંથસૂચીમાં વાચ્છટાકારના કર્તા વાચ્છટને અપાયેલું મુનિવિશેષણ તથા પ્રભાવકચરિત્રના પ્રણેતા તરીકે ચંદ્રપ્રભસૂરિનું નામ, કે જે નિર્ણયસાગરની આવૃત્તિના ટાઇટલ પેજની ભૂલ પરથી ઉતરી આવ્યું જણાય છે, તે અમને ખટકે છે. તેવી ભૂલો બાદ કરીએ તો કહી શકાય કે અનુવાદકે પ્રસ્તાવના, ઉપોદ્ધાત, વિષયસૂચી, પરિશિષ્ટ, ગ્રંથસૂચી વિગેરે દ્વારા અને ભાષાંતરની આદર્શ શૈલી દ્વારા પોતાની સાક્ષરતાનો પરિચય કરાવ્યો છે. સાથે અન્ય ગ્રંથ પ્રકાશકોને, સંપાદકોને અને અનુવાદકોને અનુકરણીય દૃષ્ટાંત પૂરું પાડ્યું છે. આશા છે કે કાવ્યસંગ્રહના આવા જ બીજા વિભાગને થોડા વખતમાં દૃષ્ટિગોચર કરીશું. આવા ઉત્તમ ગ્રંથને પ્રકાશમાં લાવવા માટે સંસ્થાને તથા સંપાદકને અભિનંદન થી છે.

વીરસં. ૨૪૫૩, જ્યેષ્ઠ શુ. ૧૧. }
કાઠી પોળ, વડોદરા.

લાલચન્દ્ર ભગવાનદાસ ગાંધી.

(૫)

કાવ્યસંગ્રહ ભાગ ૧ લો, ભક્તામર સ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ, સંશોધન કરનાર પ્રો. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા, પ્રસિદ્ધ કરનાર શાહ વેણીચંદ સૂર્યંદ મુંબાઈ, આગમોદ્ય સમિતિ, મૂલ્ય રૂ. ૩). આ સંગ્રહમાં મુખ્ય બે કાવ્યો સમાવ્યાં છે. શ્રીધર્મવર્ધનગણિકૃત વીર-ભક્તામર તથા શ્રી-ભાવપ્રભસૂરિકૃત નેમિ-ભક્તામર. પરિશિષ્ટમાં ભક્તામર સ્તોત્ર તથા ગિરિનાર ગિરીશ્વર કલ્પ એ બેના મૂળ પાઠ આપેલા છે. ભક્તામરનો મૂળ પાઠ પ્રાસંગિક છે, કેમકે એના પરથી પહેલાં બે કાવ્યોનો વિષય મુકેલો છે.

વીર-ભક્તામરમાં ચોવીસમા તીર્થંકર મહાપ્રજ્ઞ શ્રીવીરનું જીવનચરિત્ર આપેલું છે. નેમિભક્તામરમાં રાજ્યમતીની સાથે પરણવાને માટે નેમિનાથ મંડપ સુધી આવી પાછો રથ ફેરવી જાય છે, તે વખતે રાજ્યમતી ઉન્મત્ત ઢશામાં વિરહના ઉદ્ગાર કાઢે છે; સાથે સાથે શ્રીકૃષ્ણની રાણીઓનાં વચન

પણ મૂકેલાં છે. વીર ભક્તામરમાં કંઈયે બોધ સારે નેમિભક્તામરમાં વિરહી શૃંગારાત્મક જ્ઞાન આપેલું છે. બંનેના સંસ્કૃત શ્લોક મુદ્ધિષ્ટ બંધારણવાળા, મધુર અને સ્પષ્ટ છે. બંને અગાઉ છપાઈ ગયેલા હતા: પરંતુ આ સંગ્રહમાં બંનેને વિસ્તીર્ણ પાઠ, સમજુતી, ભાષાંતર, વિવરણ વગેરે પુષ્કળ છૂટ અને શ્રમ સાથે અનુવાદ કરનારે આપેલ છે. એજ આ સંગ્રહની ખરી ખૂબી છે.

સાહિત્ય મે માસ ઇ. સ. ૧૯૨૮ પૃં ૩૧૭-૩૧૮.

(૬)

શ્રીભક્તામર સ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્યસંગ્રહ—ભાગ ૧ જમાં ઉપાધ્યાય શ્રી-ધર્મવર્ધનગણિકૃત વીરભક્તામર તથા શ્રીભાવપ્રભસૂરિકૃત નેમિભક્તામર પરિશિષ્ટ તરીકે ભક્તામર સ્તોત્ર તથા ગિરનાર કલ્પ સહિત સ્વોપજ્ઞ ટીકા અને ભાષાંતર સહિત આ ગ્રંથમાં આવેલ છે. સંશોધન તથા ભાષાંતર કર્તા પ્રો. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા એમ. એ. આ ગ્રંથ મૂળ, ટીકા, અન્વય અને શબ્દાર્થ શ્લોકાર્થ અને સ્પષ્ટીકરણ ભાષાંતર રૂપે આપેલ છે. ભાષાંતર સુંદર શૈલીથી અને અભ્યાસીને અભ્યાસ માટે સરલ અને ઉપયોગી બનાવ્યું છે. સારો પ્રયત્ન કરવામાં આવેલો છે. કાવ્યો અપૂર્વ અને તેના ખપી માટે એક ઉપયોગી વસ્તુ છે. તે માટે અમો વાંચવાની ખાસ લાલામણ કરીએ છીએ. કિંમત રૂ. ૩-૦-૦.

શ્રીઆત્માનંદ પ્રકાશ પુ. ૨૫, અં. ૧૦. વીર સં. ૨૪૫૪ વૈશાખ. આત્મ સં. ૩૨.

ચતુર્વિંશતિકા સંબંધી અભિપ્રાયો.

(૧)

શ્રીબ્રહ્મભટ્ટિસૂરિકૃત અને પૂર્વ મુનિવર્ય પ્રણીત ટીકા યુક્ત ચતુર્વિંશતિકા (સચિત્ર), શ્રીશારદાસ્તોત્ર તથા બ્રહ્મભટ્ટિસૂરિચરિત્ર—પ્રો. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા એમ. એ. એ આ કાવ્ય અને ચરિત્ર ગ્રંથનું સંશોધન તથા સરલ શબ્દાર્થ સાથે ભાષાંતર કર્યું છે. સાથે સ્પષ્ટીકરણ અને છેવટે શબ્દકોષ આપી અભ્યાસી અને વાચક વર્ગને બહુજ સરલતા કરી આપી છે. વળી આ બુકમાં ૧૬ વિદ્યાદેવીઓના વિવિધ રંગના સુંદર ફોટાઓ આપી ગ્રંથની સુંદરતામાં વૃદ્ધિ કરી છે. પ્રયાસ ઉત્તમ છે અને ગ્રંથ વાંચવા યોગ્ય છે. કિંમત છ રૂપીયા.

શ્રીઆત્માનંદ પ્રકાશ પુ. ૨૫, અં. ૧૦. વીર સં. ૨૪૫૪ વૈશાખ. આત્મ સં. ૩૨.

(૨)

પૂર્વ મુનિવર્ય પ્રણીત ટીકા યુક્ત ચતુર્વિંશતિકા શ્રીબ્રહ્મભટ્ટિસૂરિકૃત શારદાસ્તોત્ર, શ્રીરાજ-શેખરસૂરિવિરચિત શ્રીબ્રહ્મભટ્ટિસૂરિવર્યચરિત્ર પરિશિષ્ટ દ્વય સહિત, ભાઈ હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયાએ કરેલા ગુર્જર ભાષાનુવાદ વિગેરે યુક્ત બહુ શ્રેષ્ઠ રચનાવાળું છે.

આ બુકમાં ૧૬ વિદ્યાદેવીઓ વિગેરેના ફોટા બહુ સુંદર આપેલા છે. કિંમત રૂ. ૬) રાખી છે તે પ્રયાસ ને ખર્ચના પ્રમાણમાં વધારે નથી; પરંતુ તેના ખરીદનારા બહુ ઓછા મળે તેમ છે.

શ્રીજૈનધર્મપ્રકાશ, સં. ૧૯૮૪ વૈશાખ પુસ્તક ઝડ અંક બીજો, પૃં ૧૬.

ચતુર્વિંશતિકાનું ભાષાંતર

શ્રીમતી આગમોદય સમિતિ તરફથી વિક્રમ સંવત્ ૮૦૦ માં જન્મેલા અને મુનિદીક્ષા લેનારા અને ૧૧ વર્ષે આચાર્ય-પદ પ્રાપ્ત કરી અનેક રાજમહારાજોને જૈન ધર્મનો યોગ્ય આપી ૬૫ વર્ષની ઉંમરે પરીપકાર માટે અણસણ કરી આ ક્ષાની દુનિયા લાગ કરનાર અપ્પભટ્ટિસૂરિજીનું જીવનવૃત્તાંત તેમણે રચેલી ચૌવીસ બિનેશ્વરીની સ્તુતિરૂપ ચતુર્વિંશતિકા અને શ્રીશારદા-સ્તોત્ર અને તે ઉપર સંશોધન, ભાષાંતર કરી વિવેચન કરનાર શ્રીયુત હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા એમ. એ. નું વિવેચનવાળું પુસ્તક કાઉન ૮ પેજ એ સાધઝમાં ૪૮ રતલી કોક્ષલી લાયન લેબર પેપર પર પ્રગટ થયેલું છે. તેની તોંધ લેતાં અમને અતિ આનંદ થાય છે. શ્રીઅપ્પભટ્ટિસૂરિજી જન્મે ક્ષત્રિય હતા અને તેમના પિતાનું નામ અપ્પ અને માતાનું નામ ભટ્ટિ અને પોતાનું નામ મુરપાળ હતું. તેઓ ૭ વર્ષની ઉંમરેજ શ્રીસિદ્ધસેનસૂરિજીના સમાગમમાં આવતાં તેમની પાસે તેઓ જૈન ધર્મનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. તેમની બુદ્ધિ એટલી તો તીવ્ર હતી કે તેઓ પ્રતિદિન એક હજાર શ્લોક કંઠસ્થ કરતા હતા. તેમની આવી ઉત્તમ બુદ્ધિથી સિદ્ધસેનસૂરિજીએ અપ્પ પાસે પુત્રની માંગણી કરી, પણ એકનો એક પુત્ર હોવાથી તેણે પ્રથમ તો તેને મુનિ-દીક્ષા આપવા ના પાડી, પણ આખરે પોતાનું તથા પોતાની પત્નીનું નામ કાયમ રહે એવું નામ મુરપાળને આપવાની શરતે તેમને મુનિ-દીક્ષા લેવાની રજા આપી. આથી મુરપાળને મુનિ-દીક્ષા આપતાં બેકે ભદ્રકીર્તિ નામ આપવામાં આવ્યું હતું તોપણ તેઓશ્રી અપ્પ-ભટ્ટિના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા અને ૧૧ વર્ષની ઉંમરે તેમનું અગાધ જ્ઞાન જોઈ સૂરિ-પદ આપવામાં આવ્યું હતું. શ્રીઅપ્પભટ્ટિસૂરિજીને સરસ્વતી હાજરા હજુર હતી તેથી શ્રીગોપગિરિના રાજ યશોવર્માના પુત્ર આમરાજ તેમને પોતાની સાથે રાજ્ય-સિંહાસન પર બેસાડતા હતા અને તેમની સલાહ અનુસાર રાજ્ય ચલાવતા હતા. તેમણે અચ્ચાર વર્ષની ઉંમરે સૂરિ-પદ પ્રાપ્ત થતાં, દૂધ, દહીં, ઘી, તેલ, ગેળ અને તળેલા પકવાનોનો લાગ એ કારણથી ક્યોં હતા કે આમરાજ તેમના મિત્ર હતા અને રાજ-સંગત-થી ધૈવન-મદ થાય નહિ અને બ્રહ્મચર્યનો ભંગ થાય નહિ.

આ અપ્પભટ્ટિસૂરિજીએ ચૌવીસ તીર્થંકરની સ્તુતિ ૯૯ પદ્યના ચૌવીસ વિભાગના કાવ્યમાં શ્રી“ચતુર્વિંશતિકા” નામે લખી છે, અને દરેક વિભાગમાં એક બિનેશ્વરી, ચૌવીસ બિનેશ્વરી, આગમની અને દેવ દેવીની સ્તુતિ સંસ્કૃત ભાષામાં કરી છે. આ સ્તુતિઓ જૈન ધર્મ ઉપર અસંત પ્રકાશ નાખનાર છે અને અન્ય દર્શનીઓ પણ તેમાંથી ઘણું નવું જાણી શકે એમ છે. આ સ્તુતિને અનુવાદ પ્રોફેસર હીરાલાલ કાપડીયાએ કર્યો છે અને તે ઉપર અનેક પુસ્તકોની સાક્ષી આપી વિવેચન અને ટીકા લખી છે. પુસ્તકમાં શબ્દ-કોષ, શ્રીરાજશેખરસૂરિકૃત સંસ્કૃત અપ્પભટ્ટિ-સૂરિચરિત્ર અને શ્રીશારદા-સ્તોત્ર આપવામાં આવ્યા છે જે અનેક અલંકારો અને કાવ્ય-ચમત્કૃતિઓથી ભરપૂર છે. આવા એક ઉત્તમ પ્રાચીન પુસ્તકને ભાષાંતર સાથે પ્રગટ કરવા માટે શ્રીમતી આગમોદય સમિતિને મુબારકબાદી થો છે.

પ્રેમ પ્રિય ધર્મખંધુ બાઇ શ્રી. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડીઆ. મુંબઈ.

બાવનગરથી લી. ધર્મખંધુ કુંવરજી આણંદજીના બહુમાન યુક્ત પ્રણામ. હું આપના ખંને ચતુર્વિંશતિકાના કામથી એટલો પ્રસન્ન થયો છું કે વારંવાર તેની પ્રશંસા કરું છું. બખ્ષભટ્ટિ-વાળી ચતુર્વિંશતિકા મેં પ્રથમ વાંચી. હમણા શોભનમુનિવાળી વાંચી. તેમાં તમારા સંસ્કૃત કામ માટે તો હું અતુભોદના જ કરું છું. હું સંસ્કૃત ભાષાનો સામાન્ય અભ્યાસી છું. તેથી તે બાબતમાં કાંઈ લખી શકું તેમ નથી. તે શિવાય ગુજરાતી કામમાં કેટલીક હકીકત વાંચતાં મને જ્યાં જ્યાં સ્પષ્ટતા જેવું જણાયું તે આ સાથે લખી મોકલું છું. આ પરીક્ષા બુદ્ધિથી લખેલું ન જણશે પણ વધારે સ્પષ્ટ થવા માટે લખેલ સમજશે.

૧૯૮૪ ના જાન્યુઆરી ૬ વાર શુક

લી. કુંવરજીના પ્રણામ.

શ્રીશોભન મુનિવર્યકૃત ચોવીસ જિનેશ્વરોની સ્તુતિ

શ્રીઆગમોદયસમિતિ તરફથી તેના એક મંત્રી આવક ઝાંઝી શ્રીજીવણચંદ સાકરચંદ ઝવેરી આચાર્યવર્ય શ્રીસામરાનંદસૂરીશ્વરજી અને અન્ય આચાર્યો અને મુનિરાજોની મદદથી પ્રાચીન પુસ્તકોની હારમાળા પ્રગટ કર્યા જાય છે, તે વિષે અમે અગાઉ લખી ગયા છીએ. એ ગૃહસ્થ આવકે અત્યાર મુખીમાં શ્રીઆગમોદય સમિતિના આશરે પચાસ અને શ્રીદેવચંદ લાલ-બાઇ પુસ્તકાલયાર ફંડ તરફથી આશરે પોણેસો પુસ્તકો પ્રગટ કર્યા છે. હાલમાં શ્રીઆગમોદય સમિતિ તરફથી શ્રીભોજ રાજના વખતમાં થઇ ગયેલા મહાકવિ ધનપાલના બાઇ શ્રીશોભન મુનિવર્ય રચિત સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (સચિત્ર), મહાકવિ શ્રીધનપાલકૃત ટીકા અને પૂર્વ મુનીશ્વરકૃત અવચૂરિ અને ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્દ યશોવિજયજીકૃત ઐન્દ્ર-સ્તુતિ સાથે ' પાયમેન્ટ ' પેપર ઉપર કાલિન ૮ પૈજાના સાધકમાં જૈનોની ૨૦ દેવીઓના ત્રિરંગી ચિત્રો અને પ્રભુ મહાવીરના સમવસરણના ચિત્ર સાથે પ્રગટ કરવામાં આવી છે. તેમાં આપેલી વસ્તુ ચોવીસ તીર્થંકરોની સ્તુતિને લગતી હોવાથી અને તેનું સંરોધન, ભાષાંતર અને વિવેચન કરનાર માજી પ્રોફેસર હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડીઆ એમ. એ. હોવાથી, ગુજરાતી અને સંસ્કૃત ભાષાઓના જાણકારો માટે અને જૈન ધર્મના જિજ્ઞાસુઓ માટે પુસ્તક એવું તો ઉત્તમ બન્યું છે કે જે વિષે બે મત હોઇ શકે જ નહિ.

મૂળ અન્યકાર કવિરાજ શ્રીશોભન મુનિ ભોજ રાજના વખતમાં થઈ ગયા છે અને તેઓ-
શ્રી મહાકવિ ધનપાલે કે જેઓ બ્રાહ્મણ ધર્મના સંગી હતા તેમના ભાઈ થતા હતા. તેમના પિતા-
જીએ જૈન 'ચાન્દ્ર'ગચ્છીય શ્રીમહેન્દ્રસૂરજીનું કાણુ ફીટાવવા પોતાના બીજા પુત્ર શ્રીશોભનને
આચાર્ય મહારાજને અર્પણ કર્યા હતા અને તેઓએ જૈન મુનિરાજની દીક્ષા લીધી હતી એટલુંજ
નહિ પણ તેઓએ પોતાના જ્ઞાનથી મહાકવિ શ્રીધનપાલને જૈન ધર્મના રાગી કર્યા હતા.

હાલમાં જેમ મુનિ-દીક્ષા સંબંધમાં મત-ભેદ પડ્યા છે તેમ તે વખતે પણ હતું એમ જણાય
છે, કેમકે શ્રીશોભન ન્યારે આચાર્ય પાસે દીક્ષા લેવા ગયા હતા ત્યારે આચાર્ય મહારાજ તેમને એવો
સલાહ કર્યો હતો કે તેમને જૈન ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા હતી કે નહિ ? શ્રીશોભનને એ સલાહનો જવાબ
“ન”કારમાં આપતાં આચાર્ય મહારાજ જણાવ્યું હતું કે “ જો જૈન ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા નહોતી, તેને,
હું દીક્ષા આપતો નથી. વાસ્તે એ તારી ઇચ્છા થતી હોય, તો, તું એક વાર જૈન સિદ્ધાન્ત શ્રવણ
કર અને તેના વાસ્તવિક અર્થનું મનન કર. એમ કરવાથી એ તને તે પ્રતિ રૂચિ થાય તો તને હું
દીક્ષા આપીશ. ” આ પછી ન્યારે શ્રીશોભનનું મન જૈન ધર્મ ઉપર રાગી થયું હતું ત્યારે જ તેને
દીક્ષા આપવામાં આવી હતી. આ દીક્ષા લેનાર શ્રીશોભનને મુનિ-અવસ્થામાં શ્રીચાવીસ તીર્થંકરોની
સ્તુતિ એવી તો ઉત્તમ રીતે રચી હતી કે મહાકવિ શ્રીધનપાલે તેના ઉપર ટીકા રચી હતી કે જ
ધનપાલે અગાઉ તો શ્રી‘માલવા’ દેશમાં જૈન સાધુઓને વિહાર કરતાં અટકાવ્યા હતા.

આ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકામાં દરેક તીર્થંકર સંબંધીમાં ૪ પદ લઈ કુલ ૯૬ પદમાં ૨૪ તીર્થંકરોની
સ્તુતિ કરવામાં આવી છે અને તે એટલી તો ઉત્તમ છે કે અનેક પ્રાચીન કવિઓએ તેની સ્તુતિ
કરી છે અને જર્મન સ્કૉલર ડૉ. હર્મન જેકોબીએ પણ તેનું જર્મન ભાષામાં ભાષાંતર કર્યું છે.
આ કાવ્યમાં અનેક પ્રકારના શબ્દાલંકાર છે. તેના દરેક પદમાં બીજું ચરણ ચોથા ચરણને તદન
મળતું હોવા છતાં, તેનો અર્થ તદન જૂદો થાય છે એ તેની ચમત્કૃતિ છે. એટલું જ નહિ પણ કેટ-
લાંક પદોમાં એકજ ભાવના ચરણનો ત્રણ ત્રણ જુદા જુદા અર્થમાં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.
આ કાવ્યનું અને ટીકાનું સંશોધન પ્રોફેસર હીરાલાલ કાપડીઆ એમ. એ.એ. ધર્મીજી ઉત્તમ
રીતે કર્યું છે અને ભાષાંતર કરતાં લગભગ એક સો પુસ્તકોનો આધાર લઈ ટીકા અને ભાષાંતર
એટલા તો ઉત્તમ રીતે આલેખ્યા છે કે સંસ્કૃત ભાષાના સામાન્ય અણુકારને તેમજ શુભરાતી
ભાષાના જ્ઞાતાને એ પુસ્તક જોનારા ચોવીસ મહાપુરુષો-તીર્થંકરોના ઇતિહાસ અને જૈન ધર્મની
સામાન્ય માહિતી પૂરી પાડે છે. પુસ્તકમાં શબ્દ-કોષ, વિવેચન વિગેરે ધણી જાંઠા જ્ઞાનથી આપવામાં
આવ્યા છે અને તે માટે ભાષાંતરકારને તેમજ આગમોદય સમિતિને મુખ્યારકપાદીજ ધટે. પુસ્તકમાં
૨૦ જૈન કેવીઓ અને સમોવસરણના જે ચિરંગી ચિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે તેવું સાહસ અત્યાર
મુધી કોઈ જૈન અન્યકારે કર્યું હોય એમ એમ જણાતા નથી.

પુસ્તકની કીંમત છ રૂપિયા છે.

મુંબઈ સમાચાર, ૨૩ મી જુન ૧૯૨૮.

જૈન.

ટુંક સમયમાં બહાર પડનારા ગ્રન્થો

- (૧) શ્રીચતુર્વિંશતિજિનનન્દસ્તુતિ શ્રીભેરૂવિજયગણિકૃત ટીકા તથા પ્રો.
હીરાલાલકૃત ગુજરાતી ભાષાંતર અને સ્પષ્ટીકરણ સહિત, શાસન-દેવી-
ઓનાં ત્રિરંગી ચિત્રોથી અલંકૃત. મૂલ્ય રૂ. ૬-૦-૦
- (૨) શ્રીશોભન-સ્તુતિ શ્રીજયવિજયગણિ પ્રમુખ ચાર મુનિવરોની વિદ્વતા-
પૂર્ણ વૃત્તિઓ સહિત તેમજ ન્યાયાચાર્ય મહામહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજય-
ગણિકૃત ઐન્દ્ર-સ્તુતિ સાવચૂરિ, વિવિધ ચિત્રોથી મુશોભિત. મૂલ્ય રૂ. ૮-૦-૦
- (૩) શ્રીભક્તામર-સ્તોત્ર, શ્રીકલ્યાણમંદિર-સ્તોત્ર, શ્રીનમિગણ-સ્તોત્ર,
શ્રીપંચરમેષિસ્તવ, શક્તસ્તવ વગેરે. પ્રો. યકેાળીના આમુખ સહિત.
- (૪) લીંબડી આદિ ભંડારનું સૂચિપત્ર
- (૫) શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય સ્વોપમ્ન વૃત્તિ સાથે.
- (૬) મહાવીરચરિયં (પ્રાકૃત)
- (૭) લોકપ્રકાશનું ગુજરાતી ભાષાંતર.

